ТИТОГРАД, 1967

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

КЊИГА ПРВА

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА

ДО КРАЈА XII ВИЈЕКА

ТИТОГРАД

РЕДАКЦИЈА ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

1967

КЊИГА ПРВА

АУТОРИ

ЗАРИЈЕ БЕШИЋ
ДРАГА ГАРАШАНИН
МИЛУТИН ГАРАШАНИН
ЈОВАН КОВАЧЕВИЋ

Редактор

ЗАГОРКА ЛЕТИЦА

Језичка редакција

МИТАР ПЕШИКАН и БЛАГОЈЕ СВОРЦАН

ПРЕДГОВОР

ЗНАТАН БРОЈ вриједних дјела и расправа из разних области историјске науке написано је о Црној Гори, а било је не мало покушаја да се напише и преглед цјелокупног развитка Црне Горе. Али сви ти покушаји да се да цјеловит приказ историјског развитка Црне Горе веома су једнострани и непотпуни и у фактографском и у научном погледу. У мањој или већој мјери сви они обилују многим произвољностима и неприхватљивим оцјенама и заснивају се на непотпуним, непровјереним, а често и нетачним подацима. Обрада се у основи своди на приказивање политичких и ратних збивања, док су остале области развитка, културног, привредног, друштвено-правног и другог крајње непотпуно и једнострано обухваћене. Међутим, ма колико да се ти радови по тематици, по својој научној вриједности и интерпретацији неких догађаја разликовали, сви они, укупно узето, сваки на свој начин, убрзавали су сазријевање схватања не само о научној потреби већ и утицали, у мањој или већој мјери, и на оријентацију рада оних институција које су се бавиле тим питањем, као и подстицали појединце на обраду оних периода и важнијих догађаја који у тим радовима нису били обухваћени или су били непотпуно освијетљени или нетачно приказивани. Тако је поступно стварана могућност да се приступи изради једног научног синтетичког дјела о Црној Гори и њеном развитку.

Сем тога, крајње опречна гледања која су се појављивала о појединим битним догађајима, чак и о онима из периода новије па и најновије историје Црне Горе, посебно су указивала не само на научну већ и на ширу друштвену потребу да се организовано и плански приступи изради једног свеобухватног научног дјела о збивањима на територији данашње Републике Црне Горе од најранијих времена. У послијератном периоду у стручним публикацијама и штампи, на разним скуповима историчара, јавних и политичких радника Црне Горе врло често је покретано то питање и указивано на њ као на једну од важних научних и друштвених потреба, која заслужује пуну пажњу не само историчара већ и друштвене заједнице као цјелине.

На иницијативу Историјске комисије Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе и Историјског института у Титограду сазван је 5. јуна 1961 године у Титограду шири скуп исто-

ричара, јавних и политичких радника да би се размотриле могућности и начин како да се организује и приступи изради Историје Црне Горе. На скупу је констатовано да постоје сви објективни услови и расположење не само историчара из Црне Горе већ и из осталих крајева наше земље као и спремност установа и институција које се баве проучавањем развитка Црне Горе да учествују у том послу. Разматрања и предлози који су на том скупу изнесени могу се сматрати основом за плански организован рад на изради вишетомне Историје Црне Горе, који је отпочео почетком 1962. године оснивањем Редакције за историју народа Црне Горе као институције Извршног вијећа Скупштине Црне Горе.

Одлуком Извршног вијећа за чланове Редакције именовани су: др Никола Банашевић, др Димитрије Вујовић, Ристо Драгићевић, Никола Ђаконовић, др Мирчета Ђуровић, Милинко Ђуровић, Радован Лалић, др Томица Никчевић, др Бранко Павићевић и др Глигор Станојевић. На свом првом састанку Редакција је изабрала Милинка Ђуровића за предсједника а др Томицу Никчевића за секретара.

Редакција је до половине 1963. године разрадила план рада и правилник о основним задацима и методу рада Редакције у којима је изражена и основна концепција дјела — Историје Црне Горе. План је разрађиван колективно на састанцима Редакције уз консултовање већег броја стручњака. Дјело Историја Црне Горе замишљено је у осам књига: *прва књига* обухвата, поред увода о геоморфологији, периоде од најстаријих времена до краја XII вијека; *друга* — период средњег вијека (од краја XII до краја XV вијека); *трећа* — период формирања црногорских племена (од XVI до краја XVIII вијека); *четврта* — период формирања црногорске државе (од краја XVIII до половине XIX вијека); *пета* — период од одвајања световне од црквене власти до уједињења Црне Горе са Србијом и укључења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (од половине XIX вијека до 1918. године); *шеста* — Црна Гора у Краљевини Југославији (1918—1941); *седма* — Црна Гора у ослободилачкој борби народа Југославије (1941—1945); *осма књига* биће посвећена историографији о Црној Гори.Ријешено је да рад на дјелу отпочне упоредо на свим књигама, а да се оне штампају хронолошким редом.

Редакција, у поменутом саставу, опредијелила је у плану рада и основне поставке о периодизацији историје Црне Горе, не упуштајући се у ближа прецизирања временских граница, већ се руководила утврђивањем преломних догађаја историјског развитка на подручју данашње Републике Црне Горе, процесима у развитку црногорског друштва и стварања његове државе. Ближа конкретизација тих основних поставки периодизације биће разматрана и утврђивана у процесу рада на изради сваке књиге.

Предвиђено је да се обрадом обухвате и она подручја изван територије данашње Социјалистичке Републике Црне Горе, у

црногорском историјом. У том погледу дјело ће имати и посебан значај за обраду историјских збивања на подручјима сусједним Црној Гори.

Редакција је разматрала и заузела став да на изради дјела ангажује на сарадњу што већи број аутора из цијеле наше земље који се баве историјом Црне Горе. Сваки текст који аутори предају, како је то и предвиђено планом рада и Правилником о раду Редакције, прегледају најмање два стручна рецензента, који подносе писмене реферате, као и сви чланови Редакције. У спорним случајевима образује се комисија од чланова Редакције, рецензената и других стручњака који са аутором рјешавају спорна питања. Тек пошто се размотре сва спорна питања, Редакција доноси одлуку да се приступи дефинитивно; припреми рукописа за штампу.

Одлучено је да се дјело обради на основу досадашњих резултата историјске науке, а да ће се нова истраживања вршити у најнужнијем обиму, и то у оним случајевима кад је то неопходно ради научне потпуности дјела. Рад на изради прве књиге већ је указао на потребу за неким накнадним истраживањима, која су аутори у сарадњи и уз помоћ одговарајућих научних и других институција Црне Горе и спровели. У циљу отклањања празнина које још увијек постоје у погледу научне обраде појединих догађаја, периода и области друштвеног развитка, Историјски институт Црне Горе и остале институције у споразуму са Редакцијом подесиле су своје планове рада, како би те празнине у процесу израде дјела Историје Црне Горе биле што је могуће више отклоњене.

Да би све области историје, према њиховој важности, и у погледу простора биле обрадом равномјерно заступљене, ријешено је да поред политичке историје треба да буду комплексно захваћене и све остале области друштвеног развитка. Редакција у том погледу није унапријед постављала чврсте пропорције у односу између политичке, економске, друштвене и културне историје за цијело дјело. Мања или већа заступљеност појединих области развитка у односу на политичку историју условљена је разликама у значају политичких збивања у односу на остале области развитка у одређеним периодима, што ће се конкретно рјешавати у процесу обраде и у току дефинитивних припрема за штампу сваке појединe књиге.

Свака књига биће илустрована већим бројем документарних фотографија и цртежа важнијих културних и других историјских споменика, факсимила карактеристичних писаних извора из одговарајућих периода, као и потребним историјским картама и скицама. Све илустрације су тијесно повезане са излагањем у тексту.

Дјело има научни карактер, али Редакција је настојала да и у погледу форме и начина излагања оно буде приступачно ширем кругу читалаца, због чега је научни апарат сведен на најмању мјеру. Зато ће у посљедњој, осмој, књизи овога дјела бити дата потпунија слика досадашњег рада на историји Црне Горе.

Поред многих других тешкоћа, које су мање или више редован пратилац оваквих и сличних подухвата, Редакција је од половине 1963. године све послове вршила у смањеном, а тек од половине 1965. године у садашњем саставу.

У досадашњим историјама Црне Горе периоди праисторије, антички и раног средњег вијека (до XII вијека) само су узгредно обрађивани, више као уводне партије, тако да до сада у историјској литератури није постојало ниједно дјело које би свеобухватно по тематици и територији третирало историјски развитак ових периода.

У овој, првој, књизи историјски развитак посматран је комплексно — као економски, културни, друштвени, а не само политички, како је то било уобичајено у досадашњим историјама Црне Горе. Проблеми су посматрани из свих аспеката, уз помоћ свих расположивих извора — литерарних, епиграфских и археолошких, који су свестрано коришћени за добијање што потпуније слике историје Црне Горе у наведеним периодима.

Сматрамо оправданим истаћи тешкоће у изради ове књиге које су аутори и Редакција имали због малобројности и непрецизности писаних извора и њихове још увијек непотпуне обраде, посебно за антички период. Такође треба имати у виду археолошку неистраженост цијеле територије Црне Горе као и неуједначеност истраживања у том погледу. Из тих разлога нужно је морала произаћи и неуједначеност у обради појединих проблема — непотпуније оних за које недостају писани извори и археолошка грађа, а детаљнија обрада оних питања за која постоји историјска документација. Исто тако ни литература није за сва питања уједначена, тако да се за нека морало ићи у анализу, док се о појединим могло прићи синтетичкој обради.

Територија која је у књизи обухваћена чини у праисторији дио развитка централног и западног Балкана, с напоменом да су геоморфолошке специфичности стварале одређена разграничења у развитку између сјеверног и јужног дијела Црне Горе. Ради бољег разумијевања тих питања не само у праисторији већ и у каснијим периодима, дат је геоморфолошки преглед територије Црне Горе. Поменуто разграничење важи и за развитак Црне Горе у античком периоду, и поред тога што се она тада уклапа у велику административну цјелину — провинцију Далмацију. Провинција Превалис је прва административна цјелина која приближно одговара данашњој територији Црне Горе. За период раног средњег вијека обрадом је обухваћена територија Дукљанске државе, која захвата не само Црну Гору већ и све три новостворене словенске области — Захумље, Травунију и Дукљу. Покушало се да се нађу што адекватније историјско-географске цјелине у одређеном периоду, које би најближе одговарале да-

нашњој територији Социјалистичке Републике Црне Горе, а није се круто држало данашњих административних граница.

Редакција сматра својом обавезом да и посебно истакне да су стручни рецензенти својим предлозима, сугестијама и примједбама знатно допринијели рјешавању проблема у изради текстова за ову књигу, на чему им са своје стране топло захваљује.

Књига ће, надамо се, допринијети да се потпуније и свестраније сагледа историјски слика развитка Црне Горе од најстаријих времена до краја XII вијека и истовремено дати подстрек за даљи рад на истраживању још неиспитаних питања у том, до сада за историјску науку мрачном периоду.

На изради текстова прве књиге учествовали су аутори:

Зарије Бешић, професор, савјетник Извршног вијећа СР Црне Горе: *Геоморфолошки развитак Црне Горе* (Глава I);

Др Драга Гарашанин, виши научни сарадник Народног музеја у Београду и

Др Милутин Гарашанин, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду и дописни члан Српске академије наука и уметности: *Црна Гора у праисторијско доба* (Глава II), *Црна Гора у освит писане историје* (Глава III) и *Црна Гора у доба Римског Царства* (Глава IV — до оснивања провинције Превалис);

Др Јован Ковачевић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду: *Црна Гора у доба Римског Царства* (Глава IV — од оснивања провинције Превалис до почетка VII вијека) и *Од досељења Словена до краја XII вијека* (Глава V).

Стручни преглед рукописа извршили су:

Божидар Пејовић, проф., и *др Милутин Гарашанин* (Глава I), *др Фанула Папазоглу* и *др Алојз Бенац* (Глава II, III и IV — до поглавља о провинцији Превалис), *др Сима Ћирковић* и *др Јадран Ферлуга* (Глава IV — од овог поглавља до доласка Словена и Глава V).

Рукописе прве књиге припремила је за штампу Редакција за Историју Црне Горе.

РЕДАКЦИЈА

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

ГЕОМОРФОЛОШКИ РАЗВИТАК ЦРНЕ ГОРЕ

РЕЉЕФ ЦРНЕ ГОРЕ је необично развијен и са наглим и честим морфолошким промјенама. Нема много територија у нашој земљи тако малих, а са тако развијеним рељефом као што је простор Црне Горе.

Има неколико геоморфолошких јединица на овом простору које се јасно међусобно разликују и све су оне веома зависне од старости слојева и њиховог петрографског састава, а нарочито од геотектонске структуре терена

Црна Гора је крај високих и пространих планинских гребена и површи, затим ниских равни и дубоких а узаних ријечних долина, тако да на њеној територији сретамо веома оштре контрасте у рељефу. Брдовити црногорски простор просијецају многе планинске ријеке, које су скоро увијек брзе и са узаним (кањонастим) долинама. Црногорско приморје је узано а стрмим планинским падинама оштро одвојено од свога залеђа.

У унутрашњем дијелу Црне Горе, у подручју Скадарског језера, Зетске равнице и долине ријеке Зете шири се релативно пространа ниска раван. Ова раван се степеничасто продужује према сјеверозападу у депресију Никшићког поља (Горња Зета) и кланца Дуге. Та депресиона бразда је јасно одвојила Староцрногорску површ од сјевероисточног дијела Црне Горе, односно од Црногорских брда. Црногорска брда су простор изразито високих планина. Она леже између поменуте депресије: Зетска равница — долина ријеке Зете — Никшићко поље — кланац Дуга са југозападне и долине ријеке Лима са сјевероисточне стране. Међутим, док су Црногорска брда веома јасно одвојена од Староцрногорске површи поменутом депресијом, њихова граница, са друге, сјевероисточне стране није добро уочљива. Долина ријеке Лима је веома изражена морфолошка црта у терену, али морфолошки не одваја сасвим јасно Црногорска брда од оних терена који леже са њене десне стране. Неке врло високе и простране планине остале су према југоистоку од долине Лима, а да није ње оне би се сасвим прикладно уклопиле у ову високопланинску морфолошку јединицу. Такве су планине: Вујова планина, Чакор, Планинице, Брајница, Хајла и др.

Сјевероисточно од Лима лежи опет брдовити простор, али се он не одликује високим и пространим планинама, него ниским,

а затим густом мрежом ријечних долина, које су сасвим дисецирале терен. Овај простор можемо назвати, по именима средњевјековних српских области, простор Бихора и Будимља.

Према горе наведеним подацима, који су нарочито одраз петрографског састава терена и његове геотектонике, ми разликујемо на територији данашње Црне Горе ове главне геоморфолошке јединице: 1) приморску област, 2) област Старе Црне Горе, 3) депресију: Зетска равница — долина ријеке Зете — Никшићко поље — кланац Дуга, 4) област Црногорских брда и 5) област Бихора и Будимља. Оваква подјела рељефа Црне Горе је прегледна, али није потпуна, јер ми можемо, са пуно разлога и довољно података, приказати геоморфологију Црне Горе и још сложеније, нарочито ако бисмо узели у обзир правце и положаје ријечних долина. Међутим, овдје то не би било од користи.

Зато ћемо описати главне морфолошке одлике пет наведених јединица, а онда ћемо, на основу тих одлика, рећи нешто о природи и положају ријечних долина и уопште о утицају рељефа на саобраћај и животне услове у Црној Гори. Морамо нешто узгредно изнијети и о геолошком саставу терена, јер смо већ нагласили да је геоморфологија свакога терена, а нарочито правци и облици ријечних долина, веома зависна од његовог геолошког састава. Да би се боље разумјело излагање, треба се послужити и приложеном скицом терена Црне Горе (види скицу 1).

ПРИМОРСКА ОБЛАСТ

Узано Црногорско приморје има заравни малога пространства, јер се стрме падине Орјена, Ловћена, Созине и Румије често тако приближују обали да падају непосредно у море. Најпространије равни су, идући од сјеверозапада према југоистоку: Суторина, Грбаљско поље, Мрчево поље, Будванско поље, Буљарица, Барско поље и Улцињско поље.

Рељеф Црногорског приморја је понајвише предодређен геолошким саставом терена. Непосредно поред обале пружају се уздужни вијенци брда која су саграђена од кретацејских кречњака и доломита. Ова брдовита зона почиње од Улциња па се са прекидима пружа непосредно дуж мора према сјеверозападу, односно према Виталинама и даље дуж Хрватског приморја. Таква кречњачка брдашца су код Улциња Мендра, Радеч и друга, а код Бара Волујица. Од Бара до подручја Будве ова зона тоне у море, па се поново јавља западно од Будве код Мрчева поља и ту почиње ртом Платамоном. Од овог рта па даље испред Грбља и Боке Которске, кречњачка зона има широко пространство, нарочито у подручју Луштице, па је она сасвим одвојила Грбаљ и Боку Которску од мора.

Дуж Црногорског приморја море је зашло у копно обично тамо гдје нема ове кречњачко-доломитске зоне и формирало

плитке заливе и затоне. У подручју тих морфолошких облика су пристаништа, као улцињско, барско, петровачко и будванско, а затим све лијепе црногорске плаже. Дубоки продор мора у копно је залив Боке Которске, а његов постанак условили су расједи и снажна ријечна ерозија. Ове силе разориле су кречњачко-доломитску пречагу између Луштице и Виталина и створиле узани продор мора у данашње подручје Боке Которске, односно у ту стару мрежу ријечних долина.

Иза ове кречњачко-доломитске зоне ниских брда пружа се друга, опет узана зона Црногорског приморја, која је веома насељена и подесна за саобраћај и пољопривреду. Она је одвојена од високе и простране кречњачко-доломитске површи Старе Црне Горе стрмим одсјецима, који се често сасвим приближавају мору, нарочито тамо гдје недостају она напред описана приморска кречњачко-доломитска побрђа (Бар—Будва). Стрми а високи одсјеци карсног платоа Старе Црне Горе сасвим су одвојили Црногорско приморје од континенталног простора и те падине су увијек биле велика комуникативна препрека, коју није сасвим савладала ни данашња техника.

Овај узани приморски појас изграђују мекане и водонепропусне стијене, као: шкриљци, глинци, пешчари, лапорци, рожнаци, распадљиви еруптиви, туфови и др. Те стијене су разне геолошке старости, а лако се распадају, па у њима ерозија и абразија стварају долине, удолине, поља, заливе, затоне и плаже. Тај простор је подесан за пољопривреду и саобраћај, па је увијек био веома насељен. У том подручју меканих стијена леже Улцињско, Барско, Буљаричко, Будванско, Мрчево и Грбаљско поље, Бока Которска са својим заливима и Суторина. То је онај зелени појас Црногорског приморја.

Бока Которска је посебна морфолошка област на јадранској обали. Ту је море најдубље продрло у копно и створило неколика унутрашња залива: Которски, Рисански, Тиватски и Херцегновски. Сваки од њих чини извјесну цјелину, јер су међусобно повезани узаним мореузима: Перашким, Веригама и Кумборским, а сви се ти заливи везују са морем доста узаним мореузом који се налази непосредно испред Херцег-Новог.

О постанку Боке Которске у науци има више студија, расправа и мишљења.[1]

Постанак Боке Которске, односно њен данашњи облик, у зависности је од разноврсног петрографског састава терена и од његовог међусобног распореда, затим од геотектонике простора и од рада ријека које су сада потопљене вјековним спуштањем терена. Ријечна мрежа и ријечна ерозија, предодређене геоло-

[1] Р. Савицки: *Постанак Боке Которске*, Гласник Српског географског друштва, Београд 1912; Ј. Цвијић, *Геоморфологија*, књ. I, Београд 1924; J. Bourcart, *Essai d'interpretation morphologique de bouches de Cattaro*, C. R. Acad. Sci., t. 183, Paris 1926; Б. Ж. Милојевић, *Бока Которска*, Гласник САН IV, св. 1, Београд 1952; З. Бешић, *Геолошки водич кроз Црну Гору*, Титоград 1959.

шким саставом терена и положајем стијена, формирале су долине, а те старе потопљене ријечне долине су данашњи бококоторски заливи и мореузи.

Интересантан је међусобни распоред бококоторских залива. Они имају изглед коњских бисага, како је то примијетио француски геолог Ж. Буркар (J. Bourcart).

Залив Боке Которске је простран и релативно дубок, а пошто је дубоко продро у море, подесан је за изградњу морских пристаништа. Међутим, у заливу се нису могле развити велике морске луке и то услијед његовог неповољног положаја према залеђу, о чему смо већ говорили. Иако су били неповољни прилази Боки Которској са континенталне стране, а то су умногоме и данас, ипак је саобраћај био доста развијен. Главне вјековне комуникације развијале су се од Рисна преко Грахова за Никшић и од Котора преко Његуша за басен Скадарског језера.

ОБЛАСТ СТАРЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Стара Црна Гора је, у ширем смислу ријечи, онај простор који лежи између приморске области, Зетске равнице, долине ријеке Зете, Никшићког поља, кланца Дуге и административне границе према Херцеговини. Овако ограничен простор је и доста добро изражена геоморфолошка цјелина.

Простор Старе Црне Горе је типична кречњачко-доломитска површ, која има средњу висину око 800 метара. Са те површи дижу се високи планински гребени, као што су Орјен, Бијела гора, Ловћен, Његош, Лисац, Гарач а затим Созина, Румија и др. На висоравни су развијена мања поља, као Цетињско, Његушко, Драгаљско и Граховско. Ова поља леже на разним висинама од 600 до 700 метара.

Пространа површ старе Црне Горе необично је разорена карсном ерозијом, чији је рад био потпомогнут сложеном геотектоником. Тако је данас то хаотична руина карсних облика као: поља, пространих увала, долова, вртача, јама, шкрипова и др. Због ове интензивне карстификације сада стару површ није лако уочити. Дејство те јаке ерозије рђаво се одразило на могућност саобраћаја и задржавања вода на површини, а тиме и на животне услове у овом простору. Пролаз кроз Стару Црну Гору је био увијек крајње тежак и то било у ком правцу, а није ни данас много лак. У најстарија времена, у највећем дијелу карсног платоа Старе Црне Горе, нарочито оном централном, живот човјека је био и немогућ, јер ту дуже вријеме у току године није имао воде.

Терен Старе Црне Горе је, дакле, у основи безводан, јер се ријеке, или јака врела, јављају само ободом површи и то ниско испод ње, па јој и не припадају. Такве ријеке су: на западу површи Нудолска, а на истоку Црмничка, Ораховска ријека и Ријека

Црнојевића. Јака врела су многобројна, али су редовно у терену веома ниско, и сасвим су ван области Старе Црне Горе. Јављају се или дуж Приморја (Сопот код Рисна, Љута код села Ораховца, Шкурда и Гурдић код Котора) или дуж долине Зете и Зетске равнице (Калуђерско око и Каруч на обали Скадарског језера, Мареза код Титограда, Почкаљска и Орашка јама код Данилова Града, Обоштица код Главе Зете и многа друга). Воде, дакле, припадају староцрногорској карсној површи само по томе што се формирају у њеном дубоком подземљу, а не на њеној површини.

ПОДРУЧЈЕ ЗЕТСКЕ РАВНИЦЕ, ДОЛИНЕ РИЈЕКЕ ЗЕТЕ, НИКШИЋКОГ ПОЉА И КЛАНЦА ДУГЕ

Овај простор је депресија и веома маркантна геоморфолошка и геотектонска црта не само на терену Црне Горе него уопште у Динаридима. Депресија је, дакле, сасвим самостална геоморфолошка јединица, а има изразити динарски правац пружања: сјеверозапад-југоисток. Она није много издвајана у досадашњим геоморфолошким прегледима као таква и то из разлога што се појављује, у геоморфолошком смислу, као гранична линија (нека врста бразде) између простране области Старе Црне Горе и Црногорских брда, а ово су јасне геоморфолошке области, како је нагласио још Ј. Цвијић.[2] Међутим, ова депресивна јединица је необично важна геотектонска црта у подручју Црне Горе, која је више него иједна друга означила и карактере рељефа овога динарског краја. Њу је добро уочио још Е. Тице (E. Tietze)[3], а нарочито Ф. Нопча (F. Nopcsa).[4] Оно што је за нас овдје најважније, депресија је била увијек погодна за важне путеве правца сјеверозапад-југоисток, а у њој су се укрштали или састајали и важни попречни путеви који су повезивали наше приморске и загорске области, а тако је и данас. Област је вијековима била густо насељена, нарочито подручје Зетске равнице, долине Зете и Никшићког поља. Све ове погодности за насеља и правце путева условио је рељеф терена и сразмјерно блага клима, која влада скоро дуж цијеле депресије. Дуж цијеле депресије — од Зетске равнице па према сјеверозападу кроз долину Зете, Никшићко поље, кланац Дугу, Гатачко и Невесињско поље — јављају се извори и врела, па су и те воде знатно утицале на правце старих путева. Они су се све до најновијега времена добро држали распореда тих вода.

[2] Ј. Цвијић, *Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе*, Глас Краљ. српске академије наука, књ. 57, Београд 1899.

[3] E. Tietze, *Geologische Uebersicht von Montenegro*, Jahrb. d. geol. R. A., Wien 1884.

[4] F. Nopcsa, *Geographie und Geologie Nordalbaniens*, Geol. Hungarica, Budapest 1929.

Појаву тих вода, као и депресије, условиле су геолошке (фацијалне) прилике, јер су дуж депресије испољене, поред кречњака и доломита, и вододржљиве стијене, па су оне и њихов геотектонски положај условили како појаву вода тако и постанак ове депресионе бразде маркантне у рељефу терена и важне у историјским и економским збивањима не само Црне Горе него и других наших територија.

Цијела ова област има изразити нагиб од сјеверозапада (од Гатачког поља) према југоистоку (Зетској равници). Депресија се у том правцу и шири (идући од сјеверозапада ка југоистоку), а најпространија је у подручју Зетске равнице. Поменути нагиб је постепен, али и степеничаст. Главно степениште налази се између Бјелопавлићке равнице и Никшићког поља. То је јако карстификовани превој Планинице и Стубице, који се уздиже дуж јужног обода Никшићког поља. Превој је висок изнад Главе Зете око 700 метара. Тако је он јасно подијелио широку раван долине Зете, која има средњу надморску висину 55 метара, од пространог Никшићког поља, чија је висина око 620 метара. Ово карско степениште је кроз историју повремено утицало на економски живот и културу народа са обје своје стране, али никада тај утицај није био сувише велики. Превој је увијек био лако прелазан, нарочито преко села Кунка куда је пут био осигуран низом извора и заштићен високим и стрмим планинским ланцем Острошких греда од јаких и хладних сјеверних вјетрова.

Зетска равница (Зетска котлина) је пространа раван ограђена високим кречњачким планинама, нарочито са сјевера. Те планине се подовима спуштају у равницу, што је за саобраћај од битне важности. Југозападни дио равнице, дуж подножја планине Румије, покрива плитко, а пространо Скадарско језеро.

Зетска равница је веома ниска, јер највећа висина у равни не прелази 45 метара, док се према обали језера спушта и на 5 метара. Плитко дно Скадарског језера је на појединим мјестима испод морске површине, па је Скадарско језеро криптодепресија, а због његове мале дубине народ га често зове и блато, јер се на већем свом простору замути када су по њему велики таласи.

Скадарско језеро је пространи водени басен. Његова дужина износи преко 40 километара, а средња ширина му је око 10 километара. Језеро је издужено у динарском правцу — сјеверозапад-југоисток, а то је правац пружања и цијеле ове депресионе морфолошке јединице.

Дуж дуге сјевероисточне обале Скадарског језера пружа се широки појас баруштина са веома бујном фауном и флором. Прилике у том приобалском појасу се знатно мијењају у току године, јер ниво језера јако осцилира. Тако, када су јаке и дуге кише, које су периодичне (прољећне и јесење), језеро поплави знатне, веома плодне површине, нарочито дуж сјевероисточне обале. Наступањем сушних периода, нарочито љетњих, то плодно земљи-

иште се осуши и постане, због те своје плодности, веома важно у привреди краја.

Скадарско језеро је необично богато рибом. То богатство је одвајкада било важна привредна грана многих насеља његове околине, па су од давнина постојала јасно одређена правила о начину лова рибе, која су се одржала и до данас. Нарочито је важан лов на укљеве, шаране, јегуље и скакавице.

У геолошком погледу језеро је веома стар водени басен. Оно је у ствари остатак једног залива који је постојао крајем миоцена и почетком плиоцена. Х. Фетерс (H. Vetters)[5] је открио у селу Коплику у Албанији (на источној обали језера) слојеве са маринским фосилима. Он сматра да та фосилна фауна припада доњем плиоцену.

У Зетској равници, близу обале језера (у селу Гостиљу), изведена је једна дубока бушотина која је ишла кроз растресите квартарне слојеве моћне 88 метара, па је ушла у зелене и сиве глине, затим пјесковите глине и глиновите пјешчаре. Фосиле тих глиновитих стијена одредила је О. Спајић[6] и она мисли да слојеви припадају истим неогеним слојевима откривеним у Коплику. Очигледно је, дакле, да је крајем миоцена и почетком плиоцена овај простор био морски залив који је у подручју Бојане био везан за море.

Доцнијим геотектонским покретима веза са морем је прекинута, а у басену се формирало слатководно језеро.

У току квартара (ледено доба) басен Скадарског језера се нагло засипао, јер су многе сјеверне притоке у басен уносиле велике количине свога наноса, који су добијале ерозионим радом глечера (од морена). Тако је басен великим дијелом затрпан дебелим младим наносом, који је моћан у јужном свом дијелу, како смо видјели, и преко 80 метара. Међутим, нису само ријеке и потоци били они чиниоци који су овако засули басен језера, него и снажни а суви сјеверни вјетрови, који су наносили у језеро, а и данас наносе, знатне количине прашине.

Зетска равница са Скадарским језером и цијело Црногорско приморје су и данас геотектонске лабилне зоне. Тај терен, по многим знацима, постепено тоне. О томе је изнио многе податке још Ј. Цвијић.[7] Тим секуларним колебањем област је постала ниска депресија, односно криптодепресија. Ријека Бојана, као вјековна језерска отока, због тог сталног спуштања, нивелише се према мору и губи великим дијелом своју ерозиону снагу, па је немоћна да односи цио језерски и ријечни муљ који се нагомилава при њеном излазу. Ријека Дрим, богата водом и наносом,

[5] H. Vetters, *Beiträge zur geol. Kenntnis des nordlichen Albaniens*, Denkschr. Akad. d. Wiss. Meth. phys. Kl., Bd. 80, Wien 1907.

[6] О. Спајић, *Прилог за познавање маринског неогена Зетског поља* (*Црна Гора*), Зборник радова Геол. инст. „Јован Жујовић", књ. VIII, Београд 1955.

[7] J. Cvijić, *Die dinarische-albanesische Scharung*, Zitz. Berichte Akad. d. Wiss, Abt. I, Bd. 110, Wien 1901.

када се спустила у ниску скадарску раван, која спуштањем постаје све нижа, није била у стању, услијед те нискости, да оформи и продуби своје корито, него је стално меандрирала. Дрим је често тим промјенама тока долазио и до Бојане, загушивао ју је својом водом и наносом и још више слабио њену и онако недовољну механичку снагу. Ово се дешавало у геолошком, преисторијском и историјском времену, а језерска вода се и данас осјетно шири и то нарочито под утицајем скретања Дрима према језеру и Бојани које се догодило, како наводи Ј. Вукмановић[8], 1846. и 1858. године.

Због ових секуларних тоњења терена околине Скадарског језера и слабљења ријечне механичке снаге и језеро све више плави плодне приобалске равни и све мање омогућава њихову обраду. И тако наноси велике штете пољопривреди, јер ова има на располагању све мање обрадиве земље.

Ширењу површине Скадарског језера доста су помогли и људи својим штетним радом. Тако на излазу Бојане, због улова рибе, подигнуте су бране од коља и прућа (даљани). Ове препреке засипа муљ, а изнад њих се дижу нове и тако се језерска вода све више угушује у свом слободном отицању Бојаном. Ти радови су изазивали и дипломатску акцију између Црне Горе и Турске, па је црногорска влада редовно тражила да се препреке поруше, али без успјеха.[9]

Колико су дуготрајни секуларни вертикални покрети у подручју Зетске равнице и Скадарског језера, види се и по томе што су неке ријеке толико спуштене да у њиховим долинама вода практично мирује. Таква је Ријека Црнојевића, која данас има облик фјорда. Неке су опет тим спуштањем ушле у састав самога језера. Такав је простор Малога блата и на граници Албаније Хотски залив.

Данас су под језерском водом стално или повремено многи карски облици, као: увале, вртаче, јаме па и врела, а ти облици су могли постати само на копну.

Све горње чињенице несумњиво говоре о нестабилности широког терена у подручју Зетске равнице и басена Скадарског језера. Питање је колико су те промјене утицале на помјерање и распоред насеља и на њихов нестанак, а приче да се испод Скадарског језера налазе остаци грађевина још нису довољно доказане, али нису и неосноване, када се узме у обзир лабилност терена. Тако се мисли да су нестала приобалска села Салковина, Трмше, Пламница, Старо Матагуже и друга.[10]

[8] Ј. Вукмановић, *Скадарско језеро и његов природни значај*, Зборник радова V конгреса географа Југославије, Цетиње 1959.

[9] Д. Франетовић, *Историјски осврт на поплаве и уређење вода у Скадарској области*, Историјски записи, год. XIII, књ. XVII, Титоград 1960.

[10] Ј. Вукмановић, *Скадарско језеро и његов природни значај*, Зборник радова V конгресаа географа Југославије, Цетиње 1959; П. Радусиновић, *Зетска котлина (географска проматрања)*, Титоград 1962.

У језеру се налазе многа острва саграђена искључиво од кречњака и доломита. Таква су Одрињска гора, Ком, Врањина, Грможур, Старчево, Бешка, Морачник, Градац и др. Ова острва су скоро сва дуж југозападне обале језера, односно према планини Румији, а не према Зетској равници. Тамо је језеро и најдубље. На многим од тих острва постоје остаци средњевјековних српских грађевина, а нарочито манастира.

Зетска равница се шири сјеверно од Скадарског језера. То је релативно пространа а ниска раван, како смо видјели напред. Читав ободни и јужни дио равнице према језеру је веома плодан, док је централни дио пјесковито-шљунковит и неплодан. Подручје равнице има средоземну климу; кроз њу теку двије ријеке: Морача и Цијевна, док западним ободом равнице тече ријека Ситница. Ободом су и многобројна врела. Подземна издан воде у равници је стална, па су бунари сигурни у сталности и дају добру пијаћу воду. Све су ово били добри услови за развој људских насеља, па је простор био одвајкада насељен.

Није овдје мјесто да говоримо колико су поједини природни догађаји, а нарочито вјековна колебања нивоа Скадарског језера, утицали на нестанак насеља, али о томе треба водити рачуна код сваког проучавања овог терена, а нарочито језера и његове непосредне околине, па ако је то колебање годишње и минимално, оно се дугим вијековима видно изрази. О овој геолошкој чињеници морају да воде рачуна једнако геолози, геоморфолози, хидролози, археолози, историчари и сви други испитивачи овога краја.

Долина Зете је пространа ниска раван, коју народ зове Бјелопавлићка равница. То је плодан крај, широко спојен са Зетском равницом.

Други већи равни простор у овој депресивној зони је Никшићко поље, које је сасвим неправилног облика, а најпространије је у свом јужном и југозападном дијелу (Сливље, Вртац и Слано), гдје је поље периодично и плављено. Највећа му је дужина — око 18 km — у правцу сјевер-југ. Ширину поља је теже уочити због тог његовог неправилног облика.

Из равни Никшићког поља уздижу се многе кречњачке хумке; простиру се по цијелом пољу и оне су му деформисале облик.

Прије квартара простор Никшићког поља био је, у морфолошком погледу, низ карсних увала, које су биле одвојене нижим пречагама, тако да су у основи чиниле једну цјелину. Сам простор тих увала био је карстификован, нарочито нижи дијелови, гдје су се развиле вртаче, понори и шкрипови, али ти облици нису били пространи и дубоки.

У току леденога доба простор Никшићког поља покривен је флувиоглацијалним наносом; нанијели су га леденици са високих планина које су сјеверно од поља: Војник, Острвица, Гацкове греде, Журими, Боровник и Штитово. Леденици су се спуштали

до саме ивице поља. Они су се отапали дуж обода поља и ослобађали дио свог моренског материјала, који су преузимали потоци и ријеке, даље га носили и њиме засипали старе карсне увале. Тако је постала раван Никшићког поља, које је данас важна привредна област у Црној Гори.

Никшићко поље је богато текућим водама, јер се његовим сјеверним и западним ободом јавља густи систем карсних извора и јаких врела, којих има и по централном дијелу поља. Ове воде образују више ријека, које се сливају у ријеку Зету, а сва та вода понире у многобројне поноре дуж јужног и југозападног обода поља. Та се вода поново појави на врелима Перућице, Главе Зете и Обоштице. Врела у подручју Главе Зете налазе се на надморској висини око 81 метар.

Никшићко поље има повољне услове за развој привреде, а пошто лежи у изразито кречњачком и сиромашном крају, његова економска могућност још више долази до изражаја. Оно је скоро увијек било веома насељено. О томе говоре многи илирски и римски остаци сачувани у његовом простору. Никшићко поље је било важна саобраћајна раскрсница, а оно је то и данас. У њему се путеви природно укрштају и састају; о томе ћемо још говорити.

Између Никшићког и Гатачког поља провлачи се кланац Дуга. То је узана геотектонска депресија правца сјеверозапад--југоисток. Она дијели кречњачке просторе планине Његоша, која лежи југозападно од ове депресије и Голије, која је положена сјевероисточно од депресије.

Депресија је узана а дугачка, што означавају и обје ријечи у њеном имену (кланац Дуга).

Због овог њеног положаја, облика и правца кроз Дугу је увијек водио пут и повезивао сјеверне херцеговачке крајеве и Босну са Црном Гором, нарочито подручје Зетске равнице и Скадра. Правац путовања кроз Дугу био је подесан и због тога што се у њој јавља систем извора, који су знатно олакшавали та тешка путовања кроз овај безводни кречњачки простор. У економском погледу овај кланац, као и шира његова околина, безначајан је па нема чешћих остатака од старих насеља и културе, али из турскога доба има спомена о непогодама и несрећама путника.

ОБЛАСТ ЦРНОГОРСКИХ БРДА

Црногорска брда заузимају велики дио сјевероисточног простора Црне Горе и њима припада дио територије високих планина ове Републике. Област према сјеверу и сјевероистоку нема најбољу природну границу и ми смо тамо узели као границу долину Лима и републичку границу према Босни и Србији. Знатан дио терена Црне Горе сјеверно од Таре и у Полимљу припада другом фацијалном и геоморфолошком типу. То је простор који је при-

падао средњевјековној Рашкој, и то класичном дијелу те старе наше територије. Овај се простор доста геоморфолошки приближава терену Црногорских брда, нарочито ако се не улази у детаљније анализе његове геоморфологије.

Црногорска брда су онај дио Црне Горе који је Ј. Цвијић[11] назвао (у геоморфолошком смислу) Површи и Брда. То је терен високих планина, као што су Голија, Прекорница, Војник, Маганик, Журими, Лола, Морачке капе, Дурмитор, Сињајевина, Комови, Бјеласица, Виситор, Жијово и друге. Велики број ових планина прелази висину од 2.000 метара. То су највеће црногорске планине и највеће скупине високих планина југословенског динарског система. Тај изразито планински простор се шири сјеверно и сјевероисточно од напријед описане геотектонске депресије, а у простору Цвијићевог тектонског динарског задебљања.

Велики дио терена Црногорских брда изграђују кречњаци и доломити, нарочито простор који лежи југозападно од широког појаса дурмиторског горњокретацејског флиша. У том простору леже кречњачке планине Војник, Штитово, Маганик, Прекорница, Лисац, Каменик, Лебршник, Жијово, Коштице, Хумови и др. То су понајвише нешто ниже кречњачко-доломитске планине.

Сјевероисточно од ових изразито кречњачких планина шири се терен који изграђују стијене дурмиторског горњокретацејског флиша. Те флишолике стијене су шкриљци, лапорци, пешчари, конгломерати, кречњаци и други слојеви. То су водонепропусне стијене и јако распадљиве. Због тога се у тој флишној зони јављају многи извори, потоци и ријеке, а то је и област богатих шума и пашњака.

Флишни слојеви изграђују многе високе планине у области Црногорских брда, као Маглић, Морачке капе, Тали, Журиме, Зебалац, Лолу, Ивицу и неке јужне гребене у Дурмитору.

Иза овог флишног планинског простора поново се пружа кречњачки терен — Волујак, Пивска планина, Дурмитор, Љубишња, Лисац, Сињајевина, Велико градиште и Комови. То су високе и разбијене планине богате пашњацима и шумама, нарочито четинарским.

Између Таре и Лима и у сливу ријеке Ћеотине планине су нешто ниже. Терен је богат изворима, потоцима и рјечицама, а састоји се од веома различитих стијена: кречњака, шкриљаца, лапораца, пјешчара, рожнаца, еруптива и других, које су већином палеозојске и тријаске старости. И овај терен је врло богат пашњацима и шумама, али је овамо развијена и агрикултура, јер је терен нижи па је клима блажа.

Област Црногорских брда је, дакле, геолошки сложен терен. Изграђен је од веома сложених стијена, како по старости тако и

[11] Ј. Цвијић, *Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе*, Глас Српске академије наука, књ. 57, Београд 1899, стр. 172

по петрографском саставу. Међутим, морфолошки, област је ипак цјелина. То су подручја високих планина и пространих површи, затим дубоких ријечних долина са брзим воденим токовима. Подручје је богато пашњацима и густим шумама, па су због тога Црногорска брда увијек била крај у коме се становништво интензивно бавило сточарством, а то занимање је било и уносно, јер је трговина са приморским градовима била релативно лака и скоро непрестано доступна.

Тек ободни сјеверни и сјевероисточни дијелови ове области нешто одступају од ове геоморфолошке цјелине. То је околина Пљеваља, слива Ћеотине, околина Томашева (Шаховића) и слива Лепенице. Овај простор није изразито планински, него више ниско-брдовити. Становништво се претежно бави земљорадњом и воћарством, али знатно и сточарством, а саобраћај се више одвија према истоку и сјевероистоку него према унутрашњости Црне Горе. Ипак смо ми терен све до Лима и административне границе према Србији и Босни описали уз геоморфолошку област Црногорских брда.

ОБЛАСТ БИХОРА И БУДИМЉА

Ово је крај који лежи источно од ријеке Лима па до србијанске границе. Крај напредног средњевјековног Бихора и Будимља. У геоморфолошком погледу он је врло слабо изражен као цјелина. Некако према западу област би се могла природно ограничити долином Лима, али ни та граница морфолошки није много уочљива. Источна граница према Србији није природна.

Област Бихора и Будимља одликује се, као и широки простор унаоколо, ниским висоравнима и брдима, планинским вијенцима и ниским планинама, а затим многобројним долинама рјечица и потока које имају разне правце, па имају међусобно мрежаст распоред. Та хидрогеографска мрежа припада сливу Лима и Ибра. Ријечне долине овог подручја, нарочито већих ријека, одликују се многим проширењима која се обично називају котлинама или базенима; тако ћемо и ми звати та проширења. У долини Ибра такво је проширење око Рожаја, а у долини Лима око Гусиња и Плава, око Мурина, Иванграда, Затона и Бијелог Поља.

У јужном дијелу ове области уздижу се још високе планине као сјеверни огранци проклетијске планинске масе. Такве планине су код Гусиња Везирова брада, Белић и Маја барит. Сјеверније од њих су Чакор, Планиница, Враница, Хајла и друге доста високе планине.

Сав овај терен изграђен је од врло сложених слојева у петрографском (фацијалном) смислу. То су слојеви кречњака, лапораца, рожнаца, шкриљаца, туфова, пјешчара, конгломерата, бреча, еруптива и неких других стијена. Ови слојеви у основи припадају палеозоику и тријасу, а највише су заступљене стијене из тако-

зване дијабаз-рожначке формације. То су у основи водонепропусне и лако распадљиве стијене. Због тога је крај врло богат водом и биљним свијетом. Клима је умјерено континентална, па су повољни услови за многе привредне дјелатности, нарочито за земљорадњу, воћарство, сточарство и шумску индустрију.

Мрежасти сплет многих долина ријека и потока и осредње висине терена чине простор комуникативним.

Терен овакве морфологије је, дакле, врло тешко морфолошки окарактерисати у овако кратком прегледу. Ми ћемо ово допунити у идућем одељку, у коме ћемо нешто рећи о хидрографији Црне Горе и њеним природним саобраћајним правцима.

РИЈЕКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Указали смо у предњим излагањима да Црна Гора има необично изражен рељеф. Њен географски положај је под утицајем веома влажних јужних вјетрова, па на њеној територији падају велике количине воденог талога. Због тога су ријеке Црне Горе релативно богате водом. Велике висинске разлике у терену омогућиле су овим ријекама знатан пад, па тај пад и релативно велике количине воде осигурали су им и јаку ерозиону снагу. Тако су оне кроз своју дугу геолошку историју направиле дубока корита, али још имају карактер брзих ријека. Међутим, нас овдје интересују правци тих ријечних долина и њихови облици, а не друга питања.

Црна Гора припада сливу Јадранског и Црног мора. Развође се налази у зони највиших планина, односно у зони Црногорских брда. Тај правац развођа је, углавном, сјеверозапад-југоисток, али је разводна линија уочљиво неправилна и врло кривудава.

Грубо повучена разводна линија иде, почевши од сјеверозапада, врховима планине Голије, затим Војника, Лоле, Јаворја, Великог градишта, Црквина, Торача, Широкара, Рикавачког језера и Проуна. Одавде, јужно од Рикавачког језера, баш гдје је државна граница према Албанији, вододјелница нешто скреће (кроз Албанију) према сјевероистоку ка селу Љешници, коти 1846 и 1824, затим на Мају (гребен), село Пају и даље се провлачи врховима Проклетија држећи се, углавном, државне границе.

Овдје смо извели и ту вододјелницу нешто детаљније и то због тога што је она имала великога утицаја на историјска и етничка збивања у нашем народу. Она је и граница двију сасвим различитих области: јужно од ње је приморска земља, а сјеверно Загорје. На овој вододјелници има неколико превоја, који су у вјековном саобраћају између сјеверних и јужних наших крајева имали врло важну улогу, јер су преко тих превоја водили путеви од југа према сјеверу. Када будемо говорили о правцима путева, ми ћемо те превоје ближе упознати.

Црногорске ријеке се карактеришу уздужним и попречним долинама, а поједине ријечне долине мијењају свој правац прелазећи из једног у други и то мијењање је некада нагло, а некада постепено и у полукружном облику.

Ријеке јадранскога слива. Јадранском сливу припадају Нудолска ријека, Ораховска ријека, Црнојевића ријека, Ораховица, Црмница, Бојана, Цијевна, Морача и Зета.

Нудолска ријека је кратког тока. Лијева је притока ријеке Требишњице. Извире западно од Грахова поља. Слив јој је у доломитско-кречњачким стијенама. Има веома дубоку долину са многим притокама, али су све оне краткога тока, као и она сама.

У саобраћајном погледу долина Нудолске ријеке имала је само споредан значај, јер њен положај није се никада поклапао са неким важнијим правцем пута.

Граховска ријека је сасвим кратког тока. Ствара се у доломитском терену на сјеверозападном ободу Граховског поља и то од многих слабих потока, тече дуж поља и губи се у понорима који се налазе на његовом југоисточном ободу. То је слаба ријека са јако плитком ријечном долином, која је без икаквог саобраћајног значаја.

Црнојевића ријека, Ораховачка ријека и ријека Црмница су југозападне притоке Скадарског језера. Од њих само Ријека Црнојевића и Црмница имају већи саобраћајно-привредни значај и то као пловне ријеке.

Ријека Бојана је увијек богата водом. Формира се од воде Скадарског језера као ријека која односи језерску воду. Данас је великом својом дужином гранична ријека између наше државе и Албаније.

Ријека Цијевна је сразмјерно дугачка. Формира се у Албанији и то у високом терену сјеверозападних Проклетија. Постаје од двије рјечице: Цијевне и Селашке Цијевне. Оне се састају код села Ура и Тамаре, а одавде ријека носи име Цијевна све до свога ушћа у Морачу. Тече углавном од сјевероистока ка југозападу.

У свом горњем и средњем току Цијевна има долину веома стрмих страна, а поједини њени потези имају облик правих кањона. Међутим, долина је са честим проширењима и тамо су насеља, а проходна је цијелом својом дужином.

Код села Диноша улази у Зетску равницу и ту се у понорима губи знатан дио њене воде. Ови понори су на граници равни и стрмих кречњачких страна. Кроз Зетску равницу, до свога ушћа у Морачу код села Махале, тече као површинска ријека само када је богата водом.

Долина ријеке Цијевне била је у прошлости веома важна саобраћајница између приморских и загорских крајева. Данас је тај значај сасвим опао услијед положаја државне границе према Албанији.

Ријека **М о р а ч а** постаје челенком потока испод планине Зебалца и Јаворја, тече према југу живописном и дубоком долином. Код села Златице Морача излази из планинског и брдског подручја и улази у Зетску равницу. Овом равни тече до свога ушћа у Скадарско језеро, које се налази источно до острва Врањине.

Морача је дуга ријека и њена долина је морфолошки веома разноврсна. Горњи дио долине чине водонепропусне и мекане стијене које су флишног карактера (шкриљци, пешчари, лапорци, кречњаци и др.). На овим стијенама успјешно се развија биљни свијет, па је долина сва у зеленилу. Изнад долине и ове шумске зоне, уздижу се високи и оштри планински висови Морачких капа, Зебалца, Великог градишта, Умова, Бабина зуба и Вучја.

Код мјеста Андријева ријека улази у познати кречњачки кањон Морачке платије, који већим својим дијелом није био доскора проходан, па долина Мораче прије није имала онај значај у саобраћају који има данас.

Доњим током од села Златице, Морача тече Зетском равницом, али је она и у том дијелу усјекла своје корито у конгломератичну масу ове равни, па долина има облик минијатурног кањона.

Морача прима неколико ријека као своје притоке и то са лијеве стране: Сјеверницу, Малу ријеку, Рибницу (која протиче кроз Титоград) и ријеку Цијевну. Са десне стране у Морачу се уливају Мртвица, Зета и Ситница.

Ријека **З е т а** има долину изразито динарског правца: сјеверозапад-југоисток, и то дуж цијеле своје дужине. Формира се у горњем (сјеверном) дијелу Никшићког поља из бројних врела и ријечица. Тече кроз ово Поље према југоистоку, па понире дуж јужног обода Поља у многобројне поноре, да се опет јави на врелима ниско у равни испод кречњачког превоја Планинице (на Глави Зете).

Од Главе Зете па до свога ушћа у Морачу, код познате римске руине Дукље, Зета тече својом широком и плодном долином, која има изглед мале равнице, па је народ и зове Бјелопавлићка равница.

Зета у свом горњем току (у Никшићком пољу) прима ријеку Грачаницу и то је за нас овдје најважнија притока, јер је долина Грачанице (Никшићка жупа) увијек била и добро насељена и важна саобраћајница.

Долина Зете била је вазда добро насељена и необично важна саобраћајница; она је то и данас.

Ријеке црноморског слива. Велики дио црногорске територије припада црноморском сливу. На том простору развиле су своје токове Ибар, Лим, Ћеотина, Тара и Пива. Све су то брзе планинске ријеке, а поједини потези њихових долина су толико узани да су то прави кањони, односно сутјеске, како их народ зове. Те сутјеске су биле вјековне сметње за саобраћај, а многе нису ни данас савладане у том смислу.

Ријека Ибар је релативно дуга, а њена долина углавном има правац сјевероисток-југозапад, односно сјевер-југ. Долина Ибра је била увијек врло важна саобраћајница између јужних и сјеверних наших крајева.

Од пространог ибарског слива територији Црне Горе припада само његов најгорњи дио. Тај црногорски дио терена ибарског слива изграђују стијене најразличитијега петрографског састава, као: шкриљци, пјешчари и конгломерати, рожнаци, затим кречњаци лапоровити, силификовани, спрудни и доломитични, даље серпентини, порфирити и порфиритични туфови. Ове стијене се одликују, углавном, водонепропусношћу и лаком распадљивошћу. Због тога је ово област шума, пашњака и честих извора и потока. Ове стијене припадају палеозоику и мезозоику, а у њима је највише заступљена литолошки сложена дијабаз-рожначка формација.

Ријека Ибар је мала док је на црногорској територији, али је брза, јер је још у планинском крају. Због тога јој је долина дубока и узана. Долина Ибра, на овом црногорском потезу, није сва погодна за правце путева, па су се они држали више котлина и планинских превоја, који су у подручју ријеке.

Ријека Лим је у привредном погледу веома важна и позната. Правац његог тока је углавном сјевер-југ. Територији Црне Горе припада од лимског тока његов горњи дио и већи дио средњега тока.

Лим се ствара у пространој и плодној Плавско-гусињској котлини, која је врелима, изворима и воденим токовима врло богата, нарочито њен горњи јужни крај, онај у непосредној околини Гусиња. Ту код Гусиња Лим и почиње и то саставом двију ријека: Грнчаром и Вусањском ријеком. Долина Грнчара је пространа. У прошлости је имала велику улогу у комуникацији између приморских и загорских области. Код Плава Лим протиче кроз лијепо Плавско језеро, које је у ствари ријечно проширење, гдје је ријечни пролаз дјелимично затворен моћним глечерским моренама. Народ тек од излаза из језера зове ријеку именом Лим, а од поменутог састава до ушћа у Плавско језеро ријека у народу носи име Лучa.

Долина Лима се одликује, нарочито на територији Црне Горе, честим и знатним проширењима, која се обично зову котлине. Такве су у подручју Црне Горе, поред већ наведене Плавско-гусињске, Муринска, Андријевичка, Иванградска, Затонска и Бјелопољска котлина.

Између ових котлина налазе се узани потези ријечне долине са стрмим странама, али те сутјеске никада нису такве да су осјетно ометале саобраћај лимском долином. Због тога је комуникација долином била увијек важна и релативно лака.

Долина Лима, нарочито котлине, одликује се пространим и равним старим ријечним терасама. Ови равни подови степеничасто се ређају један изнад другога и вазда су били подесан простор за

пољопривреду, и то како за усјеве тако и за воћарство и ливаде. На пољопривреду лимске долине повољно утиче и умјерена континентална клима. Ти добри природни услови у долини Лима су учинили да је она одувијек била јако насељена, а послије расељавања, која су често проузроковали ратови, поново је брзо насељавана. Тако је било и крајем XVII вијека, за вријеме покрета нашега народа под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, када је Полимље скоро опустјело. Данас је то густо насељен и привредно напредан крај, нарочито у воћарству, земљорадњи и сточарству, а развија се и индустрија.

Лим има многе притоке и то са десне стране: Марсенића ријеку, Шекуларску ријеку, Љешницу и друге, а са лијеве стране: Злорјечицу, Трепачку ријеку, Бистрицу, Равну ријеку и друге.

Долине тих лимских притока нису све једнако важне као саобраћајнице. Од њих је у том погледу најважнија долина Равне ријеке и њених притока, којом је увијек пролазио важан саобраћај, па је тако и данас. Због тога ћемо овдје укратко описати од притока Лима само долину Равне ријеке и њених двију компонената: Љубовије и Лепенице.

Равна ријека постаје код Слијепач-моста. Ту се састају Љубовија, која долази са сјевера из подручја Томашева и Лепеница, која долази са запада из подручја вододјелнице Таре и Лима, односно из подручја Улошевине и Развршја.

Ова вододјелница је низак превој којим прелазе путеви из долине Таре у долину Лима. Равна ријека има, као и њене компоненте Љубовија и Лепеница, добро проходну долину, а видјећемо да је то за саобраћај јако важно.

Лим је усјекао своју долину у разноврсним стијенама, које су и по старости и по своме саставу исте као оне у сливу Ибра — водонепропусне и лако распадљиве а највише припадају дијабаз-рожначкој формацији. Лим се одликује и тиме што је богат водом још у горњем току и што има релативно широку долину. У проширењу ријечне долине знатно су помогле прилике у леденом добу, када су у овим крајевима били развијени многобројни и моћни глечери, чије морене данас налазимо у планинама околине Лима, а то доба је створило дуж Лима оне дивне а економски важне ријечне терасе.

Ријека Ћеотина није водом богата. Правац јој је, углавном, југоисток-сјеверозапад. Почиње испод високог брда Стожера (коте 1576), а протиче кроз важне и релативно простране котлине Ковренску, Врујско-љутићку, Матарушку и Пљеваљску и повезује их. Долина Ћеотине је усјечена у разнородним стијенама и то у истим онаквим од каквих су створене долине Ибра и Лима, само су овамо спрудне кречњачке масе и пространије и моћније. Због тога се јављају у долини Ћеотине честе сутјеске, које су понекад прави кањони. Те сутјеске нису биле проходне па се путеви нису држали стално ријечне долине, него више котлина које се ређају дуж правца ријечног тока.

Тара је изразито брза и плаховита планинска ријека, а цијелом својом дужином је на територији Црне Горе. То је ријека чији се облик долине знатно мијења, а стално је стрмих страна. Та промјена морфологије тарске долине, наравно, зависна је од геолошког састава терена. Тара мијења и свој правац и то од првобитног правца југ-сјевер у правцу југоисток-сјеверозапад.

Широки терен у коме су сливови Ћеотине, Лима и Горњега Ибра (простор Старе Рашке) творе литолошки разнородне стијене које, како смо већ нагласили, припадају, углавном, познатој групи стијена из дијабаз-рожначке формације. Због физичко-хемијских особина тих стијена у њиховом простору је густа мрежа водених токова, а ријечне долине су релативно плитке и са честим проширењима (котлинама).

Слив ријеке Таре је друкчијега геолошког састава. Њега у горњем дијелу изграђују, у основи, флишолике стијене: шкриљци, лапорци, пјешчари, конгломерати и друге стијенске компоненте флишне фације. То је горњокретацејски дурмиторски флиш, који је врло распадљив и водонепропусан, а сав је под биљним зеленилом. Овом флишном терену припада дио тарског слива, од изворишта па до линије Колашин — Матешево — превој Трешњевик.

Од ове граничне линије па до села Бистрице (сјеверозападно од Мојковца) Тара је усјекла своје корито опет у меканим стијенама, које, у ствари, припадају дијабаз-рожначкој формацији. На цијелом овом потезу од изворишта па до села Бистрице она има доста широку долину, иако је веома дубока и стрмих страна. Долина је широка баш због природе стијена у којима се развила. Овај дио долине је лако проходан, па су се њиме и кретали важни путеви, о чему ћемо мало даље говорити.

Од села Бистрице Тара улази у свој познати и заиста величанствени кањон, који је од мезозојских кречњака. Веома стрме кречњачке стране, које су често и сасвим вертикалне, уздижу се изнад данашњег ријечног нивоа од 600 до преко 1.300 метара. Стране кањона су релативно близу а на неким мјестима се толико приближавају да се ријека налази као у неком џиновском каналу, који је бочним јаругама сав нагрижен, што му даје још већу вриједност природне љепоте. Међутим, те јаруге имају мали значај у погледу саобраћајних олакшица.

Тара тече тим кречњачким кањоном од села Бистрице до села Узлупа (област Пивске планине према Босни) у дужини од преко 45 километара. На том дијелу постоје само два нешто већа проширења ријечног кањона, и то на Левер Тари и на Ђурђевића Тари. Оба проширења условиле су шкриљасто-пјесковите стијене палеозоика и мезозоика, које су се у кањону појавиле испод кречњачке мезозојске плоче; проширења су била кроз вијекове од највећег значаја за саобраћај у правцу сјевер-југ, а тај значај имају и данас.

Од села Узлупа па до става Таре и Пиве на Шћепан-пољу (почетак Дрине) Тара поново тече кроз палеозојске и мезозојске мекане стијене, а затим и еруптиве. Због тога јој је опет нешто проширена долина, слично оном дијелу њене долине у горњем току. Овај дио долине је погоднији за саобраћајне везе, али тај саобраћај све до данас није био од већег значаја.

Тара има неколико притока од којих су важније оне у њеном горњем току. То су са десне стране Опасаница, Дрцка, Мушовића ријека, Биоградска ријека, Бјелојевића ријека и Рудница; са лијеве стране су: Пчиња, Плашница, Штитарица и Бистрица. Све те притоке су сасвим кратких токова, али долине неких од њих су важне у саобраћају.

Ријека Пива је такође изразито планинска ријека и на свом доста дугом току носи разна имена, као Буковица, Придворица, Комарница, а тек од става Комарнице и ријеке Сињца, источно од Пивског манастира, ријека носи име Пива све до става са Таром код Шћепан-Поља, гдје стварају Дрину. Пива има правац углавном југоисток-сјеверозапад.

Ријека Пива, схваћена под овим разним именима, има извориште под југоисточним падинама планине Дурмитора, односно у селу Буковици. Одавде па до Шавника (ријека Буковица) доста је проходна. Од Шавника па до става Сињца и Комарнице ријека тече кроз веома узани кањон који је од мезозојских кречњака. Кањон по својој љепоти, неприступачности и дивљини не заостаје за кањоном ријеке Таре, чак је на неким потезима изразитији; кањон је дуг око 18 километара и на њему има само неколико мјеста за прелаз, али су ти путеви увијек били слаби и сасвим локалног значаја.

Од Пивскога манастира па до села Мратиња долина Пиве, иако стрмих и високих страна, увијек је била проходна. Од села Мратиња па до става са Таром Пива тече кроз такав узан, а дубок кречњачки кањон да му нема равнога. Он је био непроходан и непознат све до скорашњих дана; тај дио кањона је дуг око 6 километара.

Пива је дуга ријека, али њена долина, сем неких попречних прелаза, није имала онај значај за комуникације који су имале Цијевна, Морача, Зета, Лим или Тара. Долина Пиве није ни у привредном погледу од оног значаја којега су поменуте ријеке.

ЈЕЗЕРА ЦРНЕ ГОРЕ

У рељефу Црне Горе и језера, односно њихови басени имају извјестан значај, али не велики. Описали смо већ укратко Скадарско језеро, па смо га тиме издвојили из овог скупног описа црногорских језера. То смо учинили из многих разлога, а највише што је оно саставни дио Зетско-скадарског равничког басена.

Остала језера су малих површина и немају економски ни комуникативни значај. Истина, њихове љепоте све више долазе до изражаја у туризму. Многобројна језера су у планинским предјелима, а скоро сва имају бистру и свјежу воду. Глечерског су поријекла и налазе се баш у планинама на којима су глечери имали велику активност. Поред осталих, таква језера су: Рикавачко у Кучкој крајини, затим Плавско и Биоградско језеро. На планини Сињајевини су Забојско и Зминско језеро. У подручју Дурмитора има осамнаест језера, а од њих да наведемо: Црно, Рибље, Вражње, Пошћенско, Србље, Мало и Велико шкрчко језеро. На планини Маглићу су Мратињско или Трновичко језеро, а на планини Лукавици: Капетаново и Манито језеро. Има и вјештачких језера која су већих размјера, али њих овдје нећемо наводити.

ПЕЋИНЕ И ОКАПИНЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Велики дио црногорске територије изграђују кречњаци и доломити, чији су слојеви понекад моћни и до преко хиљаду метара. Због тога су пећине врло честе у овим теренима, јер је њихов постанак везан за кречњачко-доломитичне терене.

Постанак пећина у кречњацима је уско везан за рад подземних вода и пећине су у основи посљедица тог рада. Највеће пећине су напуштени токови подземних ријека и потока и оне су због тога најпространије и најдуже. Међутим, нас сада не интересују много те простране пећине, које се дубоко провлаче у подземље, па их нећемо ни спомињати. За нас су овдје интересантне такозване окапине и о њима ћемо нешто рећи, али сасвим укратко.

Окапине су пећинске форме које су укосо положене; оне имају облик настрешнице. Издужене су форме и широко отворене цијелом том својом дужином. Највише су посљедица нагиба слојева, а постају на граници кречњачких и оних слојева који се физички распадају лакше него кречњаци. То су обично лапоровито-глиновити слојеви, а могу бити и други. Окапине и постају баш на тој граници слојева, али у оним мекшим, док тврђи слојеви (кречњаци) окапини редовно чине кровину.

Положај ових окапина везан је за правац пада слојева. Оне се јављају на супротној страни од пада слојева, односно на страни куда слојеви належу. У Црној Гори слојеви обично падају према сјевероистоку, па тако належу (у супротном правцу) према југоистоку. Због тога су широки отвори окапина окренути према југозападу, што је овдје важно истаћи, а видјећемо зашто.

Ипак има ових окапина чији постанак није посљедица положаја слојева у терену и смјењивања чвршћих и мекших слојева, него су резултат рада ријека и то када је ријечна матица ударала у стрме стране чврстих стијена, па их дубила и плитко подлокала. На терену је лако разликовати ове двије групе окапина.

Од интереса је за нас да су окапине врло често биле станишта преисторијског човјека, а и онога из раног доба историје. Човјек је у окапинама ипак имао извјесну заштиту, широк поглед — да га не изненади непријатељ и да му у нужди може умакнути, затим згодно мјесто да наложи ватру, а да га дим не угуши.

Отвор окапине у Црној Гори окренут је најчешће према југозападу и југу, како смо напријед већ нагласили. Тако су оне изложене утицају јужних топлих вјетрова, а заштићене су од оштрих сјеверних вјетрова. Према томе, биле су веома повољна склоништа преисторијским људима, а понекад и данас служе за привремено склониште стоке или сточне хране од кише и мраза. Ако су окапине још близу ријека или неких добрих ловишта преисторијског доба, у њима је могуће наћи остатке преисторијских људи. У некима су већ нађени ти остаци (Црвена пећина код Петровића), док друге треба испитати. Окапина има у долини Зете, у подручју Спужа (Височица, Маљат, Обер, Мерат, Казновица и др.). Ту су постале на граници меканих флишних слојева и тврдих кречњака. Затим их има у долини Мораче, око Златице и Биоча, даље у Приморју и на другим мјестима.

ПРИРОДНИ ПРАВЦИ КОМУНИКАЦИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ

Већ смо видјели да је територија Црне Горе рељефно разноврсна, а на таквом простору правци комуникација су умногоме зависни од рељефа.

Главни правци путева су ријечне долине, планински превоји и оне дугачке геотектонске депресије (ерозионе бразде) које су згодно природно постављене да везују сусједне развијеније и насељеније области. Такве су, на примјер, кланац Дуга, затим Буковик—Гвозд—Шавник, село Буковица—Вражје језеро—Негобуђа—Пирлитор и друге.

Ови природни правци комуникација: ријечне долине, планински превоји и депресије нису ни до данас изгубили од свога значаја као саобраћајне комуникације, али је ипак тај некадашњи значај на неким дијеловима поремећен и то нешто изградњом модерних путева, и на потезу који се у прошлости нису могли савладати, а нешто постављањем државне границе тамо гдје је природни правац саобраћаја (долине Цијевне, Врмошке ријеке и Грнчара).

Природни правци путева уцртани су у приложену скицу, а означени су истим бројевима као и у тексту (види скицу 1).

1. *Комуникација Ластва — Клобук — Вилусе — Никшић.* Ово је дио природног правца пута Дубровник — Требиње — Никшић. Почећемо опис пута од Требињске Ластве, односно црногорске границе према Херцеговини. Из Требињске Ластве,

која се налази у долини Требишњице, природно, пут скреће према истоку па иде стрмим странама до на плато старе жупе зване Клобук. Од Клобука природни комуникациони правац иде кречњачким удолинама и увалама према Вилусама и Подбожуру. Тога правца се и данас доста држи колски пут Никшић — Требиње.

Од Подбожура комуникациони природни правац се постепено спушта у Никшићко поље и даље њиме иде у Никшић. Овим природним правцем кретао се, свакако, саобраћај од Дубровника у унутрашњост средњевјековне српске државе. Природно би било да се од Вилуса одвајао један пут према сјеверозападу, односно према Петровићима, Билећи, Стоцу и Неретви. На овај правац пута упућује низ пространих увала, превоја и поникава.

2. *Комуникација Рисан — Грахово — Вилусе.* Ово је један од главних комуникационих праваца између Боке Которске и унутрашњости наше земље. Од Рисна природни правац пута иде према сјеверу стрмом страном до платоа села Леденица, који се налази одмах на ивици рисанских страна.

Од Леденица ређа се низ кречњачких увала и долова који се нижу једно иза другог све до Вилуса. Те удолине преко ниских кречњачких превоја прелазе једна у другу. То је по свој прилици стара ријечна долина, која је јако разорена карсном ерозијом и природни је комуникациони правац од Рисна према Никшићу. Ову скаршћену ријечну долину уочио је још Ј. Цвијић.[12] На том правцу налазе се и два карсна поља: Драгаљско и Граховско. Код Вилуса рисански пут се спаја са правцем пута Требиње—Никшић, који смо већ описали (комуникација бр. 1).

3. *Комуникација Котор — Његуши — Чево — Бијеле пољане — Никшић.* Изнад Котора се уздижу веома стрме кречњачке падине планине Ловћена које се спуштају скоро до самог мора. Оне су свом залеђу биле увијек тешка природна комуникациона препрека. Овај правац према Никшићу, нарочито од Његуша, најподеснији је, јер пролази многим карсним увалама и депресијама, али је цио правац безводан, што је путовању чинило велике тешкоће.

4. *Комуникација Котор — Његуши — Штитари — Прогоновићи — Крусе — Титоград.* Овај правац комуникација до мјеста Чекања испод превоја Буковице (висина 1.212) заједнички је са претходним, Котор — Никшић (комуникација бр. 3). Од Чекања правац пута скреће према истоку и наставља се преко кречњачког простора Штитара, Прогоновића и Круса. Терен којим природно пролази пут састоји се из низа безводних кречњачких увлака и превоја, па је правац доста комуникативан, иако је увијек био врло тежак услијед оскудице у води.

[12] Ј. Цвијић, *Геоморфологија* I, стр. 375, Београд 1924.

ГЕОГРАФСКА СКИЦА
ЦРНЕ ГОРЕ

- - - Републичка граница
— Правци старих путева

0 25 50 Km

Скица 1

Од Круса пут постепено силази у ниску Зетску равницу, у којој лежи Титоград, односно стара Рибница и Дукља. Данас је овај правац пута сасвим напуштен, јер је главни колски пут скренуо од Чекања ка југоистоку према Цетињу и Ријеци Црнојевића.

Према природи терена, економским и политичким центрима, пут Котор — Титоград био је много важнији него онај Котор — Никшић (комуникација бр. 3).

5. *Комуникација Будва — Брајићи — Подгор — Дупило — Комарно — Ријека Црнојевића — Рваши — Титоград*. Будва није имала неки нарочито жив саобраћај са унутрашњошћу наше земље, пошто није имала јаче развијену поморску луку.

Пут према унутрашњости од Будве је доста неприродан. Он је, свакако, ишао до платоа Брајића стрмим ловћенским падинама, а одавде се спуштао у долину Ораховачке ријеке кроз стрму удољину звану Подгор. Из ријечне долине скретао је према сјевероистоку лијевом ријечном страном на село Дупило и Комарно, али је један крак пута природно ишао ријечном долином према Вирпазару и ту излазио на обалу Скадарског језера. Свакако је један крај пута ишао од Будве и према манастиру Дуљеву, па даље опет ка Подгору.

Од Комарна пут је природно ишао преко Дујева за Ријеку Црнојевића, држећи се високо западне обале Скадарског језера, да би тако избјегао кривудаву језерску обалу и велике обалске стрмине. Овим правцем углавном и данас иде колски пут Вирпазар — Комарно — Ријека Црнојевића,

Од Ријеке Црнојевића пут је могао ићи према Титограду, углавном, само оним правцем којим и данас иде колски пут, јер је то природни комуникациони правац. Тај правац је преко села Рваша, Лијешња и Горњих Кокота, одакле се спуштао у Зетску равницу и преко Доњих Кокота, долазио у Подгорицу (Титоград).

Овај правац пута није био нарочито значајан, али га није било тешко пролазити. Уз пут има и доста често текућих вода.

6. *Комуникација Бар — Туђемили — Суторман — Вирпазар — Дабовићи — Комарно*. Бар је био увијек важно привредно мјесто на црногорској територији. Од њега према унутрашњости ишло је више путева, од којих је горњи правац најприроднији, па је, свакако, био и најважнији. Тај правац саобраћаја је од малог значаја откако су изграђени другим правцима модерни аутопут и жељезничка пруга широког колосјека, који повезују Бар са Титоградом преко Скадарског језера.

У Вирпазару пут је излазио на југозападну обалу Скадарског језера, а на овом језеру пловидбом се вазда доста саобраћало. У Комарну пут се везивао са путом Будва — Титоград (комуникација бр. 5).

7. *Комуникација Бар — Туђемили — Бијела скала — Ливари — Тијана — Острос.* Крајина је простор који лежи дуж југозападне обале Скадарског језера, а у непосредном сјевероисточном подножју Румије. Ово је изразито брдовит и сиромашан крај, али је за вријеме средњевјековне српске државе био јако насељен, о чему говоре многи остаци грађевина, нарочито оне у селу Остросу и оне на острвима Старчеву, Бешки, Морачнику и Ратцу. Крајина је и данас добро насељена, иако је сиромашна.

Овај пријезерски узани простор одвојен је од Приморја стрмим, а и високим, кречњачким вијенцима планине Румије, а од унутрашњости Скадарским језером. Главна комуникација са Баром и Приморјем ишла је преко превоја званог Бијела скала, куда и данас иде. Пут идући од Бара излази на село Тијану, одакле се спушта на Острос и Скадарско језеро. Он вјероватно није био од толике важности за шире подручје, а то није ни данас. Крајина је, свакако, комуницирала са Подгорицом и њеном околином воденим путем (преко језера).

8. *Комуникација Улцињ — Скадар.* Улцињ и његова околина су у прошлости природно саобраћали са континенталним простором више преко Скадра него преко Бара. Пут према Скадру ишао је, свакако, као и данас, преко Улцињског поља, дуж ријеке Бојане и преко мјеста Облика за Скадар. Од Скадра се везивао вјековном и веома живом комуникацијом, која природно иде поред сјеверне обале Скадарског језера, преко Коплика, Хота, Тузи за Титоград, односно стару Рибницу и Дукљу.

Саобраћајни центри јужне Црне Горе

У јужној Црној Гори постојала су у прошлости два природна саобраћајна центра: Никшић и Подгорица (Титоград), а они су то и данас. Из тих мјеста даље према сјеверу полазе сви важнији путеви за сјеверну Црну Гору, односно за подручје средњевјековне Рашке и уопште загорске земље.

9. *Комуникација Никшић — Брезна — Пивски манастир — Пишче — Шћепан-Поље — Шупља Стијена — Пљевља.* Овај пут је повезивао са Приморјем и Зетом пивску област, горње Подриње и крајеве који леже западно од Пљеваља, а у којима се налазе оловно-цинкани рудници Шупље Стијене. На једном дијелу овог пута саобраћај је и данас жив и то од Никшића до Крсца у Пиви; даље преко Пишча, за Шћепан-град, он је данас сасвим без значаја, јер је колски пут за Шћепан-Поље и Фочу проведен кроз некада непроходни кањон ријеке Пиве.

Шћепан-Поље и Шћепан-град су могли бити важне успутне станице, јер се тамо налазе многе средњевјековне рушевине као: утврђења, цркве и магацини.

Од Шћепан-Поља пут је ишао долином Таре према Узлупу и Челебићима, затим на рудник Шупљу Стијену и село Градац до Пљеваља. Правац пута Никшић — Шћепан-Поље — Пљевља био је условљен рељефом терена и њему се сасвим прилагођавао саобраћај.

10. *Комуникација Никшић — Шавник — Пирлитор — Пљевља.* Ово је била једна од најживљих средњевјековних саобраћајница између Приморја и Загорја. Тим правцем је и данас комуникација врло жива.

Од Никшићког поља пут се постепено пењао увалама, удолинама и превојима преко Лукова, Ивања, Гвозда до на плато Крнова које је на висини од око 1.450 метара. Од Крнова се нагло спуштао у дубоку долину ријеке Буковице код Шавника и то ниско до 820 метара, а одавде, преко села Превиша, излазио је високо и нагло на планину Ивицу до око 1.750 метара и то опет на један нижи плански превој.

Са планине Ивице пут је мирно и лако силазио плитком јаругом у село Горњу Буковицу, а одавде је ишао преко пространог и високог платоа Језера за Негобуђу и Пирлитор и то све на висини од око 1.450 метара. Са Пирлитора, гдје је било мало утврђење, свакако за чување пута, стрмо је силазио у дубоки кањон Таре испод села Левера, до на висину од 600 метара.

Од села Левера пут се доста лако пео на високи плато Косанице и Глибаћа и то на висину од око 1.350 метара.

Од Глибаћа пут је силазио у Пљевља преко планине Краљеве горе релативно погодним тереном.

Овај важни средњевјековни пут Никшић — Пирлитор — Пљевља савлађивао је, као што смо истакли, неколико великих висина, па се са њих нагло спуштао у дубоке долине. Он ипак није био тешко савладљив у топлим годишњим добима, док је зими био сасвим затворен, али је, и поред ових великих висинских разлика и зимских прекида, био једини природни правац, јер ипак пролази нижим тереном који је оивичен високим планинским простором Војника, Лоле, Дурмитора и Сињајевине.

Колико је ово био жив вјековни саобраћајни правац указују многи споменици дуж пута, као стара гробља, руине, имена мјеста (Левери), а околина пута била је увијек добро насељена, јер су ти планински крајеви погодни за сточарство.

11. *Комуникација Никшић — Луке Бојовића — Веље Дубоко — Лијешње — Манастир Морача — Црквине — Брсково — Бијело Поље.* Ово је други важан средњевјековни саобраћајни правац између приморских и загорских наших крајева, који је данас дијелом сасвим неважан. Он је био једна од главних веза између Дубровника и Рашке.

Пут је ишао од Никшића према сјевероистоку преко села Облатна, Лука Бојовића, Требијаша, села Лијешња на Манастир Морачу. Овај правац пута од Никшића до Манастира је сасвим

природан, јер иде природним увалама и ријечним долинама, мада се пење у подручју Требијаша код Капетанова језера и до висине од 1.647 метара, али је то ипак изразит дубоки превој између високих планинских вијенаца Маганика и Журима.

Дуж овог пута, данас доста запуштеног, остали су трагови од тог старог пута, који је добро одржаван, а нарочито тих трагова има између Требијаша и села Вељег Дубоког.

Од Манастира Мораче пут је ишао долином Коштанице и излазио на ниски превој Црквине (висина 1.064), одакле се одмах спуштао у плитку долину ријеке Пчиње, којом је ишао до њеног ушћа у Тару код Колашина. Од Црквина па даље према Брскову и Бијелом Пољу модерни ауто-пут има скоро исти правац као и средњевјековни, сем у подручју Мојковца, гдје је стари пут скретао према Брскову.

Када се узме у обзир вриједност овога пута, онда је јаснији средњевјековни положај Манастира Мораче, јер он није био у забаченом крају, како се обично мисли, него на врло живој средњевјековној саобраћајници.

На високом Требијешком превоју сњегови су пут рано затварали. Онда се сигурно користио пут од Никшића до Манастира Мораче који је ишао кроз Никшићку Жупу, затим јужним подножјем планине Маганика, преко села Мртвог Дубоког и долином Мораче до Манастира.

12. *Комуникација Титоград — Биоче — Вјетерник — Лијева Ријека — Матешево — Колашин*. Ова комуникација је била доскора врло важан саобраћајни правац између наших приморских и загорских крајева. Пут иде равним тереном од Титограда долином Мораче до Биоча, а одатле се пење уз Пелев бријег, високо кречњачко брдо, до на превој звани Вјетерник (висина око 1.200 метара). Одавде се спушта долином ријеке Ножице у Лијеву Ријеку и село Лопате, одакле прелази у долину Таре којом иде до Колашина. Код Колашина пут се спаја са комуникацијом Никшић — Манастир Морача — Брсково — Бијело Поље (комуникација бр. 11).

Овај пут био је врло важан и доскора главна саобраћајница између јужне и сјеверне Црне Горе, како смо рекли напријед, а у средњем вијеку он је био то исто. Послије изградње модерног ауто-пута кроз кањон Морачких платија он је сасвим изгубио значај.

13. *Комуникација Титоград — Медун — Корита — Рикавачко језеро — Врмоша — Гусиње — Плав*. Ово је био врло важан пут који је у средњем вијеку везивао Зету и Рашку. Он је данас сасвим безначајан, јер је два пута. прекинут државном границом између наше државе и Албаније.

Пут се пење од Титограда постепено све до Рикавачке скале источно од Рикавачког језера, гдје је достизао висину од око

1.400 метара. Од овог превоја спуштао се у долину Врмошке ријеке, односно у долину ријеке Грнчара, па је њиховим пространим и плодним долинама долазио до Гусиња и Плава и улазио у долину Лима и уопште у област Полимља.

Иако је пут савлађивао велике висине, он је имао у геоморфолошком, као и у економском погледу веома природан правац. Пролазио је кречњачким увалама, превојима и ријечним долинама, а био је широко отворен према јужним топлим вјетровима и због тога су га сњегови у току године мало затварали. Пут је од давнина био заштићен утврђењем на Медуну, како наводи и П. Радусиновић.[13]

Ово би и данас била важна саобраћајница да то није омела граница према Албанији.

14. *Комуникација Титоград — Диноша — долина Цијевне — долина Лепуше — долина Грнчара — Гусиње — Плав.* Ово је такође био један од најважнијих саобраћајних праваца између Зете и Рашке, а то је био, свакако, и у ранијим временима. Он се сасвим допуњавао са оним путем Титоград — Рикавачко језеро — Плав (комуникација бр. 13). Међутим, на њему је могао бити врло жив саобраћај скоро преко цијеле године, јер је још више био заштићен од снијежних намета топлим јужним вјетровима, који долином Цијевне стално продиру према сјеверу, него онај Титоград — Рикавачко језеро — Плав. Код ушћа ријеке Лепуше у Врмошку ријеку, односно Грнчарску ријеку, овај важни пут у прошлости састајао се са оним који је долазио са југозапада, од Рикавачког језера (комуникација бр. 13).

15. *Комуникација Пљевља — Бољанићи — Чајниче — Горажде.* Подручје Пљеваља је сигурно имало увијек жив саобраћај према сјеверозападу, са Подрињем. Тај пут користи, као и данас, природне погодности терена, које су најбоље преко Бољанића и Чајнича.

Од Пљеваља преко Бољанића до Ковача (село Мировићи) пут се постепено пење до висине од око 1.100 метара, али то није нигдје сувише стрмо. То је претежно кречњачки терен, без наглих топографских прегиба а са доста плитких удолина, увала и јаруга. Због тога је врло проходан. Терен творе у основи дијабаз-рожначки слојеви.

Од Ковача према Метаљци, на граници Црне Горе и Босне, пут иде заравњеним тереном, а од Метаљке за Чајниче, Миљено и Горажде нагло се спушта стрмом долином Миљенске ријеке.

Правац данашњег колског пута је скоро исти. Остаци калдрме старог каравансног пута очувани су на многим мјестима, нарочито код Ковача. По свему се види да је ту некада био жив саобраћај и то, сразмјерно времену, много живљи него данас.

[13] П. Радусиновић, *Зетска котлина (географска проматрања)*, Титоград 1962.

16. *Комуникација Пљевља — Пријепоље.* Од Пљеваља природна је комуникација према Пријепољу правац којим пут и данас иде. То је Пљевља — село Михајловићи — Јабука — Савин лакат — долина ријеке Сељашнице — Пријепоље. Овај природни правац везује пљеваљски и пријепољски економски басен преко платоа Јабуке, који је висок око 1.200 метара, доста незаштићен и изложен оштрим сјеверним вјетровима.

Јабука је кречњачки нераван плато и већи дио његовог простора је под четинарском шумом, а прилично је насељен, како је вјероватно било и у прошлости. На њему има и текућих вода. Плато је избраздан многим удољинама, увалама и јаругама, па је повољан за пролаз пута, а нешто је заштићен и од природних непогода.

Сјевероисточно од Јабуке, према Пријепољу терен се нагло спушта (код Савиног лакта) у дубоку долину Сељашнице, а путеви од Јабуке су могли ићи само овом долином до ушћа њене ријеке у Лим, који је на око 3 километра јужно од Пријепоља.

Овај данашњи правац пута Пљевља — Пријепоље био је, дакако, и средњевјековни, али је стари пут могао у подножју Јабуке нешто скренути према југу, да би избегао плато, и држао се нижих и топлијих праваца; међутим, овим се није морало много добити, па је данашњи правац пута природнији од било којег другог.

17. *Комуникација Пљевља — Томашево — Бијело Поље.* Природни правац овог пута водио је према југоистоку долинама Ћеотине и Љубовије. Те ријеке теку супротно једна другој од свога заједничког развођа, које се налази у подручју Коврена.

Дуж овог пута налази се низ пространих и богатих котлина, као што су Отиловићи, Матаруге, Павино поље, Томашево (Шаховићи) и друге. Те котлине су поређане у правцу сјеверозапад-југоисток, па се стари пут, као и данашњи, држао не само ријечних долина него више ових котлина. Пут је избјегавао ријечне долине, нарочито Ћеотину, због њихових честих сутјеска.

У долини Равне ријеке, овај, свакако, споредни пут се спајао са веома важним путем Брсково (Мојковац) — Бијело Поље (комуникација бр. 11).

18. *Комуникација Лимском долином* Ми смо до сада размотрили оне главне природне комуникационе правце на територији Црне Горе, који су у основи оријентисани према сјеверу и сјевероистоку. Они се скоро сви стичу у долину Лима, која је, сигурно, увијек била један од најважнијих комуникационих праваца старе Рашке, како је то и данас, јер јој то условљава њен природни положај.

Већ у њеном изворном подручју код Гусиња, са југа, улазили су у Лимску долину веома важни зетски путеви који су

долазили долином Врмошке ријеке и ријеке Грнчара (комуникације бр. 13 и 14). Од Плава природно је било да су се развијале двије комуникације, које су везивале класичну Зету са Метохијом и Косовом. То је свакако вјековна комуникација која иде од Плава преко високог превоја Чакора (висина 1.848 метара), кроз Пећку бистрицу за Пећ и она која иде опет од Плава долином Комарачке и Бабинопољске ријеке преко превоја Богићевице (висина 2.018), па даље долином Дечанске бистрице за Дечане (на приложеној скици комуникације бр. 19 и 20). Први од ових путева (Плав — Чакор — Пећ) је и данас врло жив.

Лимска долина, као важна саобраћајна артерија, примала је још два важна пута која су долазила од Приморја, а то су Дубровник — Никшић — Манастир Морача — Брсково — Бијело Поље (комуникације бр. 1 и 11) и Никшић — Пирлитор — Пљевља — Јабука — Пријепоље (комуникације бр. 10 и 16). Тако су се сливали многи путеви у ову пространу, богату и јако комуникативну долину.

Из долине Лима могли су водити путеви према сјеверу и сјевероистоку много повољнијим природним комуникационим правцима, јер је терен у том правцу подеснији за развијање саобраћаја.

Нагласили смо (када смо описивали геоморфологију овога терена) да је веома једнолик и без великих висинских разлика, дубоких ријечних долина и непроходних сутјеска. То је пространа област релативно ниских брда и са густом мрежом долина. Она чини геоморфолошку и геолошку цјелину са широким источним и сјевероисточним простором.

Због тога од Лимске долине у тим правцима постојала је увијек комуникациона мрежа, којом је струјао саобраћај несметано од било каквих већих природних препрека.

Ипак ћемо узети ова три правца као главна: Иванград — Рожаје — Тутин — Нови Пазар — Рашка; Иванград — Сјеница и Бијело Поље — Сјеница (на скици 1 комуникације бр. 21, 22 и 23).

24. *Комуникација Скадар — Титоград (Дукља) — Никшић — кланац Дуга — Гацко.* Правац ове јако живе комуникације је тако рељефом условљен да је одвајкада морао бити незамењљив у саобраћају. Кроз ову дугачку депресију је морао да непрестано струји саобраћај чак и у времену друштвених трзавица и поремећаја. То је она геотектонска депресија правца сјеверозапад--југоисток о којој смо напријед доста говорили, а која је веома маркантна у рељефу црногорског терена. Ми смо, такође, нагласили раније да се она одликује честим појавама вода и да је отворена према југоистоку, па је тако под јаким утицајем топлих вјетрова. Ово је још више омогућавало повољан саобраћај скоро преко цијеле године. На неким мјестима ове депресије су многобројни културни остаци прошлих времена, чији постанак су условиле те многе природне погодности.

Пут од Скадра (Драча и уопште ниске Албаније) морао је ићи преко Коплика, Тузи, Титограда (Рибнице, Дукље), Спужа, Повије, Кунка, Никшића, а у подручју кланца Дуге преко Ноздре и Пресјаке одакле је излазио у Гатачко поље. Из овога поља путеви су ишли у разне правце Херцеговине и Босне. Правац пута се вазда врло добро држао извора, врела и уопште вода, које су честе цијелом његовом дужином.

25. *Комуникација дуж Црногорског йриморја.* Црногорско приморје је веома узано. Његова многобројна насеља повезивао је уздужни пут, а овај је, наравно, избјегавао кречњачке приобалске терене, па је ишао простором који је од меканих лапоровито-глиновитих терена, богатим текућом водом и са густом вегетацијом.

Правац пута од Улциња према Скадру већ смо описали (комуникација бр. 8), а према сјеверозападу, од Херцег-Новог, овај уздужни пут је ишао за Дубровник преко Суторине и Конавала, а данашњи модерни пут има исти правац који је свакако имао стари пут.

Рељеф црногорског терена условио је саобраћајне правце, који су груписани према пружању планинских вијенаца, депресија и ријечних долина, на уздужне и попречне путеве. Уздужни путеви иду паралелно са правцем пружања динарских планинских вијенаца, депресија правцем пружања слојева. Ти путеви су доста лаки за прелаз. Они обично повезују економски јаке области. Уздужни путеви су приморски, затим онај од Скадра до Гацка и унеколико онај који иде долином Лима (комуникације бр. 18, 24, 25).

Попречни црногорски путеви су претежно управни на правце вијенаца. Ови путеви су увијек морали да савлађују велике висине црногорских планина, да искоришћавају планинске превоје и згодном приликом ријечне долине које су најчешће дубоке и стрмих страна. Попречни путеви се затварају, скоро без изузетака, у једном дијелу године сњежним наметима и невременом и то неки краће, а неки дуже вријеме, а опет неки веома дуго, као пут Никшић — Пирлитор — Пљевља (комуникација бр. 10).

РУДАРСТВО ЦРНЕ ГОРЕ

Изнијели смо геоморфолошке прилике терена Црне Горе, распоред и правце ријека, а затим природне правце путева који су условљени рељефом и положајем ријечних долина. Овдје ћемо нешто рећи о рударству у Црној Гори, и то више о оном у прошлости него о данашњем.

На територији Црне Горе у прошлости су експлоатисане ове руде: оловна, цинкана, сребрна, бакарна, гвоздена, а можда и златна. Главни рудници су били оловно-сребрни са рудником

Брсковом на челу. У ствари, ми знамо само за три средњевјековна рудника на територији Црне Горе, и то за: Брсково, Шупљу Стијену и Козицу.

Рудник Брсково. Овај рудник лежи у сливу ријеке Таре, а удаљен је од Мојковца према југоистоку око 4 километра. У ствари, то је рудна област, јер рудоносни простор заузима сјеверозападне падине планине Бјеласице и то у сливовима Руднице и Бјелојевића ријеке, које су десне притоке Таре.

Рудоносни простор заузима око 50 km^2 и на тој површини рударило се у средњем вијеку на више локалности, а нарочито у Догањицама, Мједеном гувну, Жутим прлима, Брскову и Врагодолу. Међутим, има рударских трагова и даље у околини од овог рудног ревира. Тако се налазе доста моћна шљакишта у долини ријеке Штитарице (лијева притока Таре). Ова шљакишта су удаљена од Брскова, у правој линији, према југозападу око 6 km и припадају подручју планине Сињајевине.

Брсково је оловно-цинкани и бакарни рудник, јер су главне руде сулфиди олова, цинка и бакра. Сулфиди гвожђа се нису користили због тешког технолошког процеса. Међутим, Брсково је био познатији као рудник сребра него олова, цинка и бакра, и то због тога што су брсковски сулфиди олова и цинка (галенит и сфалерит) са знатним процентом сребра, а овај је лако било издвајати и оном технологијом коју су знали средњевјековни рудари.

Према сачуваним радовима на рударењу центар је била локалност Догањице. Ту су сачувани многи трагови раскопа, знатне гомиле шљаке и остаци зграда.

Ми не можемо износити историјске податке о могућности и вриједности рудника Брскова, него само оне који се виде у широкој околини Брскова. Сачувани су многобројни поткопи, раскопи, пинге, темељи зграда и цркава, а све је то ипак концентрисано према локалитету Догањицима, што опет упућује да су оне биле најважнија локалност у цијелом рудном ревиру и центар цијелога брсковског рударења.

Најважнији документ о могућности и активности овог рудника у средњем вијеку су многобројне гомиле шљаке, којих је највише у долини ријеке Руднице, а нарочито у подручју Догањица. Ове шљаке је било далеко више у прошлости, јер је она као јаловина одбацивана у ријеку, па је јака ријечна бујица однијела главну њену масу. Шљаке се налази, и то врло много, у шљунку Таре чак до Ђурђевића, па и даље низ ријеку, а то је даљина од преко 50 километара.

Истраживањем је утврђено да нису стари рудари исцрпли оловно-цинкане резерве у брсковском рудишту, него да су оне још знатне. Даље, новим истрагама нису још обухваћене неке локалности, а нарочито није испитано подручје Догањица, гдје се може очекивати најзнатнија резерва. Брсковска рудна лежишта су тријаске старости, а припадају такозваној дијабаз-рожначкој фацијалној области.

Шуйља Сшијена. Рудиште Шупља Стијена се налази западно (нешто сјеверозападно) од Пљеваља на планини Љубишњи и то на око 1.400 метара висине. Рудник је удаљен од Пљеваља, у правој линији, око 25 km. То је оловно-цинкани рудник са извјесним процентом сребра, а и данас је активан. У околини рудника нема много остатака средњевјековних радова, па не изгледа да је имао битнији економски утицај, а тај његов утицај није никако могао бити висине рудника Брскова. И Шупља Стијена је рудно лежиште тријаске старости, као и брсковско, а терен такође припада дијабаз-рожначкој формацији.

Козица. У атару села Козице налазио се у средњем вијеку активан рудник гвожђа. Село лежи сјевероисточно од Пљеваља у сливу Козичке ријеке, која је десна притока Ћеотине. Рудно лежиште је удаљено од Пљеваља у правој линији око 18 километара.

Руда у Козицама је оксид гвожђа и врло доброг је квалитета, али су резерве сасвим ограничене за данашња схватања економске вриједности једног лежишта гвоздене руде. Међутим, у средњем вијеку ово лежиште квалитетне руде, према тадашњем развоју технологије, а затим лако за експлоатацију, било је од значаја. Гвоздена руда у Козицама задовољавала је ова два битна услова, па је због тога овдје било доста живо рударење. То доказује, поред остатака старих радова, и утврђење код рудишта (Јеринин град), а затим старо гробље до тога града. Судећи по релативно доброј очуваности града, рудник није давно напуштен, иако мјештани не знају много о активности рудника и о топљењу гвожђа. Ово би се можда могло објаснити и тиме што се околно становништво често расељавало, па је замирала и традиција.

Гвоздена руда у Козици је тријаске старости, а и овај терен припада дијабаз-рожначкој формацији.

На Црногорском приморју било је неколико подигнутих солана гдје се издвајала морска со, која је, наравно, увијек била важна трговачка роба.

ЦРНА ГОРА
У ПРАИСТОРИЈСКО ДОБА

СТАРИЈЕ КАМЕНО ДОБА — ПАЛЕОЛИТ

О почецима људског живота на територији Црне Горе данас смо још увијек слабо обавијештени. Тек у новије вријеме, и то за посљедњих десет година, отпочета су систематска испитивања на том пољу. При томе су се радови нарочито развили у пећини Црвена Стијена код села Петровића, на самој граници данашње Црне Горе и Херцеговине.[1]

Палеолитско доба представља епоху најранијег формирања људских заједница чија материјална култура пролази кроз почетне фазе развоја. Људи овога периода, који су живјели под знатно примитивнијим условима и у климатским приликама које су се битно разликовале од данашњих, били су и у својим физичким особинама, бар дјелимично, знатно примитивнији од савременог човјека. Основно занимање људи овога времена било је лов и риболов. Људи су били груписани у заједнице — хорде и живјели су углавном више номадским, односно полуномадским животом. Самим тим условљени су и одређени облици станова овога времена, карактер материјалне културе, коришћење и избор одређеног материјала као сировине за израду оруђа и оружја. Слику ових услова и околности живота дају у првом реду археолошка налазишта са остацима материјалне културе, а исто тако са остацима биљног и животињског свијета, који пружају податке о типичним облицима фауне и флоре у којима се човјек тога времена крстао.

Западни дио Балкана доскоро није био у довољној мјери истражен у погледу ових најстаријих периода људског развитка. Могу се углавном поменути само поједини нови налази са територије Босне, који су откривени непосредно послије другог свјетског рата. Посебан значај, међутим, имају налази са Црвене Стијене, коју је стога потребно нарочито обрадити.

[1] За Црвену Стијену уп. A. Benac, *Crvena Stijena* — 1955 (I—IV стратум), Glasnik Zemaljskog muzeja XII (1957), 19 и д.; A. Benac — M. Brodar, *Crvena Stijena* — 1956, Glasnik Zemaljskog muzeja XIII (1958), 21 и д.; M. Brodar: *Crvena Stijena* — 1955 (V стратум), Glasnik Zemaljskog muzeja V (1955), 51 и д. В. такође даље извештаје Đ. Baslera, Arheološki pregled 3 (1961.), 5 и д.; Arheološki pregled 5 (1963), 7; за општи преглед о Црвеној Стијени као налазишту каменог доба, укључујући ту и неолит, уп. A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, 42. Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1961), 3 и д.

Црвена Стијена (сл. 1) је плитка пећина типа такозваних окапина. Својим отвором она је окренута у правцу југа, а лежи на лијевој обали Требишњице, високо изнад ове ријеке, на надморској висини од преко 700 m. Улаз јој је широк око 24 m, док дубина од улаза до центра задњег зида износи приближно 15 m. У овом простору живот се почео развијати још од старијег каменог доба — палеолита. Пећина је, међутим, била насељена и у периоду прелаза из старијег у млађе камено доба, мезолиту, док њени најмлађи слојеви припадају млађем каменом добу — неолиту, у неколико фаза културно-историјскога развоја и металном добу.

Систематска ископавања, вршена у низу кампања почев од 1954. године, показала су постојање укупно тридесет и једног слоја. При томе слојеви испод слоја X припадају, у цјелини, ранијим фазама старијег каменог доба — средњем палеолиту. Граница између ових и каснијих фаза развитка представљена је археолошким слојем XI, који означава рушење стијена у самој пећини, те тиме обиљежава један прекид у њеном културном развитку. Најстарији слојеви Црвене Стијене, који су засад тек у незнатној мјери проучени, блиски су тзв. фази Levalloisien, на коју се непосредно надовезује период Moustérien. Млађе фазе пак заступљене су културом познатом под називом Aurignacien, која се може пратити до краја палеолитске епохе, при чему је такође могуће констатовати и еволуцију у правцу средњег каменог доба — мезолита.

Узето у цјелини, палеолитски развој Црвене Стијене везује се за посљедњу фазу леденога доба, такозвану епоху Würm. Засад је могуће констатовати само да слој XXV припада ранијој глацијалној епохи Riss, а слој XXIV прелазној епохи Riss-Würm.

Материјална култура свих поменутих етапа палеолитскога развитка окарактерисана је искључиво одређеним облицима оруђа од тесаног камена. Особито су занимљиве фазе окарактерисане слојевима XVIII—XII, које припадају одређеним типовима такозваног Moustérien-а, познатим под именом Micromoustérien. Водећи облици оруђа овога времена јесу дискови, шиљци, резачи и стругачи, а одликују се на нарочити начин обрађеним-ретушираним ивицама. Тек у млађим етапама палеолита типични су облици оклесаних сјечива, међу којима се посебно издвајају стругала и резачи. Није ријетко да њихове ивице имају издубљене оклесане форме (encoche).

Цјелокупни палеолитски развитак Црвене Стијене представља веома дугу епоху. Очигледно се овдје човјек насељавао повремено у разним етапама. Отуда је насеље, иако дуготрајно, у својим појединим етапама имало карактер повременог склоништа палеолитског човека. Несумњиво је да се он углавном бавио ловом и риболовом, то је било условљено особито повољним положајем самога локалитета, што је и довело до његовог поновљеног коришћења у разним периодима. У овом смислу свједоче и остаци животињских костију, откривени у појединим слојевима насеља, при чему је

особито карактеристично да се дубље од слоја XVIII првенствено појављују цервиде, а изнад њега бовиде. У најстаријим слојевима везаним за фазу Levalloisien нађене су и кости пећинског медвједа, и то највише зуби, на којима се запажају трагови ватре.

Досадашња ископавања на Црвеној Стијени нијесу у палеолитским слојевима открила никаквих остатака људских костију. Отуда је немогуће говорити о физичком развитку палеолитског човјека у овоме периоду. Једино се на основу познатог материјала са других налазишта може са пуном сигурношћу говорити да је у Црвеној Стијени постојала дуга еволуција, која води од ранијих примитивних људских раса Homo primigenius ка најстаријим облицима савременог човјека — Homo sapiens fossilis.

Иако развој примитивног човјека палеолитског доба показује у основи извјесне опште заједничке одлике, које се у економици манифестују првенствено скупљачко-ловачком привредом а у изради средстава за производњу оруђима од тесаног камена и кости, могуће је већ данас културни развитак овога налазишта везати и за извјесна одређена географска подручја. Тако се старије фазе палеолитског живота у Црвеној Стијени могу у првом реду везати са налазима из пећине Сеиди у средњој Грчкој, као и са појавама у долини ријеке Пенеја, такође у Грчкој. У млађим палеолитским фазама, међутим, постоји уска повезаност са појавама у сјеверној Африци, такозваном културом Capsien. Отуда се с правом већ данас смије тврдити да почеци људскога живота на територији Црне Горе стоје у тијесној вези са општим развитком старијег каменог доба у области Медитерана.

Иако је старије камено доба у Црној Гори засад познато и систематски проучавано само у Црвеној Стијени, геолошка истраживања несумњиво упућују на могућност постојања других насеља појединих палеолитских фаза на овој територији. У овом погледу посебно су значајне окапине, врло честе у Црној Гори, чији је отвор, с обзиром на формирање геолошке структуре терена, по правилу окренут ка југу и југозападу. Како је истакнуто у поглављу о геоморфолошком карактеру Црне Горе, овакве окапине честе су у долини Зете, затим у долини Мораче, а и у Приморју. Даље систематско истраживање у овом смислу свакако ће допринијети бољем и свестранијем упознавању најстаријих етапа историје и живота најстаријих људских заједница на територији Црне Горе.

СРЕДЊЕ КАМЕНО ДОБА — МЕЗОЛИТ

Као и старије камено доба, тако је и ова етапа културно-историјског развитка на територији Црне Горе засад искључиво позната из Црвене Стијене.

Мезолитски период овдје је посебно издвојен у једном слоју, обиљеженом као слој IV. Дебљина овога слоја, која износи 1,50—2,20 m, указује на сразмјерно дуготрајни живот, при чему је могуће разликовати три фазе развитка. Оне се углавном дају издвојити према типичним облицима оруђа, рађеног дијелом од камена у палеолитској техници тесања, а дијелом од кости или рога. Тако је могуће разликовати слиједеће фазе мезолита:

1. Најстарија фаза (слој IV b2), окарактерисана малим бројем сјечива и стругалица, а чешћом појавом тесаних камених оруђа неправилног облика, са удубљеним ивичним ретушом (encoche).

2. Средња фаза (слој IV b1), са типичним сјечивима од тесанога камена, уз које се јављају и облици гребалица (Kratzer; grattoir). Особито су чести облици оруђа од кости и рога, и то шила, бодежи и сјекире.

3. Најмлађа фаза (слој IV а), са типичним облицима сјечива, стругалица и гребача од тесаног камена. Карактеристично је опадање оруђа од кости.

Као општа одлика мезолитског доба истиче се даљи развитак лова и риболова, уз постепено усавршавање ових привредних грана, које поступно доводи до прелаза на виши ступањ друштвено-економског развитка у млађем каменом добу — неолиту. Овакве одлике поменутога периода дају се установити и у културном развитку у Црвеној Стијени.

И у мезолитском периоду могуће је разликовати одређене фазе развитка, при чему је јасно да је најинтензивнији живот био у средњој фази. Најмлађа, напротив, представља сигуран прелаз ка млађем каменом добу; то се огледа у облицима камених оруђа, чију је традицију могуће пратити и у каснијим етапама развитка. Због уске културне повезаности са неолитским добом, поједини научници овај период називају предкерамичким неолитом.

У мезолитским слојевима — као ни у палеолитским — нијесу откривени никакви остаци људских костију. Отуда је данас још увијек немогуће говорити у томе смислу о еволуцији и развитку човјека на нашој територији. Многобројни остаци животињских костију — особито јелена, дивље свиње, говечета, дабра, зеца, лисице и медвједа — указују на интензиван развитак лова.

Оруђа од кремена својим облицима и техником тијесно се повезују са појавама на подручју Средоземља, у првом реду онима у сјеверној Африци, а донекле и у средњој Азији. Овакво културно јединство указује и на етничку и културну повезаност са областима Блиског истока, која у још већој мјери долази до изражаја у наредној, неолитској фази развитка.

Временско опредјељење мезолитске епохе чини приличне тешкоће, јер је зависно од различитих метода опредељивања старости одређених културних појава и групација. Док нови метод утврђивања старости праисторијских култура на основу анализа радиоактивног угљеника (С 14) даје сразмјерно високе датуме, класични систем омогућује утврђивање старости мезолитскога периода у односу на каснији неолитски развој и повезаност неолитских култура са истовременим, но културно-историјски развијенијим културама Блиског истока (Египат, Месопотамија). Ако се, при томе, прихвате датуми за почетак млађих неолитских култура у времену између 3000 и 2500 година прије н. е., било би могуће, како је то учинио и А. Бенац, предложити сљедеће приближне датуме за поједине фазе средњег каменог доба у Црној Гори: најстарији мезолит — прва половина 5. хиљаде година прије н. е.; касни мезолит — крај 4. хиљаде година прије н. е. Јасно је, међутим, да у овом погледу могу постојати и већа одступања, у првом реду зависно од фаза и трајања друштвено-економског развитка који се засад не може временски ближе опредијелити.

МЛАЂЕ КАМЕНО ДОБА — НЕОЛИТ

Културно-историјски развитак палеолитског и мезолитског доба (у Југославији уопште, а посебно у Црној Гори) може се засад, с обзиром на мали број познатих и научно испитиваних локалитета, пратити само у најопштијим цртама. Напротив, неолитски период већ је далеко боље познат. Његове основне карактеристике представљају нови друштвено-економски односи, који се оснивају на развитку нових привредних грана, прије свега земљорадње и сточарства. У вези с тим долази и до усавршавања облика и типова средстава за производњу, као и до трајнијег насељавања на одређеним мјестима, то јест, до замјене номадског живота полуномадским или и сталним насељавањем. Из овога произлази и формирање одређених типова станова и насеља и развитак извјесних форми домаће радиности, као предења, ткања, а особито израде грнчарије — керамике, која је од посебног значаја за утврђивање и проучавање локалних културних група неолитског доба, ширих културно-историјских подручја и њихове генезе.

Оваква специјализација материјалне културе омогућује и ближе праћење генезе и развитка људских заједница у ужим географским подручјима. Отуда је могуће пратити како поријекло појединих културних група неолита, тако и њихову еволуцију на уже ограниченим подручјима и њихов прелаз у касније етапе развитка на основу еволуције и развитка друштвено-економских односа.

Док у палеолиту и мезолиту не можемо утврдити постојање локалних облика материјалне културе и друштвено-економског живота, у неолиту већ постоји могућност јасног територијалног раздвајања, које је у првом реду условљено геоморфолошким карактером одређеног подручја. У Црној Гори ове разлике у културном развитку дају се са пуном сигурношћу утврдити. Тако је могуће у млађем каменом добу (неолиту) Црне Горе разликовати двије основне културне области:

1. медитеранску у ширем смислу тога појма, која обухвата Црногорско приморје и ближу унутрашњост, везану у првом реду ријечним токовима за јадранско-медитерански слив, и

2. средњебалканску, одвојену од претходне високим планинама, а везану за унутрашњост Балкана ријекама дунавско--црноморскога слива.

У овом оквиру могуће је у неолитском периоду разликовати и неколико културних група у оба ова подручја, и то:

у медитеранском:

а. старији неолит, окарактерисан такозваном impresso-керамиком;

б. средњи неолит, такозвану данилску групу (по главном налазишту Данило код Шибеника);

в. млађи неолит, такозвану групу Лисичићи — Хвар, која додуше на територији Црне Горе још увијек није позната, али се њено постојање може претпоставити на основу познатих појава у сусједној Далмацији, како изгледа и у Албанији;[2]

у средњебалканском.

а. старчевачку групу (по главном налазишту Старчеву код Панчева);

б. винчанску групу (по главном налазишту Винчи код Београда) са двјема основним фазама — винчанско-тордошком и винчанско-плочничком.

МЕДИТЕРАНСКО ПОДРУЧЈЕ

Старији неолит

Овај период у Црној Гори познат нам је засад само по налазима са једног локалитета — Црвене Стијене, гдје је култура овога доба заступљена у слоју III.

Период о коме је ријеч познат је у археологији и под именом impresso-групе, која је своје име добила по карактеристичним утиснутим („impresso") орнаментима на грнчарији. У нашој земљи култура са impresso-керамиком позната је у јадранском подручју, на далматинској обали са острвима и у Истри. У унутрашњости земље она продире само уз долине појединих већих ријека, пратећи њихове сливове — у првом реду уз Неретву, за коју се у ширем смислу геоморфолошки везује и Црвена Стијена изнад Требишњице. Од других налазишта у Југославији, ван територије Црне Горе, треба поменути Зелену пећину код врела Буне у Херцеговини, а посебно Смилчић, недалеко од Задра.[3] Распрострањеност ове

[2] D. Mustigli, *La civilta preistorica in Albania,* Rivista d'Albania (1941).

[3] A. Benac, *Zelena Pećina,* Glasnik Zemaljskog muzeja XII (1957) 61 и д. За насеље у Смилчићу особито Š. Batović, *Neolitsko nalazište Smilčić,* Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru X (1963), 89 и д.

културе даље према југоистоку — у Албанији и Грчкој — засад је само дјелимично потврђена још недовољно испитаним археолошким локалитетима.[4]

Типови насеља овога периода углавном су прилично диспаратни, али је несумњиво да поред отворених насеља, у равницама и у близини извора, гдје су постојали повољни услови за живот и развитак основних нових привредних грана — земљорадње и сточарства, и надаље постоје насеља у пећинама, на мјестима која имају повољне услове за живот. У Црној Гори познато је само једно насеље које припада овом посебном типу — Црвена Стијена.

Средства за производњу ове епохе повезују се углавном са онима непосредно претходнога периода — мезолита, или предкерамичког неолита. Веома је карактеристично да у Црвеној Стијени из старијег неолита нијесу познати примјерци оруђа од глачаног камена, у првом реду такозване глачане сјекире — за чије се извјесне типове са довољно оправданих разлога сматра да представљају примитивне земљорадничке алатке — мотике. Оруђа Црвене Стијене своде се углавном на предмете од кремена обрађене у техници тесања, при чему су особито карактеристични облици сјечива: ножића, резача, стругача са обрадом изведеном тесањем. У много мањем броју јављају се оруђа од кости или рога, највише шила. Необично је развијена израда грнчарије. Према нађеним примјерцима и аналогијама у сусједним подручјима могуће је установити да се ради у првом реду о судовима који су израђивани слободном руком у прилично примитивним формама. Земља је доста брижљиво пречишћена и потом печена тако да су судови по правилу мрке или сиве боје. Знатно рјеђи су примјерци грнчарије чија је површина фино глачана у једној боји (такозвана монохромна керамика). Као основни облици јављају се полулоптасти судови са дном равним или незнатно издвојеним — прстенастим или ваљкастим. Површина оваквих судова украшавана је по правилу на веома примитиван начин, орнаментом који је утиснут било ноктом, било неким оруђем од дрвета или кости. Тако се стварају низови полулучних или правих зареза, којима се од обода до дна покрива цијела површина суда. У неким случајевима ово украшавање изведено је рубом шкољке. Ређе се јављају и орнаменти изведени жигосањем, на примјер у облику малих троуглова.

Велика старост ове неолитске културе да се утврдити како на налазиштима наше земље, тако и у другим крајевима. У Смиљчићу код Задра несумњиво је да остаци ове неолитске културе припадају фази развитка која претходи такозваној данилској групи средњег неолита.[5] На низу налазишта предње Азије — почевши од Ирака (Kalat Jarmo, Matarah), преко Сирије и Палестине Рас Шамра V и Јерихон (Ras Shamra V, Jerichon) и Киликије (Mer-

[4] M. Garašanin, *Ka jezičkoj pripadnosti neolitskog stanovništva Balkana*, Glasnik Zemaljskog muzeja XII (1957), 201 и д.

[5] Š. Batović, н. д.

sin) — неолитска култура са овом врстом грнчарије несумњиво је најстарија.[6]

Са историјског гледишта питање настанка ове неолитске културе од изузетног је значаја. Већина савремених археолога, међу којима ваља особито истаћи В. Г. Чајлда (V. G. Childe), стоји са пуно разлога на становишту да је прелаз на културу неолита везан првенствено за развитак земљорадње у областима Блиског истока. Овај прелаз на нове форме економике утицао је даље и на културни развој сусједних подручја. При томе су, сем земљорадње, преузимани и други елементи материјалне културе, између осталих и грнчарија. Свакако је један од њених најстаријих и најпримитивнијих облика представљала керамика типа импресо (impresso), какву налазимо и на нашим налазиштима јадранске обале.

Посебан проблем у овом оквиру било би питање начина ширења нових културних тековина. При томе се још увијек често схематски претпостављају велике сеобе појединих племена. Детаљна анализа економике неолитског периода доводи нас до извјесних друкчијих констатација које у знатној мјери доприносе стварању сигурнијих и потпунијих закључака о томе питању.

Данас је несумњиво да основну грану неолитске економике на врло широким подручјима представља земљорадња. Аналогије код данашњих примитивних народа, као и резултати брижљиво вођених ископавања, у првом реду у Украјини и рајнској области, показују да се примитивни земљорадници углавном крећу полуномадски, на извјесним одређеним територијама. Бавећи се такозваном екстензивном земљорадњом, која захтијева стално ширење обрадивог земљишта (стога што се оно не ђубри), поједине групације примитивних земљорадника често су се само одређено краће вријеме задржавале на једном насељу. Помјерајући се стално у оквиру одређене територије, они су се у одређеном временском циклусу поново враћали на исто мјесто. Отуда настаје и обнављање појединих насеља у релативно кратким временским размацима. С друге стране, повољнији животни услови које са собом доноси нова економика неолитског доба свакако су довели и до умножавања становништва, које је неминовно наметало потребу за постепеним, спорим сељењем и освајањем нових територија. Тако се на овој етапи економског развитка не може говорити о брзим и организованим освајачким походима, већ само о постепеном и спором помјерању извјесних људских група. Јасно је да су при томе носиоци нових грана економике — прије свега земљорадње а затим и сточарства — долазили у контакт са другим људским групацијама, које су се још увијек налазиле на ловачко-скупљачком степену развитка. Тако је и могло доћи до тога да ове друге групе преузму од сусједа нове културне тековине и да их затим даље преносе на друге групације и у друге крајеве. При

[6] М. Garašanin, н. д. D. Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana (1954).

оваквом тумачењу овог историјског процеса отпада и потреба за објашњавањем културног развитка искључиво миграцијама.

Свакако да археолошки материјал умногоме потврђује ове констатације. Кад је ријеч о старијем неолиту са керамиком типа импресо, могу се у потпуности прихватити гледишта која, на основу карактера материјалне културе, установљавају постојање једног широког културног комплекса тога времена, раширеног око Средоземног мора у низу локалних варијаната — познатих од Месопотамије, преко Балкана, сјеверне и јужне медитеранске обале, до Иберског полуострва. Овај комплекс, чију посебну групацију представља и старчевачка група (о којој ће у каснијем излагању бити говора), с правом је добио назив циркуммедитерански. У овај комплекс укључују се и налази из Црвене Стијене. Како је, међутим, показано ископавањима на томе локалитету, изгледа врло вјероватно да се овдје не може говорити о земљорадњи, већ да су се носиоци раног неолита у овом планинском крају и даље бавили старим основним гранама економике — ловом и риболовом. Како је већ речено, карактер камених оруђа такође упућује на непрекинути континуитет са ранијом културом. Отуда би се дао извести закључак да рани неолит у Црној Гори настаје само под утицајем новоформиране културе неолитског доба на средњем Медитерану, но без досељавања нових људских групација и без прекида у саставу становништва. При томе, наравно, остаје отворено питање поријекла најранијих становника ових крајева чија се култура уско везује за предњу Азију и сјеверну Африку.

О језику ових најранијих становника Црне Горе тешко је говорити. Ипак је значајно да лингвистичке студије показују једно језичко јединство преиндоевропског карактера којим је обухваћено цијело широко подручје око Медитерана. Несумњиво је да је индоевропски елеменат на Балкан, као и у остале дијелове Европе, продро у времену око 2000. године прије н. е., при чему се, међутим, не може у потпуности искључити и извјестан продор индоевропских елемената преко Мале Азије и Балкана до средње Европе у каснијим фазама неолита, о чему ће бити говора у даљем излагању. У томе случају најстарији елементи преиндоевропског језичког јединства у области Средоземља могли би се везати за период раног неолита, коме припадају и налази из Црвене Стијене[7].

Временски, старији неолит са импресо-керамиком може се опредијелити тако да његов крај пада у прву половину треће хиљаде година прије н. е. Овакво датирање стоји у вези са могућностима временског повезивања слиједеће, касне фазе неолита са културним развитком у Египту и Месопотамији (посредством Крита и подручја Егејског мора и са најновијим датирањима почетка египатске и месопотамске историје у вријеме око 2900.

[7] M. Garašanin, н. д.

године прије н. е.).[8] У новије вријеме, међутим, на основу већ поменутих анализа радиоактивног угљеника, ови датуми пребацују се и у много даљу прошлост.

Узето у цјелини, рани неолит са импресо-керамиком у Црној Гори представљао би период преузимања низа нових елемената материјалне културе, условљених новим друштвено-економским односима млађег каменог доба, у мање или више блиским областима југоистока, при чему се ово преузимање има у првом реду сматрати посљедицом нових културних утицаја, насталих додиром са другим људским групацијама, но без већих сељења становништва и промјена у његовом етничком саставу.

Данило-груйа

Ова културна група млађег каменог доба установљена је тек недавно новим систематским истраживањима на подручју Далмације, прије свега у Данилу код Шибеника. Њен временски однос према старијем неолиту са импресо-керамиком утврђен је систематским ископавањима у Смиљчићу.[9]

Данило-група распрострањена је на цијелом подручју наше јадранске обале, укључујући ту и јадранска острва и Истру. У Црној Гори ова група је засад позната само из слоја II Црвене Стијене, иако се припадност овој култури може опредијелити само на основу појединих типичних облика грнчарије, јер је остали материјал за њено ближе опредјељење још увијек недовољно сигуран и недовољно типичан.

Данило-група окарактерисана је постојањем насеља под ведрим небом, при чему одговарајући облици зграда и кућа за становање још нијесу довољно познати. Поред тога, несумњиво су постојала и насеља у пећинама, позната како из Далмације тако и са територије Црне Горе.

Основну карактеристику данилске групе представља њена грнчарија. Она се одликује знатно богатијим и разноврснијим формама него што је то био случај у претходној епохи. И у техници обраде — фактури, керамика ове епохе налази се на знатно вишем нивоу. Тако се може констатовати да углавном претеже финија керамика са углачаном сјајном површином, иако је посуђе још увијек рађено слободном руком и без употребе грнчарског кола. У начину украшавања — орнаментици, посебну карактеристику представљају мотиви изведени у облику урезаних линија, међу којима прво мјесто заузимају спирале. Знатно рјеђе јављају се и мотиви изведени бојом — такозвана сликана орнаментика, чије

[8] V. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, München (1949), 5 и д., 10 и д.

[9] J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu-Bitinju*, Zagreb (1958); Š. Batović, н. д.

су најближе аналогије познате у оквиру неолитске културе Италије, у првом реду на налазишту Риполи. При томе треба поменути да и на нашој јадранској обали у општем карактеру материјалне културе постоје и извјесне локалне разлике, при чему је сликана орнаментика особито позната у самом Данилу, док на другим налазиштима, на примјер у Смиљчићу, знатно већу улогу играју урезани мотиви.

Посебну значајну керамичку форму представљају судови на неколико ногу, са бочно постављеним широким отвором и веома карактеристичним обликом дршке. Ови судови припадају такозваној монохромној керамици, са фином једнобојном глачаном превлаком, и украшени су, по правилу, разним урезаним мотивима. Занимљиво је да су овакви керамички облици засад познати са појединих налазишта у Грчкој, на примјер из Тесалије, централне Грчке и са Пелопонеза. У најновије вријеме слични облици откривени су и у области Егејске Македоније. С друге стране, одговарајући керамички облици познати су и из Босне у оквиру сразмјерно ране какањске групе, која је своје име добила по главном налазишту у Какњу.[10]

Иако на ужој територији Црне Горе поменута културна група није довољно позната, постојање ових облика судова, који су несумњиво везани за култ, упућује на извјесно шире културно јединство наше јадранске области и егејског подручја. При томе је несумњиво да се с обзиром на поменуте налазе и наша Данило-група може везати за сразмјерно ране фазе неолитске културе у Егеји. Такође се она са сигурношћу може сматрати за посредника у ширењу нових манифестација материјалне културе са јадранске обале ка унутрашњости, у првом реду у правцу Босне.

Посебан, још увијек неријешен проблем представља однос данилске групе према одговарајућим појавама на југоистоку, као и питање њене генезе. С обзиром на знатне разлике према ранијој фази неолита са импресо-керамиком, изнијето је мишљење о продору нових етничких елемената на Балкан у току развијеног неолита. У најновије вријеме учињени су покушаји да се оваква историјска интерпретација и надаље продужи. При томе је такође истакнуто мишљење да би се нови елементи културе могли довести у везу са ширењем људских група са подручја Грчке у правцу Јадрана. Ипак, не смије се заборавити чињеница да се култура такозване Данило-групе у својим облицима и одликама битно разликује од средњенеолитске културе Тесалије, Грчке и уопште егејске области, за које се везује само извјесним својим детаљима. Можда би више елемената за рјешавање овога питања могли пружити резултати систематских истраживања у Албанији, која се засад, на жалост, још нијесу развила у довољној мјери. Отуда

[10] Сумаран преглед код A. Benca, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, 42. Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1961), 41 и д.

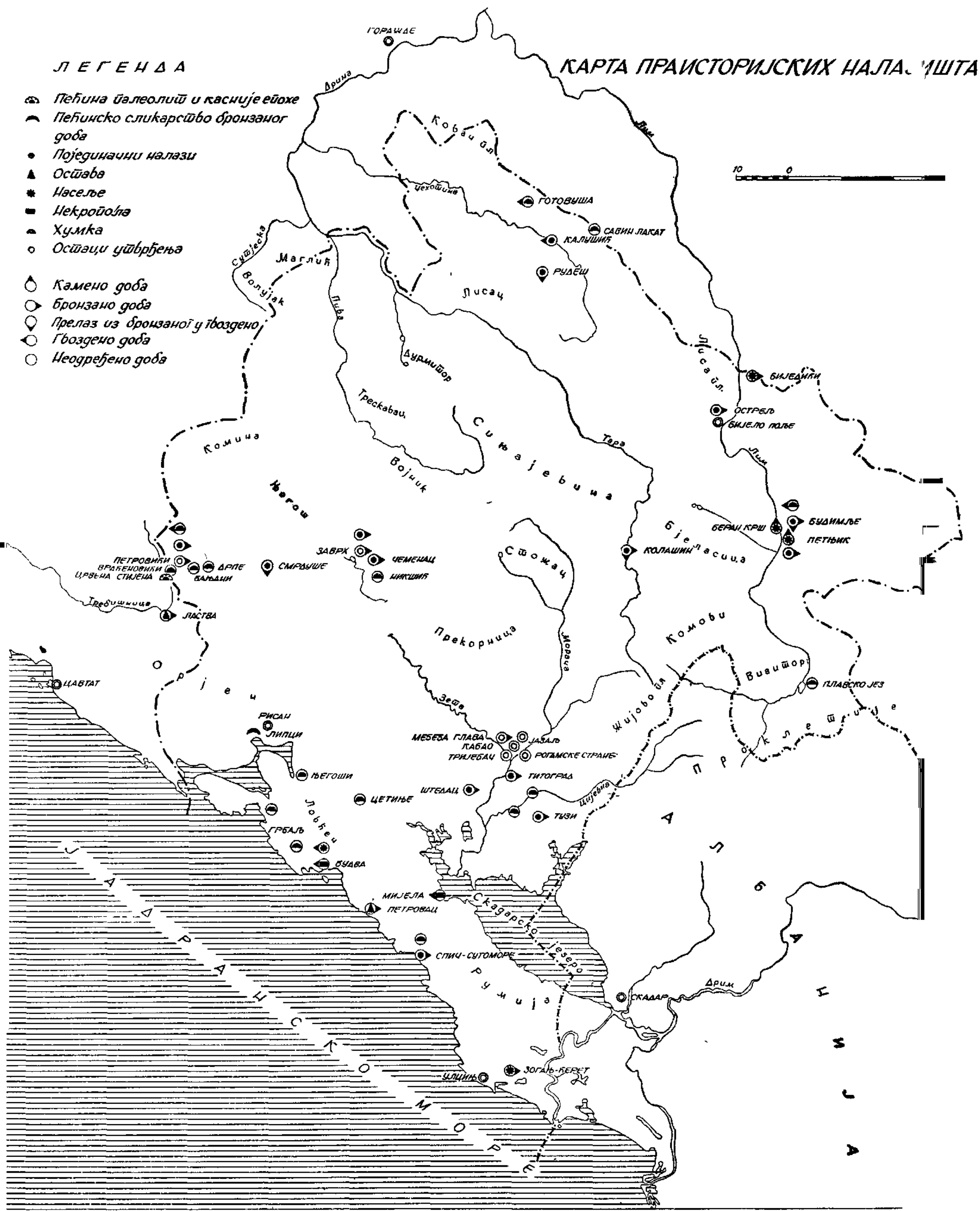

Ск. 2 — Карта праисторијских налазишта

је могуће само изнијети претпоставку да појава Данило-групе стоји у вези са продорима нових носилаца неолитске културе у наше крајеве. Вјероватно је да су они бар дјелимично овамо продрли из егејске области. О њиховом односу према носиоцима раније неолитске културе у јадранском подручју, као и о друштвеним и економским приликама под којима су се они развијали, засад је немогуће извести ма какве сигурније закључке. Зато питање историјске интерпретације културног развитка у јадранском подручју Црне Горе мора још остати отворено.

Група Хвар—Лисичићи

Ова културна група добила је своје име по главним налазиштима у Грапчевој шпиљи на острву Хвару и у Лисичићима код Коњица. Археолошка истраживања вршена у току посљедњих деценија потврдила су њену распрострањеност на цијелом подручју јадранске обале, као и у ближој унутрашњости везаној за Јадран ријечним долинама.

У Црној Гори ова неолитска група није још позната. С обзиром на чињеницу да културни развој медитеранског подручја Црне Горе стоји у несумњивој вези са развитком јадранске области уопште, нужно је и овдје претпоставити постојање ове културне групе.

Генетски, питање поријекла групе Хвар—Лисичићи остаје још увијек прилично нејасно. Изгледа ипак несумњиво да се она може датирати крајем неолитског периода, у коме смислу свједоче и њене уске везе са бутмирском групом у унутрашњости Босне. С друге стране, занимљива је и њена сродност са извјесним појавама у јужној Италији и на Малти, што такође говори за њено општемедитеранско порекло.[11]

СРЕДЊЕБАЛКАНСКО ПОДРУЧЈЕ

Како је у ранијем излагању већ истакнуто, ово подручје, геоморфолошки јасно одвојено од претходног, показује у току млађег каменог доба и особене карактеристике материјалне културе, упркос општој повезаности неолитске културе и друштвено-економских односа овога доба.

Укупно узевши, мора се овдје рачунати са ширењем елемената културе неолитске епохе из основне предњеазијске области преко ужег балканског подручја.

У томе смислу могуће је рачунати са постојањем двију основних фаза неолитске епохе, и то старијом — старчевачком и млађом — винчанском. На територији Црне Горе обје су за сада познате на основу малога броја локалитета и налаза, који се концентришу

[11] А. Бенац, н. д., 82 и д.

углавном на подручје Иванграда, то јест на долину Лима. Већ сам овај географски положај упућује на културне утицаје који се у крајњој линији везују за средње и доње Подунавље, а посредним путем за области средњег и источног Вардара, преко основних природних саобраћајница ових крајева — долина Мораве, Вардара, Струме, Марице и њихових притока.

Старчевачка група

У Црној Гори ова је група засад позната само са једнога налазишта, и то локалитета Кремештице у селу Петњику код Иванграда. Локалитет лежи у равници поред потока, на прилично подводном терену, и данас на доста уздигнутом земљишту, којим је заштићен од непосредних поплава. Археолошки налази појављују се на простору од око једнога хектара, што указује на постојање знатнијег неолитског насеља. Како, међутим, досад нијесу вршена археолошка истраживања, немогуће је извести ма какве закључке о типу неолитског насеља и облицима зграда за становање.

Међу случајним налазима који се чувају у музеју у Иванграду постоје и такви који пружају извјесну, макар и најопштију слику о облицима средстава за производњу. У питању су сјекире од камена обрађене у техници глачања, које се појављују у пљоснатим и трапезоидним облицима. У томе погледу овдје се може констатовати и извјесна битнија разлика у односу на уже медитеранско подручје, гдје — бар у области Црне Горе — изгледа да још увијек водећу улогу у економици игра скупљачко-ловачка привреда и гдје се камена радиност и у млађе камено доба ограничава на примитивну технику тесања својствену старијем периоду.

На Кремештицама заступљена је грнчарија која, како облицима и техником, тако и начином украшавања, може најуже да се повеже са такозваном старчевачком групом. У својој фактури ова грнчарија је углавном груба, свијетломрке боје. До сада нађени фрагменти указују на постојање лоптастих судова са издвојеном ниском, ваљкастом ногом. Површина ових махом грубих судова по правилу није украшена никаквим орнаментима. Уколико се пак они налазе, истичу се првенствено налијепљени комади размућене глине у води, који стварају једну врсту рељефнога орнамента. Уз грнчарију ове врсте ријетка је она са финијом и глатком једнобојном — монохромном површином.

Поменуте одлике представљају изразите карактеристике такозване старчевачке групе. У крајевима гдје је она детаљније проучена — прије свега у Србији и Војводини, а у извјесним локалним формама и у Македонији и Бугарској — могуће је пратити њену одређену еволуцију и разликовати неколико фаза, које се углавном дају издвојити на основу одлика грнчарије. Тако се особито у источном дијелу Балкана и у областима ближим Егеји уз грубу и

примитивну грнчарију појављује, у току развитка, и друкчије украшена сликаним орнаментима, за чији настанак свакако треба тражити импулсе на Блиском истоку. Међутим, у периферним областима распрострањености ове групе, особито у југоисточној Мађарској и у Румунији — у сливу ријеке Кереш—Криш (Kó-ros—Criş), еволуција је много спорија и без обогаћивања новим културним елементима. Тако у свим овим крајевима недостоје и сликана керамика.

Старчевачка група, заједно са својим посебним варијантама у појединим областима, у суштини је тијесно везана и за ранонеолитску импресо-групу. Она припада такозваном циркуммедитеранском комплексу, али се од културног развитка на јадранској обали и у даљим областима западног Медитерана разликује већим богатством и разноврсношћу основних културних елемената, што је зависно од уже повезаности са матичним областима више културе на југоистоку.[12] Тако се може рећи да је ширење старчевачке групе прије свега везано за експанзију најраније земљорадничке културе млађег каменог доба. Природна, геоморфолошка повезаност лимске долине са сусједним подручјима Србије свакако је и довела до тога да се најстарија неолитска култура у ове области Црне Горе раширила не са југа и јадранске обале већ из сјевернијих области Србије, гдје је ранонеолитска култура старчевачке групе добро позната. Упркос недовољној испитаности налазишта старчевачке групе у Црној Гори, досад познати материјал указује на примитивну земљорадњу као основ њене економике. Засад је тешко утврдити да ли ширење ових нових културних елемената треба довести и са помјерањем људских група ка унутрашњости Балкана из правца Предње Азије.

Винчанска група

Ова је група добила своје име по главном налазишту — Винчи код Београда. Како је већ раније истакнуто, могуће је у њој издвојити двије основне фазе развитка, које су према главним налазиштима познате као винчанско-тордошка и винчанско-плочничка.

На подручју Црне Горе винчанска група, као и старчевачка, позната је из области везаних за унутрашњост Балкана, засад само из долине Лима. Досад је у извјесној мјери испитано само једно налазиште ове групе — Беран-Крш у непосредној близини Ивanграда (сл. 2).[13]

Беран-Крш представља стрми брежуљак, који широко доминира околном лимском равницом и на чијем се гребену налази

[12] M. Garašanin, н. д.; општи преглед карактеристика ове групе даје D. Garašanin, н. д.

[13] Материјал са мањих пробних ископавања која је вршио Љ. Дапић налази се у музеју у Иванграду.

дугуљасти плато са благим попречним седлом. Локалитет лежи изнад саме обале Лима. По падинама се на површини налази обиље материјала млађег каменог и бронзаног доба.

Међу овим остацима истиче се у првом реду грнчарија, која је углавном типична за винчанску групу. Посуђе овога периода, уопште узевши, знатно је финије израде од старчевачке грнчарије, а одликује се и друкчијим облицима, међу којима основну појаву чине здјеле са оштром профилацијом. Украшавање грнчарије вршено је урезивањем, као и пластичним нањешцима. Поред керамике, нађен је и извјестан број фрагмената статуета које представљају упрошћену људску фигуру, а постоје и фрагменти поклопаца са представом лица. Обје ове посљедње врсте предмета свакако су везане за култ. Вјероватно је да људске фигуре представљају врховно божанство примитивних земљорадника, богињу земљу. Сем ових налаза, на Беран-Кршу откривени су и остаци грнчарије бронзаног доба. Свакако ће бити значајно на овом мјесту предузети систематска ископавања, која ће у знатној мјери употпунити слику о култури млађег каменог доба у овим областима Црне Горе.

У своме поријеклу винчанска група мора се јасно одвојити од раније фазе неолитскога развитка — старчевачке групе. Иако је она у својој економици такође везана за примитивну земљорадњу, донекле и за почетке сточарства, и мада се и код ње мора великим дијелом рачунати са одређеним механизмом ширења и помјерања људских група млађег каменог доба — разлике у облицима и начину украшавања предмета материјалне културе, прије свега грнчарије, упућују на продор извјесних етничких елемената из других центара. Винчанска група припада једном широком културном комплексу млађег каменог доба, који се може назвати балканско-анадолски и у који се убраја низ неолитских културних група — од Мале Азије, преко Грчке и егејских острва, до Балкана и средње Европе. Несумњиво је да су се ове групе шириле постепеним помјерањем становника са југоистока, свакако путем основних природних комуникација — ријечних долина, потискујући при том старију културу старчевачке групе, од које се, међутим, током сеоба преузимају и извјесни елементи материјалне културе. На томе путу винчанска група продрла је из унутрашњости Балкана и до подручја Црне Горе.

Већ поменути елементи културе који се тијесно везују за историјски развој Блиског истока омогућују датирање винчанске групе трећим миленијумом прије н. е., при чему се њен завршетак може ставити на крај ове епохе.

У погледу језичке припадности носилаца винчанске групе, занимљива је чињеница да се при крају њене еволуције осјећа постепени прелаз на културу металнога доба — раног бронзаног периода, и то у типичним облицима те културе, који су углавном везани за егејско-малоазијско подручје. Тако се да претпоставити да су бар дјелимично носиоци винчанске групе и касније живјели

у унутрашњости Балкана. Како је, међутим, сигурно да се у бронзано доба на Балкану већ може говорити о индоевропском становништву, не би било искључено — упркос несумњивој чињеници да се поријекло највећег дијела Индоевропљана има тражити у помјерањима номадског становништва из руских степа у разним правцима на почетку металног доба — да би већ носиоци винчанске групе представљали једну групацију примитивних Индоевропљана, која из Мале Азије у млађе камено доба продире ка Балкану и Средњој Европи.[14]

*

Из цјелокупног прегледа досад познатога материјала неолитског доба на подручју Црне Горе могуће је у општим цртама извести извјесне историјске закључке.

Прелаз на млађе камено доба — неолит условљен је битним промјенама у друштвено-економским односима, које се у првом реду манифестују у развитку примитивне земљорадње, донекле у зачецима сточарства, као и у низу других манифестација материјалне културе које условљавају ови нови економски односи. Свакако је ширење нове неолитске културе представљало дуги процес, везан дијелом за преузимање елемената културе из сусједних области и људских група, дијелом пак и за помјерања појединих групација. У сразмјерно дуготрајном периоду, тј. процесу развитка неолита, може се несумњиво рачунати и са неколико таласа таквих помјерања и културних утицаја. Сигурно је, такође, да је тај процес добрим дијелом условљен и локалним геоморфолошким приликама, које појединим ужим подручјима намећу њихове локалне специфичности. Такав је случај и са територијом Црне Горе. Док се на почетку неолита може рачунати са двије струје утицаја из једне исте изворне области (рана неолитска култура), од којих је једна можда везана за миграцију (у Полимљу), а друга само за преношење културних утицаја (на јадранској обали) — у каснијим фазама при истим економским основама долази до прилично јасно издвојене еволуције култура везане дијелом за интерни развитак у међусобном додиру разних групација, дијелом пак и за нова помјерања појединих људских група, у првом реду из Средоземља и са југоистока. Овај дуготрајни и сложени процес данас се свакако још не може сагледати у цјелини, већ само у општим цртама. Прецизније закључке у овом погледу биће могуће извести тек касније, на основу нових интензивнијих археолошких истраживања у Црној Гори.

[14] M. Garašanin, н. д.

БРОНЗАНО ДОБА

ПРОБЛЕМИ ИНДОЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ БАЛКАНА

Почеци Илира

Упознавање употребе метала и овлађивање техником металургије, углавном у вријеме око и непосредно прије 2000. године прије н. е., доноси са собом и знатне промјене у друштвено-економским односима и начину живота. Начин ширења употребе метала није још у потпуности расвијетљен. Изгледа свакако вјероватно да се може рачунати и са већим бројем разних центара из којих се извршило ширење нових техничких достигнућа и сазнања. Тако се има протумачити и факат да метално доба отпочиње знатно раније у егејско-предњеазијском подручју него даље на сјеверу и у унутрашњости Европе. Сигурно је, међутим, и то да се за један важан центар металургије има сматрати и подручје Кавказа и да су извјесна етничка помјерања крајем трећег миленија прије н. е. у знатној мјери допринијела почецима металног доба.[15]

Упоредо са упознавањем обраде метала настају и нова занимања, чији развој стоји у зависности и од потребе за обрадом нових сировина као и од потребе за интензивнијом размјеном добара. Тако се у вези са поодмаклом економском специјализацијом развија рударски занат, као и ливење и ковање, а упоредо са тим и трговина. Несумњиво је ипак да у многим подручјима економске промјене нијесу биле ни изблиза тако нагле, те су се и надаље — чак некад и као водећа — задржала стара занимања, као лов и риболов. Неуједначеност у друштвено-економском развитку појединих географских подручја и људских група које та подручја насељавају доводи до веће несигурности, а истовремено и до јачег усавршавања ратне вјештине — што има за посљедицу и стварање нових облика насељавања и интензивније развијање примитивних утврђења.

[15] M. Garašanin, *Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja IX (1954), 5 и д.; исти; *Der Übergang zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau*, L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prag (1961), 15 и д.; исти, *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu, na prelazu iz neolita u metalno doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja XV—XVI (1961), 5 и д.

У горњем излагању указано је и на извјесне проблеме језичке припадности; у том погледу се са доста аргумената претпоставља једна преиндоевропска, циркуммедитеранска заједница, за којом сљедује, на Балкану можда већ крајем неолита, заједно са винчанском групом и прва фаза индоевропеизације, чије би се поријекло можда имало тражити на путу преко Мале Азије. Несумњиво је, међутим, да интензивна индоевропеизација наступа тек са јачим развојем металног доба, то јест, на самом његовом почетку.

О питању формирања индоевропских језичких група постоје различите теорије и мишљења, која су често доводила и до извјесних застрањења. У основи погрешни став састојао се у претпоставци постојања једног ужег, индоевропског језгра, које би се дифузијом на широка подручја било раширило по европском и већим дијелом азијскога свијета. Ови дошљаци били би, у ствари, већ формиране веће индоевропске групације, које намећу своје индоевропске језике новоосвојеним крајевима. Ово мишљење, међутим, подлијеже данас озбиљној ревизији. При томе су систематска археолошка проучавања, вршена у новије време у областима јужне Русије (нарочито руских степа), показала да се у овим крајевима може рачунати са низом лако покретљивих етничких група, чије је основно занимање сточарство, иако ни земљорадња није у потпуности непозната. Динамичност ових племена, условљена њиховом економиком, омогућила је брзе контакте разних група на сразмјерно огромној територији, а самим тим и њихове узајамне културне утицаје и јаче мијешање. На овај начин могло је доћи до формирања једне широке базе најранијих индоевропских језика. Даљом експанзијом оваквих група у разним правцима долази до контакта и са другим групацијама. У оваквим културним, економским и етничким симбиозама стварају се и посебни облици језика, са знатнијим одступањима, али повезаних основним језичким јединством индоевропског карактера.

Овај процес индоевропеизације могуће је нарочито пратити по извјесним одликама материјалне културе, као и манифестацијама духовне културе, чије проучавање врши археологија. Тако начин сахрањивања, које се сада често врши под хумкама, показује и извјесне јасне црте патријархалнога живота са честим истицањем водеће друштвене улоге старјешине — оца породице. Његов је гроб махом централан, уз њега се сахрањују жене и дјеца, но у положају који показује извјесну подређеност. Свакако да је са ширењем Индоевропљана бар дјелимично у вези и извјесно ширење познавања металургије, која је, као што смо већ истакли, била већ рано развијена на Кавказу. Уз то се јављају извјесни нови облици оруђа и оружја, у првом реду бушене сјекире-чекићи од камена, некад и веома фино израђене, које се могу третирати као бојне сјекире, а некад и као ознаке достојанства. И друге форме материјалне културе, на примјер грнчарија украшена отисцима врпце, такозвана шнур-керамика, стоје у вези са ширењем индоевропских елемената.

Посебну тешкоћу при праћењу процеса индоевропеизације чини однос покретљивих номадских индоевропских група према материјалној култури становништва на које они наилазе у својим сточарским походима. У областима развијене земљорадње била је култура старосједилаца у својим материјалним манифестацијама свакако виша. Отуда су из ње и преузимани многи елементи, тако да се не добија слика једног оштријег прекида друштвеног и етничког развитка. Елементи културе придошлица манифестују се само у појединим формама материјалне културе, у начину сахрањивања — као одразу њихових социјално-економских односа и етничких особености, коначно и у налазима који указују на економске односе. Тако се, на примјер, у појединим културним групама овога времена запажа интензивни пораст сточарства, што је случај у касној фази бубањско-хумске групе српскога Поморавља. Најчистије се прелаз на нове друштвено-економске односе и развитак индоевропеизације може пратити у областима гдје придошли сточари наилазе на примитивнију старосједилачку културу ловачко-риболовачкога карактера, те стога овдје примитивнији старосједиоци преузимају од њих у цјелини или бар у знатно јачој мјери њихове више културне тековине. Такав је случај, на примјер, у сјеверној Европи, посебно у сјеверној Немачкој.

Процес индоевропеизације на Балканском полуострву пружио је основе за формирање двију великих језичких група, које су касније познате на Балкану у задњим вјековима прије н. е. као и кроз цио период Римског Царства — Илира и Трачана. Иако се њихово разграничење у каснијим временским периодима не може извршити потпуно прецизно, ипак се — комбиновањем археолошких података са елементима лингвистике које нам преносе стари извори, као и са другим подацима античких писаца — илирско-трачка граница може у најширем смислу ставити у слив Мораве и Вардара. Овдје треба посебно поменути да се у бронзано доба свакако још не може говорити о дефинитивном формирању илирског и трачког елемента, али је сигурно да се већ у ово вријеме комбиновањем аутохтоног становништва са индоевропским придошлицама може утврдити и језичка основа за касније формирање Илира и Трачана у пуном смислу. На ово указује и извјесно културно јединство основних видова материјалне културе у касније чисто илирским и чисто трачким областима, које се тек у наредној етапи развитка јасно цијепа.

Са лингвистичког гледишта такође се појављује низ елемената који говоре за овакво првобитно језичко јединство најстаријих балканских Индоевропљана. Од наших лингвиста овим проблемом посебно се бавио М. Будимир, који показује да у оквиру широких, примарних индоевропских групација балкански рани Индоевропљани заузимају специфично мјесто, нарочито по начину на који третирају извјесне гласове, особито задњенепчане сугласнике од којих су сачували три реда, што представља једну врло архаичну одлику. По низу елемената Будимир такође зак-

ључује да каснији Илири, Трачани, Македонци и неке малоазијске групације Индоевропљана чине једну цјелину, коју је он назвао пеластичком. У питању би били Индоевропљани који су на Балкану живјели још прије досељења Грка, за које се данас — послије дешифровања микенског писма и утврђивања непрекинутог континуитета у другој хиљади година прије н. е. — сматра да на грчко копно продиру око 1900. године. Отуда би, дакле, пеластички Индоевропљани могли да се прате још и прије овога датума. Да су они на Балкану оставили видног трага показују и индоевропски, прегрчки облици сачувани у грчком језику. Тако су и многи истакнути грчки јунаци, као Ахил и Одисеј, затим извјесна божанства, као Тетида — лингвистички негрчкога поријекла, што их чини блиским каснијем илирском становништву наших крајева.[16]

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ БРОНЗАНОГ ДОБА У ЦРНОЈ ГОРИ

Цјелокупни процес промјена друштвено-економских односа и индоевропеизације у току бронзаног доба, којим се ствара основ за формирање каснијих илирских племена и њихове културе, дâ се у Црној Гори пратити само на основу археолошког материјала.

Период продора Индоевропљана из подручја руских степа, који је — како то показују испитивања у другим областима— свакако настао у неколико таласа, може се утврдити на основу остатака раног бронзаног доба нађених у Црној Гори, иако су они још увијек прилично ријетки. При томе треба поменути да се о првим појавама металних предмета, као и о начину ширења познавања најраније металургије ипак засад може врло мало рећи. Не располажемо ни елементима који би указивали на постојање раног рударства у Црној Гори, иако је оно у касније вријеме овдје, као и уопште у илирским областима, играло видну улогу.

Свакако најранији познати метални предмет у Црној Гори представљала би бакарна сјекира откривена случајно у Тузима, у подручју Скадарског језера.[17] У питању је један фрагменат сјекире који припада такозваним крстастим сјекирама, са унакрсно, управно постављеним сјечивима. Сјекире овога типа иначе су добро познате у подунавском подручју, особито на доњем Дунаву и у области Карпата. Налазе се у великом броју и разним варијантама у Румунији, Србији и Бугарској, док само појединачно продиру у правцу југа. Још увијек је недовољно спроведена анализа метала од кога су ови предмети рађени, али су свакако при њиховој изради видну улогу играла рудна лежишта у Baia de Aram-у у Румунији, а вјероватно и у Бору, познатом још из овога

[16] М. Будимир, *Грци и Пеласти*, Београд (1951); M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja XII, 201 и д.

[17] Th. Ippen, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina X (1907), 4, сл. 2—3.

доба као рудном центру.[18] Намјена сјекира овога типа није потпуно јасна, те о њој постоје различита мишљења. Сматрају их као оруђа или оружје, дијелом као рударске алатке, а по неким мишљењима могле су служити и као облик у коме је нова сировина, бакар, била преношена и у удаљеније крајеве. На територији Црне Горе овдје описани примјерак остаје сасвим усамљен и несумњиво је да је страног поријекла. Свакако да овај налаз указује на извјесну размјену добара са доњим Подунављем у времену око 2000. године прије н. е. С друге стране, међутим, овај је налаз још увијек сувише усамљен да би се са сигурношћу могло тврдити да ли се има евентуално довести у везу и са кретањима индоевропских групација из ових крајева према јадранској обали.

Можда на једну рану фазу, рани талас продирања индоевропских елемената указује и налаз из Ластве (сл. 3). Иако се ово мјесто налази у Херцеговини, мислимо да га овдје ваља поменути с обзиром на то да се налази у непосредној близини црногорске границе. Ластва лежи на лијевој обали Требишњице, на једној нешто проширеној тераси, испод брда. Налази се на једној од значајних природних комуникација које Дубровник (одн. Цавтат) спајају са Никшићем. Овај је пут био веома значајан и у римско доба. Од Никшића пак даља природна комуникација води у правцу Пљеваља и Пријепоља, Сјенице и Санџака. Тим путем, који је бар једним дијелом сигурно употребљаван и у римско доба — а и у средњем вијеку (в. и поглавље о геоморфологији), остварена је директна веза са Полимљем и даље са подунавским басеном, дакле са областима преко којих су из јужноруских степа ка Карпатима и Панонији продирале прве индоевропске групације.

Налаз из Ластве сачињава већи број кремених ножева великих димензија, који су веома грубо оклесани. Они су откривени заједно са неким фрагментима керамике у једној пећини. Ближи услови налаза, међутим, нијесу познати. Значај ових кремених ножева састоји се у томе што они представљају један веома карактеристичан тип оруђа на прелазу из неолита у метално доба. Овакви облици познати су и из јужне Русије, из гробова такозване маријупољске групе, али се потом дају пратити и до слива Мориша и до Потисја, гдје су откривени, на примјер, у гробовима у Деча Мурешулуи (Decia Mureşului) на Моришу, као и у културним групама Тисаполгар (Tiszapolgar) и Bodrogkeresztúr, које представљају прелазак из неолита у рано метално доба у источној Панонији. На свим овим мјестима поменути облици ножева налазе се у гробовима заједно са другим карактеристичним појавама инвентара, на примјер перлама од шкољке, каменим топузима и само донекле грнчаријом. Начин сахрањивања такође је по правилу типичан, у згрченом ставу или на леђима, са савијеним кољенима — и са јасно одређеним разликама између укопавања у

[18] M. Garašanin, *Schaftlochäxte aus Kupfer in den Sammlungen serbischer Museen*, 34. Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1951—1953), 61 и д., особито 72—73 (са наведеном литературом).

мушким и женским гробовима. Поменуте појаве у свим овим крајевима говоре о једном продору појединих етничких група из јужне Русије преко доњег Подунавља ка западу, при чему се ови дошљаци у Мађарској мијешају са домородачким елементима, носиоцима нешто старије културе. Истој групи налаза припада и једна остава кремених ножева из Кладова, нађена заједно са једном бакарном сјекиром. Специфични карактер ових кремених ножева потврђује њихово поријекло са истока, по коме се и они могу довести у везу са продором Индоевропљана.[19]

Рано бронзано доба

Док се усамљени налази који су до сада обрађивани могу искористити само за стицање извјесне општије оријентације о карактеру и развитку културе металног доба и о путевима његовог ширења, нешто више података пружају налази који се са потпуном сигурношћу могу приписати раном бронзаном добу, премда су још увијек малобројни.

Изгледа несумњиво да се већ у овом периоду формирају и прва примитивна утврђења, која су у нашој науци позната под именом градине. Њихова појава свакако је зависна од веће несигурности коју са собом доносе измијењени друштвено-економски односи нове епохе. По правилу се ове градине налазе на мање или више тешко приступачним ћувицима. Њихова конструкција у својој најпримитивнијој форми окарактерисана је применом технике сухозида. Њихов план, међутим, различит је и зависан дијелом од конфигурације терена, дијелом од извјесних одређених концепција фортификације. У Црној Гори познат је већи број градина, иако су оне још увијек недовољно испитане. Несумњиво је да извјесним својим дијелом оне припадају раном бронзаном добу, али се њихов развој може пратити и касније, чак и до доба римског освајања. Као сигуран примјер из раног бронзаног доба издваја се, судећи по резултатима досадашњих истраживања, Међеђа Глава, сјевероисточно од Дукље. У питању је доминантан брежуљак који се издиже изнад уског пролаза ријеке Ширалије, која овдје повезује поља Дрезгу и Стрганицу. На самом платоу издвајају се три терасе, које су вјештачке, што представља карактеристичну форму градине у овоме крају Црне Горе. Тако сличан облик показују још и Тријебач, са двије степенасто распоређене терасе, који лежи непосредно сјеверозападно од Дукље, изнад поља Ловишта, гдје се налази старохришћанска некропола античке Доклеје. Плато са терасама представља и градина на врху Кабља, сјеверозападно од Тријепча, на лијевој обали Зете, а такође се и

[19] М. Гарашанин, у *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, особито 23 и д., 31 и д.; исти, Glasnik Zemaljskog muzeja XV—XVI, особито 13 и д. (са наведеном литературом).

на Роганским странама на Јажјаку, близу изласка Мораче у титоградско поље, налази градина са терасама. На појединим од ових градина, као на Тријепчу и на Јажјаку, нађена су и камена оруђа, која указују можда на још ранију епоху. Око Мeђeђe Главе пак откривено је доста фрагмената грубе грнчарије, рађене слободном руком и лоше печене, често украшене налијепљеним пластичним ребрима, на којима су прстом утиснути орнаменти. Оваква ребра постављена су или на самоме рубу судова, или нешто испод њега. Грнчарија ове врсте може се према начину обраде и украшавања везати за појаве раног бронзаног доба на широком подручју Балканског полуострва. Таква се грнчарија, на примјер, јавља у фази Бубањ — Хум III раног бронзаног доба у нишком Поморављу, која по свему судећи припада времену нешто послије 2000. године прије н. е. Она се, међутим, даље јавља и у Бугарској и доњем Подунављу (на примјер Дипсис у сливу Марице), затим у Ердељу и Влашкој (група Глина III), а коначно се повезује и за извјесне облике грнчарије која се у јужној Русији и Добруџи појављује на самом прелазу из неолита у бронзано доба — група Городск — Усатово. У свим овим случајевима ова грнчарија се везује за интензивнији развој сточарства и форме сахрањивања карактеристичне за поједине индоевропске групације и њихове продоре. Отуда и изгледа вјероватно да се и у поменутим налазима са територије Црне Горе имају видјети рани носиоци продора Индоевропљана, свакако једна од групација пеластичке индоевропске заједнице.[20]

Карактеристични су у овом периоду и одређени типови гробова. У ово вријеме, наиме, почињу се већ појављивати и типичне хумке — тумули.[21] Хумке или тумули су најкарактеристичнија форма сахрањивања кроз цијело праисторијско доба Црне Горе, као и уопште западног Балкана. Отуда се види да се у начину сахрањивања овдје од најранијег бронзаног доба може пратити непрекидан континуитет. У Црној Гори тумули су у великом броју заступљени у подручју око Боке Которске, у Грбљу, а шире се и према Паштровићима, те их налазимо и изнад Бара, између Бара и Сутомора. Даље се јављају у долини Зете и на подручју горе описаних градина, прелазећи потом природном комуникацијом Зетског и Никшићког поља у саму никшићку равницу и област Бањана, која је — заједно са Петровићима, Дрпама и Враћеновићима на самој граници Црне Горе и Херцеговине — једно од подручја најбогатијих тумулима, којих ће овдје бити на стотине.

[20] Исто мјесто (са детаљнијом дискусијом о проблематици и наведеном литературом).

[21] Кратке податке о хумкама као уопште о праисторијским налазима на територији Црне Горе даје O. Menghin, *Prähistorische Archaeologie in Montenegro und Albanien*, Prähistorische Zeitschrift — Berlin (1919—1920); уп. и М. Гарашанин у чланку *Arheologija Crne Gore*, u Enciklopediji Jugoslavije, са наведеном основном литературом. Овдје изнијети подаци оснивају се, међутим, углавном на резултатима археолошких рекогносцирања.

Између Титограда и Скадра, дуж сјеверне обале Скадарског језера, у подручју око Тузи, тумули су такође заступљени у великом броју. Има их такође око Иванграда, Пљеваља и на горњем Ибру, док су на подручју Плава њихови налази знатно ређи и за сада прилично несигурни. Конструкција, облик и распоред тумула свакако су добрим дијелом у зависности од локалних услова, а вјероватно и од њиховог временског положаја. У каменитим крајевима око Боке Которске, одакле се тумули шире и према Његушима и Цетињу, они су махом насути од камена. Овдје се тумули најчешће налазе по један или неколико у групи, на доминантним ћувицима, тако да прекривају широке просторе. Такви су, на примјер, чести тумули у Бањанима, а сличан је случај са тумулима у Врановићима у Горњем Грбљу и у Вуковцима (сл. 4, 5). Напротив, у равничарским, нешто плоднијим крајевима, као у Никшићком пољу, тумули су насути само од земље. У планинским крајевима богатим шумом и мање кршевитим, особито онима који гравитирају према подунавском басену, тумули су често постављени у низовима на косама, тако да више тумула груписаних заједно чине мања гробља — некрополе. При томе су и овдје тумули често насути од земље, иако се могу јављати и од камена изграђени. Овако постављени и распоређени тумули познати су, на примјер, из околине Иванграда, на високој тераси Лима у Доњим Лугама или у Готовуши код Пљеваља. Треба поменути такође да посљедња поменута врста тумула, изгледа, припада добрим дијелом каснијој епохи — гвозденом добу.

Занимљиву и веома честу појаву представљао би овдје и врло карактеристични начин сахрањивања. По правилу се у хумкама сахрањивање вршило у мањим каменим ковчезима ограђеним и одозго покривеним махом необрађеним каменим плочама. Иако је на систематском истраживању оваквих тумула у Црној Гори рађено још врло мало, релативно мале димензије ових ковчега, као и аналогије са сусједних подручја, говоре у прилог сахрањивања мртвих у згрченом ставу. За сада се не може са сигурношћу тврдити да ли је у Црној Гори, као што је то случај у неким другим крајевима гдје има сличних облика тумула, у један гроб постављано и више мртваца. Тумули са оваквим каменим ковчезима нађени су у околини Титограда на Роганским странама, а изгледа да представљају водећу форму и у другим крајевима, као у Боки Которској и у Грбљу, или у Бањанима.

Начин сахрањивања у каменим ковчезима под хумкама дуготрајан је и широко распрострањен обичај.[22] У сусједној Херцеговини нађени су чак и гробови са римским остацима у којима су постојали камени ковчези. Налази потврђују да је овај начин сахрањивања на Балкану трајао, према томе, до пуног илирског

[22] За ове гробове уп. нарочито M. Garašanin, *Praistorijski ratnički grobovi iz Prilepa*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 5, II (1958), 9 и д.; исти, *Ka problemu Velike egejske seobe*, Diadora 2 (1961), 117 и д.

периода, иако је несумњиво да у каснијим илирским фазама постоје и други облици сахрањивања. Иначе се овакви гробови са ковчезима јављају на почетку металног доба на цијелом подручју од јужне Русије до Карпата и Балканског полуострва, често у заједници са типичним предметима везаним за материјалну културу продирућих номада или за њихов начин сахрањивања. Овакви рани гробови постоје и у западној Србији и у Босни, док у Македонији сигурно датирани гробови припадају млађем времену. Занимљиво је да се слични облици гробова јављају и у Грчкој од почетка такозваног средњехеладског периода, око 1900. године прије н.е., за који се везују и прве појаве Грка у овим крајевима. Из свега овога дало би се закључити да се ширење овога начина сахрањивања има углавном везати за продоре раних Индоевропљана према доњем Подунављу и Балкану.

Да је појава оваквих гробова под хумкама у Црној Гори у својој раној фази сигурно везана за најранију индоевропеизацију, доказује и налаз из гроба 1 на терену Гомиле код Мећеђе Главе. Овај терен лежи испод Градине на њеним јужним падинама, и на њему се налази већи број хумки. У једној од њих откривен је гроб са ковчегом, који је, додуше, био оштећен, али је ипак пружао врло карактеристичну слику. Ковчег је испод дна хумке био укопан у живу стијену, а дно му је прекривено лежиштем од ситнога шљунка, на које је био постављен покојник. У гробу је нађено више пробушених животињских зуба, који су могли бити као накит или амулети нанизани у огрлицу. Овакве огрлице веома су типичне за гробове раних степских номада. С друге стране, сама конструкција гроба веома је слична оној у гробовима из раног бронзаног доба у Србији, на примјер у Белој Цркви код Крупња, чији се налази такође везују за ове прве индоевропске продоре.[23]

У оквиру културе раног бронзаног доба на територији Црне Горе потребно је још посебно поменути бушене сјекире-чекиће од камена. Већ је истакнуто да овај облик оруђа представља врло типичну форму, везану у цијелој југоисточној, а добрим дијелом и средњој и сјеверној Европи за нове појаве материјалне културе, које са собом доносе Индоевропљани. У Црној Гори сјекире овога типа познате су из Ћеменца код Никшића и Штедаца код Титограда, гдје се у оба случаја јављају у примитивном, још увијек раном облику. Напротив, у околини Иванграда, у Петњику и Будимљу, нађене су нешто еволуисане форме оваквих чекића (такозвани ватински тип).[24]

Како се из горњег излагања види, налази раног бронзаног доба на територији Црне Горе, иако још релативно ријетки, и у

[23] За Мећеђу главу уп. Ш. Млакар, Старинар Н. С. XI (1960) 220 и д.; за начин сахрањивања у Белотићу и Белој Цркви, M. Garašanin — D. Garašanin, *O problemu ranog bronzanog doba u Srbiji i Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIII (1958), 5 и д. (са наведеном проблематиком и литературом).

[24] A. Benac, *Nekoliko prahistorijskih nalaza za područje Nikšića u Crnoj Gori*, Glasnik Zemaljskog muzeja X (1955) 86, сл. 1. Остали наведени примјерци досад нису публиковани и познати су ауторима само из аутопсије.

недовољној мјери проучени, омогућују стварање основне слике о једном значајном моменту историјског развитка ових крајева: моменту продора — вјероватно у неколико група и узастопних налета — покретљивих номадских сточара са истока, чији долазак обиљежава и процес дефинитивне индоевропеизације; на њој базира даљи постепени развитак, који уз одговарајућу друштвено-економску еволуцију, промјене у међусобним односима и компликованом мијешању разних групација, доводи коначно до формирања Илира.

Развијено бронзано доба

Под развијеним бронзаним добом подразумијевамо период који се у Европи може датирати између 1500. и 1200. године прије н.е. Послије бурног периода индоевропских миграција — које у току неколико вијекова доводе до битних промјена у културним, друштвеним и економским односима — долази до једног периода јаче културне стабилизације, која се манифестује археолошки у формирању одређених облика материјалне културе. У ово вријеме такође долази и до јачих културних утицаја високо развијених култура егејске области, који се манифестују у формама и начину украшавања појединих врста предмета.

На територији Црне Горе ову етапу развитка могуће је јасније опредијелити у њеним разним видовима на основу налаза из појединих насеља ове епохе, затим на основу извјесних веома типичних врста предмета, особито сјекира такозваног албанско-далматинског и скадарског типа. Коначно, особиту пажњу заслужују налази са окапине у Липцима у Боки Которској, који указују на специфичне заостатке ранијих примитивнијих форми економике, уз одређене манифестације материјалне културе.

Насеља овога периода на територији Црне Горе позната су нам засад из већ у више махова помињане Црвене Стијене, из Зогања код Улциња и у сјеверној Црној Гори из Биједића код Бијелог Поља и Беран-Крша код Иванграда. Поред тога, према појединачним налазима могуће је за овај период везати и поједине градине, које, међутим, нијесу детаљније испитане.[25]

Карактер насеља овога периода углавном није јединствен и зависи добрим дијелом од самих географских услова. Тако се у јадранском подручју и надаље дјелимично наставља живот у

[25] A. Benac, *Crvena Stijena*, Glasnik Zemaljskog muzeja XII (1957), 19 и д., гдје је материјал сумарно обрађен. Керамика са других налазишта у Црној Гори позната је ауторима из аутопсије у музејима у Бијелом Пољу (Бијedићи) и Иванграду (Беран-Крш). Већи дио материјала са Црвене Стијене приступачан је у музеју у Никшићу. Локалитет Ћерет установљен је приликом рекогносцирања терена Црне Горе 1963. године, на основу податка добијеног у Заводу за заштиту споменика културе Црне Горе.

пећинама, како то илуструје случај Црвене Стијене, односно њенога највишега слоја. У истој геоморфолошкој области карактеристично је и насеље у Зогању, на локалитету Ћерет. Оно лежи непосредно поред данашњега базена солане, створеног исушивањем и адаптацијом такозваног Зогањског блата, које представља један од мочварних терена везаних за Бојану, античку Барбану. Посебан значај представља насеље у Биједићима код Бијелог Поља, на локалитету „Трње". У питању је једна тераса висине 12—20 m, која се уздиже изнад потока, а лежи испод једног вишег брда. И овакав положај прилично је типичан за насеља ове епохе. Положај Беран-Крша, пак, одговара градинама.

У вези с тим посебно се треба задржати макар и у најкраћим потезима на карактеру појединих градина, иако су оне још недовољно испитане. Повезаност појединих градина са налазима фазе о којој је овдје ријеч у првом реду долази до изражаја у појединим случајно откривеним археолошким објектима, какви су већ раније поменуте сјекире јадранско-далматинског типа. Такве сјекире нађене су на примјер у селу Заврху код Никшића, на градини на локалитету „Кулина". Према постојећим топографским подацима градина се налази на једном брежуљку са стрмим падинама, на коме постоји сувозид, који у четвртастом облику ограничава простор поменуте градине. Чињеница да су овдје нађене сјекире поменутог типа утврђује и хронолошку припадност ове градине. Сличан је случај, с обзиром на карактер појединих предмета, и са такозваном „Грдовом градином" у Петровићима у области Бањана, која је иначе веома богата тумулима. Несумњиво је да је засад немогуће утврдити да ли и поједини типови градина које су везане у горњем излагању за рано бронзано доба, то јест градине са нарочито изграђеним терасама, нијесу можда биле у употреби у овој и у каснијим епохама. Свакако ће дефинитивно рјешење овог питања донијети тек каснија систематска испитивања.

Ако се оставе по страни налази сјекира о којима је било говора (на њих се морамо вратити у каснијем излагању), основну карактеристику насеља ове епохе представља керамика. Најтипичније примјерке ове врсте налазимо на Црвеној Стијени у њеном најмлађем слоју, тј. слоју I. Керамика овога насеља одликује се релативно фином израдом, иако су по правилу судови рађени слободном руком. Боја ових финијих судова по правилу је тамносива или мрка, док је земља добро пречишћена, тако да садржи мало зрнаца пијеска. По правилу, ови судови су добро печени. Рјеђе се јављају фрагменти керамике са глатком, али не интензивно глачаном површином, као и грубо обрађена керамика. Међу облицима нарочито су типичне здјеле окарактерисане оштро увученим ободом или ободом који је косо засјечен. Уз то, постоје већ у ово вријеме и здјеле са хоризонтално или косо засјеченим равним ободом, као и облици виших судова са наспрамно постављеним вертикално бушеним дршкама и судови са једном или

двије дршке које прелазе преко обода. Саме дршке су ваљкастог или троугластог пресјека. Слична овој керамици била би и она са већ поменутог локалитета Беран-Крш и са Ћерета код Зогања, гдје је нађено и оруђе од глачаног камена. Поред малобројних керамичких фрагмената, овдје је нађено и остатака кућног лијепа и пода од набијене и испечене земље, који указују на постојање примитивних кућа за становање. По својим облицима и обради слична је и керамика из Бијединћа код Бијелог Поља, иако се у финијој фактури она у већој мјери везује за Црвену Стијену но за Ћерет.

Облици ове керамике, у свим њиховим детаљима, као и њена типична фактура — тијесно се повезују са низом појава које су засад познате са подручја Косова, из Поморавља и у нешто каснијој епохи из цијелог карпатског подручја Румуније. Тако их налазимо на локалитету Љушта код Косовске Митровице, затим у Брзом Броду на терену каснијег римског насеља Медијане, у низу некропола Косова и Поморавља, обиљежених именом такозване параћинске групе, коначно у румунској групи Noua. Овдје је потребно истаћи да се територијално поменуте појаве везују за области у којима се у нешто каснијој епохи може установити сигурна диференцијација илирског и трачког етничког елемента. Напротив, у развијеном бронзаном добу цјелокупно поменуто подручје са археолошког гледишта показује још увијек изразито културно јединство. Ако се ова констатација доведе у везу са закључцима лингвистике о формирању и развитку Пеласта, о чему је у ранијем излагању већ било говора, долази се до сигурног закључка да у етничком саставу и култури ове епохе још не може бити ријечи о сигурном раздвајању илирског и трачког елемента — на цијелом широком подручју Балкана, а донекле и у доњем Подунављу. Отуда се може добити потврда о примарном јединству Пеласта у овој епохи, при чему је несумњиво могуће рачунати и са локалним разликама које је у детаљима још немогуће фиксирати. Сигурно је да налази са територије Црне Горе припадају овом широком и јединственом културном подручју и да ће даља истраживања у овим крајевима само допринијети бољем упознавању културе и развитка прегрчке, пеластичке основе, на којој се касније развијају и дефинитивно формирају илирска и трачка етничка група.[26]

Сјекире албанско-далматинског и скадарског типа

У оквиру горе изнијете проблематике, поменути типови сјекира заузимају посебно мјесто, при чему нарочито ваља истаћи да су оне засад најбоље познате са територије Црне Горе и Алба-

[26] Овај проблем посебно је обрађивао М. Гарашанин, расправљајући о њему у свом предавању *Западна граница Илира у праисторијско доба, према археолошким споменицима*, одржаном на симпозијуму у Сарајеву 1964. године.

није, чиме се отварају и широке могућности за рјешавање одређене културне и историјске проблематике. Досадашњим истраживањима установљено је постојање већега броја разних варијаната ових сјекира, које се, међутим, упркос извјесним разликама у детаљима, могу груписати у два основна типа. Тако се албанско-далматински тип одликује, поред основне карактеристике — хоризонтално бушене ушице, јако извијеним сјечивом и постојањем јасно истакнутог трна са доње стране сјечива. Посебну варијанту овога типа представљао би тип Ситно (по једном од главних познатих налазишта Ситну у Далмацији) код кога се, као и код претходног типа, на спољној страни ушице налазе истакнута, но овдје знатно грубља пластична ребра, док је поменути трн код ових сјекира знатно мање наглашен. Код сјекира такозваног скадарског типа хоризонтално пробушена ушица цјевасто је продужена. Једну варијанту представљају сјекире оног типа који је нађен у Синају на Косову, као и на Дебелом Брду код Сарајева, иако међу њима постоје извјесна незнатнија одступања. Овдје је особито карактеристична појава оштрих ивица завршених са по једном пластичном линијом испод оштрица.

О сјекирама ових облика досад је у археологији много расправљано. Тако је најприје била изнијета претпоставка њиховог општег повезивања са сличним облицима у Сирији и Палестини, као и општег јединства појединих варијаната сјекира и појединих типова, при чему се углавном помишљало на њихово поријекло са Блиског истока. У вези с тим посебно је указивано на сличне налазе из Бејсана, из времена фараона Аменофиса III (1405—1370), као и на извјесне приближно истовремене налазе из Рас Шамра у Сирији. У новије вријеме, међутим, румунски археолог Р. Вулпе указао је на већи број сличних налаза у Румунији, првенствено Молдавији, гдје су нађени и калупи за израду варијаната појединих облика ових сјекира. Ова посљедња констатација указивала би са сигурношћу и на могућност да су се у овим областима израђивали још извјесни типови, сем албанско-далматинског. Отуда је Вулпе у новије вријеме и подвукао могућност независног развитка појединих ових типова, можда на основу импулса са Блиског истока, који су разним путевима могли доспјети до доњег Подунавља и до Балкана.[27]

На територији Црне Горе нађен је већи број сјекира поменутих типова. Далматинско-албанскоме типу припадају налази из Петровића (са „Грдове градине"), затим са већ поменутог локалитета на градини „Кулина" у селу Заврх код Никшића. Из приближно исте области потицала би и сјекира нађена у Крајини код Скадарског језера, која припада истом типу, затим сјекира

[27] Проблематику ових сјекира детаљно су обрадили D. Garašanin, *O problematici sekira jadranskog tipa — povodom sekire iz Sinaja na Kosmetu*, Arheološki vesnik VI, 2 (1955), 227 и д. и R. Vulpe, *Recapitulation sur les hâches de bronze illyro - adriatiques*, Bulletin i Universitetit Shteteror te Tiranës, seria shkencat shogerore XIV, 2 (1960), 176 и д.

из Спича (Сутоморе), у Археолошком музеју у Загребу, а у Петровцу на Мору нађено је 20 комада таквих сјекира од којих је једна доспјела у Археолошки музеј у Љубљани. Од раније познатих налаза треба поменути и оне из околине Титограда, док се у новије вријеме сјекире истога типа појављују и даље према сјеверу, наиме на оном делу црногорске територије који гравитира према дунавском басену. Овдје спадају налази из околине Колашина (сл. 5) и из Остреља код Бијелог Поља, гдје су двије сјекире албанско-јадранског типа нађене са још једном бронзаном сјекиром, чији нам облик, међутим, још није познат. Од налаза других типова, посебно варијанте Дебело Брдо, потребно је указати на сјекиру из Боана код Шавника.[28]

Када се имају у виду све ове археолошке констатације, изгледа несумњиво да се албанско-јадрански тип у првом реду везује за јадранско приморје и ширу област његовога залеђа, док су други типови и варијанте гравитирали према источном Балкану и доњем Подунављу, гдје су више распрострањене. При томе је несумњиво да се ова друга група типова може са сигурношћу датирати у вријеме око 1500. године прије н.е., то јест на почетак развијеног бронзаног доба, пошто су облици ове врсте у Румунији нађени у сигурним налазиштима такозване Монтеору групе, чији почетак пада баш у ово вријеме.

При историјској интерпретацији ових појава неопходно је осврнути се на извјесне опште археолошке констатације, као и на питање интерпретације неких легенди које су нам забиљежили антички извори.

Археолошки је несумњиво да у вријеме око 1500. године прије н. е. долази до интензивних трговачких веза егејског свијета — у првом реду грчког копна и његове ране микенске културе — са унутрашњошћу Балкана, карпатским подручјем и чак, даље, са Скандинавијом. Ове трговачке везе којима су луксузнији и савршенији производи микенске културе транспортовани у правцу сјевера манифестују се у појави типичних микенских бодежа или њихових имитација у Македонији, Бугарској и Румунији, затим у извјесним облицима накита и њиховим типичним орнаментима који се дају пратити и до подручја данашње Моравске (Veteřov-група), коначно и у импулсу за украшавање металних производа чак и на сјеверу Европе. При томе, с друге стране, није искључено и преузимање извјесних појава и производа из унутрашњости Балкана и са даљега сјевера и у егејском подручју.

[28] Литературу о овоме материјалу дају Д. Гарашанин и Р. Вулпе, уп. нап. 27. Петровац на Мору назван је у старијој литератури Lastua. За налазе из Петровића уп. А. Benac, Glasnik Zemaljskog muzeja X, 85, T. I, 1—2, за налазе из Заврха, Ј. Ивовић, *Археолошки и нумизматички налази у Заврху*, Историјски записи I, 3—4, 156 и д. Сјекира из Колашина налази се у музеју у Титограду, а она из Боана у музеју у Никшићу. Од сјекира из Остреља једна се чува у музеју у Пљевљима, а друга у музеју у Бијелом Пољу.

Овдје у првом реду треба помишљати на облике ћилибарског накита. Путеви ширења ових облика остају недовољно разјашњени.[29]

Новија археолошка истраживања указују све више на чињеницу да се облици какви су албанско-далматински можда не би смјели директно повезати са металуршком радиношћу у Сирији и Палестини. При томе се показује да и типолошки врло блиска сјекира из Беисана уствари представља један изузетак и да се поријекло поменутих облика можда прије има тражити у Луристану, на источном рубу Анадола, а можда чак и даље на сјеверу. Отуда се, у вези с тим, све више почиње помишљати на кавкаско поријекло овог типа.[30]

Међутим, треба водити рачуна о чињеници да се албанско-далматински тип не појављује у јужној Русији и доњем Подунављу, иако се за друге типове овдје могу наћи како директне аналогије, тако и њихови сигурни представници. Отуда не би било искључено да се има рачунати са у суштини сродним типовима сјекира, који су ка западу могли продријети и независно, посредством два разна пута — преко јужне Русије и егејског подручја.

Овдје је потребно посебно се вратити и на извјесна предања која нам биљеже антички извори. Ријеч је, наиме, о митовима и легендама повезаним за легендарног оснивача беотске Тебе—Кадмоса и његову супругу Хармонију. Познати су митови по којима се Кадмосово поријекло има тражити на Истоку. С друге стране, занимљиве су и значајне за нас легенде о томе да су Кадмос и Хармонија дошли у области око Јадранског мора, односно у подручје Енхелејаца, за које знамо данас да су живјели на јадранској обали источно од Боке Которске, о чему ће у даљем излагању још бити говора. Различите су у детаљима легенде које говоре о овом доласку. Тако Псеудо-Скилакс — антички географ IV вијека прије н.е., који је дао детаљан опис наше јадранске обале, помиње стијене Кадмоса и Хармоније, док Аполоније Родски у својим *Аргонаутикама* (IV, 516) помиње насељавање неких Колхиђана на илирској ријеци у области Енхелејаца, гдје се налази гроб Кадмоса и Хармоније. Псеудо-Скимнос у I вијеку прије н. е. говори о доласку Кадмоса у Будву на запрези коју су вукли волови. Према Аполодору, Кадмос и Хармонија напуштајући Тебу долазе у област Енхелејаца, гдје је потом владао Кадмос и гдје му се родио син Илириос. Коначно, легенда биљежи да су Кадмос и Хармонија у облику змија дошли у илирску област. Поред овога, постоје и извјесни други подаци о доласку Кадмоса и Хармоније на јужни

[29] За проблем микенских утицаја уп. особито J. Werner, *Mykene, Siebenbürgen-Skandinavien*, Atti del Imo Congresso internacionale di Preistoria e Protoistoria Mediterranea (1950), 294 и д. и K. Horedt, *Sabiile de tip micenian din Transilvania*, Studii şi comunicari arheologie-istorie-etnografie IV (1961), 9 и д., и тамо наведена литература.

[30] J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube*, Paris,(1960) 405 и д.

дио јадранске обале или у област Енхелејаца, која се несумњиво налази у данашњем Црногорском приморју или бар на јадранској обали, и то свакако сјеверно од Драча[31]. Кад се има у виду повезаност мита о Кадмосу са Блиским истоком, логично је поставити питање о извјесним културним везама тога подручја са нашим Црногорским приморјем, према томе и са унутрашњошћу земље, још у митском периоду прегрчке културе.

Ипак, при томе настају и извјесне тешкоће. Раније хипертрофирано гледиште о великом значају и улози феничанске трговине у модерној историји знатно је ограничено и своди се на праву мјеру. Отуда је оправдано да се према првобитном мишљењу Вулпеа заузме у извјесној мјери скептичан став, онако како је он то, уосталом, и сам учинио у својим новијим радовима. Археолошки је несумњиво доказано да се поријекло неолитских култура има тражити на Блиском истоку. Међутим, културни развој каснијих епоха, поготову средњег бронзаног доба, показује одређену генезу и еволуцију у којој је Блиски исток могао само утицати својим интензивнијим и бржим културним развитком, али никако ни у генетском ни у друштвено-економском смислу није могао имати водећу улогу.

У вези са овим питањем свакако је необично занимљиво мишљење познатог француског археолога Р. Дисоа (R. Dussaud). Узимајући у обзир како археолошке манифестације, тако и општи историјски процес развитка, Дисо је закључио да мит о Кадмосу и Хармонији стоји у вези са етничким и културним продорима из егејске области у правцу истока. Према томе, легенде о Кадмосу и Хармонији, о њиховој вези с једне стране са Феникијом, с друге са албанско-црногорским подручјем, и присуство елемената предњеазијског поријекла на јадранској обали, били би у вези са продирањем егејских елемената у правцу истока и њиховом посредничком улогом у ширењу извјесних културних манифестација ка западу.[32]

Овакву тезу могуће је прихватити само уз извјесне резерве. Прије свега, ваља примијетити да интензивнији продор етничких група из унутрашњости Балкана и егејског подручја ка предњој Азији наступа тек у оквиру једног сложеног културно-историјског процеса миграције у току XIII вијека, познатог под именом егејске сеобе, о чему ће бити говора у каснијем излагању. Појава типова сјекира о којима је ријеч, на Балкану и на доњем Дунаву, настаје, међутим, несумњиво раније, свакако и прије времена Аменофиса III, чијем времену припада сјекира из Беисана. Но, с друге стране, не треба заборавити ни чињеницу да се у подручју Грчке и Егеје

[31] Преглед мишљења и података о овом питању пружа углавном између осталих код нас M. Suić, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla?*, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII (1953), 111 и д., особито 117 и д.

[32] R. Dussaud, *Sur la diffusion des hâches en bronze à douille de type adriatique*, Istros I (1934), 179 и д.

у другој хиљади година прије н. е., под повољним географским условима који омогућују и интензивнији друштвени и економски развитак, формирала висока култура градског карактера, са врло развијеном трговином, каква нам је најприје позната са острва Крита, а касније са грчког копна, у оквиру микенске културе. У преношењу културних утицаја Крит и Микена одиграли су несумњиво видну улогу у другој хиљади година прије н.е. Историјски, ова улога доказана је и већим бројем писаних докумената хетитског краљевског архива из Хатушаса (данас Богаз Кеј — Bogaz Köy — у Турској), који говоре о низу дипломатских акција и преговора између Хетита и Акаива — свакако Ахајаца, носилаца микенске културе и Грка у раној фази њиховог историјског развитка. Археолошки, веза грчкога свијета тога времена са Предњом Азијом доказана је и оснивањем микенских колонија у предњеазијском подручју, прије свега у Милету, гдје најранији остаци потичу још из XVI вијека, а у нешто касније вријеме и на другим мјестима — између осталих у Угариту (Рас Шамра) у Сирији.[33] Да су културни утицаји и трговачке везе још од XVI вијека прије н. е. ишли ка унутрашњости Балкана, истакнуто је већ у ранијем излагању.

Ипак је занимљиво да се ширење микенске трговине, а самим тим и трговачка експанзија и посредничка улога грчког копна у правцу запада може пратити тек у нешто каснијој епохи.[34] Отуда се још акутније поставља питање трговачке посредничке улоге Крита као претходника Микене и Грка у овоме подручју. Додуше, ни о томе не располажемо ближим подацима. Ипак је значајно да је један метални слитак несумњиво критскога карактера нађен на јадранској обали, вјероватно негдје око данашње Макарске. Самим тим не може се искључити ни утицај критске трговине у јужном дијелу јадранске обале, то јест на Црногорском приморју, одакле су елементи донијети посредством Крићана са Средњег истока могли такође продирати у унутрашњост Балкана. Наравно да поред свега тога традиција коју преносе писани извори не искључује потпуно ни други пут, везан највише за продирање утицаја са истока посредством јужне Русије. У овом смислу потребно је поменути само податак Аполонија Родског из *Аргонаутика* на који је већ раније указано — да су се неки Колхиђани, становници Колхиде у јужној Русији, доселили у илирске области

[33] K. Bittel, *Grundzüge der Vor-or-und Fruhgeschichte Kleinasiens 2*, Tübingen (1950), 55 и д. За микенски материјал у Рас Шамри уп. каталог који даје C. F. A. Schaeffer, *Ugaritica* II, Paris (1949), 131 и д., са одговарајућим таблама. У питању је материјал фазе Ugarit récent II, који аутор датира око 1450—1365.

[34] Уп. нарочито E. Taylor, *Mycenian pottery in Italy and adiacens Areas*, Cambridge (1958); H. G. Buchholz, *Keftiubarren und Erzhandel des II vorchristlichen Jahrhunderts*, Prähistorische Zeitschrift XXXVII, Berlin (1959), 1 и д., гдје се говори о слитцима критскога поријекла, од којих се, по аутору, један налази у Макарској.

(IV, 516), као и Плинијев податак (III, 144) да се Olcinium (данашњи Улцињ) раније називао Colchinium, пошто су га основали Колхиђани („Olcinium quod ante Colchinium dictum est, a Colchis conditum . . .").

У оваквој ситуацији јасно је да дефинитивно рјешење могу донијети само археолошка истраживања, при чему једну од основних тачака проучавања мора представљати област Црне Горе. Засад је могуће подвући само да се на подручје Пеласта у унутрашњости Балкана у времену око 1500. године прије н. е. несумњиво шире и утицаји са Блиског истока, који међутим у ово вријеме више нијесу везани за миграционе покрете већ за интензивнију размјену добара, можда и трговину у ужем смислу тога појма. Иако се при томе не може искључити ни пут преко јужне Русије и доњег Дунава, изгледа несумњиво да је и критско посредство, воденим путем од Егеје до јадранске обале а одатле даље у унутрашњост земље, играло видну улогу. Тако се свакако може протумачити и појава да се у оквиру чисте културе још увијек јединственог индоевропског Пеласта, ту и тамо појављују и метални предмети, чији облици — ако не на директни импорт — указују бар на културне утицаје Оријента.

Окапина у Лишцима

У досадашњем излагању углавном су дотакнуте појаве везане за интерни културни развитак Пеласта, послије момента индоевропеизације становништва у унутрашњости Балкана, у вези са продором јаких индоевропских елемената — степских и јужноруских номада — на балканско подручје и између осталог у Црну Гору. При томе је нарочито подвучено да се културно-историјски и друштвено-економски развитак не може опредијелити чисто схематски и да се према томе ту и тамо још задржавају поједини елементи везани за примитивнију економску структуру, ловачко-скупљачку привреду, која своје поријекло води из далеко старијих периода (чак и из палеолитског доба).

Најпотпунију илустрацију ове појаве свакако пружају налази из окапине у Лишцима у Боки Которској, недалеко од Бијеле код Рисна. Окапина лежи око 500 m од морске обале. Током времена један дио њених зидова несумњиво се срушио, што је данас јасно видљиво. Ипак је према постојећој конфигурацији терена јасно да је она својим отвором била окренута у правцу југозапада. Западно од окапине тече поток који се у непосредној близини улива у море.

На зиду окапине налазе се у низу поређане представе животиња које су приказане у ходу, једна иза друге (сл. 7). У питању су у првом реду представе јелена, који се крећу слијева надесно, а поређани су у два низа. У горњем низу с слијеве стране постоји

и представа животиње — четвороношца са кратким ушима, можда пса — иза које се налази још један јелен. Није искључено, међутим, да ова животиња није пас, већ младунче јелена. Поред јелена из другога низа налази се геометријски орнаменат, изведен у облику правоугаоних слика повезаних у виду свастике (кукастог крста). Слична представа налази се и на једном од палих блокова стијене. Представа свастике има дужину и ширину око 40 cm, док су јелени различитих димензија, највећи око 50 cm. Технички, све поменуте представе изведене су као рељефи — налепљивањем земље прљавобијеле боје на површину стијене. Трупови свих животиња попречно су шрафирани, док су јелени нарочито окарактерисани представом рогова са парошцима.

На око 50 m испред окапине налази се у полукруг распоређен низ крупнијег и ситнијег необрађеног камења, које чини једну врсту зида са највећом ширином око 2 m. Техника овако набаченог камења у извјесној мјери подсјећа на технику градње зидова знатно каснијих илирских утврђења — градина, каква је на примјер Каљаја Самоборит — источно од Тузи, на самој југословенско-албанској граници — о којој ће још бити говора у каснијем излагању У оквиру овога полукруга испред окапине мјештани су вршили дивља ископавања, пошто се по предању овдје налази „Теутино благо" При томе су нађени фрагменти грубље керамике рађене слободном руком, која додуше није сачувана, али је по опису несумњиво праисторијска.[35]

Налаз у Липцима представља јединствену појаву не само у Црној Гори већ и на цијелој територији Балкана. Засад се сличне појаве помињу само у Срндаљу код Крушевца, гдје такође постоје слике на стијенама, али их је према лошим репродукцијама у публикацији немогуће ближе опредијелити.[36] Најсродније нашим представама биле би, међутим, оне из долине Вал Камоника (Val Camonica), код Бреше, у сјеверној Италији, близу швајцарске границе. На томе подручју систематска истраживања установила су постојање око 20.000 представа на стијенама. Оне су дијелом изведене на положеним хоризонталним стијенама, дијелом пак на вертикалним зидовима — слично појавама у Липцима За разлику од Липаца, у долини Вал Камоника представе су по правилу изведене урезивањем.

Систематска археолошка проучавања вршена у овој италијанској долини омогућила су издвајање четири основне фазе развитка представа на стијенама, које се приближно могу пратити од касног неолита до римске епохе, пошто са посљедњим представама стоје чак у вези и примитивни натписи Док су прве двије фазе сликарства Вал Камонике окарактерисане углавном

[35] За карактер ових зидова уп. C. Praschniker — A Schober, *Archaologische Forschungen in Dalmatien und Montenegro*, Wien (1919), 86 и д Податке о налазима пружио нам је И Пушић, кустос Завичајног музеја у Херцег-Новом

[36] Ж Петковић, *Мегалит из Срндаља*, Старинар III С. I (1922), 175 и д.

усамљеним, појединачним представама — које се добрим дијелом везују и за одређену симболику, на примјер представе људи у адорацији сунца — дотле се у трећој фази, поред разних симбола и представа одређених облика оруђа и оружја, појављују и веће композиције, особито такве у којима су приказани низови животиња. То су у првом реду јелени и други четвороношци (врло слични онима из Липаца), које истраживач налазишта Вал Камоника Е. Анати (Anati) тумачи као представе паса. У томе случају радило би се овдје о примитивним представама лова. Уз то се у истој епохи јављају и низови геометријских представа, које су протумачене као врло примитивни прикази кућа, па и читавих насеља. Већ у овој фази појављују се и сцене везане за земљорадњу, сточарство и друга занимања, али се оне — као и сцене из рата — често срећу тек у наредној, четвртој фази. Синтетички осврт на основне типове представа и њихов карактер доводи до закључка да се у географски затвореној а културно веома конзервативној долини Вал Камоника може пратити дуги континуитет, који иде још од неолитскога доба, а у смислу друштвено-економског развитка води постепено и са извјесним временским закашњењем од ловачко-скупљачке привреде до потпуног развоја виших форми економике, са постојањем земљорадње, сточарства, металургије и специјализованих заната.[37]

По одликама свога стила, као и по приказаном мотиву (било да се ради о лову или само о крду јелена и њихових младунаца), представе из Липаца несумњиво се везују за трећу фазу у Вал Камоники. Особито су занимљиве у томе погледу композиције на великој стијени у мјесту Cemmo, гдје су јелени и друге животиње у свим детаљима приказане на исти начин, док је и композиција у потпуности идентична. Међутим, трећа фаза налазишта Вал Камоника може се временски сигурно опредијелити, пошто се међу представама овдје приказаним на стијени јављају и облици бодежа потпуно специфични само за микенску културу у Грчкој, која се датира у вријеме између 1600. и 1200. године прије н. е.[38] Свакако се овакве представе у Вал Камоники имају довести у везу са извјесним културним утицајима и трговином првобитних Грка, на коју је у ранијим излагањима већ указивано у вези са појавом одређених типова металних сјекира. Оваква датација упућује и на вријеме коме припадају и цртежи из Липаца.

Веома је тешко питање да ли и на који начин треба претпоставити извјесну директну везу између појава у Липцима и оних у сјеверној Италији. Изгледа несумњиво да је становништво у кршевитој и затвореној области Боке Которске још у бронзано доба задржало своју примитивну економику, онако како је то

[37] E. Anati, *La civilisation de Valca Monica*, Monde Ancien 4, (Paris 1960); исти, *La datazione dell' Arte Preistorica Camuna*, Brescia (1963).

[38] Anati, *La civilisation de Valca Monica*, 73 и д. Уп. и представе на стијени из *Cemmo*, н. м. Т. VI.

случај у Вал Камоники. Вјероватно се и у овом случају ради о ловачко-скупљачкој привреди. Отуда би у овој конзервативној области, која у економици задржава старе облике, мада захваћене одређеном еволуцијом, као што је то случај и у Вал Камоники, слични друштвено-економски односи могли бити узроком сличних манифестација у материјалној култури. С друге стране, већ поменута идентичност у свим детаљима представа и композиција намеће и мисао о ближем културном јединству и повезаности, чије разлоге, међутим, засад не можемо сагледати у цјелини.

Посебно је потребно још једном указати на камени зид и налазе керамике непосредно испод представа на стијени. По свему судећи, могло би се претпоставити да је овдје било неко светилиште, у коме су по својој прилици обављани магијски обреди намењени одржавању плодности животиња и постизању што богатијег лова. С друге стране, намеће се и мисао о извјесном повезивању са исконским култом божанства плодности, које се касније код Илира — слично античком богу Пану — приказује у наполаљудском а наполаживотињском облику (са козјим ногама и роговима) и које на римским споменицима провинције Далмације носи име Силвана. Не треба заборавити ни чињеницу да је код старих Илира (као и код Трачана) и женско божанство плодности — везано у првом реду за лов а у каснијој интерпретацији античког периода идентификовано са Дијаном-Артемидом — такође играло видну улогу. Не би према томе било искључено претпоставити да у Липцима налазимо и извјесне зачетке касније специфицираних локалних култова Илира и Трачана, који, међутим, у овом периоду нијесу могли бити издиференцирани, као што и код пеластичког становништва овог времена још не може бити говора о издиференцираности илирског и трачког елемента.

Горе изнесени преглед бронзаног доба на територији Црне Горе и положаја културног, друштвеног и економског развитка ове епохе у оквиру опште историје праисторијске Европе показује несумњиво извјесне основне смјернице историјске еволуције. Продор динамичних степских номада из јужноруског подручја у моменту преласка на нове форме економике које доводе и до промјена у друштвеним односима, довео је и овдје, свакако у симбиози са аутохтоним елементима, до индоевропеизације старосједилачког становништва. Свакако и становништво Црне Горе тога периода може бити уклопљено у општу раноиндоевропску, старобалканску и прегрчку пеластичку заједницу. Формирана кроз вјероватно сукцесивне продоре номадских Индоевропљана и дуги процес асимилације који је морао трајати неколико вијекова, ова пеластичка група стабилизује се у другој половини другог миле-

нија са једном у својим основним одликама још увијек јединственом старобалканском културом, иако је несумњиво да се бар мјестимично у јачој мјери задржавају старе локалне и аутохтоне традиције и облици економике. У исто вријеме развијају се у већој мјери и трговачке везе са културно далеко одмаклим подручјем Егеје, па чак и Блиског истока. Овако формирано и стабилизирано пеластичко становништво Црне Горе и западног Балкана дочекује моменат нових интензивних пертурбација и помјерања племена, познатих под именом „егејске сеобе“, у току којих долази до дефинитивног разграничења великих старобалканских етничких група — Илира и Трачана.

ПЕРИОД ПРЕЛАЗА ИЗ БРОНЗАНОГ У ГВОЗДЕНО ДОБА

ЕГЕЈСКА СЕОБА

У археологији овај период издвојен је тек у новије вријеме као посебна етапа историјског и културног развитка. Раније се он, углавном, укључивао у почетне фазе гвозденог доба. То се уосталом чини и данас у оквиру подјеле културе гвозденог доба у Македонији и Србији.[39] Наравно, овакво схватање наилази на приличне тешкоће, с обзиром на чињеницу да је врло тешко временски тачно опредијелити моменат у историјском развитку када преовлађивање употребе гвожђа за израду одређених врста оруђа и оружја повлачи са собом и знатније промјене у друштвеним и економским односима.

Период о коме је ријеч и који временски обухвата углавном вријеме од око 1200. до око 800. прије н. е. у ствари је епоха сложених историјских догађаја и процеса, који се манифестују у крупнијим етничким помјерањима у великом дијелу евроазијског свијета. У унутрашњости Европе овај период је према типичном начину сахрањивања — спаљивању и постављању спаљених остатака заједно са даровима у земљане судове-урне које су распоређене по већим површинама — познат по имену период поља са урнама. На југу, пак, најбитнији моменат те епохе свакако представљају миграције у егејско-малоазијској области, које су познате под заједничким именом егејске сеобе. О тим миграцијама, њиховом току трајања, правцима ширења и механизму, податке пружају како писани историјски извори и предања, тако и археологија.

Од писаних извора прије свега су значајни они који нам говоре о манифестацијама егејске сеобе у Египту. У 5. години владе фараона Менерптаха (1225—1215. прије н. е.) појављују се у Египту групације разних племена — као Акаиваша, Турша, Лука и Скардана — а неколико деценија касније, у вријеме Рамзеса III, помиње се један нов налет оваквих племена. У храму у Мединет Хабу забиљежено је о њима:

[39] M. Garašanin, *Contributions à la chronologie de l'âge du fer en Macédoine*, Živa antika X (1960), 173, и д.; исти, *Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan*, Atti del VI Congresso delle Szienze Preistoriche e protostoriche (1962,) 179 и д. (оба са наведеном литературом и продискутованом проблематиком).

„Ниједна земља, почевши од Хата (хетитска држава), није им се могла одупријети. Уништени су Коде, Каркемиш, Арзава, Алашија (Кипар). Створили су своје логоре на једном мјесту у области Амуру, а уништили њено становништво као да га никад није било. Дошли су, а пред њима је ишао пожар, до Египта. Међу њима били су удружени Пелсати, Зекери, Шекереши, Денеји и Вешеши. Они поставише своје руке на земље до краја свијета. Срца су им била пуна самоувјерености и они су говорили: Ми остварујемо све наше планове."

Ипак је египатски фараон побиједио ове групе и тиме спасао своју државу од пропасти. Но, несумњиво је да у то доба долази у цијелој егејско-предњоазијској области до крупних и значајних преокрета. Тако бивају уништени градови на Криту и знатни културни центри микенског периода у Грчкој, пропада хетитско царство, долази до дугог рата који легенда и античка књижевност биљеже под именом тројанског. И такозвана најезда Дораца несумњиво стоји у вези са овим помјерањима. Археолошки, пак, она се дају установити у прекиду ранијих високих култура, у њиховој замјени примитивнијом материјалном културом, у рушењу и уништавању низа великих зграда, утврђења и палата.[40]

Имена која нам биљеже египатски извори донекле нам указују о којим се етничким групама ради. Свакако су добрим дијелом у питању балканско-малоазијске групације: тако ће Дануана свакако бити Данајци, што представља једно име за Грке; Скардана, становници града Сарда и Лидије у Малој Азији, а Турша — Туирсенци, тј. Етрурци. Хомер нам такође биљежи имена низа јунака и народа који су учествовали у тројанском рату, долазећи из Грчке и унутрашњости Балкана. И лингвисти су запазили да дорска сеоба мора стајати у вези са таквим продорима са сјевера Балканског полуострва: једна од трију дорских фила, Хили, носи типично илирско име, које се, уосталом, може повезати и са самим именом илирске етничке групације. Несумњиво је, међутим, да поменута велика сеоба обухвата у суштини и знатно шира подручја на југу Европе и Азије. На то је у историји већ у довољној мјери указивано. Археолошки, пак, у вези са овом сеобом и немирном епохом свакако стоји низ остава — скривница металних предмета, које су у ово вријеме распрострањене на цијелом широком подручју од ушћа Дунава до Карпата и Панонске низије. Оне представљају само један рефлекс оних помјерања и немирних односа који за неколико вијекова захватају тада ове дијелове европског континента. Такође је археолошки било могуће, према начину сахрањивања и карактеру предмета материјалне културе (прије свега металном накиту, оруђу и оружју), установити двије основне фазе продирања ка егејском подручју и југу. Како су при томе облици ових предмета претежно поријеклом са доњег Дунава,

[40] K. Bittel, н. д., 61 и д., гдје су наведени и одговарајући египатски изворни текстови.

из Паноније и из унутрашњости Балканског полуострва, јасно је да су племена која су ове крајеве настањивала и била нам касније поново позната као Трачани и Илири — морала у овим помјерањима играти видну улогу.[41]

Од археолошких налаза у унутрашњости Балкана који стоје у уској вези са овдје поменутим етничким покретима треба посебно поменути извјесне ратничке гробове, као онај из Коњуше код Осечине (у западној Србији), затим извјесне веома карактеристичне форме металних предмета — особито накита, фибула (копчи) такозваног либурнског типа — које се могу пратити од Грчке и источних егејских области. Предмети ове врсте познати су и из Македоније, заједно са типичним формама гробова чије коријене треба тражити још у даљој прошлости бронзаног доба. У питању су гробови у облику ковчега мањих димензија у којима су мртви, без сумње, морали бити сахрањени у згрченом ставу. Облици грнчарије који се у ово вријеме јављају како у нашој, тако и у Егејској Македонији, а чији развитак можемо пратити и у нешто каснијем времену (на примјер у Радању код Штипа) — указују такође на продор у правцу југа оне у основи јединствене културе бронзаног доба која се, уопште узев, може везати за још неиздиференциране Илире и Трачане, тј. Пеласте.[42]

Иако за то нема директних података, према географској распрострањености свих ових облика материјалне културе сигурно је да су помјерања група егејске сеобе морала захватати, макар једним дијелом, и територију Црне Горе, или пак прелазити преко те територије. При томе је свакако од интереса чињеница да оставе, које смо као типичну форму налаза овога времена за доње Подунавље и панонско подручје већ поменули у ранијем излагању, не постоје или су бар веома ријетке у унутрашњости Балканског полуострва, Поморављу и југозападном дијелу Балкана. Ово би указивало да ови крајеви нијесу били директно захваћени помјерањима етничких групација са сјевера, већ да су велика помјерања сјеверно од ових дијелова Балкана више дјеловала као притисак на локално становништво, које се стога почело селити у правцу југа. Тако нам у овом случају археолошка грађа може послужити и као извор за праћење механизма оних ширих културних и етничких покрета о којима је овдје ријеч.

Свакако се у вези са овим може очекивати да ће каснија систематска истраживања на подручју Црне Горе умногоме допринијети попуњавању слике којом данас располажемо о пробле-

[41] M. Garašanin, *Diadora 2;* са археолошког гледишта уп. особито синтетички преглед: V. Milojčić, *Die dorische Wanderung,* Archaeologischer Anzeiger (1949), 12 и д., гдје је дат и историјски осврт на ову проблематику.

[42] М. Гарашанин — Д. Гарашанин, *Археолошка ископавања у селу Радању, на локалитету Криви дол,* Зборник на штипскиот Народен музеј I (1958—1959), 9 и д., за историјску и етничку интерпретацију нарочито 48 и д. (са наведеном литературом). Детаљније обрађено у поменутом реферату М. Гарашанина на симпозијуму у Сарајеву 1964. године, уп. нап. 26.

мима егејске сеобе. На жалост, археолошки материјал је са овога подручја још веома оскудан. Углавном се може рећи да епохи о којој је ријеч припадају неки појединачни и случајно откривени предмети. Такве су у првом реду шупље бронзане сјекире-келтови, које су махом познате из сјевернијих подручја Црне Горе, крајева који културно и географски гравитирају према дунавском басену, што значи и према западној Србији и Босни. Сјекире оваквог облика засад су нам познате из Смрдуша код Никшића и околине Колашина (сл. 8). У Будимљу код Иванграда нађен је, међутим, камени калуп за ливење једне специјалне варијанте сјекира овог типа. Иако у Будимљу постоје и хумке у којима несумњиво има гробова из каснијег периода — раног гвозденог доба (халштата), налаз о коме је ријеч не може се за њих директно везати. С друге стране, веома је значајна чињеница да је у питању калуп за израду одређеног облика металних предмета. Ова појава упућује на локалну производњу сјекира овог типа у подручју Црне Горе.[43] Значајна је такође и бронзана гривна са нешто задебљалим наспрамним крајевима, украшена богатом гравираном орнаментиком, која је нађена у једном гробу под хумком у Рудешу код Иванграда. Гривне овог типа познате су под именом Гучево—Барајево—Јајчић, према главним налазиштима у Србији; оне првенствено потичу из остава. Временски се могу са сигурношћу везати за вријеме око 1200. године прије н. е., а територијално су распрострањене највише на средњем и западном Балкану, како то — сем горе поменутих налаза — показује на примјер и остава из Обај-Горе код Титовог Ужица. Изгледа несумњиво да се овдје ради о једној посебној варијанти одређене форме накита, која се временски има везати за период велике егејске сеобе и етничких групација које су у њој учествовале.[44]

[43] За детаљнију типолошко-хронолошку анализу овога типа сјекира уп. H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit südlich und nördlich der Aplen*, Berlin (1959), регистар под Beil (Tüllenbeil).

[44] За ову врсту накита и њену орнаментику, уп. Синтетички преглед код Д. Гарашанина, *Студије из металног доба Србије*, Старинар Н. С. IX—X (1958—1959), 37 и д., особито 39 и д.

ГВОЗДЕНО ДОБА — ХАЛШТАТ

Око 800. године прије н. е. завршава се период великих покрета којима је обухваћена и егејска сеоба. Новонастала епоха назива се ранијим гвозденим добом — халштатом у ужем смислу тог појма. Ова епоха обухвата углавном период од VIII до IV вијека, кад настаје друга фаза гвозденог доба — латенски период. У приморским и јужним подручјима Балкана, ван Грчке, са посљедњом етапом гвозденог доба, посљедњим вијековима прије н. е., залази се већ у историјску епоху у ужем смислу ријечи, тј. у вријеме за које имамо и писаних историјских извора и у период кад наши крајеви у јачој мјери улазе у интересну сферу, а самим тим и у културну област грчког, а касније и римског свијета.

Гвоздено доба у нашој земљи, прије свега Србији и Македонији, можемо подијелити у четири основне фазе, при чему као прву фазу узимамо прелаз из бронзаног у гвоздено доба. Друга фаза, која започиње око 800. године, представља епоху извјесне културне стабилизације домаћег становништва на Балканском полуострву. У трећој фази, почев од VI вијека, долази у томе оквиру до интензивнијег јачања појединих племенских групација, које се археолошки одражава у процвату племенске аристократије. Ова појава манифестује се кроз све већу улогу ратника, као и у све јачем увожењу луксузних производа из сусједних области више културе, у првом реду из грчког свијета.[45]

Ове основне карактеристике културе гвозденог доба долазе до изражаја и на подручју Црне Горе. Стабилизација културе домаћег становништва — у чијем оквиру свакако треба тражити и јасно издвајање појединих илирских племена, познатих нешто касније и по писаним изворима — манифестује се с једне стране у општој унификацији материјалне културе а с друге стране у јаснијем разграничавању одређених подручја, која су свакако везана за одређена племена. Оваква територијално ограничена подручја окарактерисана су прије свега груписањем око праисторијских утврђења-градина, као и — поготово у илирским областима — типичним облицима гробова, најчешће под хумкама. Свакако најпознатије и најбоље испитано подручје ове епохе представља

[45] M. Garašanin, Živa antika X, 173 и д. Систем хронологије гвозденог доба израђен је за Србију по истим принципима у раду М. Гарашанина у Зборнику Филозофског факултета (у штампи).

висораван Гласинац у Босни, чија се налазишта могу најприје везати за касније познато племе Десидијата. Новијим истраживањима, међутим, дају се јасније издвојити и извјесна друга подручја, као Либурнско око Задра, или Јаподско у југозападној Босни и Лици. Територија Црне Горе, међутим, није у овом смислу још довољно проучена. Стога је, поготову за период VIII—VII вијека прије н. е., тешко извршити одговарајуће етничко и културно разграничење. Несумњиво је да су извјесне градине биле и у ово доба коришћене, иако су бар дјелимично настале и раније. Такође се велики број тумула свакако може везати за културу ове епохе, иако су ти тумули засад још недовољно испитани.

Као представници културе друге фазе гвозденог доба могу се свакако сматрати извјесни тумули у области Бањана, углавном у Петровићима, гдје су вршена ископавања 1957. године. Исти би случај био и са неким тумулима у области Иванграда, прије свега у Будимљу, иако дио материјала из тих тумула припада и ранијој епохи, а систематско ископавање није до сада вршено. Значајнији су, међутим, налази из тумула у Готовуши код Пљеваља.

Тумули у Бањанима распоређени су раштркано и појединачно на ћувицима, како је то у ранијем излагању већ истакнуто. У Будимљу, пак, тумули гвозденог доба леже у низовима на косама, а сличан положај имају и тумули у Готовуши. Ови посљедњи дијелом су насути од земље мијешане са каменом, дијелом чак и од камена. Констатације учињене на терену упућују на постојање веће некрополе са хумкама, која је, међутим, једним дијелом уништена. У овим тумулима установљено је постојање каменог вијенца дуж ивице хумке, што представља типичну појаву и на већем броју хумки металног доба у Србији. Такође је констатовано и постојање већих камених ковчега, чиме се углавном продужују и традиције ранијих епоха и повезаност са ранијим културним развојем.[46]

Посебно мјесто у овом оквиру заузимали су, како изгледа, гробови на Мијелима код Вир-Пазара, који леже на једном стрмом, кршевитом брежуљку, изнад Скадарског језера. Овдје се и данас запажају гробне раке уклесане у стијену и ограђене камењем, које су углавном оријентисане у правцу сјеверозапад-југоисток. Нејасно је да ли су ови гробови раније били покривени хумкама. По казивању мјештана, гробови су раније били такође покривени каменим плочама. У њима је нађен већи број предмета од метала (сл. 9) и грнчарије, али овим налазима није било могуће ући у траг. С друге стране, с обзиром на необични конзерватизам у начину сахрањивања који се даје установити у Црној Гори као и у сусједним подручјима Албаније, не би се могла искључити ни претпоставка да би ови гробови, којих је било велики број, можда припадали и знатно каснијој епохи, па чак и раном средњем вијеку.[47]

[46] За општи преглед ових појава уп. M. Garašanin — D. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja XIII, 5 и д. (са тамо наведеном литературом).

[47] Локалитет је рекогносциран 1963. године. Нешто материјала налази се код В. Лековића (Нови Бар), но изгледа да он углавном припада каснијој

На крају овог излагања треба указати и на чињеницу да истом периоду VIII—VII вијека свакако треба приписати бар један дио тумула на сјеверној обали Скадарској језера, у области око Тузи (сл. 10), како то показују и неки налази из хумки у околини Скадра у данашњој Албанији — иако је несумњиво, како ће у даљем излагању бити приказано, да је овај крај и у нешто касније вријеме, у доба цвјетања такозване илирске државе и римских освајачких ратова, играо видну и значајну улогу.[48]

У материјалу из гробова у разним крајевима Црне Горе од облика оружја истичу се гвоздена копља, каква су, на примјер, позната из Готовуше. Од накита, пак, особито карактеристичне су игле, које се најчешће јављају у форми такозваних двојних игала, са горњим крајем изведеним у облику грчког слова ω. Такве су игле познате из Петровића и Готовуше. Од других облика појављују се крстасто пробијене украсне плоче (Петровићи—Готовуша) (сл. 11), затим калотна дугмета са зарезима дуж обода, спирално увијене наруквице, конче-фибуле у облику наочара, као и бронзане фибуле такозваног гласиначког типа — познате из Петровића, гдје се налазе и ове друге врсте поменутих предмета, али исто тако и из Готовуше. Карактеристична је најзад и појава гривни од бронзе са укрштеним крајевима, које су налажене у Готовуши и Рудешу код Иванграда, док су у Петровићима нађене и ћилибарске перле. Грнчарија овога доба засад нам је мало позната, али примјерци из Петровића указују на постојање судова са једном дршком или већих судова-амфорица са језичастим дршкама. Сва ова керамика је по правилу прилично груба.

Овом културном инвентару могу се додати и предмети откривени у Калушићу код Пљеваља, за које међутим изгледа да не потичу из гроба, већ можда из једне оставе. Овдје су нађене бронзане алке, једна бронзана перла биконичног облика, као и једна игла са главом у виду четвртастог рама и гвоздена копља.[49]

Цјелокупни културни инвентар који смо овдје изнијели у суштини показује прилично јединствен карактер. Такозване гласиначке фибуле припадају VIII—VII вијеку прије н. е., док фибуле у облику наочара и гривне са укрштеним крајевима, као и биконичне перле, можда почињу да се појављују и нешто раније. Све врсте објеката о којима је ријеч могу се уклопити у врло ши-

епохи. П. Мијовић скренуо нам је пажњу на једну металну огрлицу са Мијела, која би могла бити и из гвозденог доба. Фотографија предмета коју нам је уступио П. Мијовић објављена је као сл. 9.

[48] F. Nopcsa, *Beiträge zur Chronologie und Ethnologie Nordalbaniens,* Wissenchaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina XII (1912), 171 и д.

[49] Материјал са поменутих локалитета познат је углавном ауторима из аутопсије у појединим црногорским музејима, особито у Никшићу, Пљевљима, и Иванграду. Посебно мјесто заузимају налази из Кути, локалитет „Глоговик", уп. извјештај И. Пушића у Археолошком прегледу 4 (1962), 76 и д., гдје је у каменој хумци нађен материјал који, међутим, већим дијелом припада већ каснијој епохи.

роко културно јединство Балканског полуострва у свим крајевима насељеним Илирима, у којима се уосталом налазе и аналогије не само за сахрањивање под тумулима већ, конкретније, и за саме форме гробова. Тако се, изгледа, гробови под хумкама у Готовуши могу повезати и са онима у Српцима између Прилепа и Битоља, у области данашње Пелагоније, у иначе сигурно илирском подручју, а исто тако и са гробовима на Орлови Чуки, у селу Караорман код Штипа — у области античких Пеонаца. Што се пак тиче облика предмета који су у гробовима нађени, паралеле им се налазе, сем у већ поменутим подручјима, још и у области Гласинца, затим у Херцеговини, најзад и у низу тумула у Албанији, чије је истраживање у већој мјери тек недавно започело.[50] Особито је интересантна и појава извјесних ријетких и специјалних облика, каква је игла са главом у облику рама из Калушића, чију најближу аналогију налазимо у Црвеној Локви у гласиначком подручју, дакле у изразито илирском подручју.[51]

Иако још увијек оскудни и недовољни за извођење сигурнијих закључака, горе поменути налази из Црне Горе уклапају се у опште културно јединство илирског подручја у VIII—VII вијеку. Какви су у детаљима били односи са непосредно сусједним и удаљенијим подручјима, какве су у ово доба већ могле бити везе са Грчком — на које указује постојање предмета изразито илирског карактера у низу раних грчких светилишта овог времена[52] — биће могуће прецизније опредијелити тек послије ширих и систематскијих истраживања у Црној Гори.

Још мање нам је, на жалост, познато о непосредно сљедећој епохи VI—V вијека, периоду општег јачања племенске аристократије, не само међу Илирима већ и на ширим европским подручјима, када су, међутим, сигурно ударене основе и за стварање већих племенских савеза, који се код Илира нешто касније манифестују у формирању такозване илирске државе. Изузетно јачање племенске аристократије у ово доба познато нам је по веома богатим гробним налазима у мање или више сусједним областима,

[50] За гласнички материјал уп. уопште A. Benac — B. Čović, *Glasinac* 2, Sarajevo (1956), табела фаза IVa—IVц. Критички осврт на ову хронологију в. код М. Гарашанина, Atti del VI Congresso, 179 и д. За пелагонски материјал уп. нав. м., а за налазе из околине Штипа, М. Гарашанин — Д. Гарашанин, н. д., 9 и д. (Радање); И. Микулчиħ, *Могили од Орлова Чука код села Караорман*, Зборник на штипскиот Народен музеј (1960—1961).

За материјал из албанских тумула уп. S. Islami, H. Čeka, F. Prendi, S. Anamali, *Les vestiges de civilisation illyrienne venus à Mati*, Buletin pér chkeucat chogerore I (1955), 110 и д.; S. Anamali, *L'élément illyrien dans les villes antiques d'Epidamne et d'Apollonie*, Buletin итд. I (1956), 3 и д.; F. Prendi, *Trouvailles illyriennes de l'Albanie septentroinal*, Buletin II (1958) 109 и д.; исти, *Les tumuli de Kakavi et de Bodrishte*, Bulletin, итд. II (1959), 190 и д.

[51] Ć. Truhelka, *Hügelgraber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina I (1893), 96, sl. 138; C. Schuchhardt, *Alteuropa* 4, Berlin (1941), 264, T. XXXIX 2a.

[52] V. Milojčić, Archaeologischer Anzeiger (1948—1949), 12 и д.

као у Требеништу на Охридском језеру, Атеници код Чачка и нарочито испод Петрове Цркве код Новог Пазара, у подручју које се са приличном вјероватноћом може приписати илирском племену Аутаријата. Из уже Црне Горе не располажемо засад оваквим налазима, али су налази сличног карактера познати из сусједне Херцеговине, у првом реду из Качња и Љубомира, иако се овдје ради о знатно сиромашнијим гробовима. Гробови у Качњу представљају ратничке гробове. Гробови у Љубомиру откривени су под хумкама које леже у самом љубомирском пољу. У инвентару ових гробова, поред оружја (копаља) нађено је и накита, особито прстења или наушница са једним проширеним крајем, украшеним искуцаним орнаментима, и гривни са наспрамно постављеним завршецима у облику змијских глава. Ови типични облици инвентара познати су и из унутрашњости Босне, на примјер са Гласинца, гдје постоје одговарајући облици наушница, а особито из Новог Пазара, гдје се у истој форми налазе богато украшени златни појасеви и наушнице. Гривна истог типа као она из Качња јавља се и у околини Пећи, те се отуда и може претпоставити да се одговарајуће врсте предмета морају налазити и на територији Црне Горе у истом периоду.[53]

Временско опредјељење ових налаза не чини особите тешкоће, пошто се у ово доба јавља и увезена луксузна роба, грчка керамика, која се у Качњу може датирати у V вијек, док приближно истом периоду — крају VI и почетку V вијека — припадају налази из Новог Пазара.

Сем поменуте луксузне грчке робе, чијом се појавом отвара ново поглавље у историји економских односа Илира са грчким свијетом, посебну важност имају такозвани грчко-илирски шљемови, који су — сем из Качња и других налазишта Херцеговине, Босне, Македоније и Србије — познати и из саме Црне Горе, гдје су шљемови овога типа нађени у Будви. У питању су шљемови који по облику, са бочним заштитним дијеловима за образе — такозваним парагнатидама, јако подсјећају на грчке коринтске шљемове, али им недостаје заштитни дио за нос — назал. Отуда је свакако оправдано гледиште да шљемови о којима је ријеч углавном представљају производ грчких радионица и да су они експортовани према сјеверу, у првом реду у илирске крајеве, гдје су били веома омиљени као одбрамбено оружје. Временски, они припадају VI—V вијеку прије н. е. Њихова распрострањеност пружа и занимљиве податке о путевима трговине којима су они преношени. Док појаве

[53] За Требениште уп. Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd (1956); за Атеницу уп. М. Ђукнић, *Илирске хумке у Атеници*, Чачак (1960); материјал из Новог Пазара сасвим је недовољно публикован, уп. Dj. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Iliri i Grci*, Beograd (1959), 49 и д. За мраморачке типове појасева и прстења, М. Гарашанин, *Налаз првог гвозденог доба из Мраморца и проблем Илира у Србији*, Muzeji II (1949), 126 и д.; Д. Гарашанин, *Студије из металног доба Србије*, Старинар Н. С. XI (1960), 86 и д. (са наведеном литературом и продискутованом проблематиком). За Качањ: Z. Marić, *Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIV (1959), 87 и д.

оваквих шљемова у подручју Солуна указују на пут директно ка сјеверу, налази у Албанији — а вјероватно и они из Требеништа, као и даљи налази дуж јадранске обале — јасно говоре о путевима грчке трговине у овом правцу, морем и долинама ријека. Тако се налази у Требеништу и Пелагонији вјероватно могу довести у везу са путем који је ишао долином Дрима, док продирање у Херцеговину свакако стоји у вези са долином Неретве. Нарочиту важност у овом погледу требало би приписати налазима из Будве, града познатог и по каснијим богатим грчким налазима, за који су Грци знали већ сразмјерно рано, тако да његов први помен налазимо у V вијеку код Софокла. Отуда би се дало претпоставити да је на овом мјесту постојао један трг-емпорион, гдје су Грци размјењивали своје производе са домородачким становништвом.[54] Чињеница да од Будве постоји и природна комуникација, која преко планина води ка Дупилу и даље Ријеци Црнојевића, такође оправдава могућност постојања једног таквог емпориона. Да је тих емпорија било више, сазнајемо уосталом из података Псеудо-Скилакса у IV вијеку прије н. е. (на које ћемо се вратити у каснијем излагању), док нејасну традицију о постојању таквих емпорија биљежи и Теопомп, помињући у области Илира мјесто гдје су своје производе доносили и продавали Грци са острва Хиоса и Тасоса. О питањима ових контакта Грка са Илирима на далматинској обали, а посебно у Црној Гори, биће говора у каснијем излагању, када буду обрађиване епохе у којима је грчки утицај постао још знатно јачи.

Са историјског гледишта свакако су такође интересантни и налази гривни са змијским главама и појасева сличних онима из Новог Пазара. Предмети ове врсте нађени су наиме и у Србији, и то особито у областима око доњег тока Мораве, гдје су познати из бар дјелимично гробних налаза у Мраморцу, Умчарима, Коларима и Батинцу. Њихова појава у овим крајевима указује, по свему судећи, на извјесну дубљу везу између подручја Санџака и дијелова Херцеговине, те вјероватно и сјеверне Црне Горе и српског Поморавља. С обзиром на чињеницу да у овим крајевима можемо рачунати са постојањем племена Аутаријата, биће свакако важно напоменути да се ово илирско племе бар једним својим дијелом преселило из своје матичне области и неко вријеме живјело око ушћа Мораве. Разлози за ову сеобу нијесу потпуно тачно познати. Евентуални притисак Келта пада свакако у вријеме касније од оног периода коме се поменути појасеви и гривне могу приписати. Нејасну успомену на ово сељење налазимо у податку Псеудо-Аристотела о најезди жаба у земљу Аутаријата, који су тим били приморани да напусте своје домове и пређу у земљу Трибала (Поморавље). Занимљиво је, међутим, да према податку Аријана Аутаријати у вријеме Касандра живе као јако ослабљено племе у подручју планине Орбела, данашње Беласице у Македонији. Сви

[54] Уп. М. Гарашанин, *Илирско-грчки шлем из Ражане*, Весник Војног музеја 4, 1957, 37 и д.

ови подаци оправдавају, према томе, мишљење о извјесним сеобама Аутаријата, чији израз бар дјелимично можемо наћи у археолошком материјалу о коме је горе било ријечи.[55]

Потпуно је сигурно да културни континуитет на територији Црне Горе није ничим прекинут ни послије V вијека. На то указују и археолошки налази који припадају тој каснијој епохи, а везују се својим облицима и типовима за предмете карактеристичне за наш трећи период гвозденог доба. У овим каснијим етапама развоја, међутим, већ се може са сигурношћу говорити о одређеним племенима, њиховим међусобним односима и још већем јачању грчког утицаја, до момента римског освајања. Отуда ће о овим питањима бити говора у сљедећем поглављу.

[55] М. Гарашанин, н. д., 126 и д.

ЦРНА ГОРА У ОСВИТ ПИСАНЕ ИСТОРИЈЕ

У ПРЕТХОДНОМ ПОГЛАВЉУ истакнути су већ први додири илирске територије уопште, а посебно Црне Горе, са грчким свијетом. Несумњиво је да су Грци већ сразмјерно рано пловили јадранским морем. О још ранијим контактима егејског свијета са овим подручјем знамо засад врло мало, иако се, остављајући по страни питање веза и поријекла примитивних земљорадника неолитског доба, извјесне индиције у овом смислу налазе и у појединим налазима бронзаног доба, посебно у Црној Гори. Један од најранијих података о везама јадранског подручја са грчким свијетом даје пјесник Алкман, који у VII вијеку помиње племе Енета — вјероватно Венета — на сјеверном Јадрану. Касније Хекатеј из Милета крајем VI вијека помиње град Адрију, а зна и за Истру и Истре и нека средњеилирска и јужноилирска племена. Пјесник Пиндар у VI вијеку такође зна за Јадранско море, док Херодот наводи да су Фокејци били први Грци који су у то море упловили. Касније, међутим, подаци грчких писаца о нашим крајевима постају потпунији и чешћи. Они су дијелом у вези са путописима, дијелом са описима значајних историјских догађаја, чиме се пружа и јаснија слика о историји илирских земаља у посљедњим вијековима н. е.[1] О овим изворима посебно ће бити говора у вези са појединим проблемима који се у овом поглављу обрађују.

Да би се добила јаснија слика о историји илирских племена у Црној Гори, потребно је најприје осврнути се на ова племена и њихову локацију, а затим на њихове односе, како међу собом, тако и са другим народима — најприје Грцима, донекле Келтима, и коначно са Римљанима.

ИЛИРСКА ПЛЕМЕНА У ЦРНОЈ ГОРИ

Један од посебних проблема античке историје наше земље представља појам Илира код античких писаца. У том погледу занимљиве податке пружају у I вијеку н. е. географ Помпоније Мела и Плиније Старији, који, и један и други, помињу „праве Илире" („Illyri proprie dicti"), иако се уз њих наводи и низ других племена. Како показује Р. Катичић, за податке код Плинија на

[1] Општу оријентацију о најстаријим изворима који помињу јадранску обалу сумарно даје G. Novak, *Prethistorijski Hvar*, Zagreb (1955), 3 и д.

мјесту гдје су поменути и ови Илири (III, 142—144) као Плинијев извор може се узети Варон, те се стање описано код Плинија, који говори о Наронском конвенту, вјероватно има пројицирати у даљу прошлост. Анализом Псеудо-Скилаксовог *Перийлуса,* који говори о нашим обалама у IV вијеку прије н. е., М. Суић такође долази до закључка да првобитни облик *Перийлуса* (који је касније у много чему допуњаван и измијењен) није под појмом Илира подразумијевао и она племена која се могу лоцирати даље ка сјеверу.[2] Из тога се може закључити да су негдје у југоисточном дијелу касније римске провинције Далмације, у сваком случају источно од Неретве, постојали Илири у ужем смислу ријечи, тачније речено — племе чије је име потом пренијето и на низ других племена као скупни назив.

Од племена у области која нас овдје интересује посебно значајну улогу играју А р д и ј е ј и, познати и под именом Вардеји. Подаци о територији коју они насељавају, међутим, на први поглед прилично су контрадикторни. Тако Страбон говорећи о Ардијејима казује да они живе око Неретве и према острву Хвару, док убрзо затим њихово подручје (заједно са облашћу Плереја) доводи у везу са приморјем између ушћа Неретве и Боке Которске, односно Рисна (Rhizon). Када је ријеч о њиховој распрострањености према унутрашњости земље, исти писац напомиње (VII, 5, 7) да они доспијевају до панонских племена. Остаје, наравно, нејасно шта се у конкретном случају под овим племенима подразумијева. Иако је Н. Вулић недавно покушавао да докаже да се линија разграничења панонских и илирских племена код Страбона поклапа углавном са разграничењем касније римске провинције Панoније и Далмације,[3] овдје је потребно посебно истаћи да се оваква дефиниција тог разграничења не може прихватити кад је ријеч о Пирустама, који живе свакако јужније. Занимљиви су и подаци Страбона да Ардијеји у каснијој етапи свога развитка због сталних нереда и напада на римску власт бивају пресељени даље од мора, у унутрашњост, гдје су били принуђени да се баве земљорадњом и гдје су на терену који није одговарао њиховим животним навикама биједно животарили. Са овим се добро може довести у склад и податак код Плинија (III, 142 и д.) да Ардијеји (Вардеји) у оквиру Наронског конвента немају више од двадесет декурија (то јест „општина"), иако су самом Плинију — односно његовом извору Варону — познати као ранији пљачкаши Италије: „Populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. . ."

Контрадикторност ових података манифестује се у неколико чињеница. Прије свега, уколико се, како су то прихватили и многи

[2] M. Suić, *Istočno jadranska obala u Pseudo Ksilakovom Periplu,* Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 306, 121 и д. R. Katičić, *Illyrii proprie dicti,* Živa antika XIII—XIV (1964), 87 и д.

[3] Н. Вулић, *Неколико йийања из анйичке исйорије наше земље и римске сйарине. Окйавијанов илирски рай,* Посебна издања САНУ CCCXLVI (1961), 77 и д., особито 80.

западни аутори, Ардијеји — у вези са Страбоновим податком да живе према Хвару — имају поставити негдје око ушћа Неретве (или уопште око ове ријеке), отвара се проблем њиховог територијалног односа према веома значајном племену Даорза, такође на Неретви, који су изгледа одиграли значајну улогу као противници Генцијеве државе — у моменту дефинитивног римског разрачунавања са Илирима 168. године прије н. е. Контрадикција је још чуднија када се има у виду да Псеудо-Скилакс у IV вијеку прије н. е. на приморском подручју источно од Неретве нигдје не помиње Ардијеје.[4] Такође је значајно да се на новцима Даорза на реверсу јавља представа брода, што, како с правом истиче Вулић, не би било логично ако ово племе није доспијевало до мора.[5]

Ако, међутим, Ардијеји продиру у унутрашњост до подручја насељеног Панонцима и ако претпоставимо да се овдје помишља на Пирусте, остаје отворено питање њиховог односа према појединим другим племенима, у првом реду Доклеатима и Лабеатима у унутрашњости Црне Горе, о којима ће у каснијем излагању бити говора.

На извјесне контрадикторности извора у вези са проблемом Ардијеја посебно је указивала и Ф. Папазоглу. При томе она скреће пажњу на неколико занимљивих података, којима се доводе у питање свједочанства писаних извора о територији настањеној Ардијејима. При томе, Ф. Папазоглу најприје указује на познати податак (који истичу и други савремени аутори) о сукобима Ардијеја и Аутаријата око сланих извора, гдје су оба племена долазила да напасају своју стоку (Псеудо-Аристотел, Περὶ θαυμασίων ἀκουσματῶν, c. CXXXVIII; Страбон VII, 5, 1). Ови слани извори стављају се углавном у подручје око Коњица, гдје такви извори одиста и постоје. Овај податак у суштини се слаже са фактом да Псеудо-Скилакс не помиње Ардијеје у приморју. Псеудо-Аристотел изричито каже да се код њих не увози со, јер живе далеко од мора (οὐ γὰρ εἰσάγονται πρὸς αὐτοὺς ἅλες διὰ τὸ κατοικεῖν πόρρω αὐτοὺς θαλάσσης). Ф. Папазоглу и поред тога сматра да сам факат насељености у сусједству Аутаријата указује да је област Ардијеја у приличној мјери удаљена од Неретве ка истоку. Овдје, додуше, треба поменути да без обзира на прецизније опредјељење уже аутаријатске територије, на које се морамо вратити у каснијем излагању, границе овог племена, које је свакако обухватало широку територију, нијесу у правцу запада довољно прецизно фиксиране — као ни границе Ардијеја, о којима је овдје посебно ријеч. Отуда смо мишљења да податак Псеудо-Аристотела не доприноси у већој мјери оспоравању ардијејске настањености сразмјерно доста далеко на запад.[6]

[4] Suić, н. м.

[5] Н. Вулић, *Нешто о римској Далмацији*, Глас СКА CXIV (1925), особито 78 и д.

[6] Ф. Папазоглу, *О територији илирског племена Ардијеја*, Зборник Филозофског факултета VII, 1 (1963), 71 и д.

Много значајнији у томе погледу били би, међутим, други подаци на које указује Ф. Папазоглу, а који се везују за историју такозване илирске државе. Тако је познато да у првом илирском рату (229—228 г. прије н. е.) један од римских конзула остаје у подручју операција да би мотрио над Ардијејима и другим племенима (Pol. II, 12, 2). Ове операције, међутим, којима се од илирске пријетње ослобађају Коркира, Аполонија и Дирахион, вођене су на копну, несумњиво источно од Боке Которске. У истом смислу указује и још један податак: да приликом закључења мира између Етолаца и Филипа V (209. године) ови посљедњи македонском краљу Филипу V постављају услов да Ардијеје врати Скердилаиду и Плеурату (Liv. XXVII, 30, 3). Операције у овом македонском рату вођене су на територији данашње Албаније и југозападне Македоније, око Охридског језера, о чему ће у даљем излагању још бити говора. Тако би и овај податак говорио у прилог гледишту да у доба илирских ратова крајем III и у првој половини II вијека појам Ардијеја обухвата свакако и територије источно од Боке Которске. У томе случају, међутим, долази се до нове контрадикције — ако се има у виду област настањена Енхелејцима, који баш обухватају поменута приморска подручја.[7]

Све ове тешкоће дају се, међутим, у извјесној мјери уклонити уколико се назив Ардијеја у овим епохама схвати — како предлаже и Ф. Папазоглу и како је правилно осјетио и Н. Вулић — као шири појам племенског савеза у чијем се оквиру налази већи број племена.

Ако се прихвати овакво гледиште, било би према томе могуће на основу писаних историјских извора установити три фазе у схватању и ширењу појма Ардијеја код античких писаца. Прву етапу представљао би свакако период Псеудо-Скилакса, унеколико потврђен прилично неодређеним податком Псеудо-Аристотела, тј. епоху када Ардијеји још не живе у приморју. Друга фаза била би она у којој Ардијеји као моћно племе играју видну улогу, тако да њихова територија покрива свакако и ону Доклеата, Лабеата и Енхелејаца, сежући и далеко на исток од Боке Которске. На овај период указују горе поменути подаци Страбона, Полибија и Ливија, који се добрим дијелом односе на доба цвјетања такозване илирске државе, иако су — како ће даље излагање показати — дјелимично контрадикторни. Ови подаци представљали би према томе реминисценције на извјестан већи племенски савез, при чему се не може искључити, мада се не може ни сасвим доказати, претпоставка да би се овакав савез имао идентификовати у суштини и са такозваном илирском државом, са којом су Римљани водили тешке ратове. Трећу фазу, коначно, представљало би доба у које Ардијеји због побуна против римске власти бивају депортовани у унутрашњост, гдје под новим животним условима слабе и животаре. На ову фазу (послије 135. год. прије н. е.) указују директно Страбон и Плиније, чији се податак непосредно односи на вријеме такозваног Наронског конвента.

[7] Папазоглу, н. м.

Од других података којима располажемо о Ардијејима, занимљив је свакако и онај код Теопомпа о ратном лукавству које против њих примјењују Келти (Atheneus, X, 443), као и податак да су они имали 300.000 робова (Atheneus, VI, 271). Треба, међутим, поменути да ни један ни други нијесу сасвим поуздани, јер се, како истиче Ф. Папазоглу, у оба случаја ради о конјектурама, пошто у рукописима у првом случају мјесто Ардијеји стоји Arkadioi, а у другом Arieoi. Поготову податак о робовима изгледа слабо вјероватан с обзиром на опште карактеристике племенских савеза — како код Илира тако и код других народа, иако се у појединим случајевима може рачунати и са зачецима робовласничког система у времену формирања великих племенских савеза који се налазе на граници стварања државних организација (као што је то, на примјер, случај и код Дачана, особито у вријеме Бојребисте). Занимљиво је, међутим, да ни касније у римско доба (како ће у даљем излагању још бити показано) ропство није играло видну улогу као облик економике и друштвеног уређења у највећем дијелу провинције Далмације, којој припада и данашња Црна Гора. С обзиром на то, можда се податак о робовима Ардијеја може схватити и као лоша интерпретација њихове водеће улоге у оквиру већег племенског савеза, на чијем су се челу несумњиво налазили.

Што се пак тиче занимања Ардијеја, сами писани извори указују нам несумњиво на значај сточарства, бар у једној старијој етапи њиховог развитка (сукоб са Аутаријатима око сланих извора), а посебно на изузетан значај који су придавали гусарењу. То се јасно види из одговора који је римским посланицима дала Теута пред почетак првог илирског рата. Напротив, земљорадња је и код Ардијеја играла знатно мању улогу, што изричито показује и Страбонов податак о њиховој пропасти онога тренутка када су их Римљани, депортујући их у унутрашњост, приморали да се баве земљорадњом.

Са Ардијејима у тијесној вези стоје и П л е р е ј и, који су пак, по свему судећи, живјели ван територије данашње Црне Горе. Несумњиво је, међутим, у првом реду на основу података Страбона (VII, 5, 7), да су они живјели у приморју, западно од Боке Которске — ризонског залива (Μετὰ δὲ οὖν τῶν Ἀρδιαίων καὶ Πλεραίων παραλίαν ὁ Ριζονικὸς κόλπος ἐστί). С обзиром на горе фиксирану територију Ардијеја било би сасвим несигурно границе Плереја помјерати до области Енхелејаца и приписати им у вези с тим градове као Risinium и Acruvium (Рисан и вјероватно Бигово).[8] С друге стране, њихов уски контакт са Ардијејима апсолутно је несумњив, како се између осталог види и из Апијановог податка (III, 10) о њиховом заједничком пустошењу Илирије у вријеме римске доминације, које је, како сазнајемо из већ поменутог Страбоновог податка, коначно довело и до депортације племена у унутрашњост земље.

[8] За границе Плереја уп. Labertz у *Pauly Wissowa R. E.* XXI. 1 ст. 226 и д.; за Енхелејце Philippson, *R. E.* X. ст. 2549.

Источно од Боке Которске, као и у непосредном подручју Боке, свакако су, бар примарно, живјели Енхелејци. Ово нам јасно казује Псеудо-Скилакс, који вели да се они простиру даље од Ризона а непосредно за тим говори о трајању пловидбе од Будве до Епидамна (Драча) (с. 26: Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ Ἐγχελεῖς ἐχομένοι τοῦ Ριξοῦντος ἐκ Βουθόης δὲ εἰς Ἐπίδαμνον πόλιν ἑλληνίδα πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτὸς ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν). Према овим и другим подацима, област њихове настањености углавном се фиксира на обали Боке Которске и до Драча. У том погледу занимљиви су и митови везани за Кадмоса и Хармонију и њихов долазак у земљу Енхелејаца, о којима је дјелимично већ било ријечи у ранијем излагању. Остављајући овдје по страни нејасан текст у Псеудо-Скилаксовом *Периплу* (с. 24), треба посебно указати на она мјеста код античких писаца која директно доводе Кадмоса и Хармонију у везу са Енхелејцима. Такве податке пружају Херодот (V, 61), Псеудо-Скимнос у I вијеку прије н. е. (стих 437), Аполоније Родски у *Аргонаутикама* (IV, 516), Страбон (VII, 326), као и Аполодор (III, 5, 6) — који изричито помиње долазак Кадмоса међу Енхелејце и његову владавину над Илирима. Кадмосов син био је Илириос, епоним старих Илира. Из једног фрагмента Филона који наводи Стефан Византинац (Fragmenta historicorum Graecorum III, 15) сазнајемо да је Кадмос дошао међу Илире у Будву на воловским колима. При томе је нарочито занимљив податак Аполодора да су Кадмоса и Хармонију позвали у помоћ Енхелејци против Илира, што се вјероватно има тумачити у смислу издвајања такозваних Illyri proprie dicti. Кадмос и Хармонија појављују се даље као змије, као што уопште у митовима о поријеклу Илира змија игра видну улогу. При томе је занимљиво да је и име Енхелејаца довођено у везу са грчком речју ἔγχελος — јегуља, дакле у крајњој линији опет змија или змијолика животиња. Археолошки споменици не пружају много података у овом смислу, иако се извесни елементи могу наћи у Медуну, на што ће бити указано у каснијем излагању. Није, међутим, без интереса да се баш у фолклору подручја Енхелејаца појављују елементи који указују на значај култа змије. Тако се у Сутомору сматра гријехом убити змијоликог гуштера — блавора, а вјерује се да је блавор заштитник сваке куће и да живи под прагом; можда није без интереса подсјетити да је и само име тога гуштера стари романизам (уп. румунско балаур — змај). Овакве појаве несумњиво су остаци старих паганских култова, везаних у крајњој линији за илирску традицију.

Од племена у унутрашњости Црне Горе треба у првом реду истаћи Лабеате, чији је географски положај потпуно јасно фиксиран подацима које даје Ливије у вези са трећим илирским ратом и који се, према томе, односе на 168. годину прије н. е. Ливије, наиме, помиње Скадар као најтврђи и најтеже приступачни град у области Лабеата (XLV, 31, 2: Scodra Labeatium gentis munitissima longe et difficilis aditu). На другом мјесту (XLIV, 23) исти писац наводи град Метеон у земљи Лабеата (Meteon

Labeatidis terrae). Скадарско језеро носи у старом вијеку име Lacus Labeatis. Сам град Метеон може се пак са потпуном сигурношћу идентификовати са Медуном код Титограда, како по подацима писаних извора, тако и по археолошким налазима о којима ће у каснијем излагању бити ријечи Ово према томе потврђује да се област Лабеата има идентификовати са подручјем непосредно сјеверно, а вјероватно и источно од Скадарског језера. Да су Лабеати постојали још у вријеме послије римског освајања, показује и њихов помен код Плинија у вези са горе наведеним набрајањем племена Наронскога конвента.

У непосредном сусједству Лабеата живјели су Доклеати. Као и у случају Лабеата, њихов положај у односу на Ардијеје остаје нешто нејасан. Треба, међутим, претпоставити да су се они извјесно вријеме налазили у саставу ардијејског племенског савеза. Касније се појављују и сами као прилично јако племе. Тако се код Плинија (III, 142—144) Доклеати помињу са 33 декурије у оквиру Наронскога конвента, док се раније моћни Ардијеји јављају са свега двадесет декурија. Доклеати, према томе, послије дефинитивног римског освајања представљају бројније и значајније племе од Ардијеја. Положај Доклеата прилично је тачно одређен на основу имена античког града Доклеје — Дукље код Титограда, која се свакако има сматрати њиховим племенским центром. Међутим, необично је занимљив натпис откривен у Ријечанима у области Бањана, на мјесту античког кастела Салтуа. У том натпису помиње се Гај, син Епикада, првак Доклеата (Caius Epicadi filius princeps civitatis Docleatium). Из овога свакако проистиче да се област Доклеата ка западу протезала и преко Никшића. Историјски изгледа да су они играли прилично значајну улогу, иако извори о њима не дају нарочитих података. Помиње се, међутим, да је илирски краљ Генције, приликом свог доласка на престо а у току династичких борби у којима је уклонио свога брата Плеурата, убио и некога Епикада. Из натписа у Ријечанима, о којима ће бити и у даљем излагању говора, види се да су Епикади, иако у несумњиво касније вријеме римске доминације, још увијек играли прилично значајну улогу. Изгледало би логично да се овдје ради о једном угледном роду доклеатског племена, чији се први помен јавља још у вријеме Генцијеве владавине, дакле у првој половини II вијека прије н. е.[9]

Недовољно јасно, међутим, остаје питање прецизнијег разграничења Доклеата и Лабеата. С обзиром на несумњиво сигурну идентификацију Метеона — Медуна и Доклеје — Дукље, а и на њихово приписивање двама разним племенима, морала би се гра-

[9] Дефинитивно читање текста овог значајног натписа дао је D. Sergejevski, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII (1962), 100 и д., сл. 16 (са наведеном литературом). Овоме треба додати коректуру коју у вези са локалитетом налаза дају Praschniker — Schober, н. д. 100 и д., као и осврт Н. Вулића на представе на саркофазима из Ријечана, Антички споменици наше земље XCVIII (1941—1942), 299 и д., бр. 47—48.

ница Доклеата и Лабеата поставити баш у подручју између Дукље и Медуна, који су, међутим, незнатно међусобно удаљени. С друге стране, несумњиво је да само име града Доклеје указује сигурно на његову припадност доклеатској области. Отуда се и мора поставити питање да ли је податак код Ливија о припадности Метеона земљи Лабеата сигуран или би можда границу овога племена требало помјерити даље према истоку. Не би, међутим, било искључено — с обзиром на каснију појаву Доклеата — ни да се овдје (слично као и у односима према Ардијејима) може говорити о извјесним хронолошким разликама у експанзији и територијалном фиксирању појединих племена, као и уопште о односима о којима нам недовољни писани извори не пружају довољно података.

Иако смо о занимању Доклеата сразмјерно слабо обавијештени, значајан је податак (Expositio totius mundi) о одличном доклеатском сиру који је одавдје био извожен у римско доба. Ово без сумње потврђује важну улогу сточарства код овог племена.

Већу тешкоћу представља утврђивање територије других племена која су, бар дјелимично, живјела даље у унутрашњости Црне Горе. Такав је у првом реду случа сај Пирустима, који се очигледно имају сматрати значајнијим илирским племеном. Њихову важност и улогу индиректно потврђује Ливије, истичући да је конзул Луције Аниције, пошто је однио побједу над Генцијем, између осталих племена учинио слободним и Пирусте, што је очигледно у вези с њиховим негативним држањем према Генцију у току трећег илирског рата (Liv. XLV, 26). Ливије нам, међутим, не пружа директних података о области њихове насељености. Плиније на наведеном мјесту (гдје говори о познатом Наронском конвенту) не помиње уопште Пирусте, за шта се покушало наћи објашњење у томе да су они у ово вријеме већ били јако ослабљени.[10] Томе се, међутим, противи чињеница да географ Птолемеј у II вијеку н. е. поново помиње Пирусте, а о њима говори и Страбон (VII, 5, 3). На жалост, подаци оба ова аутора прилично су контрадикторни и нејасни. Тако Птолемеј ставља, додуше, Пирусте у унутрашњост Далмације (II, 16, 5), говорећи при томе да се изнад Ардијеја налазе Наренси и Сардиоти, а испод ових (што би вјероватно значило ка југоистоку) Сикулоти, Доклеати, Пирусте и коначно Скиртони, према Македонији. Страбон, пак, наводи Пирусте међу панонским племенима, што такође указује са доста вјероватноће на њихов живот у унутрашњости Балканског полуострва, иако је свакако немогуће, бар кад је о њима ријеч, прихватити гледиште Н. Вулића — да се граница коју Страбон повлачи између Илира и Панонаца поклапа са територијалном границом римских провинција Паноније и Далмације.[11] Вјероватније је да означавање Пируста као Панонаца — заједно са Дасаретима —

[10] Polaschek у R. E. XX, ст. 1729 и д.

[11] Вулић, Посебна издања САНУ 80.

ДОБА ИЛИРСКЕ ДРЖАВЕ

ЛЕГЕНДА

- ■ Некропола
- ✱ Насеље
- ○ Утврђење - градина

Ск. 3 — Карта илирске државе

треба довести у везу са њиховом улогом у далматинско-панонском устанку 6—9. године, на коју указује и Апијан.[12]

Ова несигурност у територијалном опредељењу Пируста у античким изворима одразила се и у модерној литератури. С обзиром на чињеницу да крајеви насељени овим племеном обилују рудним благом, Карл Пач је био склон да њихово подручје потражи у сјеверним дијеловима Албаније, у областима око Љеша и у крају Дукађина и Миридита. Можда у овом смислу Пача упућује и поменути податак код Ливија, гдје се помињу уз Пирусте и Дасарети, чије се подручје несумњиво налазило у крајевима око Охридског језера. Треба, међутим, напоменути да се оваква интерпретација текста код Ливија не може у потпуности прихватити. У том тексту, наиме, помињу се најприје Тауланти, на чије се име вјероватно односи и употребљени назив племена Dassaretiorum (XLV, 26: Taulanti Dassaretiorum Pirustae Rizonitas Ulciniatas). Свакако је немогуће претпоставити да се становници Рисна и Улциња помињу као Дасарети, те је много вјероватније да се Dassaretiorum односи само на Тауланте, који се имају смјестити у Албанију.[13] Већ поменути податак Птолемејев указује, уколико се може прихватити да је његов редослед племена поуздан, да се између Пируста и Македонаца налази још једно племе — Скиртони. Можда пак податак да су Пирусте уз Десидијате посљедњи пружали енергичан отпор Римљанима при крају далматинско-панонског устанка прије говори у прилог њиховом постављању у иначе рудним благом богату област сјеверне Црне Горе око Пљеваља, гдје их је такође смјестио А. Еванс.[14]

О значају Пируста као рудара нарочито говоре епиграфски споменици из дачког рударског подручја, гдје се као рудари помињу изричито Пирусте и између осталог један vicus Pirustarum.[15]

Уколико се, међутим, усвоји оваква убификација подручја Пируста, настају знатно веће тешкоће при фиксирању области настањене Аутаријатима. Већ је показана могућност њиховог додира са Ардијејима негдје око Коњица, иако је прилично несигуран податак о сланим изворима око којих Ардијеји и Аутаријати долазе у сукоб. Псеудо-Скилаксов *Перийлус* у XXIV поглављу спомиње између осталог и Аутаријате, до чије области сеже једно велико језеро (ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας). Текст

[12] За ток далматинско-панонског устанка уп. Н. Вулић, Глас СКА CXXI (1926), 55 и д. са дискусијом постојећих мишљења о овом питању.

[13] У овом смислу указује и G. Novak, *Issa i isejska država*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV (1952), 37, гдје је указано на исквареност текста код Ливија. Мишљење да се „Dassaretiorum“ може односити првенствено на Тауланте, а не на Пирусте, износи Polaschek, н. д.

[14] A. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, Westminster (1883) III—IV, 38 и д.

[15] C. Daicoviciu, *„Castella“ Dalmatarum in Dacia*, Studii i comunicari arheologie, istorie, etnografie IV (1961), 51 и д.

Перийлуса је, међутим, на том мјесту јако несигуран и корумпиран, што је и довело до збрке око убификације поменутог језера. Тако га је Радимски идентификовао са Мостарским Блатом, а Пач са Хутовским. Солидном критиком текста, као и исправкама које су у њему сасвим могуће, замјеном имена ријека Ἀρίων са Δρίλων, Дрим, Суић долази до закључка да се језеро може идентификовати са Скадарским, утолико прије што античким писцима није била довољно јасна разлика између Дрима и Бојане (Barbanna) из разумљивих разлога, а Барбана се иначе и не помиње прије Ливија.[16] Тиме се, међутим, не постиже много за проблем Аутаријата и њихових боравишта, јер је у том случају Скадарско језеро сезало према области Аутаријата, али ми знамо да уз ово језеро живе Доклеати и Лабеати, за које према подацима о територији Ардијеја треба претпоставити да су они са Ардијејима имали посебну везу. Занимљиво је, с друге стране, да Страбон (VII, 318) помиње Аутаријате као сусједе Дарданаца, док опет Дарданци сежу до Дрима. Отуда би свакако требало претпоставити да се област Аутаријата налази негдје сјевероисточно од Скадарског језера, захватајући према томе дијелове Црне Горе и Санџака. У том случају отпала би свака комбинација са тражењем њиховог додира са Ардијејима код Коњица, што би уосталом боље одговарало горе изнијетим географским подацима о самим Ардијејима. Но, тада би такође морала отпасти и претпоставка да је област Пируста везана за сјеверну Албанију, те би их вјероватније требало тражити дубље у сјеверним дијеловима Црне Горе, иако би њихово прецизно разграничење са Аутаријатима чинило без сумње веће тешкоће. У овом случају такође би се са више вјероватноће раније помињани налаз из Новог Пазара могао приписати Аутаријатима.

ГРЧКА КОЛОНИЗАЦИЈА ЈАДРАНСКЕ ОБАЛЕ

У ранијем излагању, говорећи о гвозденом добу у Црној Гори, већ је посебно указано на ширење грчких утицаја, који од VI вијека постају све интензивнији у материјалној култури на јадранској обали, а донекле и у унутрашњости земље. Такође су поменути и први грчки писани извори који са извјесном сигурношћу указују на грчко познавање наше јадранске обале.

Грчка колонизација на нашој јадранској обали започела је, углавном, сразмјерно касно, током IV вијека прије н. е.[17] Као једна од првих грчких колонија помиње се Фарос, за који Диодор (XV, 13) каже да су га основали становници грчког Пароса, уз помоћ сиракускога тиранина Дионисија Старијега. Као сиракуска колонија спомиње се Вис (Issa), која је играла особито видну улогу. Оснивање ове колоније Г. Новак ставља приближно у исто вријеме

[16] M. Suić, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, 111 и д. посебно 124 и д.
[17] P. Lisičar, *Crna Korkira*, Skopje (1951).

као Фарос, исправљајући при том Диодоров текст који помиње Љеш (Lissos) и замјењујући га са Псеудо-Скимносовим податком о оснивању Исе као колоније Сиракужана.[18] На нашој јадранској обали Иса је несумњиво играла видну улогу, тако да су се из ње развиле и извјесне друге насеобине — као Трагурион, чији први помен налазимо код Полибија у II вијеку прије н. е. (XXXII, 9), а по свој прилици и Салона — коју, међутим, антички извори не помињу. Као грчку насеобину Псеудо-Скилакс, Плиније и Страбон помињу такође книдску колонију на Корчули — Κόρκυρα μέλαινα.[19]

Несумњиво је да су ове колоније одржавале трговачки контакт са сусједним илирским становништвом. И само становништво ових колонија није било потпуно хомогено, већ се дијелом (како сазнајемо из археолошких и епиграфских споменика) састојало и од илирских домородаца. Да је пак у односима према тим домороцима било и сукоба, показује између осталог и ратовање Грка са појединим илирским племенима, међу којима се помињу Јадастини, као и интервенција Дионисијевог намјесника ради заштите грчких колониста. Свакако се овим и има протумачити факат да се колоније по правилу концентришу на острвима, која су им пружала и нужну природну заштиту. Само најјача од ових колонија, Иса, успјела је да створи и своје колоније на копну. Претпоставке о постојању других грчких градова на самој јадранској обали лишене су конкретне основе, иако извјесна имена градова (као Епидаур) указују у том смислу. Слабо је вјероватно, међутим, да би се античко име Будве (Butua) могло сматрати грчким. Ни у другим градовима Црногорског приморја, као Бару и Улцињу, не би се могле очекивати грчке колоније, иако су овдје нађени извјесни грчки објекти. Овдје првенствено помишљамо на једну вазу црно-фигуралног стила, која наводно потиче из Бара. Занимљиво је, међутим, да су сва тражења остатака античких насеља на барском заливу и у барском пољу остала досад без резултата, иако би се овдје без сумње могли очекивати повољни услови за оснивање насеља.[20]

Ако, међутим, оснивање грчких колонија на обали нијесу допуштали постојећи услови и односи грчких колонизатора са домородачким становништвом, који се поготову заоштравају у III вијеку у вези са јачањем такозване илирске државе, може се ипак са извјесном сигурношћу рачунати са постојањем појединих емпорија, на што је у ранијем излагању већ указивано. Тако се свакако може претпоставити постојање једног таквог емпорија VI—V вијека у Будви. Уосталом, постојање емпорија изричито помиње и Псеудо-

[18] G. Novak, *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu*, Serta Hoffilleriana (1940), 111 и д.

[19] D. Rendić-Miočević, *Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII (1950—1951), 25 и д. За општу оријентацију о том питању уп. и Lisičar, н. д.

[20] На ово указују и Praschniker — Schober, н. д., 47 и д. Уп. такође Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 19.

Скилакс (с. 24) на мјесту гдје говори о великом језеру у подручју Илира, о коме је већ било ријечи. На жалост, његов текст је на овоме мјесту оштећен. Помиње се, наиме, пловидба до Будве и — послије лакуне у тексту — емпорион (... εἰς Βουθόην ὁ πλοῦς καὶ τὸ κάτω ἐμπόριον). Претпоставка да би се емпорион о коме је ријеч имао везати за Ризон мало је вјероватна, поготову ако се има у виду карактер и положај овог мјеста — које је индицирано за илирско утврђење — док је сама Бока Которска пружала идеалне услове за илирско гусарење. Полазећи од помена доњег емпорија (τὸ κάτω ἐμπόριον), Суић претпоставља и постојање горњег емпорија, а у вези са својом претпоставком у исправкама у корумпираном тексту *Перипла* мисли да би се као такви емпорији могли третирати Скадар као горњи, а Љеш као доњи.[21] Мора се, међутим, рачунати и са могућношћу постојања емпориона у Нарони, на што упућује сам текст *Перипла*.[22] У сваком случају, постојећи услови на јадранској црногорској обали упућују на могућност тражења и откривања оваквих тржишних центара у овим крајевима, у којима су Грци могли своју робу замјењивати са домородачким илирским становништвом.

КЕЛТСКИ ПРОДОР НА ЈАДРАНСКУ ОБАЛУ

Подаци о Келтима које нам пружају писани историјски извори говоре недвосмислено о њиховом поријеклу из западне Европе, одакле они даље продиру у правцу истока. Ови продори услиједили су без сумње из два правца. Један од њих ишао је преко Италије, и са њим стоји у вези и позната опсада Рима коју су Келти вршили 390. године прије н. е. Одатле су Келти сигурно продрли и у области нашег Јадранског приморја, а можда и у унутрашњост Босне. Други правац келтског продора може се пратити до Паноније и Дунава. Одатле су Келти касније кренули и у свој поход према југу ка Делфима, који се завршио њиховим поразом и разбијањем удружених келтских племена, тада можда спојених у племенски савез. Док нам о првом од ових праваца келтског кретања пружају извјесне, макар и оскудне податке у првом реду писани историјски извори, други је правац историјски слабије документован, али је археолошки далеко боље познат.[23]

Међутим, подаци писаних извора прилично су непотпуни и малобројни, тако да их је често тешко повезати у цјелину. Сва-

[21] М. Суић, н. д.

[22] Н. м.

[23] За општу оријентацију о кретањима Келта уп. Н. Вулић, *Келти у нашој земљи*, Глас СКА CXXI, 73 и д.; М. Гарашанин, *Из историје Келта у Србији*, Историјски гласник (1955), 3—4, 3 и д.; исти, *Contributions à l'archéologie et à l'histoire des Scordisques*, A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagesimo aniversario de su nacimiento, Mexico (1963), 173, и д., гдје је дат општи историјски осврт са навођењем литературе и извора.

како је чудан податак код Страбона (VII, 3, 8), који вели да је келтска делегација, упућена 335. године пред Александра на Дунав приликом његовог похода против Трибала, дошла са јадранске обале (Κελτοί οἱ περὶ τὸν Ἀδρίαν). На исти начин протумачен је и податак из Аријанове *Анабазе* (I, 4, 6) да су у питању Келти са Јонског залива (Κελτῶν δε τῶν ἐπὶ τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ). Вулић, Кацаров и Дечев сматрају, међутим, да би се овај податак могао прихватити као потпуно тачан — с обзиром на географски положај поменутог подручја и када се има у виду да Јустин (XXIV, 4), говорећи о походу Келта на Македонију и Делфе, изричито каже да су Келти, пошто су покорили Панонце, дуго времена водили ратове са сусједним племенима (. . . domitis Pannoniis per multos annos varis bella cum finitimis gesserunt). Ако је то тако, било би логично помислити да су Келти још 335. године били у области Паноније, при чему је слабо вјероватно да би они у Панонију били дошли преко јадранске обале. О појави Келта на јадранском подручју јасније податке дају нам неки други писци, и то прије свега историчар Помпеј Трог (савременик Ливија), који каже да се Келти, односно Гали, једним дијелом насељавају у Италији, а затим, вођени птицама, долазе у илирско подручје, а даље и у Панонију. И Јустин помиње, на наведеном мјесту, Келте као први народ који је прешао преко Алпа.[24] Но, прелаз преко Алпа не мора нужно значити њихов долазак преко Италије — кад се има у виду обиље налаза келтског карактера у средњој Европи. Ни прелаз Келта преко илирских области до Паноније не улива у вези с тим више повјерења. Несумњиво је да су они дијелом продрли у илирске области, да су преко њих могли да дођу у додир са другим келтским групама које су у Панонију доспјеле другим путем, али се не може сматрати да је „гро" Келта у Панонију дошао преко Италије. Вјероватније је да се ови подаци античких писаца могу у првом реду објаснити тиме што су им догађаји у Италији и на јадранској обали били ближи и као такви боље познати, те су их побркали са онима који су се даље према сјеверу приближно истовремено одигравали.

У истом смислу говори и чињеница да се о келтском односу према илирским племенима може врло мало рећи у конкретном смислу, како на основу писаних извора, тако и на основу археолошког материјала. Познати Страбонов податак о мјешавини Јапода (илирског племена које живи у југозападној Босни, Лици и дијеловима Словеније) са Келтима (IV, 207; VII, 313) свједочи само да се Јаподи служе оружјем келтског карактера, док се тетовирају као остала племена која живе на Балкану. Но, овај податак се може тумачити и у смислу извјесног келтског утицаја на материјалну културу, а не мора говорити о њиховој мјешавини са домородачким илирским становништвом ових крајева у етничком смислу. Податак Дионисија из Халикарнаса (XVI) да би Јаподи били келтски народ у Илирији (ἔθνος κελτικὸν πρὸς τῇ Ἰλλυρίδῃ) свакако ће бити

[24] За детаљнији осврт на ова питања уп. Вулић, н. д.

далеко преувеличан. У материјалној култури, уосталом, не налазимо нарочите потврде за келтски карактер Јапода. Напротив, новија археолошка истраживања у све већој мјери поткрепљују тезу да се код Јапода показује дуга илирска традиција, која се може пратити још од епохе прелаза из бронзаног у гвоздено доба, а да је келтски утицај код њих био релативно слаб.[25] Од већег интереса за историју Црне Горе био би Теопомпов податак који преноси Атенеј (X, 433) о сукобу Келта са Ардијејима и ратном лукавству које су они том приликом употријебили. Пошто су, наиме, знали за похлепност и прождрљивост Ардијеја, Келти су припремили ручак умијешавши у њега траве које изазивају цријевне поремећаје, па су се затим повукли. Ардијеји навале на припремљени објед, чије су се посљедице убрзо показале, те тако буду побијеђени од Келта. Овај податак је од интереса и стога што се он може са сигурношћу датирати, јер се у другој књизи *Филийика*, гдје Теопомп помиње овај догађај, говори о 359—358. години прије н. е. Догађај би се, према томе, добро уклапао у хронологију келтске експанзије, слиједујући келтском походу на Рим, а претходећи моменту кад они долазе у додир са Александром и кад се сигурно насељавају у Панонију. Треба, међутим, поново подсјетити на чињеницу да је име Ардијеји у овом случају конјектура, јер у рукописима стоји Ἀριεῖοι. Отуда, иако не сасвим искључен, сукоб Ардијеја са Келтима не може се сматрати доказаним.[26] Уколико би се пак прихватила аутентичност податка, значило би то прије свега да су продори Келта ка унутрашњости западног Балкана доспјели прилично далеко према југу, јер се према свему што је горе изнијето о територији Ардијеја ови морају тражити негдје источно од Неретве. Исти би случај био ако би се прихватило тумачење Страбоновог податка (VII, 318) о сеоби Аутаријата који покоравају Трибале, у вези са притиском који су на њих извршили Келти. Но, овај се притисак никако са сигурношћу не може доказати. Страбон, наиме, каже у наставку овога излагања да су Аутаријате најприје уништили Скордисци, првобитно келтско племе које касније живи измијешано са домородачким Илирима и Трачанима, за што нам извори пружају сигурне податке (κατελύθησαν δ᾽ ὑπὸ Σκορδίσκων πρότερον). Но, исто тако извори нам јасно опредјељују и уже подручје Скордиска, који живе између Мораве и Дунава, укључујући ту и Сријем. Такође знамо да су се Скордисци у тим крајевима дефинитивно фиксирали послије неуспјелог похода на Делфе 279. године. Њихова појава је према томе каснија од претпостављеног сукоба Келта са Ардијејима, а и само уништавање морало је наступити у много касније вријеме. С друге стране, ако би била

[25] A. Mayer, *De Iapodibus, populo illyrico, Celtis commixo*, Serta Hoffilleriana (1940), 189 и д. О карактеру јаподске културе податке дају резултати истраживања Р. Бижић-Дрекслер који су детаљније обухваћени у раду: *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju* (1955—1956), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III/II (1961), 37 и д.

[26] Уп. у овом погледу Ф. Папазоглу, н. д., 74 и нап. 16.

оправдана претпоставка о повезивању за Аутаријате извјесних облика материјалне културе VI—V вијека, карактеристичних за Санџак, Херцеговину и српско Поморавље, о чему је већ раније расправљено — поход Аутаријата могао би се најкасније ставити у V вијек, те се као његов узрок ни у ком случају не би могло прихватити ма какво помјерање.

На значај појаве Келта у подручју јадранске обале и западног Балкана покушало се указивати и на основу лингвистичких података. Тако је Пач инсистирао нарочито на појави келтских имена у унутрашњости Далмације, све до Ливањског Поља и до Неретве, дакле углавном у областима насељеним илирским племеном Далмата. Као таква имена Пач наводи далматински град Andetrium (данас Мућ), затим лично име Baracio са натписа у Врлици, даље још и имена као Lavius, Caturus из Ридера, од којих се посљедње помиње и у Цељу у Норику, дакле у области гдје је келтски елеменат био знатно јачи.[27] Међутим, како показује Б. Жгањер, ова имена не морају бити келтска и не носе са лингвистичког гледишта изразито келтски карактер. Ово утолико прије што се она јављају у контексту са чисто илирским именима (Bato Barationis; Tritano Lavi filia; Tritano Verzonis — све типична илирска имена). Отуда аргументи Пача не могу задржати важност.[28]

Сличан је случај и са поменом Епоне, келтске богиње чији је култ везан за коња, која се помиње на једном натпису из Доклеје (Дукље). Међутим, овај натпис посветио је богињи војник једне римске кохорте (Cohors VIII voluntarium) која је и иначе добро позната у Далмацији. Како истиче П. Стикоти (P. Sticotti), култ Епоне стоји уопште у вези и са коњаничким војним јединицама у Риму. Поред тога, домороци уведени у овакве војне јединице нијесу у доба царства дуго времена служили у својој домовини. Отуда се овај натпис и не може узети као сигурно свједочанство о животу и задржавању келтских елемената међу Доклеатима.[29]

Треба се најзад осврнути и на саме археолошке податке. Они нам умногоме потврђују несигурност у утврђивању јачих келтских елемената међу западнобалканским Илирима. Налаз фигуре Троглава изВаћана код Брибира несумњиво је келтски, и — везујући се за келтске религиозне концепције — представља сигурно свједочанство о животу келтских елемената у тим крајевима. Међутим, налазиште Ваћани лежи у области античких Либурна или на самој њиховој граници са Јаподима, дакле у области далеко на западу илирског свијета, па чак и на подручју етничког елемента који код античких писаца примарно и није био захваћен

[27] B. Žganjer, *Kelti u Iliriku*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 13 и д. За Пачово гледиште уп. његов чланак *Dalmatae* у R. E. IV, ст. 2454. Види исти, *Zbirke rimskih i grčkih starina u B-H Zemaljskom muzeju*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI (1914), сеп. 3 и д., особито 10 и д.

[28] Детаљно продискутовано код Жгањера, н. д.

[29] P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, Wien, (1913), 183 и д., нарочито 194 и д.

појмом Илира.[30] Овдје, као и даље према западу — на примјер у подручју Истре (Висаче—Nesactium), гдје је такође нађена једна двоглава скулптура, која се стилским одликама у приличној мјери приближује фигурама из келтских светилишта у Галији — појава келтског елемента није особито изненађујућа. Но, даље према истоку налази келтског карактера веома су ријетки. Новија истраживања на подручју племена Далмата још једном потврђују необичну конзервативност илирског становништва ових крајева, све до периода римске доминације. Ни дубље у унутрашњости нема нарочитих доказа о јачим келтским елементима. Недавно сакупљени материјал келтских утицаја са територије Босне и Херцеговине, који се углавном своди на накит (особито фибуле) и на поједине врсте оружја, показује да се и овдје с пуним правом прије може употријебити термин утицај или елеменат но што би се дало говорити о неком трајнијем насељавању и интензивнијем мијешању са домородачким Илирима.[31] И на територији Црне Горе запажања су углавном слична, тако да се елементи келтског карактера јављају нарочито у извјесним формама накита на коме се јасно огледа келтски утицај, али који је, с друге стране, по извјесним својим особинама окарактерисан и као чисто локалан. Сем тога, налази о којима је ријеч, а који ће касније бити детаљно обрађени, припадају сразмјерно доцнијем времену, II—I вијеку прије н. е., те су много каснији од периода продора Келта.

Из свега овога произлази закључак да је келтски утицај међу Илирима био, укупно узевши, веома слаб. Може се свакако претпоставити да су Келти прешли преко западног Балкана, али се овдје нијесу одржали у јачој мјери, те ни етнички, ни језички, ни културно нијесу оставили већих трагова. Појединачни елементи утицаја више упућују на извјесне додире илирских и келтских елемената него на праву симбиозу. На територији Црне Горе ова се појава нарочито сигурно да утврдити. Уосталом, и логично је да је конзервативна илирска племена — изолована у својим планинским, често тешко приступачним областима — морало бити тешко покорити. На то указују и тешкоће и дуготрајне борбе које су Римљани морали водити са Илирима у вези са својим освајањима илирских земаља.

ТАКОЗВАНА ИЛИРСКА ДРЖАВА И РАТОВИ СА РИМЉАНИМА

У досадашњем излагању указано је на опште етничке прилике које су у другој половини првог миленијума прије н. е. владале у подручју Илира, посебно у Црној Гори. Било је могуће утврдити постојање већег броја племена која су, међутим, била у својој моћи

[30] М. Гарашанин, *Фигура Троглава из Ваћана код Брибира*, Старинар Н. С. XI, 65, и д., а за историјске податке особито 70 и д.

[31] Z. Marić, *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII (1963), 63 и д.

и снази различита, те су и играла различиту улогу. Тако смо видјели да се, по свему судећи, нарочити значај може приписати Ардијејима, те да се тако може рачунати са постојањем једног већег ардијејског племенског савеза. Свакако је логично да се са тим савезом има повезати и такозвана илирска држава. Несумњиво је да на територији Црне Горе други етнички елементи, сем илирског, играју знатно мању улогу. Тако се утицај Грка своди углавном на трговачке везе, при чему се чак, с обзиром на велику несигурност на Црногорском приморју, упркос постојању згодних лука, није развила ни колонизација, већ се у најбољем случају може говорити само о појединим трговима-емпоријима. Ни Келти, уколико су и прошли преко извјесних дијелова територије Црне Горе, нијесу овдје ухватили никаквог коријена. Етнички и политички, конзервативна илирска племена Црне Горе представљају према томе један затворени круг са својим интерним односима и интересима, који се из оскудних писаних извора не могу у потпуности сагледати, а чију манифестацију налазимо у формирању такозване илирске државе. Са тим моментом територија данашње Црне Горе долази у центар пажње Римљана и игра све већу историјску улогу.

Говорећи о овој друштвено-политичкој формацији, намјерно смо употријебили израз „такозвана илирска држава“. Свакако се мора рачунати са племенским савезом, на што указују односи између племена — уколико се они могу сагледати, као и повремено постојање једне шире илирске територије, која у себи свакако обједињује низ разних племена. С друге стране, као што ће се још видјети, ова формација не базира на чврстој унутрашњој повезаности и власти са јаком и јединственом централном управом и формираним управним апаратом. То се, уосталом, манифестује и у интерним сукобима и честом самовласном и самоиницијативном заузимању одређеног става према римским освајачима у области саме илирске државе, која је сигурно — мада не стално и увијек у истим формама и границама — обухватала територију Црне Горе и велики дио Албаније. У периоду који непосредно претходи римском освајању било је и у другим подручјима сличних формација, које су вјероватно у особито повољним политичким приликама — када су заједнички интереси диктирали ближе повезивање разних племена — под вођством извјесних моћних племенских старјешина доводиле до стварања сличних „држава“. Такав је случај и са такозваном дачком државом, при чему је особито поучно њено распадање после убиства најмоћнијег дачког владара Бојребисте. С друге стране, недовољно је разјашњено какви су у том оквиру били односи појединих племена и на који је начин било остваривано обједињавање овакве заједнице, затим и какви су били односи локалне племенске аристократије, поготову у међуплеменским релацијама. Схематско преношење односа, које на основу грчких епова *Илијаде* и *Одисеје* прилично јасно познајемо, на интерне прилике у подручју Илира било је без сумње несигурно и недовољно документовано. Отуда се и налазимо пред тешкоћама

које нам налажу нарочиту обазривост, а које је недавно јасно формулисао један наш историчар говорећи о „илирском царству":

„Израз „Царство" употријебљен је овдје у најопштијем. . . значењу области којом неко влада. На Западу редовно се говори о илирској држави, код нас, послије рата, о илирском племенском савезу. Избјегавам намјерно оба ова израза, јер сматрам да карактер ове политичке заједнице није још довољно опријеђељен."[32]

Да би се, међутим, боље сагледале прилике код Илира овога времена, потребно је посебну пажњу посветити ономе што нам писани историјски извори говоре о такозваној илирској држави и њеним ратовима, особито са Римљанима. Иако су ови подаци често једнострани и дати са чистог аспекта политичке историје — чији значај, наравно, не споримо — произлазе из њих и такви елементи који омогућују стварање јасније и потпуније слике и о другим аспектима илирског живота ове епохе.

Најстарији подаци који нам говоре о извјесној већој моћи Илира прилично су опскурни, но ипак указују на јачање илирског елемента у вези с његовим сукобима са Македонијом. Тако се помиње и прогањање македонског краља Аминте III из његове земље од стране Илира (Diod. XIV, 92). У рату који је са Илирима водио Филип II (359—336), за чије вријеме отпочиње велики успон македонске државе, спомиње се као илирски владар Плеуријас (Diod. XVI, 93, 6). Због сличности његовог имена са именом илирских краљева Плеурата претпостављена је овдје и припадност истој илирској династији, што би без сумње указивало на њен велики значај и утицај међу Илирима још у то доба.[33]

Међутим, илирска држава ступа на политичку позорницу тек нешто касније, у другој половини III вијека, са почетком такозваних илирских ратова. Извори који нам описују ове догађаје јесу у првом реду Полибије, Апијан и Дион Касије, а даље Ливије, који се у својим излагањима јако ослања на Полибија. Иако су подаци појединих извора некада контрадикторни у детаљима, што се јасно види из њихове конфронтације у вези са првим илирским ратом 229—228. године прије н. е., дâ се реконструисати слика свих тих догађаја. У сукобу између македонског краља Деметрија и Етолаца, Деметрије позива у помоћ Аргона, сина илирског краља Плеурата. Агрон је 231. године однио побједу над Етолцима, послије чега убрзо умире (230. године), пошто се — како наводи Полибије (II, 4, 6) — толико обрадовао тој побједи да се од разних ексцеса разболио. Његова насљедница, краљица Теута, преузима тада власт, напада Епир и успијева да опљачка главни епирски град Фојнику, а потом напада истовремено и Ису, Аполонију и Епидамнос на албанској обали, као и Коркиру (Крф). Ови Теутини поступци несумњиво указују на чињеницу да је у ово вријеме илирска „држава" већ сасвим формирана и да се налази на високом

[32] Ф. Папазоглу, н. д. и нап. 34.

[33] Lenschau у *R. E.* XXI, 1, 239.

степену моћи и угледа. Свакако је томе допринијела и чињеница да је Македонија знатно ослабљена борбама са Дарданцима и етолским и ахајским савезом, као и већ поменутом побједом Агрона над Етолцима. У овим акцијама заузета је Коркира, у којој је управа повјерена Теутином војсковођи Димитрију Хварском, поријеклом Грку.

Грчки градови угрожени илирским акцијама обратили су се тада за помоћ Ахајцима и Етолцима, а исто тако и Римљанима. Тако су Римљани добили повод да се умијешају у политичке борбе на јадранској обали. Свакако је главни разлог за ову интервенцију, како то истиче и Г. Новак, било баш јачање илирске државе, које је могло озбиљно угрозити римске интересе, поготову напад на Коркиру, чиме се директно задирало и у питање контроле Јонског мора.[34] Отуда су Римљани прихватили позив за помоћ који су им градови тражили, те су тако послали Теути своја два посланика, браћу Луција и Гаја Корунканија, којима се придружује и исејски посланик Клеопор. При томе је као повод за ову интервенцију узето и питање илирског гусарења на Јадранском мору. На захтјеве које су посланици изнијели Теути она је одговорила да се од илирске државе неће наћи угрожени римски интереси, али да свој народ не може спријечити да гусари по Јадранском мору. У вези са оваквим Теутиним одговором намеће се питање да ли се у њему не садржи и извјестан одраз самог карактера такозване државе, чији владар, односно старјешина евентуалног племенског савеза, није у могућности да своје „поданике", односно чланове савеза, спријечава у њиховим самосталним акцијама. Гледан из овог аспекта, овакав одговор Теутин на у суштини ултимативне захтјеве Римљана, који су од ње тражили и одустајање од опсаде Исе, не мора се сматрати као злонамјеран. Међутим, како нас обавјештавају извори, римски посланици се таквим одговором нијесу задовољили, те је један од браће Корунканија увриједио Теуту рекавши да ће Римљани сами на себе преузети заштиту својих интереса, а да ће такође приморати Теуту да измијени законе који јој не допуштају да дјелује на своје гусарске поданике. При повратку из овог посланства један од римских посланика био је, међутим, убијен. Овај догађај свакако је добро дошао Римљанима за предузимање дефинитивног обрачуна са илирским гусарима и са по њих све опаснијом илирском „државом". Упркос Теутином покушају да овај инцидент изглади, Римљани 229. године започињу рат. Том приликом на илирску државу послати су конзули Гнеј Фулвије и Аул Постумије. Они у кратком року ослободе

[34] Синтетички осврт на ове догађаје дају C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst, — die Herzegowina einst und jetzt*, Wien (1922), 45 и д.; G. Novak, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, 5 и д., особито 20 и д.; Вулић, *Први илирски рат*, Глас СКА CLX, 40 и д., гдје је дат критички осврт на изворе и на раније изнијета мишљења у науци; уп. такође: П. Шкеровић, *Бока Которска у старом вијеку*, Народна старина 4, Н. С. II, 1 (1923) 1 и д.; исти, *Из историје старога Рисна*, Годишњак Поморског музеја X (1962), 27 и д.

опсаде Epidamnos (најстарије име Драча) и Аполонију, док Димитрије Хварски прелази на страну Римљана и предаје им Коркиру. Када је дошла зима, Гнеј Фулвије (Gn. Fulvius) повукао се са својим трупама, док је Аул Постумије (A. Postumius) остао да штити ослобођене територије. Међу тада покореним племенима налазили су се и Ардијеји, како наводи Полибије (II, 11). Овај податак показује, међутим, у коликој су мјери нејасни и недовољно прецизни подаци античких писаца о илирским племенима. Иако се он сигурно може довести у склад и са другим подацима који нас обавјештавају о боравиштима Ардијеја, како је то у ранијем излагању већ и истакнуто, ипак је тешко замислити да су Римљани ослободили баш Ардијеје, које, међутим, са пуно вјероватноће ваља сматрати за носиоце самог племенског савеза названог илирском државом. Можда се ипак ова контрадикција може ријешити тиме што збрку ствара мијешање два појма, и то ширег појма Ардијеја — као носилаца племенског савеза, и другог ужег — као племена у оквиру тога савеза. У овом смислу, уосталом, можда указује и факат да је Теута убрзо потом затражила мир 228. године прије н. е. Том приликом Илири су изгубили највећи дио територије која се налазила под влашћу њихове државе, а Римљани су повјерили власт Димитрију Хварском, коме су такође повјерили, како каже Полибије, управу над већим бројем илирских племена. Сами пак Теутини Илири нијесу са више од два брода смјели пловити јужно од Љеша (Lisoss), чиме је без сумње требало да буде загарантована и обезбијеђена римска супрематија у овој поморској области. Римска побједа над Теутом, као и прилике које Римљани стварају у илирским областима у вријеме закључења мира јасно показују да је њихова политика ишла на разбијање моћног илирског савеза. То је било постигнуто како војним успјехом, тако и умањивањем значаја Теутине државе и тражењем ослонца на Димитрија Хварског, који је — процијенивши свакако тачно међусобни однос војних снага — у одсудном часу прешао на страну Римљана. Да, међутим, сукоб није био тиме ни изблиза окончан, показују даље акције Димитрија Хварског, које доводе до другог илирског рата, а илуструју у потпуности и промјенљиве односе снага које у то вријеме постоје на Балканском полуострву, у вези са сукобима појединих земаља и племена и са јачањем илирског фактора.

Димитрије Хварски убрзо је почео користити антагонизам између македонске државе и Рима, а свакако и заоштравање односа са Картагином у предвечерје другог пунског рата, те је предузео акцију за јачање својих позиција и стварање своје супрематије на Балкану. У вези с тим ослонио се на македонског краља Антигона Досона, што му је отварало могућности за отворене акције против римске супрематије. Римском политичком потезу разбијања илирске државе послије мира са Теутом парирао је женидбом са другом Агроновом женом Тритеутом, чиме је постао тутор њеног и Агроновог сина Пинеса. Истовремено повезао се и са

Агроновим братом Скердилаидом. Тако му је неколико година пошто су Римљани успјешно завршили рат са Илирима пошло за руком да озбиљно доведе у питање сва римска постигнућа у томе рату. Посљедице тога манифестовале су се убрзо када је Димитрије заједно са Скердилаидом са деведесет бродова покушао да освоји Пилос у Месенији. Димитрије Хварски угрозио је чак и обале Егејског мора. Стога су Римљани већ 219. године противу њега послали конзуле Луција Емилија Паула и Марка Ливија Салинатора. Ситуација је по Димитрија Хварског била утолико неповољнија што је у то вријеме умро његов савезник Антигон Досон, кога је на пријестолу наслиједио Филип V. У овом походу Римљани су разбили Димитријеве снаге, освојили Фарос и потпуно га уништили. Сам Димитрије, пак, побјегао је Филипу V, док је Скердилаид, оставши усамљен, био принуђен да приступи Римљанима. На овај начин и у сразмјерно кратком року други илирски рат завршио се у корист Римљана.

Као и Димитрије Хварски, тако је и Скердилаид (који влада заједно са својим сином Плеуратом — можемо га назвати Плеурат II)[35] покушао да окрене ситуацију у своју корист. Ослонивши се на Римљане, он се у својим акцијама на подручју Балкана сада окреће према југу. Тако 217. године Скердилаид заједно са Плеуратом успијева да продре до Пелагоније и Лихнида (Polyb. VIII, 14, 10). Односи се убрзо заоштравају избијањем другог македонског рата, у коме Филип V — користећи ангажованост Римљана у другом пунском рату — покушава, свакако добрим дијелом по наговору Димитрија Хварског, да обезбиједи своју супрематију на Балкану и да сузбије обнављање илирске „државе" у смислу племенског савеза, за што се појавила стварна могућност новим акцијама Скердилаида и Плеурата. У подјели снага у току овога рата несумњиво је да илирска племена која су раније била у оквиру Агронове и Теутине државе стоје претежно на страни Римљана, тако да сукоб добија у ствари више карактер интерне борбе за превласт над Македонцима. Тако знамо да су 212. године Скердилаид и Плеурат савезници Римљана.[36] Такође је познато, међутим, да су Илири пред опасношћу од Филипа затражили римску помоћ. Свакако је ово добрим дијелом допринијело и извјесном тактизирању Филипа V у његовој борби са њима: немајући тачне податке о снагама којима се Римљани ангажују за помагање Скердилаида у овоме рату, а које су се сводиле на свега десет бродова, Филип није предузимао крупније операције сем познатог заузећа Лисоса (Љеша) 214. године, при чему се користио лукавством које је детаљно описао Полибије (VIII, 15, 16).[37] Године 209. при

[35] Генеалогију илирске династије прегледно даје Lenschau у R. E. XXI, 1, ст. 238 и д. у чланку *Pleuratos*.

[36] Ф. Папазоглу, н. д., 75 и д.

[37] Овај догађај детаљно су описали и продискутовали Praschniker — Schober, н. д., 23 и д. Уп. такође критички, но недовољно убједљиви осврт Вулића, *Polyb.* VIII, 15, 16, у Гласу СКА CXIV, 95 и д.

закључењу мира са Филипом V Етолци су поставили услов да се Скердилаиду и Плеурату врате Ардијеји (Liv. XXVII, 30, 13). Овај податак — сличан ономе већ раније поменутом (у вези са првим илирским ратом), када један од конзула остаје на подручју ратних операција да би између осталих заштитио и Ардијеје од поновног падања под Теутину власт — говори такође о издвајању појма Ардијеја као племена од ширег појма племенског савеза. С друге стране и без обзира на ову чињеницу, овај захтјев, као и факат освајања Лисоса, упућује на то да су се борбе између Македонаца и Илира у ово вријеме морале водити не само на новоосвојеним подручјима даље на југу око Лихнида и у Пелагонији већ и у дијеловима сјеверне Албаније и данашње Црне Горе.

По окончању првог македонског рата и миру у Фојнике 205. године више се не помиње Скердилаид, већ само Плеурат. Ова чињеница вјероватно пружа и ослонац за утврђивање датума смјене на челу такозване илирске државе.

У другом македонском рату, који је услиједио убрзо, Плеурат и надаље остаје савезник Римљана. Послије битке код Киноскефале и мира у Темпе 197. године он је повратио под своје окриље подручје Лихнида (Polyb. XVIII, 47, 12), а 189. године поновно је пустошио етолску обалу (Liv. XXXVIII, 7).[38] Свакако је убрзо послије тога настала нова промјена на пријестолу — долазак на власт Плеуратовога сина Генција, што се види из помена овог новог владара у вези са догађајима из 180. године.

О личности Генција располажемо извјесним занимљивим подацима. Иако му се несумњиво приписују и негативне особине, на примјер да је био пијаница, сигурно је да је као владар спајао како извјесно лукавство и дипломатски смисао (што се одразило у његовим односима са Римљанима и Македонцима) тако и енергију у рјешавању унутрашњих проблема који су се свакако наметали због недовољне унутрашње кохезије илирског племенског савеза (такозване илирске државе), што је коначно довело и до његовог потпуног пораза у трећем илирском рату. Тако сазнајемо да је Генције дошавши на власт уклонио своје непријатеље — и то свога брата Плеурата, кога Ливије назива Платор (Polyb. XXIX, 13; Liv. XLIV, 30), а исто тако и друге противнике, од којих се помињу Епикад и Етритора. С обзиром на оно што је раније изнијето о значају Епикада међу Доклеатима, могло би се из овога закључити да у моменту Генцијевог ступања на власт племе Доклеата већ почиње манифестовати јачу тежњу ка самосталности у оквиру савеза на чијем се челу налазе Ардијеји. Занимљиво је при томе да се, како ћемо даље видјети, Доклеати не помињу међу оним племенима којима је донио особиту римску наклоност њихов негативан став према Генцију по завршетку трећег илирског рата 168. године. Иако се из оскудних података којима располажемо не могу изводити далекосежни закључци, дало би се можда

[38] Münzer, н. д. Уп. такође G. Novek, н. д., 33 и д.

претпоставити, поготову с обзиром на незнатну улогу Доклеата у ратовима Римљана са Илирима, да је овај поступак Генција довео до њиховог привременог умиривања и јачег подвргавања извјесној централној власти у тзв. илирској држави. С друге стране, занимљиво је да је Генције своју престоницу смјестио у Скадру, док се — по свему судећи — центар операција против непоузданих илирских племена под његовом влашћу налазио у Метеону (Медуну), а отпадници се налазе, како ћемо још показати, на ширем подручју Црне Горе, па између осталог и у самом Рисну, у коме је, међутим, још у првом илирском рату Теута била нашла своје упориште. Ако се све ово има у виду, стиче се утисак о слабљењу власти водеће династије — племенске аристократије тако-зване илирске државе — баш у оним подручјима гдје је она првобитно била најјача.

О самој личности Генција треба додати да му се изгледа не може оспорити извјесна црта просвећености и наклоности вишој, грчкој култури, чији су утицаји и раније већ били прилично јаки на илирској територији. Тако се име једне биљке — горчике (gentiana) — доводи у везу са њим; он ју је, наводно, открио (Plin. XXV, 71). Познато је такође да је његова мајка Еуридика била Гркиња (Liv. XLIV, 30). У својим политичким и дипломатским акцијама Генције се такође служио Грцима. Као његови посланици помињу се Олимпије и Пармениje (Liv. XLIV, 23; Polyb. XXIX, 2).[39]

Владавина Генција окарактерисана је заоштравањем илирских односа са Римљанима. У овим догађајима повод поново пружа опасност од илирског гусарења. Због овога је 180. године претор Луције Дуроније са десет бродова послат у Јадранско море да предузме акцију чишћења. Дуроније је, међутим, при повратку у Рим саопштио да је виновник свих гусарских акција Генције и да овај није хтио да прими посланство које му је он упутио због рјешавања овог питања. На ову оптужбу Генције је одговорио да се у вријеме доласка тих посланика налазио у удаљеним крајевима своје државе, те их стога није могао примити.

Овакво постигнуто смирење било је само привремено. Убрзо су у Рим стигли посланици из Исе жалећи се опет на гусарске подухвате Генција, оптуживши га истовремено да одржава пријатељство са македонским краљем Персејом и да држи у Риму уходе које се у граду налазе под видом посланика (Liv. XLII, 26).[40] Пошто је Сенат позвао илирске посланике да их саслуша, они су изјавили да се у Риму налазе само зато да би могли парирати евентуалним оптужбама Исејаца противу Генција. Пошто, међутим, нијесу могли одговорити на питање зашто се нијесу пријавили као редовни посланици, којима би се у том случају указала одговарајућа пажња и почасти, били су позвани да напусте Сенат. Истовремено су Римљани послали Генцију своје посланике Терен-

[39] Patsch, н. д., 77 и д.

[40] G. Novak, н. д., 34 и д.

ција Варона, Гаја Плеторија и Гаја Цицереја, с тим да га упозоре на оптужбе римских савезника противу њега.

Ове дипломатске акције и римски протести свакако бацају и одређену свјетлост на узроке заоштравања илирско-римских односа у овом тренутку. Несумњиво је да је Римљане морала забрињавати очигледна тенденција Генција за поновним јачањем такозване илирске државе и преузимањем суприматије на јадранској обали. С друге стране, још већу забринутост морале су изазвати оптужбе о везама са македонским краљем Персејом, чије су аспирације на Балкану Римљанима биле добро познате.[41]

И поред тога, сукоб између Генција и Римљана није избио у том тренутку. Штавише, када је 171. године отпочео трећи македонски рат, Генције је педесет четири своја брода послао Римљанима у помоћ у Епидамнос (Драч)(Liv. XLII, 48). Међутим, Генције се у овом рату држао уздржано и колебљиво, са очигледном тенденцијом да, уколико се ратна срећа окрене против Римљана, стане на страну њихових непријатеља. Ово најбоље илуструју сами догађаји како су се у овом рату развијали. Када је 169. године Персеј однио неколико побједа код Ускане и Оинеја у данашњој Македонији, вјероватно у околини Кичева и Тетова, послао је, како сазнајемо из Ливија (XLIII, 18—21) и Полибија (XXVIII, 8), посланике Илира Плеурата и Македонца Адеја Генцију, преко Шар-планине у Скадар. Пошто га они тамо нису нашли, продужили су пут за Љеш (Lisos), гдје су обавијестили Генција о Персејевим успјесима и позвали га да приступи Македонцима. Генције је на ово одговорио да би се Македонцима радо придружио, али не располаже финансијским средствима за ратовање. Очигледно је да је Генције, поред дипломатске и политичке, желио да постигне и материјалну корист. Персеј га је, међутим, преварио — обећавши му 300 таланата, од којих му је дао само 10. Ипак је Генције тада ступио у отворени сукоб са Римљанима, који су против њега послали конзула Луција Аниција (L. Anicius). Ове ратне операције брзо су завршене. Сазнајемо да је Генције успио да скупи у Љешу војску, која га је, међутим, напустила због његових поступака. Истовремено, Генције се нашао приморан да предузме и операције против оних Илира (свакако становника његове „државе“) који су му отказали послушност, те је противу њих послао свога брата Каравантија. Пошто су Римљани пред Скадром потукли Генција, он затражи тродневно примирје и исплови на Скадарско језеро. Намјера му је очигледно била да тактизирајући добије у времену, јер се свакако надао да ће му притећи у помоћ Каравантије. То се, међутим, није догодило. У Медуну (Meteon) Каравантије је био заробљен заједно са Генцијевом женом и синовима Плеуратом и Скердилаидом. Тиме је у ствари био сломљен и Генцијев отпор, те се и он сам предао Римљанима. Послије ове

[41] За однос Генција са Персејем уп. Вулић, *Ратовање македонског краља Персеја са Римљанима у нашој земљи 170—169. године*, Глас СКА CLX, 28 и д.

побједе, којом је дефинитивно срушена такозвана илирска држава, Луције Аниције прославио је тријумф, у коме је ношено 27 товара злата, 19 товара сребра, 13.000 денара и 120.000 комада илирског сребрног новца (Liv. XLV, 43; Lucius Anicius Quirinalibus triumphavit de rege Gentio Illyrisque. Transtulit in triumpho... auri pondo viginti septem, argenti decem et novem pondo, denarium decem tria milia et centum viginti milia Illyrici argenti). Аниције је исто тако, сазвавши илирске представнике у Скодри, овдје у ствари диктирао услове мира. Створио је три илирске области, али је истовремено саопштио жељу римског народа и Сената да Илири буду слободни, а да ослобођени свих дажбина буду посебно Исејци, Тауланћани, дасаретско племе, Пирусте, најзад становници Ризона (Рисна) и Олцинијума (Улциња) (Liv. XLV, 26: Senatum Populumque romanum Illyrios esse liberos iubere... non solum liberos, sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios Dassaretiorum, Pirustas, Rhizonitas, Olciniatas). Исту привилегију добили су и Даорзи, који су у овом рату прешли на страну Римљана. Што се пак тиче дажбина наметнутих осталим Илирима, сведене су на половину онога што су раније имали да плаћају своме краљу.[42]

Из ових услова мира јасно произлазе и тенденциеј римске политике према Илирима и њиховој територији. Несумњиво је извјесна експлоатација већ у првом моменту дошла до изражаја, на што указује и плијен који је у тријумфу ношен. С друге стране, Римљани су несумњиво, бар у првом моменту, жељели наступити са извјесном благошћу, чији је циљ био да се Илири што прије пацифицирају и придобију. У ту сврху биле су смањене дажбине. Такође, давањем посебних привилегија онима чије је држање у рату ишло у прилог Римљанима тежило се свакако да се што чвршће придобију, али је тиме истовремено још више појачан раздор који је свакако морао постојати међу Илирима а одразио се у њиховом различитом држању за вријеме рата у односу на Генција и на Римљане. У сваком случају, побједа над Генцијем представља одсудну прекретницу, нарочито за јужноилирске области, језгро такозване илирске државе, у коју је уклопљена и територија данашње Црне Горе. Ни ови крајеви нијесу овим дефинитивно умирени, али се тежиште илирског отпора према римској доминацији и чвршћем наметању власти Римљана помјера даље према сјеверозападу — на подручје Далмата, као и према племенима у унутрашњости илирских земаља, укључујући ту и нека племена на територији Црне Горе, као Пирусте.

Поменута тежња Римљана, уосталом, долази до изражаја и у факту да се постојање извјесних локалних династа свакако не прекида после Аницијеве побједе. На то указује случај владара Балајоса у Рисну. Историјски, о њему није тако рећи ништа познато, али се ипак о његовој владавини може судити по нађеним новцима. Они говоре у извјесном смислу и о широј власти тога владара,

[42] Patsch, н. д.

која је, међутим, постојала у разним формама, прилагођеним локалним условима појединих подручја. Тако се у Рисну, гдје се несумњиво налазила ковница, Балајос помиње као βασιλεύς — краљ, док се на Хвару помиње само његово име без титуле. Да је новац Балајоса играо извјесну улогу у илирској економици, указују и налази не само на јадранској обали него, између осталог, и у Нарони (Вид код Метковића, гдје је откривена једна већа остава). Ковање новца у Рисну, као и постојање локалног династа (и, како изгледа, његових насљедника, којима се такође приписују извјесне врсте рисанског новца), потпуно је у складу и са римским ставом који је у Скадру прокламовао према овом граду Луције Аниције. Уосталом, међу Илирима Рисан са Балајосом није био једини који се налазио у овом положају. Познато је, наиме, да су и Даорзи на Неретви приближно у исто вријеме имали свој новац, иако се на њему не помиње име владара, него изричито име племена.[43] Трајање владавине Балајоса и његове династије прилично је тешко одредити. Када се, међутим, има у виду да су Ардијеји између осталог несумњиво насељавали и подручје Боке Которске, јер као што знамо по Страбону, њихово приморје доспијева до Рисна, може се можда доћи до извјесног прецизнијег датума. У току каснијих ратовања Римљана на илирској територији, послије рата са Далматима 158. године, спомиње се пљачкашка дјелатност Ардијеја и Плереја на подручју римске Илирије (Appian, Ill., 10: 'Αρδιεῖοι δὲ καὶ Παλάριοι γένη ἕτερα 'Ιλλυριῶν ὑπὸ 'Ρωμαίοις 'Ιλλυρίοις ἐδῄουν). Свакако, ова активност Ардијеја и Плереја добрим је дијелом била усмјерена на гусарење. Ово произлази из факта да је римски конзул Сервије Фулвије Флак, који је са 10.000 пјешака и 500 коњаника био послат да казни ова племена, 135. године прије н. е. извршио њихово депортовање у унутрашњост земље. Ова експедиција свакако је као војна операција морала бити сурова. Од ратног плијена конзул је дао да се сагради један зид на светилишту Дијане код брда Тифата крај Капуе.[44] С друге стране, несумњиво је да Ардијеји нијесу тиме у потпуности уништени, иако, како нам казује Страбон, ова депортација значи дефинитивно пропадање њиховог политичког значаја, пошто су пресељени у области гдје су се морали бавити земљорадњом, којој нијесу били вични. Међутим, Плинијев податак о њиховом постојању са двадесет декурија у Наронском конвенту показује несумњиво њихово одржавање као затворене племенске организације, при чему је свакако сачуван и одређени вид племенског уређења под римском влашћу, на што ћемо се у слиједећем поглављу још вратити. Да овакво пресељавање не представља изузетак у оквиру римске политике према варварима, показује између осталог и примјер становништва са подручја сјеверно од Дунава, које су

[43] Н. д., 78. Уп. такође Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, сеп. 7 и д.; сл. 4—5; A. Evans, н. д. I, 42 и д.

[44] За преглед догађаја послије 168. године уп. Patsch, н. д.; исти, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, 16 и д.; Novak, н. д., 37 и д.

Римљани, како нам казује један натпис, преселили јужно од ове ријеке „cum principibus aut regibus“.[45]

Како је већ истакнуто, даље операције Римљана на јадранској обали и међу балканским Илирима усмјеравају се све више у правцу запада. Године 117. и 78. вођени су нови ратови са Далматима, а 129. са Јаподима. Године 59. Илирија долази под власт Цезара, заједно са Цисалпинском Галијом. Да је, међутим, римска власт у овим крајевима још увијек била веома непостојана, показује држање Илира у вријеме грађанског рата између Цезара и Помпеја. Илирска племена у ово вријеме опредјељују се противу законитог гувернера Илирије и стају на страну Помпеја. Само поједини градови који су добили римско грађанско право, као Салона и Епидаур, остају тада на страни Цезара. У ово вријеме (53. године) помиње се такође и један устанак Пируста, дакле једног од оних племена којима су Римљани сигурно дали у први мах посебне привилегије.[46] Рат са Далматима 46—45. године прије н. е. водио је конзул Ватиније (Vatinius). Послије Цезарове погибије 44. године, када се тежиште одлучног обрачуна између тријумвира и Цезарових убица помјера ка Македонији, Ватиније (како нам саопштава Дион Касије) прелази ка Дирахиону (Драчу), да би био ближи центру операција. Свакако га је при томе пут водио преко територије илирских племена у Црној Гори. Није ближе познато какав је у том моменту био његов однос са овим племенима. Занимљиво је, међутим, да Цицерон у једном писму тражи од Ватинија да му пронађе и врати једног одбјеглог роба, који је пребјегао Ардијејима.[47] Иако на први поглед ситан и сасвим личне природе, овај податак ипак указује на слабост римске власти над овим, па према томе и другим сусједним племенима, утолико прије ако се има у виду незавидни положај у који су Ардијеји доведени 135. године акцијом конзула Фулвија Флака.

Послије дефинитивне ликвидације Цезарових убица, уговором у Брундизијуму 40. године између Марка Антонија и Октавијана (каснијег цара Августа) Далмација је доспјела под Октавијанову власт. Тада је енергично настављена акција на умиривању Илирије. Године 39. у Илирији води ратне операције конзул Азиније Полион, коме је Вергилије посветио своју познату IV еклогу. Године 35, међутим, Август отпочиње енергичне операције познате под именом илирски рат, које су углавном вођене са запада из базе у Сегестики (касније Siscia — Сисак), али и са јадранске обале, како изгледа из Сења. У времену од 35. до 33. године прије н. е.

[45] За овај податак уп. E. Condurachi, *Tib. Plautius Aelianus, transmutarea transdanubienilor in Moesia*, Studii si cercetari de istorie veche IX, 1, 119 и д. О истим догађајима у вези са раном историјом Дачана уп. општи преглед код. C. Daicoviciu, *Istoria Rominiei* I, Bucureşti (1960), 257, и д. М. Гарашанин, *Ка имену Сингидунума*, Зборник Филозофског факултета VII, 1, 45 и д., особито 49 и д.

[46] Уп. и D. Sergejevski, н. д., 99.

[47] Patsch, *Historische Wanderungen im Karst*, 53 и д.; Cicero, *Ad. fam.* V, 9 и д.

Римљани су, изгледа, дефинитивно освојили илирске крајеве, доспијевајући коначно до Сријема и подручја Бреука, који су живјели у западном Сријему и Славонији. Римљани су рат водили енергично, а Илири су пружали врло јак отпор, о чему нарочито јасну слику пружа рат са Јаподима и освајање Метулума, њиховог главног града. Но, по свему судећи, у ово вријеме није било значајнијих операција у подручју данашње Црне Горе, или нам бар извори о њима не пружају ближе податке.[48]

Упркос свему овоме и свакако јачању римске административне управе на илирској територији, Илири су још једном пружили римској власти веома озбиљан отпор у времену од 6. до 9. године. У питању је такозвани далматинско-панонски устанак, забиљежен у изворима као Bellum Batonianum, о коме најпотпуније податке од извора пружају Велеј Патеркул и Дион Касије О значају овога устанка свједочи факат да га Светоније назива најтежим од свих ратова послије пунских (Suet. Tib. 16: „Gravissimum omnium externorum bellorum post Punica"). На то такође указује чињеница да је Августов нећак Тиберије морао да прекине планиране операције против маркоманског краља Марбода у данашњој Чешкој и да са Германиком прихвати борбу у Илирику. Очигледно је да је устанак био великих размјера и да су у њему била сједињена многа илирска племена. Главно вођство имао је Бато из племена Десидијата у источној Босни, а као други вођа помиње се Бреук, такође по имену Бато. Да су операције обухватиле широку илирску територију, показује факат да је у Риму завладала паника због опасности од илирског продора, док, с друге стране, устаници још прве године рата продиру до Аполоније код данашње Валоне. У току 7. године главно поприште операција налазило се у Сријему, пошто Бато продире до под Sirmium (Сремска Митровица). Али, већ тада изгледа да на цјелокупној побуњеној територији није било потпуног јединства и да устаници бар на овој територији нијесу били сасвим сигурни. Нападајући са истока, римски савезник а трачки краљ Роиметалкес приморава Батона да се повуче на брдо Алму, које се идентификује са Фрушком Гором. Очигледно је да и у овом моменту, као и у вријеме Генција, постоји и извјестан унутрашњи раздор између племена. Он је утолико разумљивији што устанак настаје онда када су већ давно биле уништене основе такозване илирске државе, те устаници свакако нијесу били повезани међу собом унутрашњим јединством које би омогућило зачетак државне организације. Ово се манифестовало у издајству бреучког Батона, на ријеци Батинусу (Batinus), за коју се углавном претпоставља да представља данашњу Босну. Бато је, додуше, своје издајство платио животом, али је настала пометња свакако помогла Римљанима да устанак угуше. И гушење овог устанка било је спојено са тешким борбама, у којима су операције водили Тиберије и Германик. Тако је Германик

[48] Уп. нап. 45.

покоривши најпре Мезеје, освојио и град Сплонум, чији кратак опис даје Дион Касије (LVI, 11,1). С обзиром на положај племена Мезеја — који према јасном податку Птолемеја живе у области изнад Либурније, а она се налази у сјеверном далматинском подручју и око Задра (Ptol. II, 16,8) — за Сплонум се углавном претпоставља да је био у данашњој Босни. Како ће, међутим, у даљем излагању бити показано, не може се искључити могућност идентификовања овог града са римским Municipium S... код данашњих Пљеваља (Комини) или код Пријепоља (Коловрат). Познато је, уосталом, да су најјачи отпор при угушивању устанка пружали Десидијати и Пирусте. Све ово показује да је територија данашње Црне Горе била активно укључена у устанак и да су племена која су је насељавала, бар једним својим дијелом, у њему играла видну улогу.[49]

Послије пораза Мезеја и пада Сплонума, борбе се даље воде на територији Далмата, те су освојени градови Ардуба и Андетријум, данашњи Мућ. Овдје се коначно предао и сам Бато, кога су Римљани заробили (указујући му, међутим, пуне почасти) и који је умро у интернацији у Италији.

Са овим догађајима био је дефинитивно сломљен и отпор Илира против римске доминације. У вези са угушењем устанка римска власт се, у оквиру новонастале провинције Далмације — као дијела Илирика, сасвим консолидовала. О карактеру те власти, односу Римљана према домородачком становништву и његовим институцијама, животу, културним и економским односима у провинцији Далмацији, биће говора у слиједећем поглављу. Остаје, међутим, да се овдје још посебно говори о материјалној култури периода који смо до сада обрађивали и о археолошким споменицима.

МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА И АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ

Упознајући ове видове и манифестације културе Илира на подручју данашње Црне Горе — најприје у времену такозване илирске државе, а затим у доба борби Римљана за освајање илирских земаља — потребно се најприје детаљније задржати на материјалним подацима којима располажемо о градовима и насељима тога доба, затим и на грађи коју пружају друга археолошка налазишта, првенствено некрополе-гробља. На основу тога може се добити потпунија слика и о општим културним приликама и односима тога доба. Стога прелазимо одмах на познате нам податке и археолошку грађу о појединим насељима-градовима на територији Црне Горе. Градови о којима ће сада бити говора обрађени су у овом поглављу искључиво из оне епохе о којој је већ било ријечи.

[49] За овај устанак уп. Patsch, н. д.; исти, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, 28 и д. Детаљније о овим догађајима са дискусијом постојећих проблема и мишљења Вулић, *Далматинско-панонски устанак*, Глас СКА CXXI, 55 и д.

Рисан (Rhison)

О Ризону, данашњем Рисну (сл. 12), обавјештава нас већ Псеудо-Скилакс у 24—25. поглављу свога *Перийла*. Већ смо поменули да по њему даље од Ризона тада живе Енхелејци. Град се помиње у вези са Боком Которском — Ризонском ријеком, како су овај залив добрим дијелом називали антички писци, што је свакако посљедица његове необичне геоморфологије, а уосталом одговара и претпоставкама геолога о настанку Бококоторског залива. Овдје су се налазиле стијене Кадмоса и Хармоније (о њиховој је легенди, која се везује за митски период Илира, такође већ било говора). Претпоставља се да је најстарија форма имена овога града Ῥίζους, генитив Ῥιζοῦντος.[50] Детаљна критика текста Псеудо-Скилакса коју је извршио Суић[51] доводи овога аутора до закључка да је Ризон био помињан још у првобитном, оригиналном језгру *Перийла*.

Мада сажет и кратак, значајан је податак који о овоме граду пружа Полибије. Он говори како се Теута склонила у Ризон, градић веома згодан по својој неосвојивости, а повучен је од мора и лежи на самој Ризонској ријеци (II, 16: „ἡ δε Τεῦτα πάνυ μέτ' ὀλίγον εἰς τὸν Ῥίζωνα διεσώθη πολισμάτιον εὖ πρὸς ὀχυρότητα κατασκευασμένον, ἀνακεχωρεκός μὲν ἀπὸ θαλάσσης ἐπ' αὐτῷ δὲ κείμενον τῷ Ῥίζωνι ποταμῷ").

Овај податак несумњиво потврђује географски положај града и већ сам по себи, без обзира на данашње име, омогућује његово сигурно локализовање. Сем тога, јасно се показује и типичан положај, згодан за одбрану и неприступачан, који карактерише Ризон као илирско насеље. Као сједиште Теутино, свакако се он има сматрати знатнијим насељем, иако је без већих ископавања веома тешко говорити о његовом раном „градском" карактеру.[52]

Иако се може рећи да на археолошким ископавањима у Ризону практично није рађено — оно што је учињено било је сасвим лаички, те је некад чак и нанијело више штете него користи — запажања појединих археолога који су обилазили овај терен, особито Еванса, као и констатације које се и данас могу учинити на терену — омогућују ограничавање ужег илирског насеља. Оно је било лоцирано на пољу Царина западно од данашњег Рисна, на десној обали рјечице Шпиље, између тешко приступачног и кршевитог брда на сјеверозападу — гдје се налази Градина — и морске обале. Налази несумњиво показују (закључује и Еванс)

[50] За Ризон уопште уп. A. Evans, н. д. I, 40 и д. Oberhummer у R. E. чланак *Risinium*; M. Suić, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, 111 и д., особито 120 и д.; исти, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 306, 121 и д., гдје је учињен општи осврт на нашу далматинску обалу.

[51] Н. м.

[52] Археолошки налази из Рисна сразмјерно су ријетки и налазе се углавном скупљени у музеју у Херцег-Новом. За раније налазе уп. особито Еванс, н. д., 44.

да је античко насеље раније било и веће, јер се остаци данас налазе добрим дијелом и у мору, што је посљедица постепеног спуштања јадранске обале уопште. Међутим, све упућује на то да се првобитно насеље илирског карактера налазило у сјевероисточном дијелу терена. Према подацима добијеним у музеју у Херцег-Новом,[53] овдје су нађени и новци Аполоније и Дирахиона, а на томе дијелу били су концентрисани и други покретни археолошки налази истог времена. У ствари, овај дио археолошког локалитета лежи непосредно испод Градине. Са своје источне стране терен о коме је ријеч допире, како смо рекли, до ријеке Шпиље. Овдје се на самој ријеци, углавном даље од мора, налазе такозвани киклопски зидови, саграђени од огромних камених блокова (притесаних) дужине 1—1,30 m, између којих је убачено и ситније камење (сл. 13). На овим зидовима виде се, међутим, и трагови каснијег преграђивања и дозиђивања са малтером. Свакако ови зидови — који су само дијелом очувани у свом примарном облику, јер су касније прерађивани још и у вријеме аустроугарске владавине — указују на једно знатније насеље. О њиховој техници грађења биће детаљније говора приликом обраде података којима располажемо у Медуну, гдје је утврђење ове врсте знатно боље сачувано. Да су ови зидови морали представљати знатну фортификацију и у касније доба, свакако нам потврђује и први стих познатог натписа из Ламбезе у Африци, везаног за култ бога Медаура (натпис је из времена Марка Аурелија). Овдје се помињу еачки зидови, што вјероватно указује на митску повезаност са епирском династијом Еацида (Moenia Aeacia).[54] Овај натпис нам истовремено указује и на значајни локални култ илирског бога Медаура (о коме ће бити више говора у каснијем излагању у вези са илирском религијом); то, изгледа, упућује и на један шири култ бога коњаника код Илира, који би у Ризону био најбоље документован.

Како је већ истакнуто, на сјеверозападу изнад овог дијела терена издиже се Градина. Она лежи на стрмом ћувику над ријеком Шпиљом и, према подацима добијеним на терену, приступачна је само са сјеверне стране, гдје наводно постоји и сухозид.

Од покретног археолошког материјала овог времена у Ризону треба се у првом реду осврнути на грнчарију. Већ је Еванс спомињао налаз једног хеленистичког жишка (guttus), који је нађен у једном гробу на западном дијелу Царине, заједно са једном патером и са другом грнчаријом, која је хеленистичког карактера. Ови предмети нијесу сачувани, али се у материјалу музеја у Котору налазе други фрагменти керамике хеленистичког карактера. Ради се о доњим дијеловима судова са шупљом ногом, украшеним ребрастим орнаментима, затим о неким фрагментима превученим грчким фирнисом. Извјесна дна судова прстенастог облика, као једно на чијој се унутрашњој страни налазе утиснуте розете, упу-

[53] Подаци Илије Пушића, кустоса Завичајног музеја у Херцег-Новом.

[54] *Corpus inscriptionum Latinarum* III, 2851.

ћују на плитке и широке тањире, карактеристичне за позну хеленистичку керамику II—I вијека прије н. е. (сл. 14). Остали пак материјали представљају типичну такозвану Gnathia-керамику, о којој ће бити више говора у вези са излагањем о Будви. У материјалу са Градине нађен је један примитивни фрагменат илирске керамике, украшен ребрастим орнаментима. Од других налаза треба још поменути једну златну наушницу, која је на једном крају завршена у облику лавље главе, и двије сребрне наруквице, са завршецима у облику змијских глава — које је својевремено купио Еванс, а које свакако такође потичу из гроба. Сви ови налази упућују на јак грчко-хеленистички утицај у Ризону.[55]

Већ је поменуто да се у Ризону сем новаца Аполоније и Дирахија нашло нарочито много ризонскога новца и новца Балајоса. Ове новце описао је још Еванс. Прва група новаца носи натпис RIZO или ...O...TAN (PIZO — Ῥιζόνιταν). Еванс сматра да би овај натпис само са именом града указивао на „републички" период града, настао одмах послије римске побједе над Генцијем. Другу врсту чини новац краља Балајоса (сл. 15), на коме се на аверсу налази лик владара, а на реверсу представа богиње Артемиде. Карактеристичан је за овај новац натпис *βασιλέως*, о чијем значају је већ говорено у вези са излагањем о ситуацији после Генцијевог пораза. Представа Артемиде биће од интереса и са аспекта локалних илирских култова, особито култа врховног женског божанства, које се и касније код Илира јавља (о чему ће у даљем излагању бити више говора). Коначно, трећу групу новца чинили би примјерци са натписом MYN, на чијем се реверсу налази представа Артемиде, а на аверсу представе узете из римске иконографије (Virtus, Pallas или Libertas). Ове новце Еванс је приписао Балајосовим насљедницима. Узето у цјелини, обиље новаца и њихових разних типова указује свакако на значај Ризона у II вијеку прије н. е., дакле у вријеме које према историјским подацима можемо сматрати периодом цвјетања града.[56]

На основу свега реченог добија се сљедећа слика о карактеру и значају Ризона, као и о његовој топографији. Град се, како се то може у извјесним варијантама видјети и у другим случајевима, састојао у то вријеме у ствари од два дијела: утврђења (акрополе) које се налазило на Градини и подграђа, да га тако назовемо, цивилног насеља у ужем смислу, које је углавном обухватало сјеверноисточни дио Царине, протежући се до Шпиље, а било је заштићено моћним зидовима. Тачан опсег овога града не може се утврдити. Очигледно је да је у римско доба он обухватио много шири простор, а затим се римски остаци шире и далеко

[55] Evans, н. д., 44 и д.

[56] Н. д., 42 и д.; исти, Numismatic Chronicle XX, 269 и д.; Š. Ljubić, *O nekojih nedavno nađenih ilirskih penezih*, Vjesnik Hrvatskog arheologičkog društva III (1881), 65 и д. 95 и д.; IV (1882), 23 и д.; J. Brunschmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Abhandlungen des Archaeologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien (1898), 39 и д.

преко Шпиље, ка истоку. Уз град се вјероватно налазила некропола, коју би, како изгледа, требало тражити у западном дијелу Царине. Отуда би било вјероватно да би ископавања систематски вођена у Ризону могла корисно послужити ближем ограничавању првобитног илирског Ризона.

Будва (Butua)

Први помен овога града налазимо код Софокла, иако је његов податак географски прилично неодређен, јер пласира град недалеко од ушћа Дрима (Etymologicum Magnum, 207, 13: Βουθοίη Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη). Град је познат потом и Псеудо-Скилаксу, који га је свакако помињао и у свом првобитном тексту, наводећи да се од њега до Драча путује морем дан и ноћ, а копном три дана (Псеудо-Скилакс, 24). По мишљењу Д. Рендића-Миочевића, првобитни облик имена овога града био би Butua, онако како га налазимо код Плинија (III, 142—144), односно Budua (Βούδουα), како је забиљежено код Птолемеја. Име града свакако је илирско: повезивање етимологије тога имена са Грчком у вези с митом о Кадмосу и Хармонији који долазе овамо на колима што их вуку волови (βοῦς — говече) — неосновано је. Наставак *ua* сматра се типично илирским (уп. и castellum Salt*ua* — Ријечани, о коме ће бити посебно говора у даљем излагању).[57]

Говорећи о грчкој колонизацији, већ раније смо истакли да се Будва ни у ком случају не може сматрати грчком колонијом, већ се овдје вјероватно налазио емпоријум, који је могао бити сразмјерно рано основан, што показују најранији до сада познати налази из Будве. У суштини, међутим, град је свакако био илирски, на што — како подвлачи Рендић-Миочевић — указује и податак Стефана Византинца, преузет из Филона: Будва, илирски град (Βουδόη πόλις Ἰλλυρίδος). Као емпоријум Будва је несумњиво у свом етничком саставу морала показивати симбиозу грчког и илирског елемента. На ту симбиозу недвосмислено указује и карактер археолошких налаза. Да је овај карактер град задржао и касније, у римско доба (онда када је постао oppidum civium Romanorum, па и касније), потврђују и имена на римским натписима из Будве, додуше малобројним.

Положај будванског насеља, на жалост, није до сада било могуће ближе фиксирати, већ о томе постоје само претпоставке.

[57] За општу оријентацију уп. Patsch у *R. E.*; M. Grbić у *Enciklopediji likovnih umetnosti*, чланак Budva; M. Abramić, *Antikni nalazi u Budvi.* Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske IV (1938); исти, Archaeologische Forschung in Jugoslavien, Bericht über den VI internationalen Kongress fur Archaeologie (1939), 178 и д; Ј. Петровић, *Некропола у Будви*, Уметнички преглед (1939), 6. Најдетаљнији преглед материјала из досадашњих налаза из Будве даје D. Rendić-Miočević, *Zlatni nakit helenističko-ilirske nekropole u Budvi*, Opuscula archaeologica IV, Zagreb, (1959), 5 и д.

Оне се углавном крећу у два правца, и то тако да се сматра да античко насеље треба тражити на оном полуострву на коме се данас налази сама Будва или пак уз јужне обронке брежуљка Спаса, гдје су нађени остаци архитектуре.

Напротив, много више података имамо о некрополи-гробљу Будве. Они нам пружају јасну слику о карактеру становништва овога града, а донекле и о дуготрајности живота у њему. На жалост, археолошки материјал којим се располаже великим дијелом сакупљен је сасвим нестручно, приликом грађења хотела Авала недалеко од морске обале, када археолозима није било могуће контролисати радове и вршити систематско ископавање и проучавање гробова. Зна се такође да је велики дио тога материјала тада доспио у приватне руке, а многим објектима изгубио се сваки траг. Отуда се овај материјал може користити само типолошком анализом, то јест проучавањем одређених облика и утврђивањем њихове старости, упоређењем са боље проученим и поуздано датираним налазима. Што се пак тиче резултата нових ископавања у Будви, вршених послије другог свјетског рата, они су остали непубликовани, те их је засад немогуће ближе искористити.

Најранију фазу живота у Будви представља свакако период оснивања емпоријума, који се може ставити у VI—V вијек прије н. е. Томе периоду припадају већ раније поменути грчко-илирски шљемови, који ће вјероватно такође потицати из гробова (сл. 16). Према резултатима посљедњих ископавања, овдје би се радило о гробовима са спаљеним покојницима, у којима је нађено између осталог и фибула са звјездоликим украсом на луку, које припадају такозваном чурушком типу. Несумњиво је да ове фибуле почињу сразмјерно рано, још у VI вијеку прије н. е., али су остале још дуго у употреби, како међу налазима у Црној Гори показују они из Гостиља код Титограда, који ће касније бити посебно обрађени. У таквој ситуацији ове фибуле се не би са сигурношћу могле везати за овај рани период. Међутим, приликом нових ископавања, у гробовима приписаним првој фази нађено је и грубље црне керамике која није грчког карактера, што би већ било озбиљнија индиција за њено стављање у сразмјерно рано доба, то јест у почетну фазу Будве.[58]

Далеко више података имамо о непосредно сљедећој фази, која се уопште узевши може везати за период III и II вијека прије н. е., те представља класичан период илирске државе, а истовремено, судећи по обиљу налаза, и доба цвјетања Будве прије дефинитивног преовлађивања римског елемента у материјалној култури. Међу налазима из гробова, који се, на жалост, не могу везати у одређене гробне цјелине, особито се истичу грнчарија и накит.

Керамика ове епохе показује изразите облике хеленистичке грнчарије, која је по главном центру керамичке производње овога типа, граду Гнатији (Gnathia) у јужној Италији, добила име Гна-

[58] Податак од Љ. Поповића, кустоса Народног музеја у Београду.

тија-керамика (сл. 17, 18 и 19). У техничком погледу, поред тога што је као и сва грчка керамика уопште рађена на грнчарском колу, Гнатија-керамика одликује се превлачењем површине судова фином бојом — фирнисом, који је претежно црн. Међу облицима ове керамике јављају се крчази за вино са тролисним отвором — ојнохое, већи судови за држање вина — амфоре са две дршке, које у свом облику могу показивати неколико варијаната, жишци и пехари — такозвани скифоси. Површина судова глатка је или украшена ребрастим орнаментима. У неким случајевима украси испод обода изведени су обичним урезивањем, у форми геометријских мотива — као шаховских поља. Рјеђе се појављују орнаменти изведени у у облику листића.

Керамика Гнатија-типа добро је позната са низа налазишта у Далмацији. Откривена је и у грчким колонијама наше јадранске обале и острва, али су примјерци те врсте нађени и у унутрашњости до Херцеговине и Босне. Све ово несумњиво указује на јак културни утицај Грчке, као и на интензивне трговачке везе. Занимљиво је, међутим, питање гдје треба тражити радионице овакве керамике. Иако су првобитни центри њене производње несумњиво јужноиталски, данас се са сигурношћу може тврдити да је, бар дјелимично, грнчарија Гнатија-типа произвођена и у грчким колонијама на јадранској обали. Нарочито су значајна у том погледу археолошка открића у Иси на Вису, гдје су нађене и грнчарске пећи за произвођење керамике. Изгледа према томе сигурно да су грчке колоније, бар за производњу извесних врста луксузне робе, у периоду око III вијека преузеле на себе водећу улогу на илирском тржишту.[59]

Од других производа луксузног занатства овог времена који су познати у Будви посебно треба поменути извјесне облике накита. Они се уопште могу везати за типично хеленистичко златарство, те извјесне њихове производе налазимо и на другим локалитетима — како Црне Горе тако и јадранске обале, а у унутрашњости и до Херцеговине и Босне, на примјер у познатом налазу из Горице. У самом егејском подручју и у Македонији накит овог карактера добро је познат. Његова овако широка распрострањеност представља такође доказ о снажном утицају грчке културе у илирском подручју и на Јадрану, у посљедњим вијековима прије н.е. Друго је питање утврђивања радионица у којима су овакви производи израђивани. Претпоставка да би се овдје, слично као и код керамике, могло радити о извјесним локалним радионицама остаје засад недоказана. Такође је несигурно да ли се може говорити о раду путујућих грчких занатлија — βαναύσοι, који су могли утицати и на рад појединих локалних радионица.[60] Тако питање да ли овај накит у оквиру економске историје наших

[59] M. Abramić, *Arheološka istraživanja grčke kolonije Issa na otoku Visu* Ljetopis Jugoslavenske akademije 55 (1949), 9 и д.

[60] На ова питања осврће се и Rendić-Miočević, н. д.

крајева представља само илустрацију развијене трговине са грчким свијетом или се пак у њему крију и аргументи за утврђивање посебних видова домаће радиности — мора засад остати отворено.

Особито је значајно, међутим, да се у облицима накита везаног за хеленистичко доба могу установити и извјесне хронолошке разлике, што би илустровало и сразмерјно дуг живот као и непрекидни културни континуитет у Будви, а са археолошког гледишта потврђивало да се од самога оснивања живот на овом насељу није прекидао. Већином се овај накит може углавном оквирно приписати периоду III—II вијека прије н. е. Овдје спадају прије свега златни ланци чије су каричице изведене у облику осмице, или су пак карике мјестимично, у правилним размацима, замијењене перлама од гранита, корала, карнеола, ћилибара. Крајеви ових ланчића завршени су по правилу у облику животињских глава или протома, као главе овна, јарца, лава и др. Другу врсту накита представља наруквица у облику змије, која се на једном крају завршава змијском главом. Датирање овог облика није, додуше, сасвим сигурно, јер се наруквице овог типа јављају и у нешто касније вријеме. Међутим, изгледа несумњиво да овом типу припада и раније поменути накит који је нађен у Рисну, а о коме говори Еванс. Уколико је овдје налаз оваквог накита одиста учињен заједно са типичним хеленистичким обликом минђуше какав је нађен и у Будви, то би говорило за рано датирање ове врсте накита и у будванској некрополи. Међу минђушама карактеристичне су најприје оне изведене у облику изврнуте пирамиде, које се могу јављати у разним варијантама, затим наушнице у облику розета са привесцима копљастог облика или са антропоморфним привјеском, а особито оне наушнице чији је један крај завршен у облику животињске (лавље) главе или пак у облику главе црнца. Веома карактеристични су и медаљони са фигуралном представом или ликом у рељефу, који чине једну од врло типичних форми хеленистичког накита уопште. Да поменемо најзад и копче у облику осмице са компликованим системом затварања, познате под именом Херакловога чвора. Поред ових основних облика накита, који се округло могу датирати III вијеком, постоје и извјесни типови чија је временска припадност недовољно сигурна, или се пак са сигурношћу могу ставити у нешто касније вријеме. Овдје у првом реду треба указати на облике ланца од уплетене жице, чији се крајеви, међутим, такође завршавају животињским главама. Иако првобитно несумњиво хеленистички, а можда чак и старији — судећи по налазима из Требеништа, ланци ове врсте јављају се и у касније вријеме у врло широкој сфери грчког утицаја, те их на примјер налазимо у Румунији у такозваној дако-гетској групи, која се углавном може датирати око почетка наше ере. Касније се њихова употреба може пратити и у римско доба, како на територији Тракије — на примјер у остави из Николајева у Бугарској, тако и на територији римске провинције Далмације — као што је то случај са налазом из Гор-

њег Вакуфа у Босни или оним сигурно датираним новцем из Беле Реке код Богатића у Мачви.[61] Отуда ближе временско опредељење ове форме остаје немогуће уколико се не располаже прецизнијим подацима о гробовима у којима су такви објекти нађени. Ово утолико прије, што — како ћемо још видјети — у Будви постоје и гробови раног римског царства, којима би налази ове врсте такође могли припадати. Из истог разлога несигурно је и датирање појединих облика прстења, као и украса у облику двојне калоте, такозване буле, који такође потичу из Будве.

Посебан значај међу предметима из Будве има један затворени налаз који је недавно набавио Народни музеј у Београду. У овом налазу поред два украса у виду розете са копљастим привјесцима и алкама, налази се и једна златна фибула са задњим дијелом за утврђивање игле (ногом) посувраћеним и везаним за лук, а украшеним такође розетом. Уз ово је нађена и једна ћилибарска перла, као и новац краља Балајоса. Особиту важност овом налазу придаје факат што украси у виду розете стоје у вези са типичним златарским производима хеленистичке културе, те јасно показују грчки утицај. Сама пак фибула представља изразити латенски тип везан у основи за културу Келта, али је у употреби злата као материјала, а донекле и у облику розете, ова фибула ипак једна локална варијанта, те би се најприје могла окарактерисати као настала под келтским утицајем, у оном смислу у коме је о том утицају говорено у ранијем излагању. Посебну пак вредност цјелокупном налазу даје новац краља Балајоса, према коме се он поуздано може датирати око половине II вијека прије н. е.[62] Ово би, према томе, био за сада најпоузданији аргуменат за живот Будве у овом времену. И у овом налазу долази до изражаја мјешавина аутохтоног елемента и страног грчког утицаја.

Посљедњу етапу у животу Будве представљају налази царског периода, међу којима најранији припадају још веома старој епохи. Свакако се за ове налазе, о којима ће бити говора у даљем излагању, могу везати и варијанте такозване Aucissa-фибуле, које се углавном приписују I вијеку н. е., но за које, како изгледа, у црногорским налазима постоје и извјесне индиције које би упућивале на њихово нешто раније датирање.

Узето у цјелини, могло би се о Будви рећи на основу археолошке грађе да она представља дуготрајно насеље чији рани период претходи још развијеној грчкој колонизацији на нашој јадранској обали и пада у период VI—V вијека прије н.е. Од тог времена живот на овом насељу текао је непрекидно до у римско

[61] Временско опредјељење даје Д. Гарашанин, *Злашан налаз из јужне Далмације, са новцем краља Балајоса,* Зборник радова Народног музеја IV (1964), 65 и д., са указивањем на познати материјал. За налазе из Горњег Вакуфа уп. N. Miletić, *Nakit u Bosni i Hercegovini* (1936), 27, сл. 2. Налаз је датиран у III вијек н. е., што не изгледа сигурно.

[62] Д. Гарашанин, н. д.

доба. Становништво је при томе, како изгледа, било стално мјешовито, тако да се поред аутохтоних јављају и грчки елементи. Тако се насеље о коме је ријеч може сматрати грчким емпоријем. О положају самог насеља не може се ништа рећи, јер он археолошки још није фиксиран. Несумњиво је, међутим, да се оно морало налазити у близини некрополе, која је сразмјерно добро позната. Дефинитивно рјешење овог питања могу донијети тек нова археолошка ископавања.

Улцињ (Olcinium)

Историјски подаци забиљежени о овом граду прилично су оскудни. Из података код Тита Ливија сазнајемо о привилегијама које граду даје 168. године Луције Аниције и које указују и на држање Улцињана у вријеме Генцијевог рата. Помен код Плинија (III, 144), гдје се град назива Olcinium, а наводи се да се раније звао Colchinium, односи се већ на статус који је Улцињ уживао у периоду римског царства или бар у времену пуне организације конвената у Далмацији. О поменима Улциња у касније вријеме, углавном у вези са проблемима римских комуникација и путева на подручју данашње Црне Горе, биће касније говора.

Оскудне историјске податке не допуњује особито ни оно што нам о Улцињу казује археологија. Ранијих археолошких ископавања није било, те се сва наша знања своде само на извјесне случајне налазе или запажања. Ово утолико прије што су се и новија ископавања у Улцињу ограничила углавном само на објекте касније епохе, док су старији налази откривени у каснијем насипу-шуту.

Судећи према самој топографији, свакако је најлогичније тражити положај Олцинијума на мјесту данашњег улцињског града. У питању је тешко приступачан рт, изузетно згодан за одбрану: он доминира заливом, који је такође могао послужити као лука. Овакав положај био би прилично типичан за једно знатније илирско насеље. Што се пак тиче старог Улциња, који лежи неколико километара западније — код залива Круче, а гдје се наводно у мору налазе зидине, треба истаћи да подаци о њему до сада нијесу провјерени.

На самом улцињском граду постоје, међутим, и неке индиције које би могле говорити у прилог његовом идентификовању са Олцинијумом. Тако Пращникер и Шобер (Praschniker —Schober) наводе да су у темељима једне романске цркве на граду нашли тесанике од меког кречњака у секундарној употреби. Исте такве тесанике поменути аутори констатовали су и у једном зиду грађеном без употребе малтера, који се налазио код цркве, дакле изван града и западно од њега. У самом западном зиду улцињског града, испред улазне капије а према гробљу, новији зид лежи на старијој конструкцији од огромних правилних квадра постав-

љених у више редова, који су искошени пратећи косину зида, а леже на вертикалним темељима од великих, махом необрађених камених блокова. Ова конструкција може се пратити на дужини од 20—30 m, а подсјећа на форме такозваних киклопских зидова, добро познатих са неколико локалитета Црне Горе и Албаније. Ови остаци, међутим, и сувише су малобројни да би допустили ма какав поуздан закључак. Треба, најзад, поменути да је у материјалу откривеном у шуту нових ископавања нађено и нешто фрагмената хеленистичке керамике.

Према свему реченом, положај Олцинијума требаће према томе археолошки најприје тражити на подручју улцињског града и у његовој непосредној околини.[63]

Медун (Meteon)

И о овоме граду (ск. 4) археолошки и писани подаци веома су оскудни. Њега помиње Тит Ливије (XXXIV, 23,3; XXXII, 3) као град у области Лабеата и мјесто гдје су Римљани заробили Каравантија и ужу Генцијеву породицу. Већ по самом имену постоји највећа вјероватноћа да се град идентификује са данашњим Медуном код Титограда, а то још више потврђују и значајни архитектонски остаци који се на овом локалитету налазе. У истом смислу можда указује и један много касније писани податак, који нам у VII вијеку н. е. пружа такозвани Равенски географ, који помиње да се поред Burzumona налази град који се зове Medion (211, 8—10: Iuxta Burzumon est civitas que dicitur Medione). У даљем излагању показаћемо да постоји доста разлога да се овај Бурзумон идентификује са местом Bersumnum (Virsiminium) на Појтингеровој табли (Tabula Peutingeriana), односно са данашњим Титоградом. Даљи подаци о самом Медуну тичу се каснијих периода.[64]

Особито карактеристични и значајни су архитектонски остаци већег утврђеног насеља—града, који су нађени у Медуну. Зидови овог града дијелом су и данас још добро сачувани (сл. 19, 20). Њихова конструкција је нарочито карактеристична. Они се састоје од огромних камених блокова, који су на више мјеста сачувани у неколико узастопних редова. Блокови су мање или више притесани, те имају приближан облик квадера. Међутим, нарочито на мјестима гдје зидови слиједују природном успону терена, фуге ових блокова се не поклапају, тако да су на доњим блоковима

[63] За Улцињ уопште уп. Ђ. Бошковић, Старинар Н. С., IX—X, 1956—57., 311; За раније археолошке налазе Praschniker—Schober, н. д., 82 и д. За новије радове извјештај Ђ. Бошковића у Старинару Н. С., VII—VIII (1956—1957), 417.

[64] Најдетаљније о Медуну пишу Praschniker—Schober, н. д., 3 и д. Новији план даје И. Здравковић, *Град Медун код Титограда*, Зборник заштите споменика културе III (1953), 127 и д.

направљени усјеци за постављање других изнад њих. Празнине између блокова попуњавају се мањим камењем. Нарочита пажња посвећена је градњи кула. Код њих су квадери већином правилнији, а оне се подижу на једној искошеној бази, која је некад уклесана у саму природну стијену. И иначе се мјестимично у природној стијени виде уклесана лежишта за квадере, што је на примјер случај уз пут који од подграђа води ка акрополи. На овако насталом соклу нешто су увучени квадери од којих су грађене куле. Спољне ивице угаоних квадера кула нарочито су дотјеране.

Сам Медун представља дугуљасту узвишицу оријентације сјеверозапад-југоисток, која је бубрежастог облика са издубље-

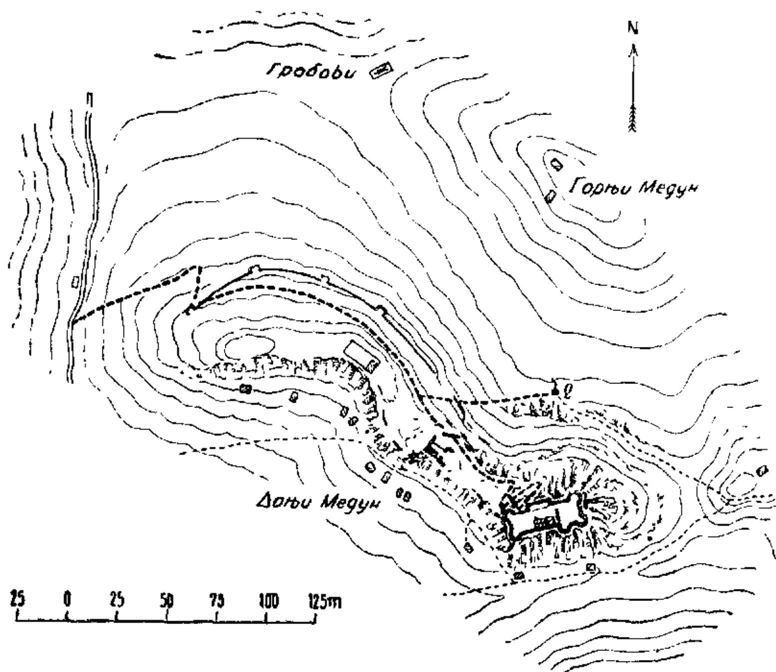

Ск. 4 — План Медуна

ним дијелом према југу. Источни дио је знатно виши и представља стрм и изолован ћувик, док је много већи западни дио знатно равнији, иако показује извјесно уздизање терена према западу (сл. 22). У суштини, дакле, ради се о једном вишем брежуљку и о једном нижем, који су међу собом одвојени седлом. Терен, међутим, има доминантни карактер те контролише цјелокупно околно подручје. При томе је пад терена према југу нарочито нагао, тако да је Медун великим дијелом са ове стране потпуно неприступачан. Напротив, са сјеверне стране пад терена је знатно блажи. Оваквој конфигурацији земљишта одговарају и откри-

вени остаци утврђења. На сјеверној страни зидови су очигледно били најјачи, тако да се систем утврђења данас може пратити у неправилном луку почев од једне куле на сјеверозападном дијелу Медуна па готово дуж цијеле сјеверне стране, иако са мјестимичним прекидима. Са унутрашње стране ових зидова терен је у ширини од око 2—3 m заравњен, па се потом благо издиже ка унутрашњости западног дијела Медуна у правцу југа. Оваква конструкција индицира постојање пута или улице дуж унутрашње стране бедема и не би се могло тврдити да се може изједначити са средњевјековним приступом о коме говоре Прашникер и Шобер.[65] Са јужне пак стране западног дијела Медуна зид се врло нејасно прати, па се чак — нарочито у западном дијелу јужне стране, гдје данас нема никаквих остатака (а како изгледа нијесу их видјели ни Прашникер и Шобер) — може поставити питање и да ли је ту уопште било зида или је пак природна конфигурација стијене на овом мјесту чинила подизање зида непотребним.

Најприступачнији дио града представља седло којим је у ствари источни дио (акропола) одвојен од западног, који се може сматрати подграђем. Овдје се налазила и улазна капија до које води приступни пут са у стијену уклесаним степеницама, којима се Медуну приступа, тако да посљедњи завој пута иде правцем југозапад—сјевероисток ка капији. Подграђе и сама акропола одвојени су међу собом попречним зидом који у сјеверном дијелу скреће према истоку, пратећи у ствари пут који је чинио приступ акрополи. Приближно на средини западног дијела налазе се остаци зидова од једног реда великих камених блокова, типичних за цијелу конструкцију Медуна. Они индицирају на овом мјесту постојање једне веће зграде, чије би темеље представљали свакако остаци зидова који леже на самој стијени. На плану Прашникера и Шобера овдје се види основа једне модерне зграде која је, како смо могли сазнати, срушена прије око двије деценије. С обзиром на конструкцију темеља не би било искључено да је ова модерна зграда била подигнута на темељима античке илирске грађевине, пошто је овакво коришћење старих темеља и иначе у овим крајевима познато и налазимо га, на примјер, у римском Бигову, вјероватно Акрувијуму, о чему ће још бити говора.

На самој акрополи Медуна приликом посјете терена није било могуће запазити данас остатке зидова старога града. Пут који од подграђа води акрополи пење се у стрмим серпентинама, такође уклесаним у стијену. На другом завоју овог пута, у његовом јужном дијелу, степенице су нарочито видљиве. У самој стијени, како је већ речено, особито се јасно виде мјестимично уклесана лежишта за киклопско камење. Међутим, с обзиром на чињеницу да је овај дио терена већ и природно добро утврђен, поставља се питање да ли је овдје постојао зид, или можда ови остаци пока-

[65] Praschniker — Schober, н. д. Уп. и план Медуна — ск. 4.

зују трагове исјецања великих камених блокова из самог камена живца. На истом овом дијелу пута, то јест на његовом другом завоју с десне стране, уклесана је у камен једна већа ниша (сл. 23). На њеној сјевероисточној страни налази се канал који води до два реципијента четвртастог облика, рачвајући се према њима. Испод тога види се у зиду стијене канал у виду полуолука, висине 30 cm. Димензије нише износе 3,70 m у дужини, а 1,20—1,30 m у ширини. Нешто даље одатле, уз исти пут и са исте стране, налази се мања слична ниша са сличним реципијентом и вертикално удубљеним каналом испод ње.

Положај медунског утврђења веома је типичан. У ствари, стрми стјеновити брежуљци овога облика, згодни за одбрану, употребљавани су као насеља још и много раније, те треба само поменути по конфигурацији Медуну веома слични Беран-Крш. Изгледа, међутим, да овакав тип утврђења на вишем платоу — са једним мањим узвишеним дијелом као акрополом, који је седлом одвојен од нижег дијела терена — налазимо и на неким другим мјестима на сусједном подручју. Такав је случај особито са Самобором, на самој обали Скадарског језера недалеко од албанске границе, на који ћемо се вратити у каснијем излагању, док једну варијанту сличне конструкције — у истом подручју али на територији Албаније — представља Кодра Маршењт. Видјећемо, такође, да су сва ова утврђења вјероватно истовремена, чиме се свакако овакав тип градине може фиксирати као веома карактеристична форма илирских фортификација, можда специјалније у каснијој епохи. У овом погледу треба скренути пажњу на главни град Јапода — Метулум (Metulum), чији тачан положај данас још увијек није утврђен, но чији нам детаљан опис даје Апијан (App., *Ilyrica* 18. и д.). Он, наиме, вели да се Метулум налази на врло шумовитом брду, са два врха које дијели узана клисура. Октавијан је град освојио благодарећи томе што је, преваривши Јаподе, успио да му они уступе виши врх, док су се сами повукли на нижи. Када су пак примијетили да су преварени, Јаподи су наставили отпор, али су их Римљани савладали, пошто су их нападали са вишег врха. Занимљиво је да су том приликом Јаподи своје жене и дјецу затворили у општинску зграду-курију, коју су сами запалили када су видјели да је пораз неминован. Из овог описа јасно произлази да се Метулум налазио на брежуљку са једним вишим врхом — акрополом и нижим — подграђем и да се у том нижем налазила и курија.[66] Ово, међутим, у потпуности одговара изгледу старога Медуна. И овдје налазимо акрополу и подграђе, док би остаци зграде приближно на средини подграђа, уколико су заиста истовремени са илирским градом, могли представљати курију.

[66] Питање Метулума детально је обрађено код Н. Вулића, *Метулум*, Глас СКА CLX, 59 и д.

Конструкција зидина Медуна издваја се необичном солидношћу и сразмјерно знатном брижљивошћу, којом се Медун јасно диференцира од других, мање значајних илирских градова. Аналогије овој конструкцији можемо, међутим, наћи и на неким другим локалитетима касне илирске епохе. Тако је, углавном, слична и конструкција зидова на највишем дијелу градине у Ошанићу код Стоца, на територији Даорза; јужно од ње се налазило подграђе, а сјеверозападно једно свјетилиште.[67] Идентичну конструкцију зидина налазимо и у Љешу, и то на оба утврђења која се овдје помињу, наиме — у самом Лисосу (Lissos), о коме говори Диодор као о граду који је по њему основао Дионисије Старији (Diod. XV, 13), и у сусједном Акролисосу (Acrolissus), који најприје наводи Полибије (VIII, 15, 16). У суштини, однос Лисоса и Акролисоса одговара односу и положају дијелова Медуна. Уосталом, како нам је Полибије детаљно описао, Лисос је могао пасти тек онда када се Филип V докопао на превару доминантне тврђаве Акролисоса. Идентичне конструкције, мада у незнатном обиму сачуване, налазе се, затим, у Скадру, Згорзешу, Берату и Маргличу. У ову исту групу убрајамо, коначно, са пуном сигурношћу Ризон, а можда и Олцинијум. У питању је, према томе, низ утврђења боље и брижљивије конструкције, која подсјећа на киклопске зидове и која се по своме карактеру, а поготову када се упореди са другим, примитивније грађеним илирским утврђењима, може тумачити само као дјело грчких градитеља.[68] Да су, уосталом, Илири у каснијој епохи користили рад грчких архитеката, види се и на другим мјестима, као што је то случај на Светом Еразму код Охрида, у подручју Дасарета.[69] Ове констатације доприносе, уосталом, и ближем датирању Медуна. Без обзира на отворено питање да ли се Диодоров опис стварно односи на Лисос или на Ису (Вис), о чему су мишљења подијељена, а што нам онемогућује да као најранији сигурно фиксирани датум за овај тип тврђава утврдимо 384. годину прије н. е., значајно је да пад Лисоса у рату са Филипом V треба ставити у 214. годину. У ово доба, према томе, несумњиво су већ биле грађене тврђаве овога типа. У истом смислу индиректно указује и Ризон, у који долази Теута у вријеме првог илирског рата 229—228. Веза између Скодре и Метеона, гдје налазимо исти тип утврђења, историјски је несумњива, јер оба града играју видну улогу у Генцијевој држави и у његовим одбрамбеним плановима пред опасношћу од Римљана и непоузданих илирских племена. Било би, међутим, исувише смјело помислити да је баш Генције пренијевши престоницу у Скадар а придајући Медуну особити

[67] Patsch, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, 8 и д., сл. 6, 7.

[68] За поменуте албанске налазе уп. Praschnicker—Schober, н. д., 14 и д., сл. 23—26, 37 (Lissos i Acrolissos); 8 и д., сл. 13, 14 (Скадар); 28 и д., сл. 41 (Згорзеш); 61 и д., сл. 74 (Берат); 74 и д. (Марглич).

[69] W. Unverzagt, *Germania*, 32 (1954), 19 и д.

стратегијски значај — дао да се подигну утврђења ова два града у оном облику у коме су нам данас позната. Сигурније податке о томе моћи ће да нам пруже евентуално тек даља археолошка истраживања на оба мјеста, иако су она у Медуну, с обзиром на карактер овог локалитета, веома отежана. У сваком случају, својом конструкцијом Медун се убраја у низ солидних и значајних утврђења чији је начин градње настао најкасније у III вијеку, а која су на илирској територији и за Илире градили Грци.

Врло интересантан проблем представљају поменуте нише на путу између акропола и подграђа. Сигурно је да су оне могле служити само у култне сврхе, а сам факат да се појављују овдје реципијенти и канали упућује и на врсту жртве — либацију, то јест жртву изливања. Овдје је према томе приношена течна жртва, која је затим одлазила у земљу, што се у обје нише јасно види по траговима канала који се од њих спуштају наниже. Изливање жртве и сливање у земљу везује се за култове божанстава подземног свијета — хтонских божанстава, као и за култ предака и покојника, који такође припадају подземном свијету. Животиња која је по својој природи најуже везана за хтонске култове јесте змија, за коју знамо да је често везана за старе Илире и за предања у вези са њиховим поријеклом, што је у ранијем излагању већ истакнуто. Отуда би се смјело претпоставити да су у овим нишама у Медуну обављани обреди везани за култ змије, митског претка старих Илира.

У самом Медуну нађено је врло мало археолошког материјала. На површини терена, гдје свуда избија стијена јер је земља највећим дијелом спрана дејством атмосферилија, налазе се фрагменти грубе керамике рађене слободном руком, која је по начину израде несумњиво праисторијска-илирска, али су откривени фрагменти и сувише мали да би се по њима могли извести одређенији закључци. Овакав карактер терена уосталом чини мало вјероватним да би се ископавањима на самом граду Медуну могло доћи до већих резултата. Више би се, напротив, могло очекивати од истраживања некрополе. Она се налазила у непосредној близини града. Сјевероисточно од кућа горњег Медуна, дакле сјеверно од града, налазе се у шуми хумке насуте од камена, које леже у приближно равном терену, али до данас нијесу испитане. Иначе, хумки има и јужно и југозападно од Медуна. Међутим, непосредно сјеверно од града постоји већа некропола, која није досад детаљније испитивана. Гробови овдје нијесу под хумкама, већ директно укопани у земљу, а ограђени неправилним каменим блоковима. У једном од ових гробова открили су Прашникер и Шобер један грчки пехар—скифос, као и једну нешто грубљу бочицу од печене земље. Начин сахрањивања који је овдје констатован према томе је у суштини типично илирски — с обзиром на карактеристично ограђивање гроба; што се пак тиче непостојања хумке-тумула, оно по свему судећи представља појаву која се и иначе јавља у касноилирском периоду. Иако је по оскудним

подацима Прашникера и Шобера[70] немогуће извршити ближе датирање гроба, поменути керамички налази ипак омогућују да се он стави у хеленистичку епоху, те се свакако може рачунати са везом ове некрополе и града Медуна.

Према свему горе изнијетом, Метеон (Медун) представља један знатнији илирски град на подручју Лабеата, који показује типичне карактеристике утврђених градова тога доба са акрополом и подграђем, а чије су моћне зидине, као и низа других знатнијих градова тог времена подигли грчки градитељи. Око самог града, но углавном концентрисана у једном правцу, налазила се некропола, чије би истраживање могло пружити даљих занимљивих података о Метеону.

Самобор

У досадашњем излагању било је говора о градовима и утврђењима Илира о којима знамо и према подацима писаних извора. Од других градова који се свакако имају приписати епохи о којој је у овом поглављу ријеч посебно треба указати на Самобор (Kaljaja Samoborit), који се, међутим, може временски и културно опредијелити само на основу археолошке грађе.

Самобор лежи на једном стрмом и тешко приступачном брежуљку на обали Скадарског језера, у близини албанске границе (ск. 5). Локалитет је најприступачнији са јужне стране, гдје се налазио и пут којим се до овог утврђења може доспјети. У ствари, брежуљак на коме лежи Самобор представља полуострво у Скадарском језеру, приступачно само са једне стране.

Само утврђење обухвата два узвишења, између којих је седласто спуштени терен који вјероватно представља, у ширем смислу, простор подграђа. Виши брежуљак пак, који се налази према језеру, представљао би акрополу. Оба брежуљка и седласти дио обухваћени су зидовима, док се испод вишег брежуљка-акрополе налази попречни зид, који цијело утврђење дијели на два дијела. На источном, дужем зиду констатовали су Прашникер и Шобер постојање једне четвртасте куле.[71] Према томе, у суштини, Самобор својим типом одговара и извјесном броју других утврђења истог времена, међу којима је особито карактеристичан Медун. Основна разлика, међутим, постоји у конструкцији зидова, која је далеко примитивнија од оне у Медуну. Зидови овдје имају лице од великих, необрађених камених блокова разних димензија, од којих највећи имају 1,00 × 0,60 m. Иако неправилни, ови блокови су приближно четвртастог облика, али се не ређају у правилне низове са фугама, а празнине између њих испуњавају се ситнијим камењем. Иза овога лица налази се трпанац, који се састоји од мањих каменова и валутака мешаних са земљом.

[70] Praschniker — Schober, н. д., 7 и д.
[71] Н. д., 91 и д., сл. 108—110.

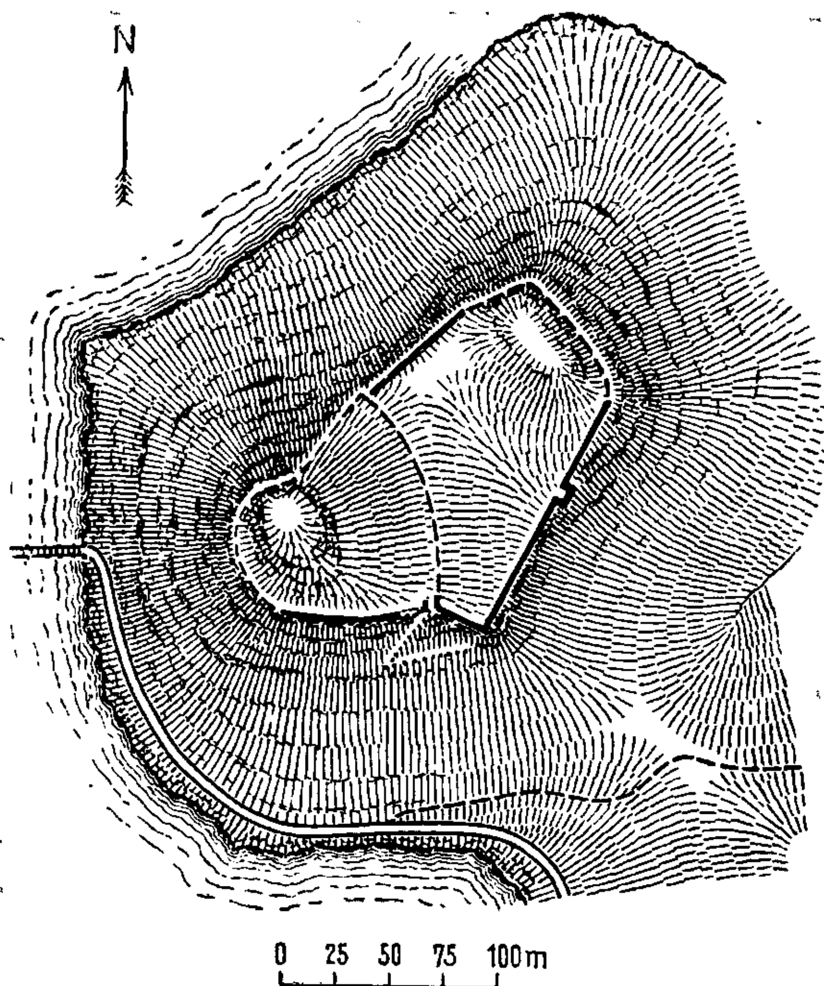

Ск. 5 — План Самобора

Конструкција зидова Самобора налази аналогије на још неким другим локалитетима (сл. 23). Такав је случај на примјер у Гајтани код Скадра, гдје је зид широк 3,50 m, са спољним и унутрашњим лицем рађеним истом техником као у Самобору, док се између овог налази трпанац. Сличан је случај и у Кодри Маршењт. Оба локалитета и по својој конфигурацији подсјећају на Самобор, при чему је градина у Кодра Маршењт нешто сложенијег облика, јер се у ствари састоји од два гребена везана са два седла.[72]

[72] Н. д., 86 и д., сл. 102—104 (Гајтани), 88 и д., сл. 105—106 (Кодра Маршењт).

Временски, Самобор се може опредијелити по налазима новаца Скодре, Аполоније, Дирахија и Коринта, који припадају времену око 225—100. године прије наше ере. Истим временом могу се опредијелити и налази грнчарије-керамике, дијелом домаће, а дијелом грчке израде. Иако мање јасно, у ово доба могу се ставити бар дјелимично и Гајтани и Кодра Маршењт, при чему се на посљедњем локалитету у већем броју налазе римски објекти.[73]

Као што се из изложеног види, утврђена насеља-градине типа Самобора (Kaljaje Samoborit) приближно су истовремена са Медуном и њему одговарајућим утврђењима. Ово показује да је у посљедњим вијековима прије н. е., у периоду цвјетања илирске културе и такозване илирске државе, постојао низ утврђених илирских насеља, која су по свом типу прилично слична, док се у њиховој конструкцији могу издвојити утврђења солидније градње, вјероватно дјела грчких мајстора, и утврђења још увијек рађена у примитивној техници, којима припада и Самобор. Какав је међусобни однос ових двију врста утврђења, да ли се она у својим разним типовима или уопште могу уклапати у шире фортификационе системе или се пак везују само за уже ограничене локалне територије — јесте питање на које ће се прецизнији одговор моћи да дâ тек уколико се детаљнијим ископавањима дође до нових резултата.

Остали налази

У досадашњем излагању обрађена су илирска насеља из времена такозване илирске државе на територији Црне Горе, првенствено она која су нам позната и из писаних извора. Другу врсту археолошких налаза који нам за освјетљавање културе овог периода пружају значајне податке представљају гробља-некрополе. Овдје се морамо посебно задржати на оним некрополама уз које нам засад нијесу позната насеља, те је стога немогуће везати их за одговарајућа налазишта ове врсте.

У погледу облика гробова у некрополама треба истаћи да се, како изгледа, још увијек одржавају у употреби хумке-тумули. Већ је поменуто да такви тумули постоје у непосредној околини Медуна, иако је нејасно да ли се временски они могу везати са овим насељем. Изгледа да је и у Момишићима код Титограда, гдје је откривена некропола са налазима из посљедњих вијекова прије н. е., такође била у питању једна велика хумка. Да су у ово доба хумке биле раширене и на већем подручју и да су постојале и у сјеверном дијелу Црне Горе, који гравитира према дунавском басену — показују налази из једног тумула у Горњој Врбици, на локалитету Равни Турјак код Иванграда. Овдје је у хумци наводно постојао тројни гроб, можда са извјесним временским разликама

[73] Н. д., 90.

између појединих сахрана. У једном од ова три гроба нађени су један судић и једна дршка пехара-скифоса, који представљају локалне израђевине — као имитације грчких узора. Ова је појава занимљива и стога што јасно показује да су грчки утицаји са јадранске обале сигурно продирали и дубље у унутрашњост Црне Горе.[74]

Поред овога, за вријеме о коме је ријеч типични су равни гробови, без хумке, у којима је вршено или сахрањивање или спаљивање. Такав је, изгледа, случај са већим дијелом раније поменутих гробова у Будви, а особито са гробовима из Медуна, у сјеверној некрополи, гдје је у каменим ковчезима вршено сахрањивање. Већ у каснију епоху, на почетку римског царства, треба сврстати дио гробова који су недавно откривени у Коминима код Пљеваља и о којима ће у даљем излагању још бити говора. Но, свакако најтипичнију некрополу овога времена представља она откривена у Гостиљу код Титограда, на локалитету Веље Ледине.

Ископавање на овоме мјесту вршио је Ђ. Баслер 1956—1958. године. Сам локалитет представља потпуно заравњен терен, који лежи данас око 1,5 km сјеверно од Скадарског језера, али је подводан. При томе, међутим, треба водити рачуна о чињеници да се ниво Скадарског језера постепено уздиже и да су у том смислу односи у вријеме постављања некрополе свакако морали бити нешто друкчији. На површини терена нема данас никаквих трагова хумке, иако се могућност да је она некада постојала не може у потпуности искључити. Гробови су углавном двојаки, и то са спаљивањем и са скелетним сахрањивањем. У гробовима са скелетним сахрањивањем по правилу је вршено ограђивање камењем, а мртви су сахрањивани у опруженом ставу. Оријентација гробова је различита. Према објектима који се у њима налазе, јасно је да се у Гостиљу може рачунати са двије основне фазе сахрањивања. У првој, старијој фази појављују се од грчких облика судова пехари-скифоси са вертикално постављеним дршкама и карактеристичним ребрастим орнаментима, чија је површина превучена фирнисом. Другу врсту судова представљају опет скифоси постављени на високу ногу, са хоризонталним дршкама испод обода, који су само у свом горњем дијелу, изнад ноге, превучени тамним фирнисом. Уз ово се јавља и домаћа грнчарија, у којој се истичу варијанте судова са двије дршке, као и карактеристична форма здјеле са увученим ободом. По правилу ова керамика рађена је на грнчарском колу и представља, у ствари, домаће производе рађене под грчким утицајем. Од других облика јављају се и бочице, такозвани лакримарији. Да се ова фаза може сматрати старијом, показују особито фибуле са звјездастим испупчењима у луку (сл. 25), такозваног чурушког типа, о којима је било говора и у ранијем излагању. Овом периоду припадају и плочице од металног лима, вјероватно дијелови појаса, на којима су изведене разне фигуралне

[74] Материјал у музеју у Иванграду.

представе, са оријентализирајућим елементима у орнаментици, који такође указују на грчки утицај, иако је несумњиво да су ове плоче везане за илирско занатство и култ, што показују готово идентични налази на подручју Јапода, на примјер са налазишта Прозор у Лици.[75] Издвајање ове фазе могуће је на основу посматрања инвентара у гробовима; у њима се одређени типови предмета о којима је већ било говора показују као карактеристични. При томе се извјесни типови — као поменути облици фибула, затим скифоси, а дијелом и керамика домаће производње — јављају искључиво у гробовима ове фазе. Други пак облици могу се појављивати и у каснијим гробовима, што такође важи и за појаву копаља и кривих ножева од гвожђа, који су карактеристични за обје фазе.

Другу, млађу фазу, карактеришу прије свега скифоси, који су, међутим, по правилу постављени на нижу, оштро издвојену ногу, а такође имају хоризонтално издвојене дршке. Ови скифоси могу бити превучени фирнисом, који је различите боје, али постоје и примјерци без фирниса. Међу судовима домаће производње, који имитирају дијелом грчку керамику, налазе се варијанте судова са двије дршке, а затим и бокали за вино — оинохое. Особиту карактеристику ове фазе чине, међутим, фибуле, које су углавном латенског типа, то јест настале под утицајем келтских фибула. Ове фибуле од жице веома су издужене, са назад савијеном ногом, која се уз лук везује неколиким куглицама. Фибуле припадају типичној варијанти латенске форме, која се и иначе налази у Херцеговини и Црној Гори, а особито је позната са налазишта Вир код Посушја у Херцеговини.[76] Од других врста фибула посебно су карактеристичне оне са малом четвртастом ногом и двије игле, чији лук може бити плочасто проширен, у једном случају срцолик, са уметањем црвеног камена, у другим случајевима и обичан тракаст.Треба још поменути да је у Гостиљу у гробовима нађено и златног хеленистичког накита, наушница (између осталог типа са црначким главама), а и илирског новца Генција.[77]

Датирање некрополе у цјелини чини извјесне тешкоће. Гробови прве фазе могу се вјероватно ставити у IV, можда и у III вијек, уколико се за њих имају везати и хеленистичке наушнице о којима је било говора. Поменуте фибуле чурушког типа појављују се, како је већ речено, још од VI вијека прије н. е., док су њихови прототипови у Малој Азији још и ранији. Њихова широка распрострањеност на Балканском полуострву — од Босне (на примјер Штрпци) до Бугарске (Буковци), укључујући ту и Македонију — показује да се ради о типовима накита насталог вјероватно под грчким утицајем, али који је био у широкој просторној

[75] Š. Ljubić, *Popis arheologičkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu.*

[76] Z. Marić, *Vir kod Posušja*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII, 63 и д.

[77] Податак од Ђ. Баслера.

и временској употреби код становништва старог Балкана. Да су пак те фибуле употребљаване још у хеленистичкој епохи, показују и њихове варијанте, као она откривена у такозваном Ганимедовом благу код Солуна.[78] У том случају, предложена датација изгледа прилично вјероватна.

Датирање сљедеће фазе умногоме је теже. Фибуле које се овдје јављају, уколико су латенског типа, припадају свакако једној касној епохи. Што се пак тиче фибула са двије игле, оне се углавном уврштују у једну варијанту такозваних Aucissa-фибула раног римског периода. Такве фибуле су и иначе познате особито у подручју јадранског приморја, док су у другим крајевима знатно рјеђе, те се, на примјер, из Паноније зна за само неколико примјерака. Према њиховој вези са класичним облицима раноцарских фибула Aucissa-типа, оне су углавном датиране I вијеком н. е.[79] Њихова појава заједно са поменутим касноларенским фибулама доводи, међутим, ову датацију у питање, те се поставља проблем не би ли се овај тип фибуле, који је особито везан за илирска подручја и између осталог и за налазишта у Црној Гори — као за Гостиљ или Будву, могао сматрати и ранијим. Ово би се још више потврдило уколико би се за гробове са оваквим предметима могли везати и поменути новци који су нађени у Гостиљу.

У сваком случају, некропола у Гостиљу пружа веома драгоцјене податке за проучавање разних етапа развитка касне илирске културе у времену такозване илирске државе и на класичном подручју те државе, пошто се Гостиљ налази свакако на територији Лабеата, између важних центара Скодре и Метеона, који у вријеме Генција играју тако видну улогу. Разлике у гробном инвентару које се овдје установљавају између појединих фаза, особито у фибулама и керамици, биће нарочито драгоцјене за даље временско разврставање сличних налаза који се у будућности могу очекивати на територији Црне Горе.

Да налази из Гостиља нијесу усамљени, показују између осталог и гробни налази из Момишића код Титограда, који у суштини понављају инвентар гостиљских гробова, иако са извјесним одступањима.[80]

[78] P. Jacobsthal, *Greek peens*, Oxford (1956), 204 и д.; потпуна библиографија са дискусијом проблема код P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos*, Strasburg (1963), 203 и д., одговарајуће слике. Уп. и M. Garašanin, Atti del VI Congresso internazionale delle science preistoriche e protoistoriche, 184.

[79] За овај тип фибуле уп. I. Marović, *Iskopavanje kamenih gomila oko vrijela rijeke Cetine g. 1953., 1954. i 1958.*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI (1959), 5 и д., особито 75 и д. За налазе из Паноније I. Kovrig, *Die Haupttypen der römischen Fibeln in Pannonien*, Dissertationes pannonicae II, 4, Budapest (1937), 116, Т. IV, 38, 39.

[80] Овај материјал обрадиће Оливера Велимировић, кустос музеја у Титограду.

Из изнијетог прегледа материјалне културе види се да она својим подацима у суштини потврђује оно што нам у извјесној мјери показују и писани извори о илирским племенима и етничким односима у посљедњим вијековима прије н. е. на јужном дијелу илирске територије. Несумњиво је да основу становништва овдје чини аутохтони илирски елеменат, сада већ груписан у одређена племена, која у овој фази свога развитка формирају и веће заједнице, чији је карактер у детаљима недовољно познат, но које се само условно могу назвати именом државе, а у суштини у себи у већој мјери носе облике племенског савеза. Борба те „државе" са Римљанима и њена пропаст прилично су добро познати и из писаних извора. Несумњиво је да су ови Илири били под јаким утицајем грчке културе, која је свакако најприје почела продирати увожењем луксузне робе од стране племенске аристократије, али се касније, изгледа, њени елементи прихватају и почињу употребљавати и у ширим слојевима народа, што особито лијепо илуструју гробови из Гостиља, које не можемо сматрати у цјелини за гробове неког аристократског рода. Ширење грчких утицаја ишло је најприје свакако преко емпорија, касније и преко колонија, које су бар дјелимично (на примјер Иса) развиле своју локалну занатску радиност. У којој је пак мјери међу домаћим Илирима — сточарима, гусарима и у мањој мјери земљорадницима — овај подстрек утицао на формирање локалне радиности под грчким упливом, засад се не може утврдити. У сваком случају, једна чињеница остаје непобитна за ово вријеме: кроз цијелу епоху дугог процеса римског освајања илирски елеменат остаје етнички чист. Оскудни подаци писаних извора, као и археолошки материјал, указују само на евентуални пролаз Келта, касније на додир са њима и на локално преузимање извјесних елемената њихове културе. Ни Келти, ни Грци, као ни доцније Римљани, нијесу, међутим, битно утицали на промјене у етничкој структури становништва. Овакве промјене наступиле су само у извјесним елементима материјалне културе, а поготову касније у друштвеној организацији и структури.

ЦРНА ГОРА
У ДОБА РИМСКОГ ЦАРСТВА

УРЕЂЕЊЕ, ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ И ЕТНИЧКИ САСТАВ

У досадашњем излагању третирано је питање територије данашње Црне Горе у разним етапама и фазама њене најраније историје. Том приликом постављало се питање да се поменута територија обради у оквиру једног ширег културног, историјског и етничког развитка, при чему је било нужно осврнути се и на културу и историју ширег подручја око Средоземног мора, идући каткад чак и до Предње Азије. Специфични услови културне и историјске еволуције постепено су у све већој мјери условљавали сужавање обрађене територије. С друге стране, област Црне Горе све више се уклапала у једно одређено подручје које, поготову у вријеме римске доминације, добија своје одређене границе. Везане за утврђену административну управу, оне прелазе у ствари границе уже територије Црне Горе. У доба Римског Царства, у вези са уклапањем у одређену територијалну и административну јединицу — римску провинцију Далмацију, овакво третирање историје црногорске територије добија поготову своје тачно фиксиране границе. Отуда при проучавању историје Црне Горе у ово вријеме, за коју добрим дијелом располажемо оскудним подацима, бићемо често принуђени да опште закључке или пак аналогије за извјесне констатације и појаве тражимо на ширем подручју поменуте провинције. Ово се нарочито одражава у проучавању извјесних општијих проблема, који се у цјелини односе на питања односа римске власти према старосједилачком становништву, питања економике, као и основних карактеристика римске управе уопште.

*

Већ у току дуготрајних борби за освајање подручја у позађу Јадранског приморја, Римљани су у овим крајевима успјели да наметну своју власт и управу. Посебно је питање када је ово подручје било подијељено тако да се у њему формирала нова провинција Далмација. Сигурно је да се оснивање Далмације мора ставити негдје у вријеме владавине Октавијана Августа, при чему датум тога оснивања није потпуно сигуран. У овом погледу занимљив је податак који даје Велеј Патеркул у вези са догађајима у 8.

години н. е., када помиње Вибија Постума, човјека конзулског реда, као заповједника Далмације (II, 116, 2: Vibius Postumus vir consularis, praepositus Delmatiae). Несумњиво је, међутим, да је територија западног Балкана, укључујући и Црну Гору, већ и раније морала бити у саставу Римског Царства и одређене римске администрације. У овом смислу указује, прије свега, већ раније изнијети податак да је Цезар заједно са Галијом добио на управу и Илирик, о коме се, међутим, није нарочито старао, нити му је посветио специјалну пажњу. Исто тако, 40. године прије н. е., уговором у Брундизијуму, Октавијан је добио под своју власт исто подручје.[1]

Свакако је Илирик, каснија римска провинција Далмација, у ово вријеме још увијек имао свој одређен и специфичан положај, који је у првом реду зависио од локалних односа и услова, што је оставило свога трага и у току каснијег развитка ове провинције. Углавном од 11. године н. е. провинција Далмација постаје царска провинција, што диктира и одређени, основни облик управе у њој. На њеном челу, наиме, налази се „legatus Augusti pro praetore", који у својим рукама држи цјелокупну војну и цивилну власт. Овај легат има при томе своје помоћнике (comites или adsessores), као и прокураторе, који се посебно баве извјесним финансијским питањима или руководе појединим гранама привреде, о чему ће бити ријечи у даљем излагању.

Иако је самим тим данашња Црна Гора у потпуности потчињена одређеној римској административној управи, постоји овдје и извјестан број специфичних карактеристика, које се углавном тичу односа према домородачком становништву и римске политике уклапања ових крајева — поготову илирске територије — у систем римске управе. Елементи који су нам познати у овој политици Римљана односе се у ствари на шире подручје римске провинције Далмације, која је, уопште узевши, обухватала поред нашег Јадранског приморја (изузимајући Истру) још и цијелу Босну, Херцеговину и Црну Гору, као и западну Србију.

Однос Римљана и римске власти према домаћем становништву у овим крајевима зависан је од неколико основних елемената. Овдје, прије свега, треба поменути географске услове и положај. Географски, у оквиру провинције Далмације оштро се прије свега издваја уже подручје јадранске обале и приморја, које је својим положајем широко отворено према Италији, а планинским вијенцима одвојено од унутрашњости. Отуда су ови крајеви већ од самог почетка римске експанзије према нашој обали представљали ону област која је могла послужити као база за утврђивање римске власти и за њено евентуално даље ширење ка унутрашњости.

[1] За питање формирања провинције Илирика, касније Далмације, уп. чланак Вулића, *Illyricum* у R. E. XVII, стр. 1085 и д. За догађаје у вези са Вибијем Постумом, исти, Глас СКА CXXI, 68. У вези са догађајима послије Цезарове смрти и са уговором у Брундизијуму, в. између осталог Patsch, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVI, 19 и д.

Повољне могућности саобраћаја и веза стварале су овдје и базу за евентуално даље повезивање — како са метрополом тако и са другим крајевима под римском влашћу. Истовремено, ужи приморски појас могао је бити и стална одступница и стални ослонац Римљана у односу на домородачко становништво даље у унутрашњости. Отуда је разумљиво да су Римљани баш ово подручје тежили да најпотпуније привежу за себе и да је њихова политика романизације овдје имала и свој најинтензивнији вид, иако изгледа да је при томе чак и у овим крајевима посебно вођено рачуна о осјетљивости и расположењу домородачког становништва. У унутрашњости је на ове елементе обраћана још већа пажња. На овакав однос Римљана према домороцима утицала је — већ на самом почетку римске доминације па све до у царско доба — чињеница да илирско подручје представља област са јако развијеним локалним племенским уређењем, окарактерисаним одређеним племенским односима, које је римској експанзији уопште пружало интензиван отпор. Овај отпор манифестовао се кроз дуге и упорне борбе Римљана за освајање, које су у претходном поглављу детаљније обрађене. Несумњиво је да се Римљани у оваквој области нијесу могли осјећати сигурни и да политика разбијања старих заједница и организација не би могла довести ни до каквих позитивних резултата, поготову не до смирења. С друге стране, Римљани нијесу имали ни економских разлога за потпуно и интензивно романизирање ових области: ослањајући се на домородачко становништво, водећи вјешту политику постепене и дјелимичне романизације и везивања нарочито истакнутих појединаца и породица за римску власт, толеришући мали посјед и иницијативу малих посједника — Римљани су овдје могли постићи далеко више него општим и грубим примјењивањем одређених схема управе и романизације, које се дијелом манифестују у другим областима. Све ово условљава да се при посматрању западног Балкана, а у вези с тим и територије Црне Горе у оквиру Римског Царства, има прије свега одвојити уже географско подручје приморја од унутрашњости, а затим пратити специфична политика Римске Империје према домородачком становништву.

У овом смислу у првом реду треба истаћи да су Римљани нарочито поштовали старо, домаће племенско уређење. Ово се манифестује прије свега у оснивању три веће судско-административне области управе, такозваних конвената (conventus), чија су се сједишта налазила у Скрадину (Scardona), Солину (Salona) — иначе административном центру провинције Далмације, најзад у Нарони (близу ушћа Неретве, у Виду код Метковића). Овом посљедњем конвенту припадала су и сва племена са територије данашње Црне Горе. Занимљиви су подаци које у овом смислу пружа Плиније (III, 142—144), дајући детаљну слику како о племенима тако и о њиховом унутрашњем уређењу, а индиректно и о бројном стању. Код Плинија се, наиме, помињу територије појединих племена, као жупе (civitates), које су састављене од већег или мањег броја

декурија, вјероватно родовских јединица. За већи број племена која се овдје помињу немогуће је ближе одредити њихову територију. Несумњиво је, међутим, да је Наронски конвент, обухватајући крајеве углавном источно од Неретве и залазећи дубље у унутрашњост, уклапао у своје границе и племена која сигурно живе на територији данашње Црне Горе, као што су Доклеати — са 33 декурије и Ардијеји — који тада имају свега 20 декурија, док се при томе помињу и извјесна друга племена, међу којима Лабеати, чији је положај на Скадарском језеру са потпуном сигурношћу утврђен.[2]

Сем конвената који су као шира подручја сједињавали под римском влашћу и низ разних племена, постојала је као помоћна административна јединица и савјет (concilium). У провинцији Далмацији постојала су два таква савјета, од којих је један у Скардони обухватао племена другог и трећег конвента, према томе и она која су се налазила у Наронском конвенту и на територији данашње Црне Горе. У овим конвентима имала је свака жупа по једног свог представника, а из редова ових посланика бирао се предсједник на годину дана. Он је носио титулу „sacerdos provinciae" или „sacerdos ad aram Augusti", пошто је имао задатак да се стара о култу цара на царском жртвенику који се налазио у центру концилија. Иначе је концилијум имао право контролисања државне управе у смислу жалби и молби на одређене одлуке.[3] Значајно питање представља сам карактер такозваних civitates, то јест територијалних подручја појединих племена и њиховог интерног уређења. У том погледу значајне податке пружа нам материјал из извјесних подручја римске провинције Далмације, па чак и изван тога подручја, док и за територију Доклеата располажемо податком који нам сигурно показује да се и овдје може рачунати у основи са истим унутрашњим уређењем. Тако знамо да се на челу оваквих civitates налазио префект (preafectus) или препосит (praepositus), а да је уз њега постојала једна врста племенског савјета, који су сачињавали племенски прваци — принципи (principes). Највише података у овом смислу пружају нам налази који потичу из локалног светилишта на Пригривици код Бихаћа (са територије Јапода), гдје је откривен већи број споменика посвећених локалном богу извора — Бинду, који је у римском пантеону изједначен са Нептуном. Међу дародавцима овдје се помиње већи број препозита, од којих се нпр. за Тита Лоанција Руфа (Titus Loantius Rufus) изричито каже да је „praepositus Japodum", а за друге —

[2] За ова питања уп. нарочито R. Katičić, *Illyrii proprie dicti*, Živa antika XIII (1964), 87 и д. Занимљиво је питање непознатих племена која су поменута у Плинијевом тексту (III, 142—144) на који се позива и Катичић. У недостатку других података немогуће је извршити ближе опредјељење мјеста боравка тих племена.

[3] За уређење код ових племена, постојање конвента и концилија у римској провинцији Далмацији, уп. историјски преглед код Patscha, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, 73 и д.

као за Лицинија Теуду (Licinius Teuda) и Тита Флавија Дитана (Titus Flavius Ditanus), да су „principes et praepositi". Веома је занимљив факат да су ови препозити углавном домороци, како то показују и њихова имена. Особито је занимљив у том смислу натпис Тита Флавија Дитана, за кога се наводи да је римско грађанско право добио од цара Веспазијана („civitate donatus ab imperatore Vespasiano Ceasare Augusto"). У овом погледу значајан је, међутим, и један натпис из Вероне, који казује да се у вријеме Батоновога рата човјек чије име није сачувано налазио на челу области Јапода и Либурна („bello Batoniano praefuit Iapudiai et Liburn. . ."). Необично занимљив у овом погледу је натпис који у вријеме Веспазијана помиње неког Марцела, центуриона XI легије, који је био префект жупе Мезеја и Десидијата.[4] Иначе се један принцип Десидијата помиње и на натпису из Брезе (источно од Сарајева). У питању је Валенс, син Варона. Да је слична институција постојала и код других племена, показује између осталог један натпис из Сланкамена, на територији провинције Паноније, у коме се помиње Тит Флавије Прокул као принцип и префект (princeps et praefectus) Скордиска.[5]

Анализирајући податке првенствено са територије Јапода, Пач је закључио да се са сигурношћу може рачунати са одржавањем једног старог племенског уређења код појединих племена у саставу римске провинције Далмације. При томе га римско поријекло Марцела, префекта Мезеја и Десидијата, наводи на закључак да су на чело појединих племенских жупа Римљани у први мах, у моменту окупирања појединих племенских подручја, поставили странце-официре, а затим — послије извјесне стабилизације своје власти — домороце, који примарно чак нијесу морали бити ни римски грађани, као што је случај са Титом Лоанцијем Руфом или Лицинијем Теудом, или су, пак, тек за свога живота постали римски грађани, као Тит Флавије Дитан који се тиме посебно хвали. Занимљиво је да је и први старјешина жупе Јапода, чије нам име није сачувано али који је на том положају био у вријеме Батоновог устанка, такође вјероватно носио титулу praefectus, а не praepositus, пошто је глаголски облик којим се изражава његов положај praefuit.

Изгледа несумњиво да су Римљани политику поштовања старог племенског уређења примјењивали и, иначе, на другим подручјима. Тако се civitates, свакако као жупе аутохтоног становништва, налазе и у Панонији, гдје се помиње једна „civitas

[4] C. Patsch, *Archaeologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien — Die Japoden,* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VI (1899), 154, и д.; VII (1900), 33 и д.

[5] За принцепса Десидијата в. и податке које даје Вулић, *Октавијанов Илирски рат,* Глас СКА (1933), 16. За постојање једног принцепса препозита у Панонији код Скордиска, уп. A. Mocsy, *Die Bevölkerung ven Pannonien bis zu den Marko mannenkriegen,* Budapest (1959), 78, 262 (бр. 228, 2). Такође М. Гарашанин, Зборник Филозофског факултета у Београду VII—1 (1963), 50 и нап. 26.

Sirmiensium et Amantinorum". С друге стране знамо, како је већ поменуто у ранијем излагању, да су Римљани у оквиру своје политике стварања „ничије земље" на граници према моћном дачком племенском савезу (такозваној дачкој држави) завршили депортацију становништва из Баната на десну обалу Дунава, тако да је то становништво пресељавано са својим краљевима и првацима („cum principibus aut regibus").[6] Овдје је свакако назив краљ (rex) употријебљен у истом смислу у коме се на низу других натписа употребљава назив praepositus.

Веома је значајна и чињеница да су, судећи по низу података које нам пружају разни натписи из Далмације, Римљани строго поштовали границе појединих племена, односно њихових civitates. Наредбу за утврђивање оваквих граница издавали су по правилу управници провинције. Тако је, на примјер, Луције Волусије Сатурнин (Lucius Volusius Saturninus) наредио утврђивање границе између Онастинаца (код Омиша) и Нарестинаца, Луције Арунтије Скрибонијан (Lucius Aruntius Scribonianus) између Сапуата и Ламатина, Помпеј Силван (Pompeius Silvanus) између Асервијата и Алверита, Пизон (Piso) између Нарестинаца и Питунтијаца. Познати управник провинције Далмације Луције Корнелије Долабела (Lucius Cornelius Dolabella) — о коме ће још бити говора у вези са грађењем путева у овој провинцији, а посебно на територији данашње Црне Горе — одредио је границе између Недита и Коринијаца.[7] Све ово показује да су Римљани поштовали старо племенско уређење са одржавањем старјешине племена и племенског савјета и да су се старали да границе појединих племенских територија буду безусловно сачуване.

Да је овакво племенско уређење какво упознајемо у области провинције Далмације постојало и међу племенима ове провинције која су живјела на територији Црне Горе, доказује нам несумњиво један значајан натпис, откривен у Ријечанима у области Бањана. На том натпису помиње се Гај, син Епикадов, првак жупе Доклеата (Caius Epicadi filius, princeps civitatis Docleatium). Као синови овога Гаја помињу се Piasus, Epicadus, Scerdis i Verso. Сва овдје поменута имена несумњиво су илирска. Сам натпис пак припада I вијеку н. е. Из њега несумњиво произлази да је у ово вријеме племе Доклеата сачувало своје старо племенско уређење упркос томе што се налазило у саставу римске провинције Далмације.[8]

О томе како су изгледала насеља домородаца овог времена, сем археолошких података на које ћемо се још вратити у каснијем излагању, извјесне податке нам дају писани извори. Поред већ

[6] Н. м., 50 и д.

[7] G. Novak, *Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Historijski zbornik I (1948), 129 и д., особито 146 и д.

[8] Први пут публиковано од Вулића, *Два римска натписа из Црне Горе*, Вјесник Хрватског археолошког друштва VIII (1905), 172 и д.

поменутог натписа из Ријечана, нађен је на истом мјесту још један надгробни споменик, у коме се спомиње Агиро, син Епикадов, првак кастела Салтуа (Agirro Epicadi filius princeps castelli Salthua). Овај Агиро очигледно је брат раније поменутог Гаја, Епикадовог сина. И он и његова жена Темеја, Главова кћи (Temeia Glavi filia), носе илирска имена.[9] Несумњиво се овдје ради о једном насељу домородачког становништва на територији племена Доклеата, на челу кога се налазио првак-принцип, припадник без сумње угледне домородачке породице, пошто му је брат био члан племенског вијећа Доклеата. Овдје је особито занимљив употријебљени термин за насеље — кастел (Castellum). Изгледа да се овим именом првенствено обиљежавају насеља домородачког становништва у провинцији Далмацији. На то особито указује чињеница да се у Ердељу, у области античког Alburnus Maior (гдје су илирски рудари били, како изгледа, пресељени у већим групама, чувајући своје старо племенско уређење), такође појављује термин кастел (castellum) за домородачка насеља, иако се уз то јавља и термин vicus. Тако се помиње, на примјер, један Castellum Baridustarum (према реконструкцији натписа коју је извршио C. Daicoviciu), док се у истом крају јавља и један Vicus Pirustarum. Овај посљедњи податак, као и извјесни други на које ћемо се вратити у каснијем излагању, показује између осталог да су у ове рударске области Римљани пресељавали познате илирске рударе, доводећи их дијелом и са територије данашње Црне Горе".[10]

Док је на овај начин створена слика о основним цртама домородачког племенског уређења, које остаје сачувано и непромијењено и у римско доба у оквиру римске провинције Далмације, потребно је посебно говорити о римским градовима, односно о политици урбанизације коју су — као саставни дио романизације — Римљани спроводили на територији римске провинције Далмације, па према томе и у ужој Црној Гори. Овдје ћемо се задржати само на општим карактеристикама ове романизације, док ће о појединим градовима, њиховој култури и налазима у њима, бити ријечи у посебном поглављу.

И у овом погледу долази до изражаја битна разлика везана за специфичне географске прилике на територији провинције Далмације, то јест за издвајање приморског подручја и унутрашњости. Несумњиво је да су у својој политици у области Далмације — нарочито на подручју такозване илирске државе, чије се језгро налазило у области данашње Црне Горе — Римљани од самог почетка своје доминације водили политику која се у конкретним случајевима прилагођавала одређеним локалним приликама и односу према становништву. Овдје треба подсјетити прије свега на оштру диференцијацију коју конзул Луције Аниције

[9] Sergejevski, н. м.; Вулић, н. м.

[10] Daicoviciu, н. д., 51 и д. На овом мјесту, стр. 53, Daicoviciu се изричито позива на случај кастела Салтуа.

спроводи међу становницима покорених области, свакако у вези и са њиховим држањем у дефинитивном обрачуну између Генција и Римљана. Сигурно је да су Римљани већ врло рано почели оснивати насеобине римских грађана — конвенте или опида (oppida civium Romanorum). На територији Наронског конвента, која добрим дијелом обухвата данашњу Црну Гору, помињу се као оваква опида: Narona (Вид код Метковића), Rhizinium (Рисан), Acruium (Acruvium — Бигово), Butua-Butuanum (Будва) и Olcinium (Улцињ) (Plin. III, 144). Сигурно је да је од ових градова бар Рисан касније био насеље римских грађана, вјероватно колонија, док за остале поменуте градове у овом смислу немамо каснијих података, те се закључци могу извести само посредним путем (но са сигурношћу) из поменутог Плинијевог податка. Иначе се као евентуалне колоније на територији римске провинције Далмације помињу још у приморској области Iadera (Задар), Salona (Солин) и Epidaurus (Цавтат). Подаци којима о овим колонијама располажемо (пружају нам их највећим дијелом епиграфски споменици) показују да се њихово становништво састојало претежно од досељених Италика, које су Римљани овдје населили. Такође се градски живот у овим градовима добрим дијелом разликује од онога у градовима у унутрашњости земље. Сем Италика, овдје постоји и већи број трговаца оријенталаца или Грка, развијени су занати, те се формирају и извјесне занатске корпорације, такозвани колегији. Такође је и број робова знатно већи, што исто тако упућује на одређене форме привреде које показују знатно ужу повезаност са Римом и узорима римске економике. Ипак је занимљив налаз М. Суића — заснован на проучавању агера, то јест земљишта које је на територији појединих од ових колонија додијељено римским грађанима — да површина подијељене земље, која се по правилу откупљивала или експроприсала од домородаца, остаје у Јадери, Салони и Епидауру знатно мања но у двјема другим колонијама јадранске обале, Parentiumu (Поречу) и Poli (Пула). Ове двије посљедње колоније нијесу улазиле у састав римске провинције Далмације, већ су припадале такозваној X Регији. Разлику у величини агера Суић је, свакако с правом, протумачио као посљедицу одређене, блаже политике Римљана према старосједилачком становништву на јадранској обали, која је била диктирана дијелом ставом појединих градова (на примјер Салоне) у вријеме римског освајања, дијелом свакако и општом политиком Римљана у конзервативној и сразмјерно веома отпорној области Илира.[11]

Сем колонија, као насеља римских грађана организованих у потпуности према узору метрополе, Римљани су на територији Далмације формирали и своје муниципије — градове са одређеном самоуправом. Оснивање ових муниципија представља и одређену активност у оквиру романизације. Давањем градске

[11] M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj japranskoj obila*, Zbornik Inst. za društv. nauke, Zadar (1955), Сеп., стр .1 и д.

самоуправе и додјељивањем римског грађанског права, Римљани су у провинцији потпуно стицали јачи ослонац и међу самим домородачким становништвом, мијењајући према томе битно аграрне и земљишне односе у корист градова и њихове територије, а на штету старих племенских жупа и оног становништва које је при томе остајало ван домена градова.

У оквиру ове политике оснивања градова — муниципија, разликују се у провинцији Далмацији неколико етапа и територија. Тако се и код оснивања муниципија посебно издвајају територије ближе Риму већ по географском положају. Посебну групу овдје чине такозвани Либурнски муниципији на територији старих Либурна, а у оквиру данашње Црне Горе изузетно мјесто са знатно јачим манифестацијама градског живота и интензивнијим развитком занатства заузима Доклеа (Дукља). Напротив, муниципији у унутрашњости земље, поготову у даљим планинским крајевима Црне Горе и западне Србије, остају умногоме конзервативнији. Одлучно претеже у овим муниципијима аутохтоно, старо илирско становништво, које чак добрим дијелом није ни романизирано, односно није примило римско грађанско право чак ни онда када у градској самоуправи заузима водеће положаје. Слаба романизација јасно се одражава и у оквиру појединих породица, гдје односе можемо пратити по натписима. Тако су чести случајеви да у једној истој породици и даље уз поједине чланове који добијају римско грађанско право постоје и они који остају само нероманизовани домороци — peregrini. Илирска имена упорно се задржавају, тако да их некада носе чак и синови оних који су, судећи по имену, већ несумњиво били римски грађани. И у привредном погледу овдје нема битнијих промјена. Непознате су корпорације — колегији занатлија, ропство је веома слабо развијено, а основ економике чине у суштини старе привредне гране — земљорадња и сточарство, које се, како изгледа, добрим дијелом оснивају на ситном посједу. Посебно мјесто несумњиво заузима и рударство, о коме нам, међутим, бар за територију Црне Горе, извори којима располажемо пружају засад мали број података.

Овој оштрој разлици у политици урбанизације и романизирања, везаној за специфичне географске и етничке прилике, одговара и хронологија оснивања муниципија, која показује постепено продирање римске политике урбанизације из ужег приморја дубље у унутрашњост. У цијелој провинцији Далмацији у овом смислу могуће је разликовати три основне етапе, и то период Флавијеваца (69—96), доба Хадријана (117—138) и, коначно, вријеме послије њега до владавине династије Севера (161. до почетка III вијека н. е.). Најранији муниципији везани су при томе више за подручја ближа приморју, док у забаченим крајевима унутрашњости, поготову Црној Гори и западној Србији, припадају посљедњој етапи ове римске политике урбанизације.[12]

[12] За детаљну обраду овог проблема, уп. G. Alföldi, *Das Wesen der dalmatischen Städte in der Zeit des Prinzipates*, Živa antika XII (1963), 323 и д.

На територији Црне Горе као колонија може се са највише сигурности издвојити Рисан, док других колонија — бар сигурно утврђених — није било. Као муниципијум флавијевске епохе са пуном сигурношћу издваја се Доклеа (Doclea — касније Дукља), која је у римско царско доба несумњиво најзначајнији градски центар Црне Горе, а свакако један од важних центара провинције Далмације уопште. Као сигуран муниципиј издваја се и Муниципијум S, који се, према неким мишљењима, може идентификовати са познатим Сплонумом (Splonum), о коме ће бити ријечи у каснијем излагању. Територија овог муниципија обухватала је несумњиво област Пљеваља, као и дио југозападне Србије око Пријепоља. Не може се, међутим, сасвим сигурно тврдити да ли се овај муниципијум налазио у Коминима код Пљеваља, или пак у Коловрату код Пријепоља, пошто археолошки налази, како ће још бити показано, пружају аргументе у прилог како прве тако и друге претпоставке. Коначно, на територији Црне Горе може се данас рачунати бар са још једним муниципијем, чији положај није тачно утврђен, али који се вјероватно налазио негдје око Андријевице и Ивањграда. Археолошки подаци упућују можда на претпоставку да се овај муниципијум има тражити у Лушцу, на тераси лијеве обале Лима у непосредној близини Иванграда.

У оквиру романизације у већини римских провинција свакако је видну улогу играла и в о ј с к а. Регрутовањем у војне јединице, које нарочито у првим временима царства служе ван ужег подручја регрутовања, то јест ван уже домовине, давањем грађанског права ислуженим војницима, додјељивањем имања и насељавањем ветерана, римска управа знатно је допринијела утврђивању своје власти и разбијању отпора домородаца. Римске војне јединице такође су знатно утицале на ширење римске културе, као и на ширење појединих култова, а самим тим на извјесну општу културну унификацију у оквиру Римске Империје. У провинцији Далмацији, међутим, а посебно у Црној Гори, значај ових јединица изгледа да је знатно умањен. Ово је првенствено посљедица тога што је провинција сталну војну посаду имала углавном само у периоду раног царства. Већ од краја I вијека, са помјерањем стратегијских интереса у правцу сјевера (најприје ратовањем са Дачанима, касније у вези са опасношћу од продора и најезда варварских племена која крајем старог вијека доводе до дефинитивне кризе и пропасти Римске Империје), Далмација постаје „provincia inermis“ — без легија. Отуда су овдје војне јединице играле знатно мању улогу него у подунавским провинцијама.

Поготову са територије Црне Горе, познато је врло мало о римским војним јединицама. Тако нам натписи помињу само Legio I Adiutrix и Legio VII Gemina, иако знамо да су у провинцији Далмацији боравиле јединице и других легија, и то најприје XX Valeria Victrix, а затим XI Claudia Pia Fidelis, IV Flavia Felix и II Adiutrix. Legio I Adiutrix помиње се на натписима из Доклеје и Пљеваља (Municipium S), а VII Gemina у Рисну (ветеран

легије). У провинцију Далмацију I Adiutrix дошла је из Мајнца и то вјероватно око 85—86. године, када је смијенила Легију IV Флавију, која је прешла у провинцију Мезију на Дунав, када је провинција подијељена на два дијела. Далмацију је напустила приликом ратовања са Дачанима и потом је за стално прешла у Панонију. На поменутим натписима из Црне Горе помињу се подофицири — beneficiarii consulares. У вези с тим Пач је сматрао, пошто су натписи из каснијег времена, да су овдје биле пребачене поједине јединице — одјељења легије, такозване вексилације. Насупрот томе, Ритерлинг (Ritterling) закључује да ће вјероватно бити у питању подофицири који су овамо били послати као придодати штабу управника провинције, и који су своју дужност обављали у одређеним станицама, царинским или жандармеријским. Занимљиво је да су бар једним дијелом ови бенефицијарији били домороци, што је сигурно случај са Публијем Елијем Фусцином (Publius Aelius Fuscinus) из Пљеваља. Такође је сигурно да касном времену припада натпис бенефицијарија исте легије Гаја Октавија Лакона (Caius Octavius Laco) из Доклеје; тај натпис је именима конзула у чије га вријеме Гај Октавије Лакон поставља — Криспина и Елијана — датиран у 187. годину н. е., дакле далеко послије времена када је легија напустила Далмацију.[13] Иначе се у једном натпису из Пљеваља помиње још један римски војник, несумњиво домородац, Аурелије Максим, син Аурелија Венде.

Сем сталних војних јединица, легија, боравило је у провинцији Далмацији и више помоћних јединица — ауксилијарних трупа. Ове су трупе регрутоване од неримског становништва, но — бар у прво вријеме Римског Царства — ван територије у којој су боравиле, чиме је свакако било постигнуто и разбијање евентуалног отпора домородачког становништва. Од већег броја таквих јединица које су познате на територији Далмације, помиње се са територије Црне Горе само једна, и то Cohors VIII voluntarium, чији један војник подиже натпис у Доклеји. За ову кохорту зна се да је боравила у провинцији Далмацији од 93. до 245. године н. е., и то на разним мјестима, но углавном у оквиру Салонског и Наронског конвента. Најраније је поменута на једној војној дипломи из Салоне, документу о отпуштању ислужених војника помоћних трупа, из 93. године н. е., док се такође зна да је кохорта у околини Чачка боравила око 197, а да је 245. године била у Делминију (код данашњег Дувна).[14]

Иначе је несумњиво да су илирски домороци провинције Далмације, свакако и са територије Црне Горе, прво били регру-

[13] За римске војне јединице на територији провинције Далмације уопште, посебно у Босни и Херцеговини, уп. Patsch, н. д., 41 и д. За Legio adiutrix уп. Ritterling у R. E. XII, ст. 1380 и д. (чланак *Legio*). У вези са прелазом легије у Мезију, в. G. Alföldy, *Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I Jahrhunderts*, Acta archaeologica Academiae scienciarum hungaricae 11 (1959), 113 и д. Legio VII Gemina поменута је на натпису из Рисна, *Corpus inscriptionum Latinarum* III, 6359.

[14] Sticotti, н. д., 185 и д. и каталог натписа, 157, бр. 4.

товани у ауксилијарне трупе, које су дјеловале ван њихове домовине; такође су морнари римске флоте у Мисену и Равени били добрим дијелом Далмати. Родом из Рисна био је Публије Лурије Модерат (Publius Lurius Moderatus), који је служио у равенској флоти. У овој флоти било је око 40% Далмата, а у мисенској око 35%. Овдје се, наравно, мора поставити питање да ли се име Далмати односи само на ово племе или пак у ширем смислу и на друга племена, која су и од раније била позната као одлични морепловци.[15]

*

Послије свега изнијетог потребно је посебно се осврнути на проблем етничког састава становништва и у вези с тим на питање његовог социјалног положаја.

Већ је истакнуто да је у приморским градовима-колонијама великим дијелом становништво било састављено од досељеника, првенствено Италика, иако се ова тврдња не може примијенити потпуно шематски, када се има у виду потреба нарочито благе политике према домородачком становништву ових крајева. Насупрот томе, у унутрашњости земље огромну већину становништва чине домороци, дијелом романизовани у смислу тога што постају римски грађани. Свакако је ова романизација у унутрашњости текла споро и постепено. Већ је речено да се на територији Црне Горе процес романизације може прилично јасно пратити са југа на сјевер, тако да се у Доклеји већ осјећа јак талас романизације за владе Флавијеваца — када град постаје муниципиј — док је у унутрашњости интензивнија романизација наступила тек од друге половине II вијека. Но, и овдје је процес романизације био прилично површан, што се особито јасно запажа по одржавању домородачких имена. По правилу, домородац, примајући римско грађанско право, узима као гентилициј (родовско име) nomen gentile цара за чије је вријеме ово право добио. Отуда су у Доклеји веома чести Флавији, док се даље према сјеверу најчешће јављају Елији (доба Елија 117—138). Јаче нивелисање у именима и положају становништва настаје, међутим, тек од 212. године, када је својим едиктом (Constitutio Antoniniana) Каракала дао римско грађанско право свим становницима царства. Међутим, уз ове римске гентилиције јављају се врло често и стара домородачка мушка и женска имена, чиме се манифестује и отпор далматинских Илира и њихова знатна конзервативност. Проучавање ових имена пружа занимљиве податке о извјесним ужим групацијама међу Илирима. Тако се констатује на одређеним подручјима претезање извјесних илирских имена, којих опет на другим мјестима нема. Р. Катичић издвојио је на овај начин једно средње и једно јужно далматинско подручје од којих се ово посљедње, како изгледа, ближе везује и са подручјима даље према истоку, областима Пе-

[15] Новак, н. д., 140 и д. За натпис Публија Лурија Модерата, уп. *Corpus inscriptionum Latinarum* III, 850.

оније и Дарданије. При томе је занимљиво да средњедалматинском подручју треба прикључити и област око Пљеваља, која се према именима уже везује за унутрашњост Балкана, док други дијелови Црне Горе претежно припадају јужнодалматинској групацији.[16]

У даљем излагању и при обради појединих градова биће посебно обрађено и питање ових имена. Већ сада, међутим, потребно је истаћи да се давање имена код Илира развија по извјесним одређеним принципима и у облику карактеристичних формула које пружају јасну слику о извјесној еволуцији имена и њиховог карактера. Најједноставнију формулу представљају једночлана имена, то јест свакако најпримитивнији облик, при коме постоји само једно име уз које се може јавити и име оца — филијација, било са додатком ријечи filius, било без ње. Оваква формула може бити проширена римским гентилицијем у случају да се ради о римским грађанима. Такав је, на примјер, случај основне формуле са именом Varro, уколико је тачно читање једног натписа са брда Светог Илије у Пљевљима. Типичан случај једночлане нероманизиране формуле са филијацијом био би Iarito Arvi из Комина, док је једночлана формула у унуташњости Црне Горе са римским гентилицијем већ веома честа (на примјер Aurelia Panto) или са патронимом (Aurelia Turo Pinsi filia) — оба из Комина. Сложенију форму сачињавају имена која припадају такозваној двочланој формули, у којој се уз име јавља и придјевско име, које замјењује патронимик и завршава се на — ius, такође у облику нероманизираном или са римским гентилицијем. Такав је случај, на примјер, са именом Cato Statria из Комина. Како ово друго придјевско име вјероватно има у извјесном смислу шире родовско значење, додаје му се понекад и филијација. Занимљиво је, међутим, постојање имена са римским преноменом и родовским именом (nomen gentile), комбинованим са двочланом илирском формулом ове врсте. Овакав је случај са Публијем Елијем Пјадоменом Карванијем (Publius Aelius Piadomenus Carvanius) из Коловрата, како изгледа родоначелником једне угледне домородачке породице на територији Пљеваља (Municipium S.) Интересантне су и комбинације у којима се од старог илирског имена задржава само родовски придјев, за што постоје примјери из сјеверне Далмације, али такође из Комина, што пружа занимљиву слику о родовима који су постојали међу примарно домородачким становништвом тог муниципија. Као примјер наводимо име Aurelius Maximus Arcesianus из Комина. Постоје најзад и друге комбинације, као на примјер пребацивање родовског имена испред филијације, на коју слиједује лично име првобитно једночлане формуле. Такав би примјер био Vadica Apli filia Titua, што у даљој форми са римским гентилицијем

[16] R. Katičić, *Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa antika XIII (1963), 254 і д.; *Illyrische Personennamen in ihrem Sudwestlichen Verbreitungsgebiet* XII (1962), 255 и д.

одговара облику Cassia Cai filia Anna из Вуксан-Лекића, гдје се већ појављује римски гентилициј Cassius, а домородачко лично име Anna, док се слична нероманизирана формула али без филијације налази на још једном примјеру из Вуксан-Лекића: Plaetia Titulla. Занимљиви су, најзад, и извјесни случајеви који, изгледа, указују на превођење појединих илирских имена. Тако је запажено да извјесна имена као Firmus, Valerius и Maximus, која су иначе честа међу Илирима, и у латинском језику имају своје одређено значење, те вјероватно представљају превод одговарајућег илирског имена. Ово утолико прије ако се има у виду да синови код Илира, поред имена изведених у облику придјева од родитељског имена, носе често и само име свога оца. Отуда је, на примјер, име Maximus доведено у везу са илирским именом сличног значења Aplis, на што би указивало упоређење имена Maximus Laedicalius Aplinis filius и Aplis Staticus Aplini filius.[17]

Посебан проблем представља поријекло и положај р о б о в а. Овај проблем задире како у етничка тако и у социјална питања, манифестујући се у том погледу — са сличном оштрином, мада не увијек исто толико јасно — као питање односа домородачког и римског становништва и проблем романизације. Детаљнија анализа проблема робовласништва у провинцији Далмацији, која је недавно извршена, показује и овдје, као и у цјелокупном животу провинције, јасно изражено двојство. У приморским колонијама са јачим италским становништвом било је много више робова, тако да се у Задру (Iadera), Салони и Нарони, судећи према подацима које пружају натписи, може рачунати са постојањем око 30% робова. При томе је занимљиво да се ропство овдје развија још од I вијека, но тако да на натписима претежу ослобођени робови — liberti, што свакако указује да су робови сразмјерно већ врло млади бивали ослобођени, али су при томе остали у тијесној вези са својим ранијим господарима. То потврђује и повезивање господара и ослобођеника на натписима. Ова се појава вјероватно има тумачити тиме што је ослобођеник, добијајући извјесног учешћа у приходима и користима, био подеснији господару за обављање извјесних послова. Изгледа наиме да су ослобођеници видну улогу играли између осталог и у трговачким пословима. Ову појаву нарочито јасно илуструје примјер Гаја Манлија, Гајевог ослобођеника Хонесима (Gaius Manlius Gai libertus Honesimus), који је свакако ослобођеник једног од Манлија из Рисна (Rhisinium), пошто се ово породично име у раном царском пе-

[17] D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split (1948); исти, *Illyrica. Zum Problem der Illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit*, Archaeologia Jugoslavica II (1956), 39 и д. За специјалне појаве код Либурна, исти, *Onomastičke studije sa teritorije Liburna*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru (1955), 125 и д.; за проблем родовских имена, исти, *Ilirske onomastičke studije* I, Živa antika X (1960), 163 и д., а за превођење илирских имена, исти, *Ilirske onomastičke studije* II, Živa antika XIII—XIV (1964), 101 и д.

риоду у Далмацији јавља једино у Рисну. За њега се може претпоставити да је за рачун својих бивших рисанских господара у унутрашњости провинције Далмације обављао извјесне трговачке послове. Да је таквих послова било и у касније вријеме, и да се према томе пословање богатог становништва са јадранске обале није ограничавало само на приморско подручје, показује и натпис из III вијека нађен у Рогатици у Босни, на коме се помиње један општински одборник из колоније Рис. . . која се по свему судећи може идентификовати само са Рисном [T. Cl. Maximus dec(urio) c(oloniae) Ris(inii)]. Ови се односи углавном почињу мијењати тек око половине II вијека, када опада број ослобођеника и расте број робова, иако се иначе уопште узевши ропство тада налази у опадању. Опадање ропства свакако ће бити посљедица већих тешкоћа за прибављање робова које добрим дијелом настају послије завршетка великих ратова на доњем Дунаву. Отуда се робови ређе и ослобађају, јер се ослобођеник не може замијенити новим робом. Од свих градова јадранске обале једино у Салони ропство и надаље игра видну улогу, нарочито у земљорадњи — вјероватно стога што домородачко становништво није жељело да као закупац ради на већим туђим имањима. У унутрашњости, међутим, са извјесним изузетком само у случају Доклеје, на подручју Црне Горе ропство је играло по свему судећи незнатну улогу. Натписи који помињу ослобођенике и робове сразмјерно су врло ријетки, а број робова очигледно врло мали. Робиње се махом помињу као nutrices — дојкиње, или ancillae — слушкиње, што значи да су углавном обављале кућне послове. Из свега овога произлази да су робови били употребљавани често за обављање разних послова, али да у пољопривреди нијесу играли видну улогу, већ је ту главни посао био у рукама слободних закупаца (са поменутим изузетком Салоне). Нарочито у градовима у унутрашњости, како се то јасно види на примјерима из Црне Горе, ропство није никада ухватило видног коријена.

Као робовласници појављују се цивилна лица, дијелом Италици, а дијелом домороци из угледних домородачких породица, које су учествовале и у градској управи. Често ослобођени робови — liberti, који су се пословима обогатили знатно, такође постају робовласници, пошто доспијевају и на високе положаје у градској самоуправи. Тако су у муниципијима послије општинских одборника (ordo decurionum или decuriones) најугледнији свештеници царског култа (augustales), који су по правилу ослобођеници. Најзад, робове држе официри, подофицири, војници и ислужени војници (ветерани).

Међу робовласницима појављују се и странци, првенствено оријенталци, који од II вијека н. е. у све већој мјери продиру у провинцију као трговци. Сами, пак, робови могу бити странци, али и домороци, иако их има у малом броју. Вјероватно је домородац Јадестинус (из Јадере—Задра или из племена Јадестина) који се помиње на једном натпису из Доклеје. Домаћег поријекла

је такође у Доклеи Плаја, жена роба Квартија (Quartio servus Plaia contubernalis). Занимљив је случај ослобођенице Секунде чију је народност по имену тешко опредијелити, но која је царска ослобођеница [Secun(da) Aug(usti) liberta], која подиже један жртвеник у Ивању код Пријепоља, вјероватно на територији старог Муниципија S . . . Међу робовима и робињама било је и Грка, како то показује примјер робиње Миктале са једнога натписа из Будве.[18]

Као што се из свега изнијетог види, становништво Црне Горе у периоду Римског Царства задржало је у основи свој стари илирски карактер. Отпорно према романизацији и јако конзервативно, оно, с једне стране, није напуштало своје старо родовско уређење, а с друге, и онда када је урбанизацијом укључено у муниципални живот, са изузетком ужег приморја и подручја која му јаче гравитирају, као Дукља, било је тек у незнатној мјери романизирано. Јасно нам о томе говоре илирска имена и врло карактеристичне комбинације које настају онда када Илири постају римски грађани и када још увијек у својим именима теже да сачувају старе илирске форме. Исто тако јасно ова се појава манифестује и у низу елемената у вјеровањима и култу, затим и у умјетности; они се одржавају до пуног периода Римског Царства и дају римској култури у овим крајевима њен сасвим одређени и специфични лик, којим се унутрашњост провинције Далмације, Црна Гора, западна Србија и са извјесним одступањима Босна у оквиру Римског Царства издвајају као специфична културна провинција. О овим манифестацијама материјалне културе биће још говора у даљим поглављима. У овим приликама такође је јасно да Римљани овдје нијесу могли наметнути круто и шематски свој робовласнички систем. Тај систем био је у суштини стран илирским племенима и њиховој економици у моменту римског освајања. Податак о 300.000 робова код Ардијеја на који је указано када је било говора о овом племену, ако се остави по страни његова несигурност, а свакако и велика претјераност, прије ће се моћи тумачити као неразумијевање интерних међуплеменских односа у оквиру племенских савеза. Ти односи Грцима и Римљанима, посматрани из даљине, нијесу могли бити потпуно јасни. Као и код тумачења домаћих божанстава, тако ће се и овдје прије радити о једној interpretatio graeca или interpretatio latina него о једном стварном економском систему. Ово постаје још јасније када се имају у виду економске прилике код сусједних Далмата, код којих је земља била поново дијељена сваких осам година, што указује на постојање заједничког посједа. Несумњиво да се овај случај не може и не смије генералисати. Но, он, као и примјер матријархата код Либурна, чије жене по Псеудо-Скилаксу нијесу имале

[18] За питање робова и робовласника, G. Novak, н. д., G. Alföldi, *Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats,* Acta antiqua Acadamiae scienciarum hungaricae IX (1961), 121 и д. За налазе у појединим градовима уп. одјељке о тим градовима у овој књизи.

законитих мужева, већ су живјеле са робовима, показује врло примитивне друштвено-економске племенске односе. Стога конзервативни Илири никада у потпуности нијесу могли бити претопљени нити пак примити у пуном смислу класичну римску културу и римски економски систем.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ

Освајање провинције Далмације било је диктирано Римљанима одређеним разлозима — стратегијским и економским. Сигурно је да јачање племенског савеза Ардијеја и њихове све јасније територијалне амбиције у правцу југа озбиљно угрожавају римске интересе, поготову интересе на мору. Такође се може сматрати да је јачање ове такозване илирске државе представљало за Римљане потенцијалну опасност, пошто се у даљој перспективи могло рачунати са развитком и стварањем опасног конкурента. Овдје опет треба подсјетити на Светонијеве ријечи да је bellum Batonianum — Батонов рат, далматинско-панонски устанак био за Римљане највећа опасност послије ратовања са Картагином. Овај устанак угрозио је Рим у вријеме када је развитак ка формирању илирске државе у правом смислу тога појма био већ одавно и дефинитивно прекинут послије Генцијевог пораза и Аницијевог диктата у Скадру 168. године. Може се поставити питање како би тек та опасност изгледала да је процес развитка илирске државе несметано даље текао још више од једног и по вијека. За Римљане су, према томе, Илири у датом моменту представљали озбиљног противника и такмаца, исто онако као што су то нешто касније за њих постали Дачани.

С друге стране, несумњиво је да су Римљани, освојивши провинцију Далмацију и утврдивши у њој своју власт, макар и на врло одређен и специфичан начин који су наметале прилике у илирском свијету, учинили све да новоприпојене крајеве економски у што већој мјери искористе. Тако је ова експлоатација ишла у неколико праваца, заснивајући се дијелом на већ одраније познатим богатствима и привредном потенцијалу илирских земаља, дијелом и на даљем проширивању овог економског искоришћавања.

Већ раније било је истакнуто да се као основне привредне гране старих Илира могу установити са сигурношћу земљорадња и сточарство, при чему однос између њих остаје прилично нејасан. Свакако да су већ од давнина постојали услови за развитак рударства и да је и оно било коришћено од старих Илира. Међутим, врло нам је мало познато о томе старијем рударству, а поготову на територији Црне Горе, услијед недовољне археолошке испитаности ових крајева.[19] О свему томе у римско доба може се далеко више говорити.

[19] За економске прилике у провинцији Далмацији уопште уп. Novak, н. д.; Patsch, *Historische Wanderungen im Karst*, 136 и д.

Однос земљорадње и сточарства и у римско доба остаје прилично нејасан, јер нам писани извори о томе пружају мало података, а и археолошки материјал још је увијек недовољан. Нешто у овом погледу казује касноримско географско дјело *Expositio totius mundi*, гдје се каже да је Далмација веома значајна у погледу економских послова. Овдје се производи далматски сир, добија се дрво које је корисно за грађевинске послове и ова област у великим количинама даје три врсте гвожђа (In negotiis eminens esse dicitur, тј. Далмација. — Caseum dalmaticum et ligna tectis utilia, similiter et ferrum tres species . . . habundans emittit). Доклејски сир (Docleas caseus) био је цијењен у Риму.

О земљишним односима царског доба на територији Црне Горе могуће је говорити углавном само индиректно, посматрајући ово питање из општег аспекта римске економске политике у провинцијама, као и према ријетким подацима који се односе на непосредну сусједну територију. Освајањем провинција све земљиште у њима постаје државна својина (ager publicus). Ово земљиште даје се затим у закуп појединим закупцима, или се предаје власницима на коришћење, при чему је било опорезивано. У суштини, економски систем Римљана заснивао се дијелом на стварању великих пољопривредних газдинстава, такозваних фунда (fundus), који су могли бити дати војсци, припадати цару, градовима или пак велепосједницима. Но, специјално у Далмацији, а поготову у Црној Гори, изгледа да је мали посјед и надаље добрим дијелом задржао свој значај. Како је у претходном излагању већ поменуто, ова се експлоатација није заснивала углавном на раду великих маса робова, ако се донекле изузму сасвим специфичне прилике које постоје у великим градским насеобинама приморја. Вјероватно су овдје и надаље значајну улогу играли мали посједници и ситни закупци, такозвани колони, који, међутим, остају слободни.[20]

За постојање великих имања — фунда — нарочито је значајан податак који пружа један натпис нађен у долини Требишњице, на самој граници Црне Горе и Херцеговине и на једном од најважнијих античких путева кроз ове крајеве, путу Нарона — Скодра, преко унутрашњости земље. Овакав положај логичан је и уопште карактеристичан за све фунде који су се морали налазити на добрим комуникацијама, пошто је циљ и смисао оваквих великих имања био да снабдијевају ширу територију или веће градове. Натпис о коме је ријеч откривен је код Косијерева. У њему се каже да је Луције Фунисулан Ветонијан, управник провинције, наредио подофициру — optio — IV Флавијеве легије да обнови мост и међаше на Везијевом имању. За остварење овог задатка постарао се vilicus тога имања чије име није сачувано [Lucius Funisulanus Vettonianus legatus pro praetore pontem et

Alfoldi, Živa antika XII (1963)

terminos renovari iussit, per Cassium Frontonem optionem legionis IV Flaviae felicis in fundo Vesio. C(uravit) s(cripturam) D . . . L . . . — име — vilicus].

Луције Фунисулан Ветониан био је легат провинције Далмације најдаље до времена подјеле Мезије на Горњу и Доњу 86. године н. е. Према том податку Сергејевски датира овај натпис између 79. и 84. године. Иначе су елементи које нам овај натпис пружа уопште веома типични за велика привредна имања. Прецизно утврђивање граница овдје, као и код племенских територија, врши се по налогу управника провинције, који се преноси на неког нижег службеника. Vilici су робови — управници имања, који се налазе у извјесном повлашћеном положају, надгледају рад на имању, старају се о његовом правилном функционисању и набављању алата, као и о убирању плодова и уопште о успјешном пословању економије. Није могуће тачно фиксирати границе овог имања, а такође није познато, јер до сада о томе немамо археолошких података, гдје се налазила његова управа са цијелом економијом и администрацијом — villa rustica (вила рустика). Ипак је несумњиво да се овдје налазио један знатнији привредни центар, што такође допушта претпоставку да је на блиској територији Црне Горе могло бити и других таквих центара. Недовољно провјерена је претпоставка да се на Молунту на уласку у Боку Которску налазила једна villa rustica, дакле центар једног већег имања. Локалитет лежи на морској обали. Ту постоје зидине из римског доба, остаци грађевина рађених од римских опека и тегула, а међу осталим римским материјалом налажени су и комади амфора — великих судова за чување вина, односно уља. Положај локалитета не би искључивао да се овдје налази villa rustica, но ово се без ископавања не може тврдити.

Као трећи локалитет гдје се можда може претпоставити античка villa rustica, треба истаћи Мириште у Петровцу на Мору. Овај локалитет лежи на падини, данас терасастом земљишту, изнад самог села. Свакако се морао налазити у близини римске трасе пута од Епидаура ка Скодри дуж морске обале, за коју се смије претпоставити — с обзиром на природну конфигурацију терена — да је приближно пратила данашњу трасу. Археолошки остаци на овом мјесту данас су сасвим уништени. Римске грађевине обухватале су, међутим, простор од око 150—200 m, а зидови су, изгледа, били грађени од опека и тесаника од којих су неки још и данас уграђени у међе. У сјеверном дијелу терена налазиле су се, изгледа, терме, као и једна мања зграда са апсидом. Откривени су остаци два мозаика, који су сачувани. Један од њих украшен је фигуралним орнаментом, док се на другом налазе и мотиви риба. Међутим, техника мозаика упућује на њихову истовременост. По свему судећи, радило би се о једном римском комплексу из сразмјерно касног времена.

Са постојањем виле рустике изгледа да би се могло рачунати и на Превлаци, гдје су откривени остаци једног мозаичког пода,

о чијем се карактеру, међутим, не располаже ближим подацима. Такође треба скренути пажњу на налаз већег броја амфора у Брчелама које су у литератури протумачене као депо амфора. Теоријски, овакав налаз могао би указивати и на неку већу економију. Међутим, према усменом саопштењу налазача П. Мијовића, ово се не би могло са сигурношћу тврдити. Отуда питање овог локалитета мора остати отворено, иако ће на налазе великих судова за оставу убудуће бити потребно обратити нарочиту пажњу, пошто они могу указивати на развитак виноградарства или на културу маслине, односно на цијеђење уља у крајевима гдје буду пронађени.[21]

Остаје отворено питање процеса формирања великих имања — fundi — као и уопште односа градских територија према малим имањима и односа жупских територија и њихове еволуције у вези са продирањем римског економског система и урбанизације. Раније поменути подаци о строгом детерминисању одређених жупских територија, о коме се старају високи римски функционери, указују несумњиво да су Римљани толеришући старо илирско друштвено уређење, бар у први мах, користили и принципе економских односа који су у илирским племенима постојали. Јасно је да се детаљно рјешавање овог проблема може очекивати тек од даљих систематских испитивања епиграфског материјала и археолошких споменика који се за ово вријеме везују.

Далеко више података за економски живот подручја илирског становништва у римско доба имамо у вези са рударством. Сигурно је да је оно у економском животу провинције Далмације и у вези са њеном важношћу за Римско Царство играло веома важну улогу. У овом смислу податке нам пружају већ и извјесни писани извори: они с једне стране говоре о рударству уопште, а с друге и о одређеним врстама рудног блага које је у Далмацији добијано, при чему посебно треба обратити пажњу на руднике злата. Када је, пак, ријеч о Црној Гори, а поготову о територији у њеној унутрашњости, нужно је водити рачуна и о специфичним условима рударства и карактеру материјалне културе која се у овим крајевима развија.

Полазећи од ових питања, нужно је да најприје укажемо на изузетно богатство рудног блага у провинцији Далмацији. Оно нам је добрим дијелом познато из писаних извора који говоре како о рударству уопште тако и о истраживању појединих врста руда, а индиректно и о тешким животним условима рудара. У

[21] За Fundus Vezius, Sergejevski, н. д., 81 и нап. 17; податке за Молунат дао је И. Пушић; за Мириште уп. И. Николајевић-Стојковић, *Касноантички мозаик из Петровца на Мору*, Зборник радова Византолошког института III (1955), 159 и д.; В. Јовановић, *Нови мозаик из Петровца на Мору*, Старине црногорске I (1963); за вилу рустику на Превлаци Ј. Мартиновић, *Антички археолошки споменици Боке Которске* (1960), рукопис, 29. За Брчеле Ђ. Бошковић, *Проблем урбанизације дукљанско-зетског црногорског приморја у средњем веку*, Историјски записи, год. XI, XIV, 224, нап. 8.

вези с тим, веома је занимљив податак код Флора, који казује да је Аугуст преко намјесника Далмације — Вибија потпуно покорио становништво Далмације натјеравши га да копа руде и испира злато. Одликујући се и иначе великом похлепношћу, илирски становници ове провинције су све ово извршавали тако марљиво да се стицао утисак као да раде за себе (Flor. IV, 12,12: Sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque repurgare; quod . . . gens . . . cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit ut illud in usus suos eruere videantur). Да је у римској провинцији Далмацији злато добијано и копањем, а не само испирањем руде, несумњиво показује податак из једне пјесме Римљанина Стација са краја I вијека н. е., у којој се каже да се рудар враћа блијед, исте боје као злато које је ископао [Statius IV, 7,15 и д.: Pallidus fossor redit erutoque (Concolor auro)].

Колико је ископавање златне руде играло значајну улогу у Далмацији, потврђује између осталог исти Стације у другој пјесми (I, II), гдје описујући сјај једне раскошне зграде каже да забати висе ослоњени на безбројне стубове, док дрвена грађа сија богато украшена далматинском рудом (Pendent innumeris fastigia nyxa columnis robora dalmatico lucent satiata metallo), а Марцијал у једном епиграму посвећеном његовом пријатељу Мацеру назива овога срећним становником златоносне земље (Felix auriferae colone terrae — тј. Далмације). О значају златних рудника у провинцији Далмацији говори и Плиније када казује да је под повољним условима појединих дана у вријеме Неронове владавине могло бити ископано и по педесет фунти злата дневно (XXXIII, 67; nuper in Dalmatia, principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens).

Сем злата, у провинцији Далмацији добијано је у великој количини и сребро, док је о производњи гвожђа било већ посебно говора, при чему је наведен и податак из античких извора.[22]

Као што се из овога види, у провинцији Далмацији у великој мјери искоришћаване су разне руде, и то првенствено злато, сребро и гвожђе. У вези са овим посебно се намеће питање организације ове рудне експлоатације. Као и све земљиште освојене провинције, тако су и рудници после римског освајања постали државна земља — ager publicus — која је била издавана под закуп, а чији су приходи у крајњој линији ишли цару. Док у републичко доба коришћење рудника бива предато закупцима — публиканима (publicani), дотле се, како то показују нарочито новија

[22] Patsch, н. м.; G. Novak, н. д., 129 и д.; A. Evans, н. д. III—IV, 5 и д.; D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u severozapadnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII (1963), 85 и д. Податке о античком рударству пружа и E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja IX, 47 и д., док о економици уопште, а посебно и о рударству синтетички говори исти аутор, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo (1960).

истраживања на територији Босне и Херцеговине, у I и II вијеку н. е. као закупци рудника појављују такозвани кондуктори (conductores). Ови су, у сваком случају, закупци рудника на већој територији, док уз њих постоје и мањи закупци — coloni. Само, пак, закупљивање, поготову већег броја рудника, одређено је према врсти руде. Тако је, на примјер, већ из II вијека н. е. познат велики закупац Квинт Септуеј Клеменс (Quintus Septueius Clemens), који је руководио рудницима Норика, Паноније и Далмације, дакле трију провинција (conductor ferrarium Noricarum, Pannonicarum, Dalmatarum). Још од флавијевског времена, међутим, то јест крајем I вијека н. е., али посебно у касније вријеме, а готово искључиво од III вијека н. е. у римској провинцији Далмацији појављују се намјесто ових закупаца кондуктора, прокуратори (procuratores) — чиновници који руководе цјелокупним радом и организацијом рудника. Како истиче Сергејевски, нарочито од времена Севера (крајем II, почетком III вијека) ови прокуратори постају веома чести, при чему треба водити рачуна о томе да ислужени војници и официри у ово вријеме бивају нарочито збринути на тај начин што постају римски витези — equites, те им се, с обзиром на то, дају и одговарајући високи положаји, као што је положај прокуратора. Овакви прокуратори имали су и своје посебне канцеларије — officia — са низом разних чиновника, што указује на велики административни апарат који је обухватао не само разне видове администрације но и разне друге помоћне службе, чак, између осталих, и љекарску (medici).[23]

С обзиром на велико богатство руда у римској провинцији Далмацији, прокураторске дужности биле су углавном подијељене у три велике групе са сједиштем: у Салони за златне руднике (procurator aurariarum), у Домавији (Сасе код Сребренице у Босни) за сребрне (procurator argentarium) и у Сисцији (Сисак) за гвоздене (procurator ferrarium).[24]

Услови рада и живота у овим рудницима били су изузетно тешки, без обзира на чињеницу што, како изгледа, већина оних који су у рудницима радили нису били робови, иако је било и таквих, првенствено оних који су били осуђени на казну рударског рада — ad metalla, која се иначе назива и казном најближом смрти — poena proxima mortis. Несумњиво је, међутим, да су и слободни људи, нарочито илирски домороци — по традицији вични рударском раду — овдје играли видну улогу. Иако нам, археолошки уопште узевши, рудници нису нарочито добро познати, о раду у њима извјесне опште податке пружа нам Плиније описујући дјелатност у рудницима. Тако сазнајемо (XXXII, 21) да су били копани рударски поткопи под чијим су се бочним странама шириле рудне жице, док је земља била подупирана дрвеним гредама (... vagantur venarum canale per latera puteorum; tellusque ligneis

[23] Sergejevski, н. д., особито 92 и д.

[24] Sergejevski, н. д., 85 и д.

columnis suspenditur). Копање ових рударских ходника вршено је при свјетлости жижака. Колико се ишло у дубину, толико је било и успутних стража које су из руке у руку предавале добијену руду, тако да они који су се налазили у дубини рударског окна мјесецима нису виђали дневну свјетлост (Cuniculis per magna spatia actis cavantur montes ad lucernarum lumina. Eadem mensura vigiliarum est, multusque non cernitur dies).[25]

Код великог богатства рудног блага римске провинције Далмације поставља се посебно питање положаја територије данашње Црне Горе у овом оквиру. О томе не располажемо великим бројем података, поготову стога што су ова подручја веома мало испитана. Према досадашњим рударским испитивањима, сматра се углавном да је област око Пљеваља била нарочито богата рудним благом. Модернија истраживања (уп. поглавље о геоморфологији Црне Горе) упућују на неколико рудника који су у већој мјери могли бити коришћени још од старина, иако се при томе првенствено помишља на средњевјековну експлоатацију. Такав је рудник олова, цинка и бакра у Брскову код Мојковца, а затим оловно-цинкани рудник са извјесним процентом сребра на Шупљој Стијени на подручју Пљеваља, и, коначно, у истом подручју рудник гвожђа одличног квалитета у Козицама, који, међутим, према модерним схватањима и потребама, не би био нарочито рентабилан. И поред тога што о коришћењу ових рудника у античком периоду не располажемо никаквим археолошким подацима, може се, макар индиректно, доћи до закључака о постојању рударске дјелатности у њима. Како је већ у ранијем излагању истицано, може се претпоставити да је у подручју око Пљеваља било насељено илирско племе Пируста, који су добро познати као одлични рудари, на шта указује и чињеница да су међу осталим далматинским рударима Пирусте, у својим затвореним племенско-родовским групацијама, били пресељавани у Ердељ, гдје су ангажовани као рудари. Свакако да ово пребацивање Пируста стоји макар дијелом у вези са дуготрајном локалном традицијом развијеног рударства на њиховим подручјима, при чему се мора помислити на цитирани податак Флора о интензивном залагању становника провинције Далмације у рударском раду. Име Пируста у ердељским рудницима посвједочено је и писаним споменицима. Тако је у споменицима ове области, између осталог, ријеч о једном Vicus Pirustarum, а помиње се и један T. Aurelius Afer Delmata, princeps adsignatus ex municipio Splono (можда Municipium S?).[26] Такође је веома занимљива чињеница да се на подручју данашње Црне Горе, посебно у Дукљи и у Коминима код Пљеваља, као и у другим рударским центрима, на примјер, у Сасама код Сребренице, но исто тако и у подручјима гдје је аутохтони илирски живаљ остао дуго времена сасвим или непотпуно романизиран, у духовној и

[25] Детаљно обрађено код Еванса, н. м.

[26] Daicoviciu, н. д., 53, нап. 1.

материјалној култури налази низ локалних елемената изразито неримског и типично илирског карактера, који ће посебно бити обрађени у даљем излагању, када буде говора о материјалној култури појединих римских градова у Црној Гори.

Сем земљорадње, сточарства и рударства, може се са сигурношћу рачунати у оквиру провинције Далмације и са извјесним развојем занатства. Разумљиво је да о његовом интензивнијем развитку имамо података у првом реду из појединих градова. О овоме нам казују прије свега натписи. Они нам, међутим, говоре нарочито о постојању заната онда када су они већ били развијени у толикој мјери да су се занатлије удруживале у поједина своја удружења — такозване колегије (collegia). На челу оваквих колегија налазили су се поједини префекти, истакнуте личности, које су, очигледно, уживале велики углед, пошто су и у градској управи могле заузимати видне положаје, па су чак у својој каријери могле таква мјеста заузимати и у управи неколико градова. Такав је особито случај са Марком Флавијем Фронтоном (M. Flavius Fronto) из Доклеје, који се, између осталог, помиње и као praefectus fabrorum. Као своје заштитнике, поједине колегије узимале су одређена божанства, као на примјер у Салони, гдје се помиње Collegium fabrum Veneris, то јест еснаф чија је заштитница била Венера.

На подручју Црне Горе података о таквим удружењима занатлија (на чијем челу су се налазили поједини префекти) имамо само из Доклеје. Овдје се помиње Collegium fabrum и његови префекти. Под именом fabri подразумијевају се занатлије које обрађују неки тврди материјал (дрво, метал или камен). По једном несигурном натпису из Дукље могло би се претпоставити и постојање у овом граду једног Collegium ferrarium, удружења занатлија који су посебно обрађивали гвожђе.[27]

Сем оваквих занатлијских, могла су постојати и друга удружења, која, међутим, немају занатлијски карактер. Овдје треба у првом реду указати на такозване Collegia funeratitia, на чије постојање у Доклеји указује натпис посвећен једном члану удружења — Sodalis — Силвију Естиву (Silvius Aestivus).[28]

Поред натписа који нам говоре о постојању занатства, посебну пажњу заслужују и опеке са утиснутим жиговима који указују на постојање циглана. Поред војних циглана, постојале су у римском периоду царске и приватне, од којих су неке биле од ширег значаја. Са територије Црне Горе нису познате војне циглане, то јест циглане појединих војних јединица, што је и разумљиво с обзиром на одређени карактер војне политике Римљана у провинцији Далмацији уопште. Од већих циглана своје продукте пласирале су у Црној Гори Figlina Pansiana, чији се центар налазио у Италији између данашњег Риминија и Песаре, а

[27] G. Novak, н. д., 137 и д. За колегија у Доклеји, Sticotti, н. д., 193 и д.
[28] Исто мјесто, уп. каталог натписа 172, бр. 33.

која постаје државна у вријеме владавине Тиберија. Друга је била циглана Тита Клодија Амброзија (Titus Clodius Ambrosius) са центром у Истри, која је, такође, припадала раном царском периоду.[29] Знатно мање знамо о постојању извјесних локалних циглана. Прије свега треба поменути недовољно провјерени податак о постојању једне циглане са жигом *Docl* — вјероватно у вези са градом Доклејом — чије су квадратне опеке, наводно, нађене у Спужу. Како се територија зетског поља са Спужем, свакако, налази у оквиру муниципалног подручја Доклеје, ове опеке се имају довести у везу са цигларском производњом тога муниципија. Изгледа, међутим, да су и поједини други муниципији имали своје локалне цигларске радионице које су нам за сада недовољно познате. Такав је у првом реду случај са Муниципијем S. код Пљеваља, гдје су нађене опеке са жигом MR и PAS, чије значење до сада није протумачено. Вјероватно је, међутим, да се радило о локалним домаћим радионицама. Сличан ће бити случај и ся жигом SURI из Пијавице код Тивта.[30]

Посебно мјесто у занатству, свакако, заузимају клесарске радионице у којима су израђивани поједини споменици, а чије постојање нарочито јасно можемо пратити на рељефима, особито надгробним, као и према типовима надгробних споменика уопште. Облици ових споменика, фигурални и орнаментални мотиви који се на њима примјењују, као и опште стилске одлике несумњиво указују на извјесне уже локалне групације, које су у првом реду зависне од локалног укуса и традиције. Не само у Црној Гори и провинцији Далмацији већ и у Римском Царству уопште питање ових радионица још увијек је недовољно проучено. Његовом рјешавању допринијеће нарочито детаљна студија типова и стила појединих споменика, као и њихове распрострањености које се нарочито може утврдити тачним картирањем одређених облика и типова. Ипак је већ данас карактеристично да се у подручју Црногорског приморја, углавном око Боке Которске и у Рисну, појављује одређени тип надгробног споменика, такозвани ципус (cippus) са четвртастим доњим дијелом — базом на којој се налази додатак купастог облика. Овакав облик ципуса битно се разликује од сличних форми споменика у ближим или даљим сусједним подручјима, на примјер у Либурнији, гдје је доњи дио — труп ципуса ваљкаст, а горњи купаст, или у области Подриња, западне Србије, а свакако и сјеверне Црне Горе, гдје се на већој четвртастој бази налазио пирамидални горњи дио.[31] Посебну пажњу

[29] Patsch, н. д., 110 и д.

[30] За жигове на опекама из Комина, Evans, н. д., 41, сл. 17—18; Patsch, *Archaeologische-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und aus der Herzegovina VIII (1901), 119. За жигове опека у Боки Которској, *Corpus inscriptionum Latinarum* III, бр. 3213, 3124.

[31] За ципусе у Боки Которској, J. Мартиновић, н. д., рукопис, 48 и д., гдје је наведен цјелокупни познати материјал ове врсте. За либурнски ципус,

заслужују и мотиви и типови представа на надгробним споменицима — стелама и ципусима, на којима се, особито у подручју сјеверне Црне Горе, централној балканској области која гравитира ка подунавском басену, налазе фигурални и орнаментални мотиви, веома слични онима у југозападној Србији и у Подрињу, иако са извјесним локалним варијантама. Несумњиво је да ће детаљна и систематска истраживања у овим крајевима донијети нових података за проучавање локалних радионица чији су стил и мотиви везани како за локалне услове развитка у појединим подручјима тако и за локалне манифестације култа и вјеровања. О овим проблемима биће још ријечи у даљем излагању.

Врло мало је могуће говорити и о грнчарским радионицама, иако су оне несумњиво постојале. У великим градским центрима, посебно у Доклеји, налазе се и производи луксузне римске керамике (такозвана terra sigillata) која је произвођена првенствено у радионицама сјеверне Италије и рајнске области, но су се затим развиле и локалне радионице у којима су израђиване и њене имитације. Археолошки материјал којим располажемо још увијек је сасвим недовољан за рјешавање овог питања, као и проблема израде римских жижака, њиховог експортирања и њихове локалне производње. Стога ће проблеми грнчарских радионица бити додирнути само у општим цртама у оквиру обраде археолошког материјала нађеног у појединим римским градовима Црне Горе.

Из свега већ изнијетог произлази да се економски живот у данашњој Црној Гори у вријеме Римског Царства уопште уклапа у економику Римљана на подручју римске провинције Далмације. У суштини, ова економика дијелом се заснива на већ постојећим економским основама илирских племена, сточарству, земљорадњи и особито рударству, а дијелом на интензивнијем развоју ових привредних грана у оквиру интензивније рударске експлоатације. Посредно или непосредно, писани споменици и археолошки материјал пружају у овом смислу податке и за територију Црне Горе. Упоредо са јачањем градског живота који са собом доноси римска доминација, долази и до интензивнијег развоја занатства. О свим овим питањима и њиховим детаљима за сада је немогуће ближе расправљати. Тек нова археолошка истраживања донијеће у том смислу више материјала.

M. Suić, *Liburnski nadgrobni spomenik,* Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku LIII (1950—1951), 59 и д. За одговарајући тип споменика у унутрашњости земље, Д. Сергејевски, Споменик СКА.

РИМСКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

На територији Црне Горе постојао је у римском периоду већи број путева. Њихова градња била је условљена дјелимично географским положајем — на пролазној територији која је изискивала повезивање дуж јадранске обале, у ширем смислу тог појма, и у правцу унутрашњости земље. С друге стране наметала се и потреба за изградњом путева у вези са економском експлоатацијом римске провинције Далмације, о којој је у ранијем излагању већ било говора.

Ове комуникације кретале су се углавном по природним правцима који су назначени у поглављу о геоморфологији Црне Горе, а који су били коришћени како у римском периоду тако и у каснијој епохи средњег вијека.

О путевима у Црној Гори обавијештени смо писаним изворима, при чему конфронтација података тих извора са археолошком грађом омогућује стварање јасније слике о правцу саобраћајница, дијелом пак искључиво археолошким материјалом. Потребно је, међутим, поменути да су римски путеви у Црној Гори засад још увијек недовољно испитани, те је о извјесним правцима ових путева, њиховој траси и насељима која су се на њима налазила, могуће говорити само непотпуно.

Основну саобраћајницу данашње Црне Горе у римско доба представљао је пут који је ову територију пресијецао у правцу запад-исток као дио главне саобраћајнице од Нароне (Вид код Метковића) до Скодре — данашњег Скадра. Овај пут је забиљежен и у античким итинерарима и картама, и то у Појтингеровој табли (Tabula Peutingeriana) у IV—VI вијеку (ск. 6) и у такозваном Itinerarium Antonini IV вијека н. е. Касније, извјесне податке о том путу и мјестима која су се на њему налазила, пружа такозвани Равенски географ.

Подаци које износи Појтингерова табла и Itinerarium Antonini слажу се у својим основним линијама, иако са извјесним одступањима како у односу на поменута мјеста и њихова имена тако и у погледу одстојања изражених у римским миљама. Углавном се види да су постојала два основна пута, од којих један — који помињу оба извора — иде од Нароне кроз унутрашњост земље ка Скодри, док се од њега одваја други пут, који помиње само Појтингерова табла и који силази на Епидаур (Цавтат), а потом морском обалом долази до Улциња крећући затим ка унутрашњости у правцу Скодре (Скадар). На овом путу послије Нароне, Појтингерова табла наводи неколико мјеста која се налазе ван територије данашње Црне Горе, а од којих је свакако најзначајније Dilunto, познато иначе и као муниципиј, које се вјероватно налазило код Стоца, затим и мјесто Ad Zizio, гдје се пут рачвао у два правца, од којих је један водио ка Епидауру, а други у унутрашњост. На траси кроз унутрашњост земље наведена су на Појтингеровој табли сљедећа мјеста: Leusinio XII Sallunto

XVII Anderva VI Varis XI Sallunto XVII Halata X, Bersumno XVI Cinna XX Scodra.[32] Податке о истом путу даје и Itinerarium Antonini, и то у овом облику: Leusinio XXVIII Anderba XVIII Sallunto XVII Alata X Birziminio XVIII, Cinna XII Scodra. Као што се из овога види, Itinerarium Antonini изоставља двије успутне станице, и то прво Салунто између Леусинија и Андербе и Варис између Андербе и другог Салунта. Али се одстојања у миљама на овим мјестима прилично слажу, као уосталом и код даљег тока пута, сем између Цине и Скодре, гдје постоји разлика од пуних 8 миља, то јест око 12 km. С друге стране, у подацима Појтингерове табле сумњиво је понављање мјеста Sallunto (Salluntum). Ово поготову што се ова два Салунта налазе на сразмјерно малом одстојању, те би већ самим тим било мало вјероватно понављање оваквог имена мјеста на релативно врло малом размаку на једном истом подручју.

Пут о коме је овдје ријеч праћен је и археолошки, на чему је радило неколико истраживача као А. Еванс, нешто касније Прашникер и Шобер, а у посљедње вријеме нарочито Д. Сергејевски.[33] При том је било могуће поћи од двије апсолутно сигурне тачке, и то Скодре — данашњег Скадра и кастела Salthua, који се не помиње у итинерарима, али је познат благодарећи срећном открићу једног римског натписа о коме је у ранијем излагању већ било говора, у Ријечанима западно од Никшића, гдје на локалитету Сунтулија постоји значајно римско насеље. Свакако је занимљиво да данашње име овог локалитета несумњиво представља само искварену форму старог имена Salthua. Кастел Salthua може се са пуно права изједначити са првим Sallunto на Појтингеровој табли који се налази између Леусинија и Андербе. Очигледно је да је овдје због сличности имена (Salthua и Sallunto) морала настати грешка. Други Салунтум, који помиње и Појтингерова табла и Itinerarium Antonini, свакако је оно мјесто које је у антици носило то име.

При идентификацији трасе пута и мјеста која су се на њему налазила, полазећи од Скодре, Прашникер и Шобер покушали су да фиксирају поједина мјеста која су наведена на Појтингеровој табли и Itinerarium Antonini. Мјесто Цина (Cinna) они су потражили код Кодре Маршењт, западно од Скадра, у Албанији. Ова идентификација заснована је на факту да се код овога мјеста како на градини тако и испод ње налазе сем праисторијских и многобројни римски остаци. Они наводе такође да се ова локација може ускладити са податком на Појтингеровој табли по којој је Цина удаљена од Скодре 20 миља, под условом да је пут ишао даље од језера и равнице, тереном који није био водоплаван. Ако се остави по страни факат да у Кодри Маршењт одиста постоје знатнији

[32] Уп. K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart (1916).

[33] A. Evans, н. д. II, 92 и д., Praschniker—Schober, н. д., 89 и д.; Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII, 73 и д. Уп. и Бошковић, н. д., 219 и д.

остаци из римског доба, треба поменути да баш овдје одстојање у миљама није нарочито сигуран аргуменат, поготову кад се има у виду знатна разлика у подацима које дају Појтингерова табла (Tabula Peutingeriana) и Itinerarium Antonini. Сем тога, претпоставка Прашникера и Шобера о правцу којим је ишао овај пут није сасвим сигурна. Мора се водити рачуна о томе да је римски пут могао ићи и кроз равницу, чак водоплавним тереном, као што је случај на траси истог пута код Трешанице, западно од Титограда. Такође се не смије заборавити чињеница да се ниво Скадарског језера у новије вријеме знатно подигао и да терен ближе језеру у античком периоду није ни морао бити онако водоплаван и подводан као што је данас.[34]

Сљедеће значајније мјесто које се са сигурношћу може сматрати станицом на поменутом путу било би код Вуксан-Лекића, гдје је нађен римски миљоказ и гдје и иначе постоје знатнији римски остаци. На овом мјесту Еванс је тражио поменуту Цину, док су Прашникер и Шобер, с обзиром на своју идентификацију тога мјеста са Кодром Маршењт, били приморани да у Вуксан-Лекић ставе Берсумнум или Бирзиминиум. Ова посљедња идентификација не може се, међутим, прихватити, а самим тим вјероватно отпада и повезивање Цине са Кодром Маршењт. Овдје је нарочито значајан податак Равенског географа који изричито наводи да се Бирзиминијум налази поред Метеона (211, 8—10: Iuxta Burzumon est civitas quae dicitur Medione). Овај положај несумњиво ставља Берсумнум (Birzuminium) у подручје данашњег Титограда, те се његова идентификација са Вуксан-Лекићем не може примити. Самим тим искључује се и даља идентификација Титограда са Алатом коју су предложили Прашникер и Шобер. Веома занимљиво је, међутим, да ни Појтингерова табла ни Itinerarium Antonini не помињу Доклеју, што, свакако, показује да главни пут није пролазио директно кроз овај град, већ је до њега морао водити посебан огранак. Мјесто гдје се налазио Берсумнум углавном се идентификује, како је то претпоставио и П. Стикоти (P. Sticotti), са рушевинама Рибнице на ушћу ове ријеке у Морачу у самом Титограду. По Стикотију, овај средњевјековни град лежи на античким темељима.[35] Иначе, за утврђивање трасе пута између Вуксан-Лекића и Титограда имамо неколико података. Код Тузи налазе се два миљоказа, док су Прашникер и Шобер могли констатовати и трагове римског пута на Цијевни, гдје се пут спуштао према обали правећи окуку, да би потом прешао ријеку преко моста. Овдје се јасно распознају колотечине античког пута. Идентификација мјеста на овом путу западно од Титограда чини приличне тешкоће, иако се траса бар дјелимично може пратити. Прашникер и Шобер установили су њено постојање западно од Момишића у правцу Толоса, затим у долини Трешаница, гдје на подводном терену

[34] Praschniker — Schober, н. д., 96 и д., сл. 114.

[35] Sticotti, н. д., 27 и д.

пут лежи на насипу ширине око 3,60 m, док је ширина колотечина 1,60 m. Пут се потом пео ка селу Коловозу, а затим спуштао у равницу — Зетско поље око Даниловграда. Овдје се има очекивати постојање једне станице на путу, вјероватно Алате, с обзиром на коректуру идентификација Прашникера и Шобера. Археолошки, међутим, та станица није документована, али не би било неосновано потражити је негдје око Спужа, чији изванредни положај указује на постојање старог утврђења, гдје су и иначе, наводно, нађене опеке из локалне доклејске радионице (то је у ранијем излагању истакнуто), док се исто тако у Спужу налази узидан један римски натпис посвећен нимфама. Даље одавде правац пута тешко је пратити, али се углавном сматра да је он ишао лијевом страном Зете, а потом се пребацивао у Никшићко поље. Гдје су се, међутим, налазиле станице Sallunto и Varis — није ближе познато. Прашникер и Шобер тражили су Varis код мјеста Повије, гдје су стварно откривена два миљоказа. Слиједеће значајније мјесто на овом путу, Anderba или Anderva, налазило се у близини Никшића, но ни његов положај није потпуно јасно утврђен. На овом простору налазило се неколико локалитета римског периода укључујући ту и сам Никшић, са врло карактеристичним кастелом — утврђењем на коме се данас готово и не виде антички остаци којих је у раније вријеме било, но који несумњиво чува типичну античку основу четвртастог облика, са јако истакнутим угаоним кулама и појединим кулама на срединама зидова. Ова основа одговара низу касних локалитета римског доба, као, на примјер, Диоклецијановој палати у Сплиту, Могорјелу код Метковића или тврђави у Елбасану у Албанији, која је такође сачувала само античку основу. Међутим, утврђења у грађевинама овога облика карактеристична су углавном за период од IV до VI вијека и нарочито честа у Јустинијановом периоду. Отуда се ова грађевина мора сматрати сразмјерно касном, те свакако није у вези са првобитним путем, односно са епохом када је овај пут настао. Такође ван пута налази се локалитет Дукатуша у селу Заврху на десној обали Зете, гдје су у равници нађени архитектонски остаци и једна бронзана статуа и римски новац, између осталог, Неронов. На самом путу могла су се налазити два знатнија римска локалитета, и то Оградице у Озринићима и Моштаница у Штедиму. Оградице леже у равници, западно од села Озринића и овдје се на простору од око 500 × 500 m јављају римски остаци, а виде се, према конфигурацији терена, и основе зграда. Са овог мјеста потиче и један римски натпис, о коме ће још бити говора у вези са територијом муниципија у Доклеји. Моштаница у Штедиму такође лежи у равници, но западно од Никшића, на лијевој обали рјечице Моштанице, поред турског моста. Овдје су раније налажени остаци римске керамике и новац, а нађени су и фрагменти миљоказа. На овом мјесту антички пут морао је прелазити преко рјечице Моштанице, можда баш тамо гдје се налази турски мост данас, иако се у овом мосту не виде никакви трагови античке конструкције. Свакако би било могуће

да се и један и други од поменутих локалитета изједначи са Андербом. По мишљењу Сергејевског, међутим, прије би се радило о Моштаници но о Оградицама, што он закључује на основу удаљености у миљама од сигурно фиксиране Салтуе у Ријечанима.[36] Одавде ка западу траса римског пута дијелом се поклапала са савременом трасом пута Никшић—Вилусе—Требиње, одвајајући се од ње код Кусида, гдје је откривен и један римски миљоказ са натписом. Даље се пут спуштао нешто ниже од данашње трасе према Сланском језеру, но траса је ишла ипак прилично високо изнад језера, тереном који није био водоплаван. У овом дијелу до села Трубјеле преко Воњин-дола мјестимично постоје ивичњаци пута, а миљокази су нађени у Пандурици на источном дијелу Воњин-дола, као и у самом Воњин-долу и у близини цркве и жељезничке станице у Трубјели. Затим, све до Подбожура опет се античка траса углавном поклапа са садашњом, од које се издваја код посљедњег села, гдје се на гробљу налази један миљоказ. У овом дијелу и данас је видљива античка траса која одговара сеоском путу и одликује се обрађеним ивичњацима, а дијелом је усјечена у стијене, те избија њена камена подлога. Ширина јој износи око 3 m. Пут је потом кретао ка Ријечанима, гдје се на већ поменутом локалитету Сантулија у самом пољу, испод Градине (Будетине градине) налазило веће римско насеље. Овдје су откривени дијелови римске архитектуре, римска керамика и новац, као и познати натписи чланова Епикадијеве породице, о којима је раније било говора; од њих је један био princeps кастела Salthua који се према томе може идентификовати са овим мјестом. Сергејевски је такође установио да се испод Будетине градине одвајао други пут, чија је траса видљива на његовом почетку, а који је ишао у правцу југа. Овај би пут према томе вјероватно водио ка Боки Которској и Рисну, преко Грахова, гдје су раније установљени остаци старог пута, и преко Кривошија, што представља уосталом природну комуникацију од Боке у правцу сјевера. Традиција коју је у Кривошијама забиљежио Еванс, да се ради о „Савином" путу (којим је тијело св. Саве пренијето у манастир Милешево), упућује на чињеницу да би се овдје радило о значајној комуникацији, која правцем југ-сјевер пролази кроз цијелу Црну Гору до Пљеваља и Пријепоља, скрећући затим ка Санџаку. (На питање овог пута вратићемо се у потоњем излагању.)[37] Даље од Ријечана пут је затим прелазио преко Врања присоја, Тупана, Кадаруше, ка Дрпама, Кнез-долу и до Мостина на Требишњици у селу Косијереву, гдје је опет прелазио преко моста о чијем нам постојању говори познати натпис који помиње fundus Vesius и о коме смо већ раније говорили. Посебно питање представља гдје се налазио Ad Zizio, о чему су до сада постојала разна мишљења, тако да је Ad Zizio иденти-

[36] Sergejevski, н. д., 87 и д., 100 и д.

[37] A. Evans, н. д. II, 88 и д.

фикован са Гацком (Прашникер—Шобер), Билећем (Еванс) или Требињем (Стикоти). Сва ова гледишта у суштини су недовољно документована. Несумњиво је да је један пут морао водити преко Гацког идући кроз кланац Дуга, који у овом правцу од Никшића представља значајну природну комуникацију. Но, овај правац не би одговарао оном преко Ријечана, нити уопште оноdensе ка Нарони. Највјероватније је да се Ad Zizio налазио између Требиња и Билећа. Сергејевски га ставља код Моска, гдје се одваја пут ка Љубомирском пољу. У самом Љубомирском пољу, у равници, постоји већи римски локалитет гдје је раније био нађен миљоказ.[38] Од Ad Zizio одвајао се затим пут у правцу Епидаура (Цавтата), који је прилично тачно опредијелио Еванс, налазећи чак мјестимично и сачуване остатке трасе. Еванс овдје помиње постојање миљоказа, од којих један у облику стуба у Лучком долу са натписом цара Клаудија, а други, знатно каснији, из IV вијека у Мокром пољу.[39]

Како показује горње излагање, траса пута је откривена на више мјеста. Карактеристично је да је ширина релативно мала, не прелази преко 3,60 m, што је, како истиче Сергејевски, знатно мање од нормалне ширине значајнијих путева у Босни и Херцеговини, која износи око 5 m. Коловоз се по правилу састојао од камена и био је седласто испупчен, а са стране су постојали ивичњаци. Мјестимично је пут усијецан у стијену; на водоплавном терену подизан је на насип. Колотечине се, међутим, ријетко налазе, на примјер код Цијевне, што је углавном посљедица и тврде подлоге. У суштини, траса овог пута прилично се поклапа са данашњом, одликујући се, међутим, и стрмијим падовима. О времену градње пута податке пружају миљокази који су откривени у већем броју дуж цијеле трасе, а од којих су неки и са натписима. Такви су миљокази Клаудија из 47. године у Лучком-долу, затим онај на fundus Vesius у Косијереву датиран именом управника провинције Фунисулана 79—84 године, а потом и миљокази Максимина Трачанина у Кусидама из 236, Филипа Арабљанина у Повијама из 244—249. године, Деција Трајана такође у Повијама из 249—251. и Херенија Етруска из 251. године. Свакако да ови миљокази указују и на дуготрајну употребу поменутог пута. У том смислу, уосталом, говоре и новци откривени у подручју Никшића, који иду временски од римске републиканске епохе (94. године прије н. е.) до цара Галијена (253—268. г.), при чему је нарочито значајна велика остава римског новца у селу Брочанцу ван трасе пута, са 928 комада сребрног римског новца, који обухвата временски распон од Антонина Пија до Галијена. Појава ове оставе доводи се у везу са нередовним и хаотичним стањем у Римској Империји у вријеме владавине овог цара.[40] Занимљиво је да су дуж поменутог

[38] Sergejevski, *Rimska cesta Narona — Leusinium*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII, 111 и д.

[39] Evans, н. д., 96 и д.

[40] J. Ivović, *Nalaz starog rimskog novca u okolini Nikšića i na teritoriji nikšićkog sreza*, Glasnik Zemaljskog muzeja X, 199 и д.

пута миљокази сразмјерно веома бројни и да обухватају дуг временски распон. Отуда изгледа да се овдје не ради увијек о обнављањима и реконструкцијама пута, већ само о постављању миљоказа везаних за величање царева и владавине појединих владара. Факат да се на миљоказима царско име по правилу налази у номинативу казује да се ради о значајном, државном, а не о локалном путу какве подижу градови и градске општине и на којима се по правилу налазе миљокази са именом цара у дативу. За кога се, међутим, директно може везати изградња овог пута, није потпуно јасно, али изгледа прилично оправдано помислити на већ помињаног управника провинције Долабелу (P. Cornelius Dolabella), који је у Далмацији управљао од 16. до 20. године н. е. И иначе, Долабела је познат као градитељ путева, тако да је у Салони нађен један његов натпис који помиње изградњу пута од овог града ка подручју илирског племена Дитиона у Босни. Еванс је мислио да се за дјелатност Долабеле може везати и градња пута од Салоне до Кастела Десидијата, који није ближе лоциран, али се, свакако, налазио у источној Босни.[41] За наш пут, међутим, од изузетног је значаја да је у Епидауру, дакле на самом путу о коме је ријеч, нађен један натпис који помиње Публија Корнелија Долабелу као управника провинције Горњег Илирика, то јест Далмације.[42]

Други пак пут који је забиљежен на Појтингеровој табли водио је дуж морске обале ка Скадру и представља, у ствари, огранак већ поменутог пута Нарона—Скодра, који се од овог издвајао код мјеста Ad Zizio. На томе путу, идући од Епидаура, забиљежена су сљедећа мјеста: (XX) Resinium, XX Vicinium, XV Batua. Очигледно се овдје у редосљеду мјеста ради о омашки, пошто се Улцињ, идући са запада на исток, помиње прије Будве. Трасу овог пута до Рисна идентификовао је углавном Еванс. По њему је пут ишао преко Светог Ивана и спуштао се затим преко Суторине ка Херцег-Новом, пратећи потом једно вријеме обалу и прелазећи преко Мориња ка Рисну у који је улазио са западне стране, на познатом античком локалитету Царине. Несумњиво је да је на овом терену одиста римски живот био прилично интензиван. При томе је нарочито карактеристично да се углавном антички локалитети налазе концентрисани дуж морске обале, те може да се констатује више оваквих налазишта у подручју око Херцег-Новог и између Херцег-Новог и Рисна. Тако су код Игала нађени остаци мозаика и римске опеке — тегуле. Римске опеке нађене су и у Зеленици, а римског материјала има и у Кумбору, затим у Бијелој на локалитету Раке, гдје, међутим, изгледа да насеље које се протеже изнад данашњег пута припада касном римском периоду и раном средњем вијеку. Ипак је значајно да је овдје нађена и једна фрагментована камена римска урна, што указује на сразмјерно

[41] A. Evans, н. д. I, 12.

[42] Sergejevski, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*, 95.

врло рани период. Такође у Каменарима на једном нижем платоу димензија око 200 × 200 m, изнад кога се уздиже на сјеверу високо брдо — што представља типичан положај за римско утврђење — постоје сигурни римски остаци. Нађене су римске опеке, као и дијелови архитектуре. Врло тешко је, међутим, утврдити како је овај пут даље ишао у правцу Котора, гдје је несумњиво морало постојати и једно римско насеље, иако је иначе Котор познат тек релативно касно: помиње га наиме Равенски географ под именом Dekadoron или Dekadaron. Међутим, у самом Котору код данашње ледаре, испод једне касније античке грађевине, постоје, изгледа, и старији римски грађевински остаци. Између осталог, нађен је овдје Аурелијанов новац, а исто тако и фрагменти стаклене римске урне.[43] Према податку Појтингерове табле, пут о коме је ријеч није ишао преко Акрувија (Acruvium), знатног римског града који се, по свему судећи, може лоцирати код данашњег села Бигова на Траштанском заливу. Као и Доклеа, и овај се град налазио ван главног пута. Али, несумњиво је да је за главни пут морао бити повезан, но о тачном правцу којим је ова веза пролазила тешко је одређеније говорити. Ово утолико прије што поједини налази римских споменика на подручју Боке Которске често не могу представљати сигурну индицију за постојање стварних римских локалитета, пошто су многи споменици на појединим мјестима, на примјер у Перасту, у ствари донесени из Рисна. Такав је случај и са дијелом налаза у околини Тивта, иако остаци грчке керамике, као и античке архитектуре, несумњиво говоре да је овдје постојала насељеност у грчком и римском периоду. У Пијавици код Тивта, како је већ речено, нађени су фрагменти опеке из циглане Пансијане (Pansiana), што такође указује на рани период. Сам, пак, главни пут морао се од Котора спуштати према Будви, идући, свакако, преко Грбља. У овом смислу можда указују и извјесни археолошки локалитети на том подручју. Тако се у Врановићима на локалитету Пјаца налазе остаци једне четвртасте грађевине мањих димензија (око 14 × 12 m) чије се контуре јасно виде, а мјестимично се може установити и зид ширине око 1 m. Овдје су нађени фрагменти опека и тегула римског формата, као и коцкице од мозаика. Локалитет лежи непосредно изнад равнице Горњег Грбља, на падини, и представља мање римско утврђење или осматрачницу. Отуда изгледа вјероватно да се ради о утврђењу које се налазило на самом античком путу. Други антички локалитет у правцу Будве био би у селу Ластви, на мјестима Тамнице и Мирине. Локалитет лежи у равници и на њему се налазе опеке и тегуле римског формата, а нађен је и један фрагменат римског

[43] По завршетку овога рукописа изашла је из штампе расправа П. Мијовића, *Acruvium—Decatera—Kotor у свјетлу нових археолошких открића*, Старинар Н. С. XIII—XIV (1962—1963), 37 и д., који стога нисмо могли узети у обзир. Не могавши сада улазити у детаље овог питања, напомињемо да упркос Мијовићевој расправи остајемо при нашој убикацији и аргументима.

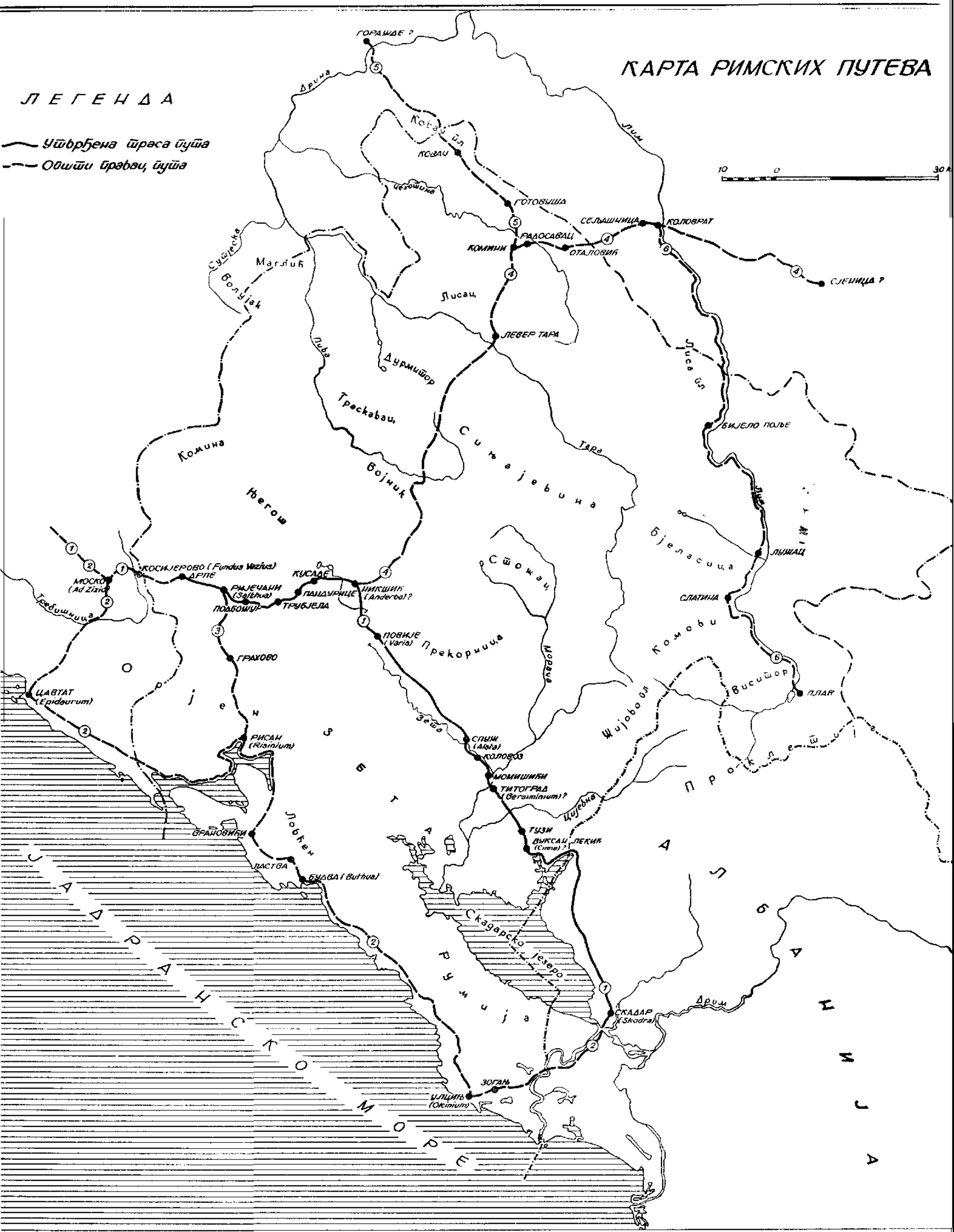

Ск. 7 — Карта римских путева

саркофага. У правцу сјевера локалитет се благо уздиже дуж падине. На овом мјесту постоје, међутим, и каснији археолошки подаци.[44] Није потпуно јасно како је антички пут могао ићи даље од Будве. Но, како је истакнуто у поглављу о геоморфолошком карактеру Црне Горе, изгледа највјероватније да је античка траса морала мање или више пратити ону савременог пута. У том смислу, уосталом, указују и већ поменути римски налази у Петровцу на Мору на локалитету Мириште, гдје се можда налазила античка villa rustica. Од Улциња пут се морао одвајати од обале, крећући ка Бојани и Скадру. Природна комуникација овдје, углавном, прати правац пута ка селу Зогању и Бојани. У овом погледу биће значајни налази у Зогању — на локалитетима Ћерет и Бригадири. Локалитети леже на ивици данашњег канала солане, у ствари непосредно поред данас исушеног Зогањског блата. Сем праисторијских налаза на Ћерету, о којима је већ било говора, и нешто сјеверозападно од саме обале, налажене су и опеке римског формата, а такође је нађена и једна камена римска урна. Поред самог пута за Зогање, на мјесту Бригадири, постоје остаци једног већег утврђења четвртастог облика које има типичан положај за римске локалитете ове врсте. У питању је низак и дугуљаст плато, оријентисан у правцу сјевер-југ. Зидови су грађени са малтером који садржи туцану циглу и у техници трпанца. Према конфигурацији и карактеру малтера, ради се вјероватно о римском утврђењу поред кога се на Ћерету могло налазити насеље и гробље. Непознато је, међутим, ближе мјесто налаза једног камена са натписом који је данас изгубљен, те се његова временска припадност не може са сигурношћу опредијелити а раније се налазио у сусједном селу Коломзи. Ипак, по свему судећи, како природна конфигурација терена тако и поменути налази говоре у прилог постојању античког локалитета на овим мјестима, који се онда свакако налазио поред пута за Скодру.[45]

О другим античким путевима и комуникацијама на територији Црне Горе не располажемо никаквим писаним изворима, те о њима можемо претпостављати само на основу геоморфолошког карактера терена, природних могућности комуникација и одговарајућих археолошких налаза. Свакако је овдје морало бити од значаја неколико путева који су Приморје везивали са унутрашњошћу земље. О путу који је од Рисна водио у правцу Никшића преко Грахова и чији се остаци са доста сигурности могу утврдити, нарочито код Ријечана (Salthua), било је већ нешто говора. Поменута традиција о Савином путу свакако упућује и на његов даљи правац ка Пљевљима и Санџаку, иако му се траса у детаљима добрим дијелом не може утврдити. Изгледа, међутим, да је овај пут, који сигурно представља главну трансверзалу на подручју данашње Црне Горе, ишао приближно куда и данас пролази пут Никшић—Пљевља, преко Шавника, прелазећи преко

[44] Установили аутори рекогносцирањем 1963. године.
[45] Установили аутори рекогносцирањем 1963. године.

Језера. Вјероватно је да је пут прелазио Тару у близини Левер-Таре, дакле отприлике тамо гдје Тару пресијеца и савремени пут. У том смислу указује и налаз на локалитету Преслица код Левер-Таре, гдје се вјероватно налазило светилиште бога Митре, на шта упућују налази уклесани у стијени (о њима ће касније бити говора). Даље према Пљевљима овај се пут може боље пратити, захваљујући археолошким налазима. Он је свакако избијао на Комине, гдје се може претпоставити постојање старог Муниципија S. Јужно од Комина, у селу Потпећу, установио је Еванс постојање једног античког насеља и трагове старог пута. Античко насеље налазило се и код Радосавца, непосредно поред Комина, гдје такође има римских остатака. Пут, према томе, није непосредно пратио данашњу трасу, већ је ишао нешто западно од ње, спуштајући се на Везичницу и избијајући потом на Комине. Од Комина, у правцу Пријепоља, једину могућу природну комуникацију, наравно, уз могућност извјесних варијаната, представља данашњи правац пута. Уосталом, овај нам је правац сразмјерно добро документован и археолошким налазима. Тако Еванс помиње постојање једног миљоказа на мјесту Ћиће, а један миљоказ, нађен у Оталовићима, чува се данас у музеју у Пљевљима. Прелазећи преко Савиног лакта, гдје постоје и праисторијски тумули који указују на врло стару насељеност овог краја, пут се спуштао у долину Сељашничке ријеке, лијеве притоке Лима. Овдје је његов правац документован римским налазима у Сељашници и нарочито оним у Коловрату, непосредно над ушћем Сељашничке ријеке у Лим. О даљем правцу овог пута доста је тешко говорити, но изгледа несумњиво да је он морао прелазити преко Акмачића изнад Нове Вароши, гдје на мјесту Грчко гробље постоји велика римска некропола, данас готово потпуно уништена, и гдје се налази такође траса старог пута, можда римског, и стари бунари.[46]

Друге природне комуникације ка унутрашњости у античко доба врло су слабо документоване. Тако немамо никаквих података за пут који је од Будве могао водити ка унутрашњости у правцу Скадарског језера, села Дупила и Ријеке Црнојевића. Такође се готово не може говорити о путевима из овог времена који од Барског залива воде ка Скадарском језеру, а о којима, нарочито о оном ка Остросу и Ливарима, има више података за средњевјековни период.[47] Антички остаци у овим крајевима за сада су веома ријетки. У Новом Бару откривен је један познoримски гроб, док се слични гробови налазе и у селу Годињу, на обали Скадарског језера на локалитету Кута, гдје су откривени гробови грађени од опека, што говори у прилог њиховом сразмјерно касном датуму.[48]

[46] За налазе овог подручја уп. оријентационо A. Evans, н. д. III—IV, 43 и д.; Н. Вулић, Споменик САН, XCVIII (1941—1948), 161 и д. (са дјелимично наведеном ранијом литературом — Коловрат, Сељане, Сељашница). Локалитет у Акмачићима рекогносцирали су аутори 1964. године.

[47] Ђ. Бошковић, н. д.

[48] Подаци добијени од Велише Лековића, сликара, Нови Бар.

Од других комуникација на територији Црне Горе које су у римско доба постојале, а повезане су природним саобраћајницама, потребно је осврнути се на пут Горажде — Пљевља. Несумњиво је да он представља природну комуникацију чији је значај утолико већи што су у римском периоду оба ова мјеста играла, свакако, значајну улогу. Сам пут, међутим, веома је слабо познат. Око Кавача постоје остаци калдрме, али они можда припадају и каснијој епохи. Од римских налаза на овом терену може се посебно поменути онај у Готовуши, гдје је недалеко од данашњег колског пута, код кућа Чоловића, нађен један фрагменат надгробног споменика из римске епохе. Али, овај налаз остаје за сада усамљен, иако у околини постоје и други остаци који углавном припадају праисторијском периоду, нарочито хумке.[49]

Свакако значајну природну саобраћајницу представља долина Лима. Она је несумњиво морала и у античком периоду играти видну улогу. При том се у првом реду мора мислити на пут који од Коловрата (Пријепоља) води у правцу извора ријеке, док се код Коловрата спаја са линијом пута од Боке Которске према Санџаку, додуше, у изворима недокументованом, али низом археолошких налаза сигурно потврђеном. О путу овом долином данас можемо говорити само на основу појединих археолошких података којима се потврђује постојање налаза из римског доба у том крају. У околини Андријевице познати су извјесни антички налази. Тако је у Забрђу нађен римски надгробни споменик са натписом, а један римски споменик такође са натписом откривен је у истом подручју, у селу Слатина на путу између Андријевице и Иванграда. Код самог Иванграда значајни су антички остаци који указују на постојање једног већег римског локалитета у селу Лужац, о чему ће бити говора и у каснијем излагању. У самом Бијелом Пољу, нађен је један вотивни споменик посвећен Хераклу, што би такође говорило у прилог постојању једног римског насеља у самој Лимској долини.[50]

Несумњиво веома значајне биле би природне комуникације које од Титограда воде ка Гусињу и Плаву, преко Медуна и Рикавачког језера и долином Цијевне. На значај ових комуникација указано је и у поглављу о геоморфологији Црне Горе. Но, сем самог Медуна, који је нарочито познат у нешто ранијој, као и у каснијој епохи, не постоје поуздани налази античког периода којима би се овај пут дао документовати. И само подручје Горњег Полимља око Плава и Гусиња веома је сиромашно археолошким остацима уопште, а сигурни римски налази из овог краја засад су непознати. Податак који наводи Еванс о једном римском насељу

[49] Констатовали аутори рекогносцирањем 1964. године.

[50] Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА LXXI (1931/4) (Слатина код Андријевице); 10 (Лушци код Иванграда и Будимље, сада узидано у цркву Ђурђеви ступови); 11 (Бијело Поље). Уп. и Бошковић, Историјски записи XI, XIV, 225 и нап. 13.

у близини Плава сасвим је неодређен и несигуран, те није могао бити ни провјерен на терену.

Остаје отворено и питање да ли се може рачунати са постојањем једног пута који би од Доклеје, односно Берсумна код данашњег Титограда, водио у правцу Колашина, пратећи углавном долину Мораче. На постојање оваквог пута указују само извјесне индиције, од којих посебно треба поменути остатке једне античке грађевине код Дољанске главице, као и античке остатке на Роганским странама, којима се долина Ширалије одваја од долине Мораче. Код села Смокова на десној обали Мораче, поред самог данашњег пута од Колашина ка Титограду и непосредно испред моста преко Мораче, видјели смо уклесану у стијену трасу једног старог пута, али је немогуће утврдити да ли се она може везати још за антички римски период.

Према свему изнијетом, види се да је територија Црне Горе била у приличној мјери избраздана римским путевима, који су, међутим, археолошки и до данас недовољно испитани и познати, иако се бар неки од њих могу детаљно пратити. Ове комуникације, које свакако једним дијелом воде своје поријекло из праисторијског доба, остале су такође дјелимично у употреби и током средњег вијека.

АНТИЧКИ КУЛТОВИ

Испитивање античких култова представља значајно поглавље у проучавању старе историје једног одређеног краја. Кроз ово проучавање ствара се могућност упознавања разних етничких елемената, њихове културне симбиозе и сажимања, што пружа слику о културним приликама и о односима разних етничких група.

На територији Црне Горе може се установити постојање трију главних група култова, и то домаћих-илирских, римских у ужем смислу и, коначно, оријенталних култова.

О илирској религији уопште доста је тешко говорити, јер су илирски култови прилично слабо познати. Извори који нам о њима говоре, епиграфски или умјетнички, припадају углавном релативно касној епохи, то јест периоду римске доминације, када је веома често тешко сагледати у потпуности све елементе одређеног култа, пошто се они, бар дјелимично, контаминирају са римским култовима, а у оквиру такозване interpretatio romana или latina преузимају се и имена, дијелом атрибути, а исто тако и поједини називи божанстава. О светилиштима, пак, веома смо слабо обавијештени, пошто су се она, колико знамо, углавном налазила под ведрим небом. Из прериимског доба не постоје епиграфски споменици који би о овим култовима говорили, а нема ни умјетничких представа, пошто је рана илирска култура и умјетност била претежно аниконична, тако да се умјетничке манифестације одражавају више у орнаментици, а готово никако у ликовним представама.

Свакако да се у илирској религији може рачунати и са извјесном временском стратификацијом култова, те се поједини култови у каснијој епохи почињу губити, или се јављају у сложеним формама, код којих је често тешко издвојити примарне облике божанства од оних који се каснијом еволуцијом формирају у другом виду.

Већ раније указано је на чињеницу да је код Илира као божанство видну улогу играла змија. Мора се претпоставити да је овај култ сразмјерно веома стар, пошто се митови о Кадмосу и Хармонији и о Илириосу повезују са змијом. Такође је већ напоменуто да се име Енхелејаца доводи у везу са ријечју ἔγχελυς — јегуља. У ствари, може се сматрати да би змија била примарни заштитник и примарно божанство Илира, чији је култ несумњиво хтонског карактера. Као таква, змија је могла бити везана и за култ мртвих, симболишући митског претка, но исто тако и за култ земље, а самим тим и за култ плодности. У том смислу указују и вјеровања која су се очувала до наших дана, на примјер, она у вези са змијом-блавором у Паштровићима, о чему је у ранијем излагању већ било говора. Археолошки, међутим, о овом култу доста је тешко говорити и докази којима располажемо мање-више су индиректни. Свакако се може претпоставити да се гривне са змијским главама, које се појављују већ од VI—V вијека прије н. е. — али се као накит прате и у касније вријеме, на примјер, у хеленистичкој Будви — не могу третирати искључиво као декоративан и украсан елеменат, већ да се у њима крије и извјесна религиозна концепција, везана у првом реду за култ змије, илирског хероса епонима. Нејасно је, међутим, да ли се на плочицама нађеним у Гостиљу, које су иначе идентичне са онима код Јапода, може рачунати и са представом змије, што би такође указивало у истом смислу. Описане нише у Медуну, које се налазе поред пута ка акрополи, несумњиво су култнога карактера и одговарају општим обиљежјима илирских светилишта под ведрим небом. Но, изгледа да је овај култ у римском периоду знатно изгубио од свог значаја, пошто о њему располажемо врло малим бројем података. Очигледно је да у ово вријеме змија више не представља истакнуто илирско божанство, те се њен култ задржава само уско локално. На ово указује вотивни натпис из Блача код Скопља, на коме се спомињу Draccon и Draccena, а још више натпис на стијени код Тројака између Прилепа и Градског у Македонији, гдје је у рељефу приказана змија, а натпис изричито говори да је ту поштован Дракон (Δράκοντι τῷ τῷδε τειμωμένῳ), што, међутим, потврђује за ово доба чисто локални карактер култа.[51] Значајно је, међутим, да оба налаза потичу са илирске територије: скопски из области Дарданаца, а онај из Тројака са ширег подручја Пеонаца, чија је повезаност са Илирима несумњива.

[51] Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд (1933), 31 (Дракон), 85 и д. (Дракон и Драцена). Интерпретација овог посљедњег натписа је неприхватљива.

Сигурно је да је у религији Илира врло важну улогу морало играти једно знатно божанство плодности и вегетације, што је и разумљиво, с обзиром на то да су се Илири бавили у првом реду сточарством. У овом божанству спајале су се и разне функције, тако да је, већ према схватању, оно касније, у римско доба, могло добити и разне видове и интерпретације. О факту да, упркос извјесним општим и заједничким особинама, овдје несумњиво постоје и локалне варијанте говоре и даљи подаци из римске епохе, који су нам о имену и о идентификацији тога божанства познати. При том ваља одмах напоменути да се ово божанство често може појављивати у мушком облику, но и са својом женском паредром, то јест одговарајућим женским божанством. Као илирско божанство у ужем смислу, овај се бог у разним крајевима јавља под разним именима, и то Видас (Vidasus) са женском паредром Таном (Thana) — који нам је божански пар познат из околине Топуског — затим Андин (Andinus) са натписа из околине Качаника, или Магла (Magla), што представља непотпуно име божанства, такође без сумње локалног илирског карактера. И у римској интерпретацији постоје различите идентификације овог врховног божанства, међутим, са основном суштинском повезаношћу у његовом карактеру. Тако се ово божанство код Јапода изједначује са Нептуном, како то показују натписи — откривени у Привилици код Бихаћа — посвећени богу Бинду (Bindus) Нептуну. На подручју илирског племена Далмата, пак, чести су натписи и вотивне рељефне представе које су обележене именом бога Силвана. При томе је карактеристично да, упркос овој идентификацији, поменути далматски Силван у иконографској представи може ближе да се повеже са старим аркадским-грчким божанством Паном, јер се он представља са козјим ногама и роговима. Код представа овог Пана такође је значајно поменути да се он често јавља заједно са женским божанством које се идентификује са римском Дијаном, односно грчком Артемидом, то јест богињом чији је култ такође везан за плодност, вегетацију, шуму и лов, док поред тога постоје и рељефи на којима се Силван, сам или у заједници са женском паредром, јавља приказан и у вези са појединим другим божанствима, и то како са нижим, као нимфама, тако и са знатнијим боговима римског Пантеона, на примјер, Меркуром — грчким Хермесом, који је, уосталом, по античкој традицији, некад и сматран оцем овог божанства. Као бог вегетације и бог пастир, Силван се некад појављује и са извјесним атрибутима који га повезују са сличним у суштини и примарно варварским божанством Дионисом, односно Либером старих Римљана, што се види и у представама са кожом звијери, вјероватно пантера, или са грожђем.

Веома је занимљиво да се код Далмата ово божанство појављује и са разним епитетима. Тако се Силван назива шумски (silvestris) и домаћи (domesticus), а постоји и назив messor, код кога није јасно да ли ово име представља у ужем смислу име бо-

жанства, те према томе, једну мање или више локално и територијално ограничену варијанту, или је пак назив messor епитет са значењем жетелац. У сваком случају, ови разни епитети добрим дијелом означавају и разне функције божанства. Тако domesticus у ствари повезује латинску интерпретацију Силвана, односно одговарајућег илирског божанства са исконским култом предака и родоначелника везаног за домаће огњиште. Епитет messor повезивао би га са постојањем земљорадње и са култом земљорадничких, у суштини хтонских — подземних божанстава.[52]

Уопште узевши, о светилиштима овог божанства познато нам је врло мало, али се она могу уклопити у општи карактер илирских култова. У вези с тим, за нас је од особитог значаја светилиште у Мочићима код Цавтата, гдје је примарно постојало светилиште Силвана, на шта указује веома лоше очувани дио култне рељефне представе. Светилиште се налазило испод једне стијене на којој је поменути рељеф био урезан, а у непосредној близини једног извора. Када се има у виду да се и светилиште Бинда Нептуна на Привилици налази под ведрим небом, а у близини извора, постаје јасно да је и овдје у питању карактеристично светилиште божанства под ведрим небом.[53]

Свакако да се са сигурношћу не може говорити о карактеру оваквог божанства међу илирским племенима на територији данашње Црне Горе, иако светилиште у Мочићима на непосредно сусједној територији упућује на факат да је и у овом виду и у оваквој латинској интерпретацији поменуто божанство било поштовано у овим крајевима. Ипак, подаци којима за Црну Гору располажемо о овом виду поменутог божанства, апстрахујући при томе локалне варијанте и држећи се само његовог општег карактера, претежно су индиректни. Један вотивни натпис из околине Пљеваља указује сигурно на постојање култа Силвана. У питању је натпис откривен у Радосавцима, непосредно поред Комина, а сигурно на територији античког Муниципија S. На истој територији, из Коловрата, познат је натпис посвећен Дијани, који опет упућује на култ паредре овог врховног божанства. Посебно мјесто заузима, међутим, натпис из Доклеје посвећен Дијани Кандавенској (Diana Augusta Candaviensis), која несумњиво представља локално божанство, но са једне нешто даље територије. Кандавија (Candavia) је, наиме, мјесто које лежи на Via Egnatia између данашњег Елбасана и Охрида, у подручју гдје је и иначе позната римска станица Ad Dianam. Сигурно је, према томе, да се у поменутом случају ради о једном уско локалном култу једног илирског домаћег божанства интерпретираног као Дијана, но сам

[52] D. Rendić-Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata,* Glasnik Zemaljskog muzeja X, 5 и д.

[53] Исти, *Da li je špelej u Močićima služio samo mitraičkom kultu,* Glasnik Zemaljskog muzeja VIII (1953), 271 и д. За култ Бинда Нептуна уп. такође Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen VI, 154 и д.; VII, 33 и д.; Марић, н. д., 9 и п.

поменути епитет упућује на форму култа и његову варијанту која није директно везана за област Доклеје, већ је у томе виду овамо донијета са стране.[51] Треба поменути такође да у самој Доклеји постоји и храм богиње Дијане, али се овдје мора поставити питање да ли је појава овога храма везана за примарне, домородачке култове, или се ради о општем римском култу, који је и у овом подручју могао бити прихваћен. На улогу Дијане код Илира упућује и њена представа на новцима Балајоса. Коначно, од нижих божанстава која се везују било за Силвана или за Дијану у њиховом општем и заједничком култу, онаквом какав он постоји код Далмата, треба скренути пажњу и на нимфе којима је посвећен један натпис откривен у Спужу, иако мјесто његовог примарног налазишта није ближе познато.[55] Други карактеристичан елеменат који нас овдје упућује на извјесне форме локалног илирског култа, сличног култу далматинског Силвана, и у ширем смислу култу божанства које је у латинској интерпретацији изједначено са Нептуном код Јапода (Бинд Нептун), представљају извјесне традиције и локална вјеровања везана за жртвовање јарца или јарета. Тако се на Ријеци Црнојевића налази предање да је ријека потекла у тренутку кад су ловци убили дивљег јарца, док се код Добрског села прича да се Нова вода појавила када је ухваћен јарац и када му је одсјечено уво. Занимљива у том погледу је једна Хорацијева ода (III, 13) у којој се једном извору—бандузијском — прозрачнијем од стакла и достојном вина и цвијећа, обећава као жртва јаре:

O fons Bandusiae, splendidior vitro
Dulci digne mero non sine flori bus,
Cras donaveris haedo.

Положај овог извора није јасно утврђен, али већ само његово име Bandusia, упркос скепси Вулића, подсјећа на име илирског божанства Бинда. Ово утолико прије кад се има у виду и чињеница да је пјесник Хорације био родом из Апулије, подручја Италије гдје су својевремено били насељени Илири.[56]

Занимљиво је, међутим, подсјетити најзад и на раније детаљно описано светилиште у Липцима. Иако оно припада много ранијој епохи, веома је карактеристично да је и овдје у питању светилиште под ведрим небом, у непосредној близини извора, да фигуралне представе такође упућују на култ једног божанства природе, лова или вегетације. Не би према томе било искључено да Липци представљају једну рану етапу оних култова који се код Илира касније у потпуности формирају.

[54] Praschniker — Schober, н. д., 2 и д., сл. 4.

[55] Вулић, Споменик СКА LXXI, 50.

[56] Вулић, *Један carmen Хорацијев* (III, 13), *Неколико питања из античке историје наше земље и римске старине*, 55 и д.

На овом мјесту потребно је још посебно указати на врло карактеристичне представе на надгробним споменицима на територији старог Муниципија S..., то јест у области Пљеваља и Пријепоља са Коловратом, а још шире у даљем подручју западне Србије, око Ужица и Чачка. Овдје се, наиме на бочним странама надгробних споменика, појављују представе такозваних Атиса, то јест пастира који стоји са фригијском капом на глави, са прекрштеним ногама, држећи некад у руци буктињу, а по правилу ослоњен на пастирски штап — pedum. Једну варијанту ових представа у пљеваљском крају представљају и рељефи сличне, но крилате фигуре, вјероватно генија смрти. За овакве представе на надгробним споменицима (сл. 26), о којима ће још бити говора, изнио је још Еванс мишљење да се оне вјероватно могу повезати за утицаје иконографије Митриног култа, то јест за представе оних пратилаца који се појављују уз главну сцену на Митриним рељефима, дадофора, Каутеса и Каутопатеса (Cautes и Cautopates).[57] Нарочито је занимљива чињеница да се овакви рељефи по правилу јављају на надгробним споменицима домородаца, како то показују и имена која се на споменицима појављују. Како ће у даљем излагању бити још показано, Митрин култ није, по свему судећи, у овом подручју ухватио дубљег коријена, иако није био непознат. Отуда се не би могло искључити да су иконографске представе ове врсте преузете из Митриног култа, но да је њихова омиљеност међу домородачким илирским становништвом у вези са старим домаћим култовима ових крајева, то јест са култом пастирског божанства које се код Далмата манифестовало у виду Силвана.

Међу домаћим, домородачким илирским становништвом посебну улогу играо је и култ к о њ а или к о њ а н и к а. Да је овакав култ код Илира уопште постојао, имамо неколико доказа, док се за територију Црне Горе могу у овом смислу навести и значајне конкретне чињенице. Тако је веома занимљива појава недавно откривеног рељефа такозваног Трачког коњаника у околини Врања, на коме је ово божанство обиљежено именом Tato Patrius. Само име Tato, како мушко тако и женско, у варијанти Tato (или Tatto) и Tata (или Tatta) типично је илирско, а епитет Patrius несумњиво показује да се ради о божанству предака, или родоначелнику племена. Да се овакав натпис повезује са представом Трачког коњаника, свакако ће стајати у вези са чињеницом да се илирско коњаничко божанство у својим одликама, карактеру и начину приказивања, јако приближавало овом трачком богу, коме се, судећи по дедикацијама и разним именима којима се оно обиљежава, може приписати и низ различитих функција: у питању је божанство хтонског карактера које се може сматрати као бог предака или мртвих, но исто тако и као бог љекар, бог смрти, а

[57] A. Evans, н. д. III—IV, 34 и д.

вјероватно и плодности[58] Овдје је нарочито интересантан факат да се и на надгробним споменицима и то добрим дијелом у ужем илирском подручју, посебно у западној и југозападној Србији и околини Пљеваља, појављује представа коњаника који можда представља деифицираног покојника, но се свакако и у том случају има протумачити као приказ у коме се мртви изједначује са божанством — психопомпом, који душе мртвих води на онај свијет.[59] Сем тога, и писани извори говоре нам о значају коња у илирским култовима. Врло је значајан податак који за подручје Илирика даје Фест, подвлачећи да се Нептун назива и „Hippius" (коњски), било стога што је Сатурну мјесто Нептуна било дато ждребе да га он пождере, или зато што је Нептун ударцем трозуба из земље извукао коња. Стога се у Илирику сваке девете године жртвују по четири коња (Festus 90: Hippius . . . Neptunus dictus est. . . vel quod equleus, ut putant, loco eius suppositus Saturno fuerit, quem pro Neptuno devoraret; vel quod tridentis ictu terra equum excierit, cui ob hoc in Illyrico quaternos equos iaciebant, nono quoquo anno in mare). Сличан податак даје и Сервије у свом коментару уз Вергилијеве *Георгике*, наводећи да је Сатурну дат коњ кога је он појео мјесто Нептуна и да стога Илири сваке године жртвују коња Сатурну, бацајући га у воду. (Servius ad Vergilli Georgica I, 12; Saturno. . . pro Neptuno equum oblatum devorandum tradunt, unde Illyricos quotannis ritu sacrorum equum solere aquis immergere). Ови подаци значајни су из два разлога. Појава жртвовања коња у овом смислу свакако представља жртву замјене, то јест примарне људске жртве замијењене су жртвовањем ове животиње. Култ је несумњиво постојао код Илира, а факат да се животиње бацају у море упућује првенствено на његово постојање у приморском подручју. С друге стране, треба се сјетити и идентификације Бинда — као бога чији је култ везан за изворе — са Нептуном, што према томе упућује на чињеницу да је један од видова главног божанства код Илира било оно које се са овим римским богом идентификује, а за кога се тијесно везује коњ.[60]

Далеко значајнији, међутим, посебно за територију Црне Горе је податак који говори о поштовању бога коњаника М е д а у р а (Medaurus) у Рисну. Овај податак пружају два натписа у стиховима, који су откривени у Ламбези у сјеверној Африци, а припадају II вијеку н. е. У првом од ових натписа казује се да је Медаур поштован у Рисну и да је он домаћи бог — лар, предак та-

[58] Ђ. Бошковић, *Прилог проучавању „Трачког коњаника"*, Старинар Н. С. VII—VIII (1956—57), 159 и д.; М. Суић, *Tato, илирски Deus patrius*, Старинар Н. С. XI (1960), 93 и д. За преглед споменика Трачког коњаника у нашој земљи, уп. A. Cermanović-Kuzmanović, *Die Denkmaler des thrakischen Heros in Jugoslawien und das Problem des thrakischen Reitergottes*, Archaeologia iugoslavica IV (1963), 31 и д.; Вулић, *Трачки коњаник и друге иконе из античког доба*, Споменик САН XCVIII, 281 и д.

[59] Вулић, н. д.; I. Čremošnik, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts LIV (1959), 207 и д.

[60] Марић, н. д., 8 и д.

моћњег становништва, а да се приказује како једном руком савлађује коња који се пропиње, док другом, дигнутом поред ува, баца у даљину смрт, што свакако представља пјесничку форму за бацање копља.[61]

У другом натпису јасно се каже да Медаур, чијим се сином сматра дедикант који себе назива Medaurius — што опет указује на његов карактер бога претка, а такође одговара илирском начину извођења филијације — баца копље са коња кога обуздава.[62]

Чињеница да се Медаур у првом натпису обиљежава као лар, а у другом као божанство предака — patrium numen, јасно указује на његов карактер. С друге стране, први натпис говори о томе да је његов култ био развијен у Рисну и да је он заштитник овога града. Отуда је изведен закључак да би он представљао само локално божанство.[63] Ово гледиште је само унеколико тачно, јер треба нарочито подвући да се и бог Тато на натпису из околине Врања назива patrius, исто као што је то случај са Медауром у другом натпису. Описи, пак, које оба натписа пружају показују готово идентичност са иконографском представом Трачког коњаника. Закључак који се из свега овога да извести био би да код Илира у ширем смислу постоји једно божанство предака замишљено и приказивано као коњаник, у иконографској представи веома слично Трачком коњанику, а вјероватно и у садржају; оно је, међутим, носило различита имена, као Тато и Медаур, исто онако као што и друго божанство, о коме је било говора, носи, по свему судећи, разна имена, као Видас, Магла и друго.

У вези са илирским божанствима на подручју Црне Горе потребно је још посебно указати на култ бога М е р к у р а, за који има нарочито индиција у античкој Доклеји. Овдје се Меркур јавља приказан на саркофазима и рељефима са својом типичном капом петасосом и штапом керикејоном, док се уз њега често појављује пијетао. Овакав приказ Меркура обиљежава га као бога психопомпа који душе покојника води на други свијет. На његов хтонски карактер у овом случају упућује и представа пијетла, који се уопште јавља као животиња везана за култове хтонских божанстава. Несумњиво је да Меркур у овом виду не представља изразито илирско божанство, но, с друге стране, његова честа појава у Доклеји можда упућује на то да би се овдје радило о римској интерпретацији једног старог илирског божанства. Можда такође није без значаја чињеница да се Меркур иначе повезује и са Силваном, те би по једној верзији био Силванов отац, а постоје и далматински Силванови рељефи на којима се он јавља у вези са

[61] Moenia qui Risinni Aveacia, qui collis arcem Dalmatiae, nostri publice Lar populi, Sancte Medaure domi et sancte hic nam templa quoque ista Vice, precor, parva magnus in effigia. Succussus laeva sonipes qui surgit in auras Altera dum letum librat ab aure manus.

[62] Hastam eminus quae iaculat refreno ex equo Tuus, Medaure, dedicat Medaurius. (Ријеч је о вотивном рељефу — respirans facies patrii Numinis).

[63] Марић, н. д., 10 и д.

овим божанством. Коначно, на једном од доклејских саркофага са представом Меркура, јавља се и чисто илирско име Epidia Tatta.[64]

Такође се можда са извјесним илирским култовима могу повезати и фигуре уско локалног карактера које се налазе на надгробним споменицима подручја античког Municipium S (сл. 44), и то у потпуно идентичним формама у Коминима код Пљеваља и у Коловрату код Пријепоља. У питању је, наиме, фигура приказана у покрету која у једној, спуштеној руци држи грозд, а другом придржава на рамену котарицу са култом бога Диониса или Либера, са којим уосталом стоји у вези и Силванов култ, тако да се на извјесним рељефима Силван појављује и са неким атрибутима Либера, на примјер са гроздом.[65] Ова је појава, уосталом, сасвим разумљива када се има у виду да је Дионис-Либер примарно варварско божанство, можда трачког поријекла, на шта особито указује трачки култ Диониса као бога плодности и вегетације, за који је везан и необуздани и бучни ритуал. Отуда се и идентификација одговарајућег божанства код Илира са римским Либером у оквиру римске интерпретације једног илирског култа може добро разумјети.

Нејасно је у којој се мјери култ Херакла може такође повезати за извјесне римске интерпретације неког старог илирског божанства. У неким провинцијалним римским подручјима, као у дијеловима Македоније, овај је култ био нарочито омиљен. С друге стране, не треба заборавити ни чињеницу да је Хераклов култ у римском периоду био нарочито развијен у III вијеку, особито почевши од владавине династије Севера.[66] Са територије Црне Горе податке о постојању овог култа имамо са неколико вотивних натписа и то из области Муниципија S., а затим и из Бијелог Поља. При томе се натписи посвећују Хераклу, или он носи епитет Augustus, што вјероватно упућује на везу са царским култом.[67] Такође не треба заборавити да територија Муниципија S., Комина код Пљеваља, припада подручју које је урбанизирано од средине II вијека, те би се отуда могло претпоставити да је у то доба Хераклов култ као римски, а не примарно везан за извјесно домородачко божанство, био пренијет у ове крајеве.

Исто тако, нејасно је како треба интерпретирати иначе непозната божанства Домн (Domnus) и Домна (Domna) која се јављају на једном натпису из Доклеје. У питању су у ствари прије епитети божанства него његово стварно име. Мора остати отворено

[64] Sticotti, н. д., 147 и д., сл. 86, 88—90; 176, бр. 45, и сл. 131.

[65] За везу Силвановог и Дионисовог култа, уп. D. Rendić-Miočević, Glasnik Zemaljskog muzeja X, 5 и д.

[66] Ово питање обрађивали су код нас Ђ. Мано-Зиси, *Фигура Херакла из Тамнича,* Зборник радова Народног музеја I (1958), 63 и д.; Д. Срејовић, *Бронзана статуета из Тамнича,* Старинар IX—X (1958—1959), 43 и д.

[67] Уп. стр. 229. и 237.

питање да ли се према томе помињање Домна и Домне може довести у везу са постојањем једног врховног илирског божанства и његове паредре онако како се код Далмата у римској интерпретацији јављају Силван и Дијана, а иначе Видас и Тана.[68]

Поред илирских, поштовано је у провинцији Далмацији и посебно на територији данашње Црне Горе и више божанстава изразито римског карактера, која су углавном позната по натписима. Ту се у првом реду појављује Ј у п и т е р, чији је култ био нарочито развијен у Римском Царству као врховног бога, најбољег и највећег — Iuppiter Optimus Maximus. Натписи посвећени овом богу налазе се на више мјеста и познати су особито из Доклеје и са подручја Муниципија S., у Коминама, гдје је један натпис посвећен овом богу као громовнику [I(ovi) O(ptimo) M(aximo) F(ulguratori)]. Везан за војничке култове, Јупитер се појављује и са називом Cohortalis или у скраћеној форми Cortalis, односно Chortalis. И натписи ове врсте познати су из Доклеје и са територије Муниципија S. При томе је занимљиво да се у овом посљедњем крају јавља и одређен начин скраћивања епитета у облику CHO, мјесто Cohortalis. Сем у Коминима, овакву скраћеницу налазимо и у сусједним Сељанима.[69]

Мали је број натписа који су посвећени Ј у н о н и. Она се јавља, на примјер, на једном натпису са Госпиног отока код Тивта са епитетом Луцина, као богиња заштитница порођаја. На натпису из Затона код Бијелог Поља Јунона се јавља са епитетом Регина, који је и иначе за њу уопште карактеристичан. Име дедиканта на овом натпису је, на жалост, скраћено (A C T), тако да се о њему не може ништа ближе констатовати, те је немогуће рећи да ли се ради о доморецу или о досељенику.[70]

Од других божанстава изразито римског карактера појављују се још и В е н е р а (Venus) са епитетом Augusta, на натпису из Доклеје, док је већ раније било говора о дедикацијама Либеру као Liber Augustus, затим Силвану у Радосавцу код Пљеваља на територији Муниципија S. и, коначно, Дијани, која се на истој муниципалној територији јавља у Коловрату, а у Доклеји под именом Candaviensus.

[68] Марић, н. д., 87; Sticotti, н. д. 158, бр. 8. Натпис је оштећен и читање несигурно.

[69] Patsch, *Archaeologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina IV (1896), 284, бр. 25; *Corpus inscriptionum latinarum* III, 8299. За натпис из Сељана уп. Patsch, н. д., 294, бр. 48. Овдје скраћеница гласи CHOR.

[70] За натпис са Госпиног отока F. Bulić, *Ritrovamenti antichi Otok presso Krtola*, Bulletino di arheologia e storia dalmata XXVI (1903), 146 и д. Недавно откривени натпис из Затона преписали смо у музеју у Бијелом Пољу. У питању је јако оштећена ара. Натпис гласи:

I V N(oni)
R E G(inae)
A C T (име дедиканта?)
L(i)B(ens) P(osuit)

Занимљиве су, најзад, и дедикације још неким божанствима као свим боговима или свим боговима и богињама (Deis omnibus и Dis Debusque omnibus) на натписима из Доклеје. На два доклејска натписа појављује се и посвета мјесном генију (genio loci). У оба случаја ова посвета стоји у вези са посветом и другим божанствима, и то Јупитеру (Iovi Optimo Maximo) и Епони (Eponae Reginae). Такође је овдје веома значајна чињеница да су оба поменута натписа посвећена од војника, и то први од припадника кохорте voluntariorum — у ствари Cohors VIII voluntarium, о којој је у ранијем излагању већ било ријечи као војној јединици ауксилијарних трупа на територији римске провинције Далмације (дедикант Publius Bennius Egregius), а у другом случају од подофицира, бенефицијара, легије I adiutrix, који је овдје, по свему судећи, био додијељен на службу у некој бенефицијарској станици, пошто натпис, према именима конзула Криспина и Елијана, може да датира из 187. године н. е., дакле из времена када сједиште ове легије већ одавно више није било у провинцији Далмацији (дедикант Caius Ocratius Lacon).[71]

Трећу групу култова на територији данашње Црне Горе представљају оријентални култови. Они су, међутим, сразмјерно врло слабо заступљени. У првом реду појављује се култ бога Митре, који је био раширен у цијелој Римској Империји, а у чијем ширењу у провинцији Далмацији сем војника видну улогу играју и робови и ослобођеници, и службеници илирске царине (Portorium Illyrici), те га прихватају и домороци. Подаци о распрострањености овог култа само су дјелимично сигурни. Тако су врло непоуздани они подаци који говоре о Митрином култу у Кривошијама и у околини Рисна. П. Буторац наводи да је овдје прије првог свјетског рата нађен један „Митрин кип", али о налазу из Кривошија не даје никакав ближи податак. Исто тако недовољно је поуздан његов податак о налазу бронзане и камене ноге бика у Рисну, што би, по њему, указивало такође на Митрин култ. Треба поменути да су вотивни рељефи овог култа претежно од камена. Бронзана фигура бика прије би упућивала на култ Јупитера Долихена, оријенталног божанства приказаног како стоји на бику. Но, с друге стране, ширење овог посљедњег култа у нашим крајевима везано је првенствено за војску, која, како је већ показано, у римско доба на територији Црне Горе није играла видну улогу. Но, да би се у Приморју иначе могло очекивати ширење Митриног култа, показују и други бројни налази из приморске области, односно из приморских римских градова и њихове непосредне околине. Овдје су свакако најближи налази из Цавтата — из његове околине, гдје је на мјесту Свети Јурај постојало светилиште под ведрим небом са рељефом Митре који убија бика. Према новцу који је овдје нађен, ово светилиште припадало би III—IV вијеку н. е. Други налаз у истом подручју био би онај у Мочићима, гдје

[71] Sticotti, н. д., 157, бр. 4; Вулић, Споменик СКА LXXI, 124, бр. 302.

је, како је раније показано, постојало најприје светилиште посвећено Силвану; оно је касније замијењено Митриним светилиштем под ведрим небом, такође са типичном представом Митре и бика, али, међутим, од уобичајене схеме одступа у томе што је приказано не убијање бика, већ сцена која томе непосредно претходи, када Митра преко гаврана добија налог за жртвовање животиње. Као пратиоци Митре на овом рељефу јављају се уобичајене фигуре Каутеса и Каутопатеса.[72] Нема поузданих индиција које би са апсолутном сигурношћу указивале да је култ Митре постојао у Доклеји, иако би се то иначе могло очекивати. На једном натпису из овог града спомиње се необично божанство Ананке. Њега Стикоти доводи у везу са Фортуном или Фатумом, који се појављују и у Митрином култу. У унутрашњости Црне Горе, у њеном сјеверном дијелу, имамо нешто више поузданих података. Тако је на Левер-Тари на локалитету Преслица постојало Митрино светилиште, које је, као и у Мочићима, било под ведрим небом. Овдје се наиме на стијени налази урезана једна ниша, а поред ње је приказана у рељефу ара—жртвеник са натписом у коме се Митра назива Invictus Augustus, без спомињања имена самог божанства. Оваква формула је иначе прилично ријетка у нашим крајевима, али се јавља у територији римске Далмације (у Јајцу), док је позната и у Панонији, и то у Птују. Дедикант на натпису са Левер-Таре могао би бити домородац: његово име није у цјелини сачувано, али је он несумњиво носио гентилициј Аурелиус, који је иначе најтипичнији на споменицима са подручја Муниципија S. и махом се везује за романизовано илирско становништво. Из области тог муниципија пак — из Комина, такође је познат један вотивни споменик посвећен Митри. Занимљиво је да се и овдје јавља прилично необична дедикација за наше крајеве, то јест само Soli Invicto. Сигурно је, међутим, да је култ Митре морао имати извјесног утицаја у ширем, јако конзервативном илирском подручју које се налази у југозападној Србији и сјеверним дијеловима Црне Горе. На то упућује натпис из Биоске код Ужица са дедикацијом Invicto Mitrae, као и онај из Јежевице код Чачка, гдје се бог опет не помиње својим именом, већ само као Invictus Deus. Такође је већ указано на чињеницу да се такозвани надгробни Атиси, познати у истом подручју, гдје су веома чести на надгробним споменицима, иконографски блиско везују за Митрин култ, ако се они и могу овдје садржајно везати за овај култ, што, изгледа, показује њихов изразито локални карактер и везу са домородачким становништвом — ипак се може закључити да су представе Митриног култа у овом крају биле сразмјерно добро познате.[73]

[72] Rendić-Miočević, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, 271, и д.; за Митрин култ и оријенталне култове код нас уопште Љ. Зотовић, *Ликовне представе оријенталних култова у Југославији* (дисертација, Београд 1964).

[73] Patsch, н. д., 292, бр. 46 (Левертара — овдје названа Нефертара); уп. и B. Gabričević, *Iconographie de Mithra Tauroctone dans la province romaine*

Интересантни су подаци којима за ово исто подручје располажемо о култу Сераписа и Изиде. На постојање овог култа указује натпис из Комина који овим двама божанствима посвећује Улпије Гелиан (Ulpius Gellianus). Поријекло овог дедиканта — који је, како ћемо у даљем излагању још показати, играо значајну улогу у неколико римских градова — није потпуно јасно. Сергејевски сматра да би дедикант могао бити домородац. Међутим, гентилно име Улпиус, које показује везу његове породице и њене романизације са Трајановим временом, не би допуштало директну везу са муниципијем у Коминима, гдје се романизирани домороци јављају са каснијим царским гентилицијама. У вези с тим треба указати и на натпис посвећен истим божанствима, а који је нађен у самом Чачку. Овај натпис посветио је Гнај Помпеј Политан (Gnaius Pompeius Politanus), трибун II кохорте, дакле припадник једне помоћне римске војне јединице. Можда извјесну везу са Сераписовим култом показују и такозвани надгробни лавови, који су иначе добро познати и на подручју римске провинције Паноније, гдје су дијелом обиљежени не сасвим адекватним именом Juppiter Danubianus.[74] Овакве представе везују се за култ Сераписа као божанства мртвих и могу се такође повезати са хероизирањем покојника, тако да лик са калатосом на глави бива праћен представама лавова који се у сепулкралном култу могу појављивати и самостално. У западној Србији и на подручју Муниципија S., особито око Пљеваља, постоје, међутим, честе представе сепулкралних лавова, но не у вези са људским ликом. Отуда и њихово повезивање са култом Сераписа не може да се сматра апсолутно сигурним. Можда је у питању само преузимање једног одређеног иконографског мотива. У сваком случају, веома је интересантно подударање у територији распрострањености овог и Митриног култа у сјеверној Црној Гори и југозападној Србији. Ово утолико прије што иначе, за разлику од Митриног култа, култ Сераписа и Изиде у нашој земљи није уопште ухватио дубљег коријена, и уколико се по натписима да закључити, изгледа да се највише ширио дуж важнијих римских комуникација.[75] Такође је већ поменуто да оба натписа са којима са овдје сусрећемо не могу са сигурношћу да се повежу са домо-

de Dalmatie, Archaeologia iugoslavica I (1954), 37 и д.; *Corpus inscripcionum latinarum* III, 13849; за натпис из Пљеваља, исто мјесто, бр. 12715; Patsch, н. д., 277, бр. 2; за натпис из Јежевице, уп. Вулић, Споменик САН XCVIII, 251, бр. 490. Наведене формуле на натписима на мјестима налаза дате су у табеларном прегледу код Љ. Зотовић, н. д.

[74] За натпис из Комина уп. Вулић, Споменик САН XCVIII, 130, бр. 287. Натпис је први објавио D. Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja LII (1940); за натпис Сераписа и Изиде из Чачка уп. Вулић, н. д., 251, бр. 494. За надгробне лавове у Муниципију S. Patsch, н. д., 278, бр. 6, сл. 50 (са наведеном ранијом литературом); Б. Гавела, *Антички споменици грчко-египатског синкретизма у нашој земљи* I, *Сераūис*, Старинар Н. С. V—VI (1954—1955), 43 и д., а за интерпретацију ових споменика, S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Roma (1933), 252 и д.

[75] Љ. Зотовић, н. д.

родачким становништвом, иако, с друге стране, представе надгробних лавова, изгледа, улазе у исти круг гробних представа коме припадају и такозвани надгробни Атиси, те су, значи, били преузети и од романизованих домородаца. Можда би се, према томе, и у овом случају могло помислити на преузимање само иконографских мотива из култа, који се, међутим, сам по себи није одомаћио међу домороцима.

У ранијем излагању укратко је поменута богиња Епона, позната са два натписа чији су дедиканти у оба случаја војна лица, и то бенефицијарији. Потребно је само подсјетити на већ раније истакнуту чињеницу да појава овог келтског божанства нема дубљег значаја за познавање етничких прилика у овим крајевима. Епона, наиме, као божанство везано и за коња, била је особито омиљена у римским ауксилијарним — помоћним трупама. Њен култ пренијели су са собом у Доклеју свакако војници — странци.

Из цјелокупног горњег излагања јасно се види сва сложеност религиозног живота у области данашње Црне Горе. При томе пада у очи да нам и директни и индиректни докази сигурно говоре о снажном одржавању старих илирских култова, дијелом уз задржавање имена илирских божанстава, што особито јасно долази до изражаја у случају Медаура, дијелом и у извјесним римским интерпретацијама са преузимањем римских имена божанстава. Можда се снази илирског конзерватизма, која се манифестује особито у сјеверним подручјима Црне Горе, има приписати и преузимање извјесних елемената иконографије оријенталних култова, уколико су ови елементи били блиски религиозним концепцијама самих домородаца, што би се нарочито могло претпоставити у случају надгробних Атиса. Култови римских божанстава у ужем смислу ријечи појављују се махом у градовима. Оријентални култови, пак, нису, изгледа, уопште ухватили много дубљега коријена, док се о механизму њиховог макар и скромног ширења баш у најконзервативнијим илирским подручјима не може данас ништа са сигурношћу рећи, поготово стога што је број сачуваних епиграфских споменика веома мали да би о етничким односима и занимању дедиканата могао пружити детаљну и прецизну слику. У овом смислу ваљаће нарочито потребну пажњу посветити евентуалним новим налазима који би се у овој области могли појавити.

ГРАДОВИ, ЊИХОВИ АРХЕОЛОШК СПОМЕНИЦИ И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

У досадашњем излагању у више махова помињани су проблеми везани за материјалну културу градова римског доба на територији Црне Горе, за култове и урбанизацију у овим крајевима. И поред тога неопходно је осврнути се посебно и на саме градове посматране понаособ. Детаљна анализа састава становништва, звања у градској управи, занимања, затим археолошких

споменика умногоме употпуњава слику не само живота сваког града понаособ већ и представу о цјелокупним друштвеним и економским односима, духовној или материјалној култури, која је у вријеме римске доминације цвјетала на подручју данашње Црне Горе. Отуда ће бити обрађени и синтетизирани сви овакви подаци којима располажемо о појединим градовима. Одмах је потребно истаћи да су ти подаци — епиграфски и археолошки — до сада прилично неуједначени. Боље познати у суштини су нам само три града, и то: Doclea, Risinium и Municipium S. у Коминима код Пљеваља. О осталим градовима, као Будви (Butua), а поготово Улцињу (Olcinium), познато је за сада још врло мало, нарочито о овом посљедњем граду. Такође је засад могуће само претпоставити постојање (на које је у ранијем излагању већ указано) једног муниципија који би се налазио у Полимљу у околини Иванграда, највјероватније у данашњем Лушцу.

Doclea — *Дукља*

Овај ће град у нашем излагању бити први обрађен стога што он несумњиво представља најзначајнији урбани центар на територији Црне Горе, који је у доба римске доминације играо важну улогу, те је у касније вријеме (послије Диоклецијанових реформи и оснивања провинције Превалис) био и центар ове посљедње провинције (ск. 8).

Оснивање Доклеје као и њен урбани, економски и политички процват зависни су свакако у првом реду од географског положаја овог значајног града који лежи у равници, на мјесту гдје су се — ако не у самој Доклеји, оно бар у њеној непосредној близини — састајали неколико природних путева, при чему је један од њих био и главна римска комуникација кроз Црну Гору, као и једна од важних и из писаних споменика познатих комуникација Римског Царства: у питању је пут Нарона—Скодра кроз унутрашњост земље. Већ је речено да овај пут није пролазио непосредно кроз Доклеју, пошто град не помиње на њему ни Itinerarium Antonini ни Појтингерова табла. Ово одступање доводи се у везу са чињеницом да је за подизање града изабран географски нарочито погодан терен на мјесту згодном за одбрану, док је пут пролазио на незнатној удаљености од овактвог положаја. Град, наиме, лежи у равници, но на саставу двију ријека — Мораче и Зете, као и изнад ушћа Ширалије у Зету. На тај начин градски ареал обухваћен је са три стране ријекама, и то са сјевера, запада и југа, тако да је практично лак приступ граду постојао само на релативно уској источној страни, гдје је стога било потребно и посветити највећу пажњу фортификационом систему. Сам поменути главни пут пролазио је, међутим, сасвим близу овог мјеста, пошто се мост преко Рибнице вјероватно налазио на њему, код мјеста Bersumnum (Birziminium), које се, како је већ истакнуто, може најприје иден-

тификовати са данашњим Титоградом, гдје сама средњевјековна Рибница, према подацима Стикотија, изгледа да лежи на старим античким темељима.[76]

Код античких писаца Доклеа се помиње тек релативно касно. Први пут се појављује код Птолемеја (II, 16,7), гдје се јавља наведена међу градовима у унутрашњости земље — Πόλεις μεσόγειοι Δαλματίας — под именом Доклеа (Δόκλεα). Касније, међутим, у IV вијеку у *Епитоми* приписаној Аурелију Виктору, у 39. поглављу, град се помиње под именом Диоклеа и наводи као родно мјесто Диоклецијана, што, међутим, такође није историјски тачно и почива, претпоставља се, само на сличности имена града и цара. Под истим именом (Dioclea) помиње се овај град и код византијских писаца.[77] Занимљиво је, међутим, да Доклеа није поменута код Плинија, иако овај у познатом тексту (III, 142—144) спомиње племе Доклеата, са чијим именом је и име Доклеје свакако у вези, те се логично намеће и закључак да би овај град био средиште жупе поменутог племена.

Као римски град, и то са карактером муниципија, Доклеа се помиње од времена династије Флавијеваца, те је највјероватније да је она овај положај добила за владе Веспазијана. У овом смислу говори и факат да је оснивање колонија у Далмацији углавном ранијег поријекла и везано за друкчији систем урбанизације, који се манифестује у дедукцији, то јест досељавању ислужених ветерана или Италика у поједине градове, на што је, уосталом, већ указивано у вези са излагањем о становништву у градовима. Напротив, флавијевска, а посебно Веспазијанова политика урбанизације у много већој мјери се оснива на стварању муниципија. У том истом смислу указује и чињеница да је у Доклеји нарочито често гентилно име Флавији; њега несумњиво носи и водећа породица овог града, а као триба јавља се Quirina, којој припадају цареви флавијевске династије. Као женски когномен често је име Тертула (Tertulla), које је иначе носила жена императора Тита и баба императора Веспазијана.[78] На основу свих ових података може се, дакле, са највише вјероватноће закључити да је град био муниципијум, док за евентуално постојање колоније у Доклеји немамо никаквих података.

У погледу градског уређења извјесне податке пружају нам и доклејски натписи. У њима се, наиме, помиње ordo decurionum (градско вијеће), а затим и поједини достојанственици, особито duumviri, који представљају главне чиновнике у управи римских градова, а у својим рукама, поред управних послова, држе и

[76] Sticotti, н. д., 27 и д.

[77] Исто мјесто; за Птолемејеве податке о овом и другим градовима уп. и L. Jelić, *Das älteste kartographische Denkmal über die Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VII (1900), 167 и д.

[78] Исто мјесто, 188 и д.

финансијске, затим управљају правним животом и дјелимично судством. Свега на једном натпису помиње се у Доклеји један quattuorvir iure dicundo, Lucius Flavius Epidianus, док се иначе јављају и duumviri iure dicundo (duumviri који су овакву титулу носили сваке пете године, јер су имали и специјалан задатак да врше ревизију спискова грађана муниципија).

Већ је истакнуто да водеће гентилно име у Доклеји представљају Флавији (Flavii). Међу њима је било и врло угледних грађана. Особито је значајна породица Марка Флавија Фронтона (Marcus Flavius Fronto) са његовом женом Флавијом Тертулом (Flavia Tertulla). Овај Marcus Flavius Fronto, иначе уписан у gens Quirina, играо је у животу града Доклеје видну улогу као duumvir iure dicundo, а припадао је одређеном занатском еснафу на чијем се челу налазио као praefectus fabrum. Сем тога, Marcus Flavius Fronto био је на значајним положајима и у низу других градова, те је тако био sacerdos у Нарони и Епидауру, duumvir iure dicundo у Рисиниуму, duumvir quinquenalis и pontifex у Скодри. Становништво града које се на натпису помиње под именом „plebs" дало је да му се подигне једна статуа од бронзе (ex aere conlato). Особито су занимљиви у том погледу натписи који су очигледно стајали на епистилу базилике на форуму у Доклеји, а исто тако на базама појединих статуа подигнутих у част његовог сина Марка Флавија (Marcus Flavius Marci filius Quirina) Балбина (Balbinus), који је живео свега петнаест година, а у његову част подигнута је о трошку његових родитеља једна коњаничка статуа, и још једна, такође коњаничка, коју је позлатио један његов рођак, али је позлаћивање извршено о трошку његових родитеља. Занимљиво је да је млади Флавије Балбин први од становника Дукље коме је дукљанско градско вијеће било додијелило овакву почаст (ordo Docl... decrevit item primo Docleatium honores quantos per lege capere liceret et statuam equestr...) Уз то му је градско вијеће Доклеата такође дало почаст подизањем једне обичне стојеће статуе (statua pedestris) и одредило сахрану о градском трошку (funus publicum). Давање оволиких почасти овом петнаестогодишњем младићу, у сваком случају, упућује на углед породице којој је он припадао, што постаје још јасније када се има у виду положај његовог оца Марка Флавија Фронтона. Стикоти претпоставља да је Балбин по својој прилици био такозвани praetextatus, то јест да је био уписан у ред декуриона као кандидат за почаст општинског вијећника, јер је стварно општински вијећник могао постати тек са 26 година. Међутим, на захтјев оца, и син је могао постати овакав praetextatus у општинском вијећу. Стикоти такође мисли да је непознати рођак који је дао новац за подизање једне од статуа коњаника био вјероватно дјед Балбинов и сматра да би се ту радило о Титу Флавију Верекунду Тамариану (Titus Flavius Verecundus Thamarianus), угледном грађанину, који је такође био duumvir iure dicundo и praefectus fabrum. Овај закључак Стикоти изводи по његовом имену, пошто је

Марко Флавије Фронтон син Тита, а надимак Thaarianus Стикоти сматра још као заостатак старог имена прије добијања римског грађанског права. Уколико би све ово било тачно, радило би се, дакле, о врло угледној грани Флавија у Доклеји, који су стајали у двије генерације на челу занатског еснафа, а сем тога уживали и велике почасти и звања у муниципалном животу.[79]

Врло значајно мјесто међу доклејским породицама заузимају Епидији, који су иначе везани и са Флавијевцима у Доклеји. На ову везу указује, на примјер, име Луција Флавија Епидијана (Lucius Flavius Quirina Epidianus), чији је когномен очигледно изведен од породичног имена Епидиус, затим и један натпис на коме се помиње Флавија Пинија (Flavia Pinnia), која је тестаментом дала да се постави надгробни споменик, док се о подизању тог споменика постарао Флавије Епидијан. Свакако се ови Епидији у Доклеји имају сматрати као домороци Илири. На њихово домородачко поријекло указује, уосталом, и већ поменути натпис Флавије Пиније и Флавија Епидијана, који се очигледно налазе у сродничким везама, јер обоје носе гентилицијум Флавији, а жена има уз то чисто домородачко име. Епидијан, пак, свакако представља име — патронимик — од имена Epidius. Још јасније ову везу потврђује други један натпис из Доклеје на коме се спомиње син Тит Касије Валерије Епидијан (Titus Cassius Valerius Epidianus), коме споменик — саркофаг постављају родитељи Валерије Марцијан и Епидија Тат (Epidia Tatta). У овом случају имамо, дакле, карактеристичну двочлану илирску форму имена у случају мајке, при чему се Епидија има сматрати свакако као гентилно име. Ово би према томе указивало, уколико се Епидији заиста могу повезати са Епикадима, да су чланови овог угледног илирског рода из племена Доклеата били романизовани добрим дијелом у вези са оснивањем муниципија у Доклеји, преузимајући онда и римска гентилна имена, као Flavius и Cassius.[80]

Од других римских гентилних имена која се јављају у Доклеји треба поменути Касије (Cassii), који такође представљају угледну породицу, док су мање честа друга гентилна имена, као што су Јулији, Клаудији, Корнелији, Елији, Бебији, Аурелији, Силвији и Верији, Новоји и Лицинији (Iulii, Claudii, Cornelii, Aelii, Baebii, Aurelii, Silvii, Verii, Novii, Lucinii).[81]

Домаћа илирска имена остају, међутим, прилично ријетка. Овдје треба, сем већ наведених Тата и Пинија, поменути и роба Јадестина, о коме је већ раније било говора, а затим име Bennius које Стикоти такође наводи као илирско, а иначе се и појављује на територији провинције Далмације, даље имена Ана (Cassia

[79] Исто мјесто, 196 и д.; уп. и каталог натписа, 164 и д., бр. 22—23.

[80] За доклејске породице, Sticotti, н. д., 196 и д.; за натпис Флавије Пиније, исто мјесто, каталог натписа, 181, бр. 58; за Епидију Тату, исто мјесто, 175 и д., бр. 45.

[81] Исто мјесто, 201 и д.

Anna), Титије (Titius Cilles), Титула (Plaetia Titulla), већ раније поменуто Плаја (Plaia) и патронимик Plaetorius-Plaetoria (и Pletoria).[82]

Грчка имена посвједочена су на неколико доклејских натписа. Тако постоје имена Апијан (Ἀππιανός), Фалкидиос Харитон (Φαλκίδιος Χαρίτων), која се оба јављају на јединoм доклејском натпису писаном грчким језиком, а затим имена као Еутицес (Eutyces, Eutichus), Ирена (Irene), Олимпија Фебе (Olympia Phoebe), Аницет (Anicetus). Од других странаца у Доклеји помиње се још и један Киликијац, дакле оријенталац, родом из мјеста Лупије у Италији (Caius Marcius Cilices, decurio Calabrus, domo Lypias).[83]

Иначе је несумњиво да је у Доклеји било и становника досељених из других сусједних мјеста и градова, како то свједочи натпис Флавија Урса (Flavia Ursa), на коме се скраћено име мјеста рођења A Q R вјероватно може протумачити као Aqruvio.[84]

Што се тиче занимања становништва, сем достојанственика, о којима је већ било ријечи и који су заузимали разне положаје у градској управи, затим сигурно постојећих занатлија, о којима је такође раније већ било говора (fabri и можда ferrarii), јављају се још и свештеници. Тако се на једном натпису вјероватно помиње један sevir augustalis. Ово тумачење иначе оштећеног натписа на коме се од титуле самог свештеника сачувало само два слова UG... вјероватније је но претпоставка да би се радило о аугуру: познато је, наиме, какву су улогу у муниципијима играли свештеници севири, који су по правилу ослобођени робови. Интересантна је и тутула коју носи један грађанин Доклеје, члан триба Квирине, од чијег нам је имена познат само надимак (cognomen) — Genialis, а који је био sacerdos ad aram Caesaris. На основу сразмјерно многобројних натписа посвећених царевима, а које често посвећује сама општина (res publica) или општинско вијеће — декуриони, односно ordo, Стикоти изводи закључак да се у Доклеји морао одржавати и посебан култ цезара, слично ономе што имамо у центрима појединих конвената, гдје постоји Ara Augusti, о чему је у ранијем излагању исто тако било говора. Стикоти је такође мишљења да се овај храм даје идентификовати са једном од грађевина које су биле откривене ранијим ископавањима у Дукљи, о чему ће се говорити када буде ријечи о археолошким споменицима овог града.[85]

О постојању робова, односно ослобођеника говори неколико натписа. Тако се појављује као роб већ раније поменути Јадестин, који је био роб породице Бебија, затим Квартио (Quartio), роб Гаја Флавија и његове жене Плаје. Даље, већ поменути Грк Еутихес био је ослобођеник Јулија Винцијана, а Стикоти према њиховом

[82] Исто мјесто, 203 и д. Поменута имена скупљена су код D. Rendić-Miočevića, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije,* табела, 60 и д., бр. 21, 32, 63, 68, 86 (са наведеном основном литературом).

[83] Sticotti, н. д., 205, каталог натписа, 157 и д., бр. 5, 32, 46, 48, 56.

[84] Исто мјесто, 179 и д., бр. 53.

[85] Исто мјесто, 193 и д.

имену закључује да су и Аницет и Олимпија били ослобођеници породице Клаудија. Ови подаци бацају такође одређену свјетлост на етнички састав робова у Доклеји. Они су, као што се види, били дијелом Грци, дијелом домороци, пошто се и име Квартио можда може сматрати илирским, односно латинизираном формом једног нумеричког имена, каква су постојала и код Илира. Нејасан је, међутим, положај Квинта Флавија Хелена (Quintus Flavius Helenus), који је траг свог грчког поријекла сачувао само у когномену, а подиже надгробни споменик свом најдражем пријатељу Гају Кордију Максимијану (Caius Cordius Maximianus), одличном познаваоцу грчког језика (artis gramaticae graecae peritissimo). Ова формулација на надгробном споменику можда упућује на то да је Квинт Флавије Хелен био учитељ грчког језика.[86]

У ранијем поглављу већ је речено да је у Доклеји било мало војника или уопште војних службеника, при чему се нарочито помињу два бенефицијарија легије I Adiutrix.

Исто тако указано је на култове који су у овом граду постојали и они углавном не пружају много карактеристичних података за специфичну домородачку религију. Култови који су у Доклеји потврђени натписима јесу култ Јупитера (Iupiter Optimus и Iuppiter Cohortalis), Либера, Венере, Домна и Домне, мјесног генија (Genius loci) и свих богова и богиња (dei deaeque omnes). О оријенталном култу Митре не може се са сигурношћу говорити на основу помена Ананке на једноме натпису, при чему, уосталом, треба напоменути да и иначе немамо сигурних података о некој јачој инфилтрацији оријенталаца у саму Доклеју. Занимљив је натпис посвећен Дијани Кандавијској (Dianae Candaviensis), која је, свакако, илирско божанство, али не из ужег подручја Доклеје, нити уопште из области Доклеата. Што се, пак, тиче келтске богиње Епоне, на појаву њеног култа већ је раније указано, при чему је такође утврђено да у Доклеји овај култ неће имати никакве везе са евентуалним келтским становништвом у овом мјесту, јер се најприје може везати за војничке култове. Вјероватно је домаћи култ Меркура у овом граду.

Посебно питање представља проблем муниципалне територије Доклеје. За њено утврђивање донекле може послужити појава извјесних имена која су за Доклеју нарочито карактеристична. Тако се име Касије (Cassius) појављује на једном надгробном споменику — титулусу (titulus) из Вуксан-Лекића. Географски положај овог мјеста, уосталом, упућује на могућност његовог повезивања са територијом Доклеје. Много је теже, међутим, извести закључак у овом смислу за удаљеније Озриниће код Никшића, гдје се на једном натпису помиње Марко Цезије Епидијан (Marcus Caesius Epidianus). Не би се смјело тврдити на основу овог усамљеног налаза да је муниципална територија Док-

[86] Исто мјесто, каталог, 174, бр. 40.

леје сезала овако далеко, иако је већ показано колико су имена Епидије и Епидијан значајна за саму Доклеју. У сваком случају, када се има у виду да се Доклеа може сматрати већ по свом имену као центар Доклеата, чије се подручје несумњиво пружало до Ријечана (Salthua), не би се ни ова могућност морала сасвим искључити.

Подаци из Вуксан-Лекића пружају извјесну слику о етничким односима на територији Доклеје ван самог града. Они несумњиво показују да је у овом сеоском подручју романизација била веома слаба. Тако се на натписима из овог мјеста појављује Плетија Титула (Plaetia Titulla), ћерка Плеторије Јулије (Plaetoria Julia). Прво од ових имена чисто је илирско и показује типичну двочлану илирску формулу. Занимљиво је, међутим, да мајка на овом споменику носи већ римски гентилициј. Овај однос, који некада налазимо и дубље у унутрашњости на територији Муниципија S., показује да романизација још увијек није ухватила толико коријена да би се чак и у случају романизованих имена у старијој генерацији њен одраз нашао код припадника млађе генерације. Занимљив је коначно и натпис из Вуксан-Лекића на коме се јавља име које је Вулић читао као CRINNETISSA, док Рендић-Миочевић предлаже читање C(aio) PINNETI SA(cerdoti). Ова готово искључива појава илирских имена у Вуксан-Лекићу јасно илуструје однос између градског и сеоског насеља који у римско доба постоји на територији данашње Црне Горе чак и тамо гдје је градско насеље као значајнији центар ближи обали било далеко јаче романизовано но што је то случај са муниципијима у унутрашњости.[87]

О изгледу старе Доклеје, као и о карактеру културе која се у њој развијала, значајне податке пружају резултати археолошких истраживања. Античко насеље данас се налази, на жалост, у знатно горем стању него што је то био случај још у прошлом вијеку: према подацима појединих страних путника који су обилазили Доклеју, зидови су стајали још до половине своје висине и могле су се видјети врло добро сачуване грађевине у унутрашњости самога насеља. Ископавања која је вршио Павле Ровињски била су углавном несистематска, те је у њима много штошта од непокретних споменика знатно оштећено, а и из недовољно прегледне и несистематске публикације тешко је извести одређеније закључке. Много систематичнији били су радови једне енглеске експедиције под вођством Мунроа (Munro). Најбољи преглед резултата ранијих ископавања у Доклеји пружио је Стикоти у својој познатој публикацији. Посљедњих година, међутим, настављена су ископавања углавном на подручју форума и на некрополама.[88]

[87] За натписе из Вуксан-Лекића уп. Вулић, Споменик СКА LXXI, бр. 297—300. Исправку Вулићевог читања натписа бр. 299 извршио је Рендић-Миочевић, н. д., 22, нап. 20. О Вуксан-Лекићу такође Praschniker—Schober, н. д., 94 и д. и сл. 112.

[88] П. Ровински, *Раскопки древнеи Доклеи*, Журнал министерства народнаво просвешћенија, Масква (1890), 1 и д.; (1891), 15 и д. (цитирано по Sti-

О топографији античке Доклеје било је већ говора у претходном излагању. Иако заштићена својим природним положајем са три стране, Доклеа је била опасана бедемима. Они су се, међутим, у свом положају углавном прилагодили конфигурацији терена, тако да град нема правилан четвртасти план, који је иначе типичан као класична форма римског града, већ је његова основа издужени неправилни многоугаоник. Најјачи бедеми налазили су се на источној страни, која је била незаштићена, те је ту и била потребна најчвршћа одбрана. На сјеверној страни, према Ширалији, налазио се већи број кула које су и данас видљиве. Постављене су по правилу на мјестима гдје бедеми не прате директно саму ивицу платоа. Изнад ушћа Ширалије налазио се, изгледа, бастион. Што се тиче унутрашњег плана града, за њега је особито карактеристична широка улица која је дијелом откопана и иде правцем приближно сјеверозапад-југоисток. Она се, свакако, може обиљежити као via principalis. На сјеверозападу ова се улица ван бедема спушта према Ширалији и ту се на њој налазила вјероватно западна капија. У продужењу правца ове улице ка југоистоку, у дијелу гдје није извршено ископавање, на јужном бедему према Морачи налази се једна конструкција, можда куле. Овдје је постојао и мост који је водио преко Мораче, те Стикоти претпоставља да би се ту налазила друга капија града, на другом крају via principalis. Управно на ову улицу морала је, свакако, ићи друга, чији положај није потпуно јасан. Са извјесном вјероватноћом може се претпоставити да је ова улица приближно ишла правцем данашњег пута који од сјевероистока ка југозападу сијече Доклеју, а на сјеверном бедему према Ширалији пролази кроз један отвор на самом бедему; он је, вјероватно, у данашњем облику накнадно пробијен, те се примарни облик капије на том мјесту не може утврдити. На јужној страни, међутим, западно од мјеста гдје овај пут избија на Морачу, налази се још једно појачање на бедему, можда кула, те није искључено да је овдје у питању била још једна капија и мост. Како се из свега реченог види, овакав план Доклеје представља у суштини адаптацију четвртастог плана римских градова са двије главне улице према самој локалној конфигурацији терена.

Бедеми Доклеје дебљине су од 2 до 2,30 m, и имали су на страни према Ширалији грудобран на горњем дијелу. Бедеми су фундирани на соклу који је ливен а сам зид грађен је од тесаника димензија 25 × 33 cm. Између спољњег и унутрашњег лица зида

cotti-у); исти, *Черногорја* II, 4, 5 и д., Зборник царске руске Академије LXXXVI (1909); I. A. R. Munro, W.C.F. Andersson, I. G. Milne, F. Haverfield, *On the Roman Town of Doclea in Montenegro*, Archaeologia LV (1896), 33 и д. О резултатима новијих истраживања античке Доклеје уп. извјештаје Д. Вучковић-Тодоровић и Ђ. Стричевић, Старинар, Н. С. VII—VIII (1956—1957), 409 и д.; В. Кораћ, Старинар Н. С. IX—X (1958—1959), 378 и д.; Д. Срејовић, Старинар Н. С. XI (1960), 245 и д.; исти, Arheološki pregled 2 (1960), 112 и д.; Arheološki pregled 3 (1961), 95 и д.; исти, Arheološki pregled 4 (1962), 178 и д. Најпотпунији преглед ранијих истраживања у Доклеји дао је Sticotti, н. д.

није био примијењен грубо набацани трпанац, већ је веома чврст малтер наношен у правилним слојевима. У самом зиду на 50 cm изнад сокла са унутрашње стране и изнад тога на 1,10 m, а на правилним одстојањима по 1,75 m налазе се лежишта за хоризонталне греде; она се могу тумачити као конструкција за ходник који је са унутрашње стране пратио бедем. Куле које на источној и сјеверној страни штрче изнад зида грађене су, међутим, од већих тесаника.[89]

Како показује план Дукље, приступ граду био је могућ преко мостова, од којих је један (на сјеверозападном дијелу via principalis) морао ићи преко Ширалије, а други (на југоисточном крају исте улице) преко Мораче, при чему се може рачунати са постојањем још једног моста преко ове ријеке. Свакако да је са ове стране морао лежати и пут којим се античка Доклеа, по свему судећи код Рибнице (Bersumnum, Birziminium), везивала са већ поменутим главним путем Нарона — Скодра. Ван града, као што је то уобичајено код римских градова уопште, налазиле су се простране некрополе, и то једна на лијевој обали Мораче, која се може назвати јужном, а друга преко Ширалије, у пољу Ловишта.

Снабдијевање града водом вршено је водоводом и сигурно је да је главни водовод повезивао Доклеју са извором Цијевне. Стикоти наводи да је на цијелом терену у правцу извора Цијевне био видљив правац овог водовода по конфигурацији терена који је ту био нешто уздигнут. По истом аутору, преко Рибнице је постојао акведукт саграђен каменом оплатом чије је језгро представљао трпанац заливен чврстим малтером у слојевима 25—30 cm. Испитивање водовода показало је да је он конструисан тако да је у пресјеку имао четвртаст облик, а дно му је било правилно угнуто и дубље на средини, док је у горњем дијелу завршетак био трапезоидног облика. Зидови су били правилно замалтерисани, а трапезоидна форма на горњем дијелу посљедица је градње помоћу дрвених греда преко којих је постављен слој врло чврстог и дебелог малтера; греде су, пошто би се малтер стврднуо, биле извлачене. Овакав начин градње омогућавао је добијање веома чврсте конструкције, а исто тако и врло брз рад. Сем овог главног водовода, може се претпоставити да је Доклеа дјелимично била снабдјевана водом и са другог мјеста, и то са брда Лисе, гдје постоје археолошки остаци — зидови дијелом очувани до висине 4 m, затим резервоари за воду и водоводне цијеви од земље. Локалитет се налази у непосредној близини извора Ширалије, гдје ова ријека никад не пресушује. Све ове индиције упућују на један други систем водовода који је снабдијевао антички град.[90]

Археолошка истраживања у унутрашњости античке Доклеје била су углавном концентрисана на њен сјеверозападни дио дуж поменуте via principalis. У овом дијелу откривене су и главне

[89] Sticotti, н. д., 43 и д.

[90] Исто мјесто, 39 и д.

античке грађевине Доклеје. Даље према истоку, напротив, источно од друге главне улице града до сада учињена открића припадају каснијем времену — ранохришћанском периоду. Оваква топографска запажања, иако наравно непотпуна, упућују и на извјестан хронолошки редосљед у самом развитку града, мада не треба изгубити из вида да су бедеми грађени углавном у јединственој техници, што иначе индицира њихову истовремену конструкцију на цијелом простору Доклеје. На западном крају via principalis налазила се капија која је, међутим, како изгледа, била преграђена у III вијеку, када је, мјесто свечаног улаза за град, овдје направљена одређена капија и правац бедема прилагођен потреби за одбраном. Код ове капије нађени су сви царски натписи из Доклеје, као и натпис Марка Флавија Фронтона који говори о титулама овог значајног грађанина Доклеје. Даље, према унутрашњости града, на самој via principalis, налазио се свечани славолук, од кога данас нема видљивих трагова. Овај славолук је вјероватно имао два лука, тако да се није налазио у осовини главне улице. Вријеме његове градње није тачно познато. Стикоти претпоставља да би овом славолуку могао, према распореду редова који веома добро одговара једном монументалном натпису, да се припише један већ у његово доба изгубљени натпис који град Доклеа (res publica Docleatium) посвећује императору Галијену.[91]

Даље на via principalis идући од капије, на њеној десној страни, налазила се грађевина коју Стикоти обиљежава као први храм. Грађевина лежи у дворишту, улаз је са сјеверне стране, док се на западном зиду дворишта налазила мања зграда, могуће за чувара. У самом дворишту око храма налази се зид дебљине око 50 cm који је прилично грубо обрађен и штрчи изнад површине земље. Његова намјена није потпуно јасна, јер нема елемената који би доказивали да се ради о трему. Стикоти претпоставља да би се могло радити о једној врсти плочника који је могао служити за постављање вотивних споменика око самога храма. Храм је, међутим, подигнут на соклу висине око 1 m и припада типу такозваних храмова in antis — то јест са тремом и два стуба на сјеверној улазној страни до које се доспијевало степеницама. Унутрашњи дио храма, цјелина, имао је на јужној страни мању апсиду. Није тачно познато коме је божанству био посвећен овај храм, али је на овом мјесту нађена једна царска статуа, а затим и један камени медаљон у коме је представљена биста богиње Роме. Овај медаљон представља, у ствари, украс на забату храма (тимпанону). Такав облик медаљона, који се јавља још од хеленистичког и прелази у римско царско доба, иначе је познат у Доклеји и са другог храма гдје је на овај начин приказана богиња Дијана, и који је њој био посвећен. Отуда изгледа могућно да се овдје налазио храм богиње Роме и да је према томе ту могао да се обавља царски култ, већ с обзиром на чињеницу да се тај култ и култ Роме

[91] Исто мјесто, 51 и д.

уско повезују. Отуда Стикоти и мисли да је овдје била Ara Caesaris на којој је као sacerdos служио један доклејски свештеник чији је натпис сачуван. У том случају могло би се прихватити и гледиште да су баш на овом мјесту били постављени и они многобројни натписи, подигнути у част римских царева у Доклеји, од којих је први посвећен Титу, а посљедњи Валеријану; тиме се као terminus post quem за презиђивање западне капије, гдје је он пренијет као и други натписи, добија 254. година. Ови царски натписи налазе се на основама на којима су могле стајати царске статуе.[92]

Источно од овог мјеста, а са исте стране via principalis, налазио се други храм, постављен на сличан начин у двориште и с улазом са сјеверне стране. У питању је мања грађевина четвртастог облика а око ње је и овдје постојао плочник сличан ономе који је констатован код првог храма.[93]

Двориште овог храма на својој источној страни директно се ослања на једну велику грађевину која представља стамбену типичну римску зграду — палату. И улаз ове палате био је са главне улице, одакле се најприје пролазило кроз четвртасту одају која је водила ка централноме атрију (atrium) у коме је постојао перистил, а на средини простор за хватање кишнице (impluvium), одакле је вода даље отицала каналима. У основи према општим принципима римске архитектуре, налазе се и овдје око атрија распоређене мање и веће одаје, које су служиле разној намјени. На сјевероисточном углу атрија био је ходник који је водио у кухињу и одакле се степеницама ишло на спрат зграде. Поред кухиње, даље према истоку и сјеверу, био је приступ у купатило које се састојало од просторије за хладно купање (frigidarium) заједно са базеном, и друге просторије гријане доводом топлог ваздуха испод пода (caldarium), уз коју се са сјеверне стране налазила пећ. Вода је одвођена кроз посебне канале. У југоисточном дијелу зграде, непосредно јужно од овог купатила, налазило се двориште под ведрим небом, са једном писцином.[94]

Идући даље дуж via principalis према истоку, опет на истој страни улице, налазио се мањи храм са улазом из споредне улице, тако да је сама грађевина оријентисана приближно у правцу запад-исток. И ова зграда лежи у једном дворишту дуж чијих ивица је постојао трем — портик. Овај храм подигнут је на једном соклу те му се приступало степеницама. И он припада типу храмова in antis. Уз њега је нађен и дио забата са представом Дијане у медаљону, по чему је и могуће извести закључак да је храм био посвећен овој богињи.[95]

[92] Исто мјесто, 65 и д.
[93] Исто мјесто, 75 и д.
[94] Исто мјесто, 79 и д.
[95] Исто мјесто, 85 и д.

Према овом храму, са друге стране споредне улице из које се у сам храм улази, налазило се купатило (терме). Улаз у ове терме постојао је са сјеверне стране, то јест са главне улице, кроз једно двориште, док је исто тако улаз постојао и са западне стране, из споредне улице. Терме су подијељене у два основна дијела — западни и источни, који су углавном међу собом раздвојени ходницима и издуженим дворишним просторијама. Западни дио представљао је мушке, а источни женске терме. Одмах код улаза у сјеверозападном дијелу постојала је велика просторија за гимнастичке игре (palaestra), као и свлачионица. Потом се мушким дијелом терми, у правцу југа, долазило у просторије за млака и топла купања, при чему су ове посљедње — caldarium и laconicum — имале и посебне уређаје за загријавање. Уз њих је постојала и једна просторија која је протумачена као библиотека, а уз сам caldarium још двије просторије, вјероватно за сједење и одмор.[96]

Непосредно поред терми, односно са друге стране улице, био је форум, тако да се у овом дијелу града, у ствари, у непосредној близини пресјека двију главних улица налазио и његов центар. Овај форум састоји се од великог четвртастог простора са тремом, до кога се са свих страна силазило степеницама. Приступ је био са јужне стране, то јест са главне улице, док се на сјеверном и источном зиду налази низ мањих просторија које су, могућно, служиле као тржнице, радње итд. На средини сјеверне стране постоји већа просторија, док се на источном дијелу, на његовој средини, налази такође већи апсидалан простор на задњем зиду гдје су већ раније откривени остаци спаљеног покојника, стакла и керамике. Истраживањима у најновије вријеме утврдило се да се овдје налазила подземна просторија — кавеј (caveus) — те се тиме потврђује претпоставка да би се ту налазила гробница извјесних угледних грађана Доклеје, што би се можда дало довести у везу са раније наведеном породицом Флавија Балбина. Цјелокупни западни фронт форума обухватала је, међутим, базилика. Улаз у ову грађевину био је са западног дијела форума. Зидови су рађени од камена и малтера. Улазни дио базилике на југозападном дијелу форума, односно на јужном дијелу саме базилике, представља посебно издвојену просторију са три одјељка према главној улици, на којима су биле гвоздене решетке. Одатле се прелазило у главну просторију базилике, оријентисану дужином базилике у правцу сјевер-југ. Са стране форума постојала су овдје три улаза, а изнад њих епистил који је над појединим улазима штрчао и на коме су се налазили и натписи у вези са породоцом Флавија Фронтона и Балбина, о којима је већ било говора. Дуж подужних страна ове главне просторије постојали су са унутрашње стране ступци (пиластри) који су повезивани луковима, док су и попречно, на сјеверном и јужном дијелу просторије, постојала три лука, којима се она у суштини дијели у три брода. Сама базилика добијала је

[96] Исто мјесто, 97 и д.

осветљење одозго, кроз отворе засведене архиволтама. Даље према сјеверу налазила се још једна просторија у коју се улазило са форума, али је постојао и улаз са западне стране, одакле се долазило у посљедњу, сјеверну просторију са посебном нишом. Ово представља такозвану трибуну у којој су засједале судије и која је сем улаза са форума имала и мала врата у правцу запада. Ова конструкција била је саграђена од опека дебљине 5 cm, које су повезиване слојевима малтера дебљине до 5 cm. Базилика је споља била обложена плочама, а нађени су трагови мозаичког пода.[97]

Овако добијена слика унеколико се проширује и резултатима новијих археолошких ископавања. Тако се показало да се источно од форума налази већа грађевина, вјероватно терме, са мозаицима, док је западно од базилике, дакле и од форума, постојало двориште, на чијем је јужном дијелу откривена једна грађевина, могуће да је то храм са апсидом.[98]

Иако непотпуна, добијена слика пружа ипак основну оријентацију о изгледу и карактеру античког града Доклеје: приближно на средини града, код мјеста гдје се сијеку главне улице, налазио се свакако и центар, у ужем смислу овог појма, са форумом и просторијама које га прате, затим и са базиликом, и, западно и источно од тога, са већим, недовољно испитаним двориштима и грађевинама. Дуж главне улице у правцу сјевероистока биле су затим постављене терме у непосредној близини форума, храмови и једна већа грађевина за становање — палата. Сам, пак, главни приступ граду био је овом улицом са сјеверозапада, при чему је на улици накнадно изграђена капија, док је на њој у току царског периода такође подигнут славолук кроз који се управо улазило у град. Изгледа, међутим, несумњиво да је грађење капије на овој страни града дело релативно касне епохе. Тиме се може објаснити да је уз капију нађен и велики број натписа, особито царских, за које се може претпоставити да су раније стајали у вези са посебним царским култом у Доклеји. Иако је, по свему судећи, изградња бедема па и града извршена скоро у једном даху, то јест у релативно кратком времену, овдје изведене констатације указују на извјесна каснија презиђивања, која су утолико разумљивија када се има у виду значајна улога коју је Доклеа играла у периоду касног царства, односно у римској провинцији Превалитани.

У ранијем излагању указано је на постојање некропола које су се, како је назначено, шириле јужно од града, на лијевој обали Мораче — јужна некропола,[99] као и сјеверозападно од града у равници Ловишта. Обје ове некрополе испитане су само дјелимично, али је ипак могуће донијети извјестан суд о њима и о њиховом ширењу. У јужној некрополи нађен је још раније већи број

[97] Исто мјесто, 105 и д.

[98] Уп. наведене извјештаје у Старинару и Археолошком прегледу.

[99] За некрополе Доклеје уп. Sticotti, н. д., 35 и д., као и поменуте извјештаје о новијим ископавањима. Стикотијеву јужну некрополу Срејовић назива источном.

гробова, при чему су раније постигнути резултати знатно допуњени и проширени новијим налазима. Тако је било могуће констатовати да на јужном и источном дијелу ове некрополе претежу гробови од ломљеног камена, или тесаника, и од опека, који углавном припадају III или IV вијеку н. е. У овом дијелу некрополе се, при конструкцији гробова, често примјењују као сполија старији остаци и споменици, дијелови архитектуре или надгробне стеле. Већ у току ранијих ископавања у овој некрополи нађено је и више засведених гробница, или уопште гробница четвртасте основе, са нишом или апсидом наспрам улаза, а било је и случајева украшавања зидова фреско-сликарством. Сјеверно одатле, то јест ближе Морачи, а у оквиру исте некрополе, претежу гробови са спаљивањем, који су углавном ранији. Што се, пак, тиче некрополе на Ловиштима, у њеном сјеверозападном дијелу претежу старохришћански гробови. У једном од ових гробова нађена је и чувена стаклена чаша из Доклеје. Све ово показује да се ван града римска некропола ширила по оним принципима који се и иначе дају установити у другим римским градовима. Нормално су се гробови налазили ближе градским бедемима, а тек доцније почели су се удаљавати од њих, када је простор ближе граду већ био испуњен некрополом.

Потребно је, такође, осврнути се на типичне облике надгробних споменика који се појављују у Доклеји, као и на карактеристичне форме самих гробова. Основни типови надгробних споменика били би надгробне плоче — стеле, затим мање плоче, такозвани титули, надгробни жртвеници—аре и четвртасте базе које, у ствари, представљају једну посебну врсту надгробних споменика — cippus. При томе су титули сразмјерно ријетки, што поготову важи за саркофаге, који се не налазе у великом броју. На саркофазима се, између осталог, налазе и врло карактеристичне представе Хермеса, које су, како је већ речено, посебно везане за локални илирски култ. Иако су титули као облик надгробног споменика по правилу релативно рани, налази из Доклеје упућују и на њихову релативно касну употребу на овом мјесту, пошто се на њима јавља карактеристична формула D(is) M(anibus) или D(is) M(anibus) S(acrum). Обје ове формуле, углавном, почињу бивати чешће тек од II вијека н. е. Што се тиче гробова са спаљивањем, они се такође јављају у неколико варијаната. Једну од ових представљају камене урне цилиндричног облика, у које је, по правилу, стављена стаклена урна (olla cineraris) са спаљеним остацима покојника. Другу врсту ових гробова чине они са обичном керамичком урном укопаном у земљу, на којој се некада као поклопац употребљава дно већег суда—амфоре. Даље се јављају елипсоидне и правоугаоне јаме испуњене остацима сакупљеним са ломаче, и, коначно, веће правоугаоне јаме чији су зидови знатно нагорели, а које су исто тако испуњене са ломаче покупљеним остацима. Временски, ови гробови могу се генерално опредијелити по налазима новаца, који иду од цара Клаудија (41—54) до Септимија Севера

(193—211). Иначе су, по правилу, камене урне са стакленим олама везане за ранији царски период, док остале врсте гробова са спаљеним покојницима могу припадати и каснијој епохи. Нарочито треба скренути пажњу на гробове са прикупљеним остацима са ломаче, било да се они јављају са нагорелим зидовима, или као нагореле раке. Овакви гробови нису усамљени на илирском подручју. На територији Црне Горе познато је постојање овог типа гроба и из Комина код Пљеваља, док се иначе гробови истог типа налазе и у Сасама код Сребренице у Босни, на мјесту античке Домавије, познатог рударског центра илирског подручја, и у Малој Копашници код Лесковца, на територији илирског племена Дарданаца. У новије вријеме гробови ове врсте откривени су појединачно и на другим локалитетима, но у овом типичном облику углавном на подручјима која се са сигурношћу могу везати за Илире. Такође је нарочито карактеристично да се идентични типови гробова у свим варијантама које познајемо са нашег илирског подручја, а нарочито у Сасама и Малој Копашници, налазе у области ердељских рудника, о којима је било ријечи и за које се са сигурношћу може тврдити да су у њих Римљани, по формирању римске провинције Дакије, пресељавали искусне илирске рударе, првенствено из племена Пируста и Баридуста. Све ово потврђује да поменути начин сахрањивања представља једну ширу форму илирског погребног обреда, која се, без сумње, може везати за разна илирска племена, али је у сваком случају карактеристична за Илире уопште Временски, она претежно припада периоду II и почетку III вијека. н. е. Њена појава у Доклеји говори несумњиво у прилог постојању сразмјерно јаког локалног илирског елемента у овом римском муниципију. При томе ће бити неопходно прецизним картирањем положаја гробова у оквиру некрополе и тачним проучавањем гробних инвентара доћи до потпунијих закључака како о времену тако и о положају ових гробова у Доклеји, као и о самоме друштвеном и економском положају оних који су у њима сахрањени [100]

Насупрот релативно многобројним подацима о архитектури и непокретним археолошким споменицима (сл. 27, 28), о покретном археолошком материјалу из Доклеје знатно је теже говорити, јер је он прилично оскудан, малобројан и непотпун. До сада је већ спомињано постојање медаљона везаних за забате појединих храмова и на којима су представљени Рома и Дијана, а такође и о рељефним приказима Хермеса на саркофазима и вотив-

[100] За типове гробова уп. поменуте извјештаје Д. Срејовића. За гробове у Сасама, M. Baum—D. Srejović, *Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne III (1959), 23 и д , исти, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, исто мјесто IV (1961), 3 и д. За гробове у Малој Копашници, Lj Zotović, *Mala Kopašnica*, Arheološki pregled 2, 123 и д., Arheološki pregled 4, 221 и д. Синтетички преглед о овој врсти гробова у Румунији дат је у *Istoria Rominei* I (1960). Не може се прихватити гледиште Daicoviciua, н. д., 57 и д., да би ови гробови били аутохтони у Дакији.

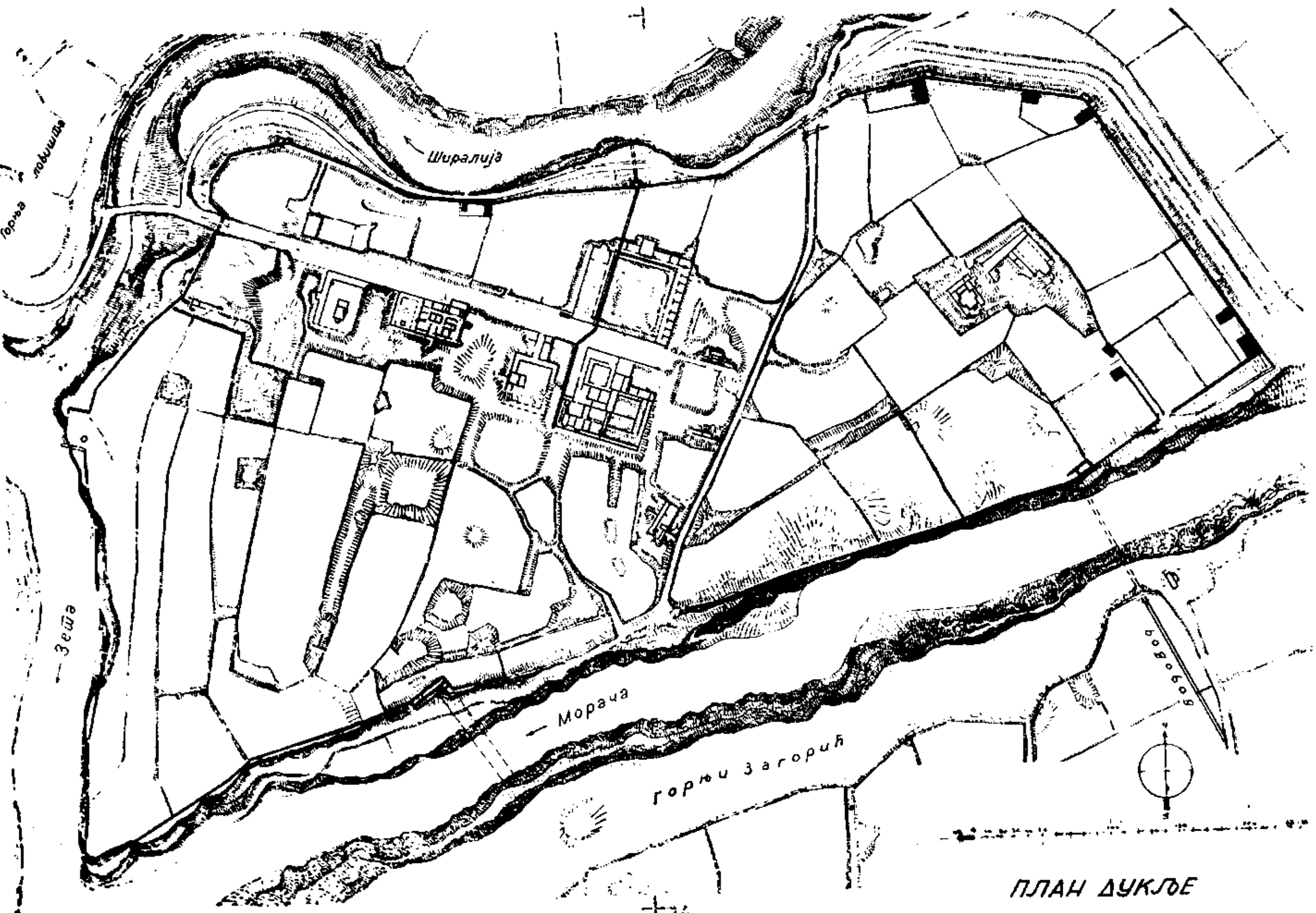

Ск. 8 — План Дукље

ним рељефима који се вјероватно везују за локалне илирске култове. Од знатнијих налаза пластике треба споменути и једну одраније познату, већ давно изгубљену портретну главу из I вијека н. е. коју је публиковао Стикоти,[101] као и једну портретну главу са карактеристичним начином израде косе и браде у техници сврдла, која може датирати с краја II или почетка III вијека н. е. Међу керамичким материјалом истичу се амфоре које имају и карактеристично шиљасто дно, затим више комада луксузне римске керамике — terra sigillata — махом здела и тањира (сл. 30), на чијој се унутрашњој страни могу налазити жигови у облику концентричних кругова. Уз то се јавља и црвена керамика простије израде, вјероватно домаћи производ, која имитира terra sigillata-у, но керамички материјал из Доклеје показује иначе облике и типове који се могу пратити све до рановизантијског периода, те индицирају постојање дуготрајног живота у овом насељу. Међу производима од стакла налазе се већ поменуте стаклене урне (olla funeraria), као и судови за мирисе (lacrimarii). Постоји и извјестан број налаза металних предмета, особито накита, који се такође, укупно узевши, могу везати за сразмјерно дуг временски распон.[102]

Ван саме Доклеје исто тако постоји неколико локалитета са налазима из римског доба, од којих је свакако најважанији онај у Лиси, на који смо већ указивали. О налазима у Вуксан-Лекићу, Спужу, затим о остацима античког пута, било је раније говора. Сви ови елементи указују на постојање интензивнијег живота у римско царско доба.

Узето у цјелини, резултати досадашњих археолошких истраживања у Доклеји, као и студија епиграфског материјала који је одавде познат, говоре о значају овог градског центра, несумњиво најважнијег на територији данашње Црне Горе. Згодан географски положај и повољни економски услови учинили су да се овдје урбанизација развила далеко јаче него у другим градским насељима те епохе ван јадранске обале. Тако се формирају и одређене градске институције са одговарајућим монументалним грађевинама од којих неке, као базилика, представљају и значајну етапу у историји римске архитектуре у провинцији. Такође је несумњиво да је у Доклеји постојао и прилив страног етничког елемента, особито грчког, а да је и романизација домородачког становништва била релативно јака. Поједине породице и грађани, као Флавије Фронтон, играли су видну улогу у јавном животу и ван Доклеје. Ипак је несумњиво да је и овдје, поред свега тога, домородачки илирски елеменат био значајан и у вријеме Римског Царства. Ван самог града, пак, а на његовој територији, овај елеменат остао је и надаље претежан и пресудан, како то јасно показују натписи из Вуксан-Лекића. Доклеа представља, према томе, карактеристичан примјер максималне романизације у уну-

[101] Sticotti, н. д., 152 и д., сл. 95.

[102] Материјал у музеју у Титограду.

трашњости земље, која, као што се види, остаје далеко од тога да буде потпуна. Досадашња истраживања пружају непотпуну слику о граду и његовом изгледу, те ће се многа питања моћи потпуније и прецизније расвијетлити тек на основу даљих систематских ископавања.

Rhizinium — *Рисан*

О овом граду у време које је претходило потпуном утврђењу римске доминације у нашим крајевима било је већ говора у ранијем излагању. У римском периоду, у ужем смислу, Рисан се најприје помиње на познатом мјесту код Плинија (III, 144) као oppidum civium Romanorum, а под именом Rhizinium. Птолемеј (II, 16, 3) назива га Ῥίσινον, помињући такође рисански залив Ῥιζονικὸς κόλπος. На Појтингеровој табли град се спомиње под именом Resinium, са назнаком да је од Епидаура удаљен 20 миља. Касније, Равенски географ помиње га под именом Rucinium.

Несумњиво је да је Рисан градски центар и да у царско доба, чак сразмјерно и врло рано — ако се узме у обзир гледиште да је Плинију као извор послужио Варон — стиче одређена градска права. Недовољно је јасно, међутим, шта се у ужем смислу има подразумијевати под појмом oppidum civium Romanorum, но изгледа највјероватније да ће се ту радити о извјесним правима која би представљала једну врсту прелазне фазе ка пуном формирању класичних облика урбаних насеља — муниципија или колонија.[103] Такође је немогуће са потпуном сигурношћу говорити о томе да ли је град био уређен као муниципиј или као колонија. У прилог ове посљедње могућности говори неколико, дијелом и раније наведених података. Тако је значајан натпис из Рогатице у Босни, на коме се помиње неки Тиберије Клаудије Максим (Tiberius Claudius Maximus) са титулом dec(urio) col(oniae) Ris. Из овога је изведен закључак да се ради о декуриону једне колоније која се, с обзиром на скраћеницу свога имена, најприје може идентификовати са Рисном. Ипак не треба заборавити да се овај аргуменат не може сматрати апсолутно сигурним, јер се не може искључити могућност да је неки други, знатнији, а нама непознати град, који је могао бити колонија, носио у царско доба име које је могло почињати са Ris. . . Међутим, при рјешавању овог питања неће бити без интереса ни натпис Флавија Фронтона из Доклеје на коме се међу осталим функцијама које је он обављао наводи и то да је он био duumvir iure dicundo у граду Iulium Risinium — Рисну. Ово име указивало би да је Рисан градска права могао добити још у вријеме Августа. При томе је такође занимљиво да поменути

[103] За општи преглед уп. Oberhummer у R. E., такође Kornemann у R. E. XVI, 1 ст. 623 и д., чланак *Municipium*.

Тиберије Клаудије Максим из Рогатице носи Нероново царско име, а да у Рисну знатну улогу игра римски gens (род) Sergia, коме припадају рани римски цареви. Ако се има у виду све ово, и ако се поведе рачуна о томе да су рани цареви као Аугуст и Клаудије своју политику урбанизације оријентисали у првом реду на стварање колонија, док код Флавијеваца почиње преовладавати оснивање муниципија, постаје вјероватнија и претпоставка да би се и град Рисан имао сматрати прије колонијом но муниципијем.[104]

У том смислу, уосталом, говоре и нека гентилна имена која се у Рисну и на његовој широј територији појављују. Тако је без сумње најчешће име Statii (са извјесним варијантама као Statilia), које је, међутим, италског поријекла. Исто тако се на једном натпису у Рисну као угледан грађанин појављује Quintus Manlius, који носи старо римско гентилно име, иначе етрурског поријекла. Тако је несумњиво да су се са овим гентилним именима могли појављивати и домороци. Њихова појава указује вјероватно на оснивање дедуктивне колоније у коју су римски грађани били досељавани примарно са стране, дакле, на оснивање градског насеља које се првобитно не ослања на домородачки елеменат. Усамљен је, међутим, Caius Statius Celsus, ислужени легионар легије VII Geminae, такође из рода Сергија, који је ратовао за вријеме владавине Трајанове у Шпанији, али се потом населио у Рисну, гдје је подигао један споменик. Не би се стога смјело тврдити да је у Рисну Трајан у новом таласу предузео акцију романизирања довођењем ислужених војника, иако се ова могућност не искључује сасвим.[105]

О градском животу у Рисну и на његовој територији говори нам иначе неколико натписа. У више махова помињу се одлуке декуриона — општинског вијећа у вези са одређивањем земљишта за постављање гробова (locus datus decreto decurionum). Као звања у градској управи јављају се декуриони (decurio) и звање iudex ex quinque decuriis.

О саставу становништва Рисна неке податке пружају нам натписи. И поред постојања породица као што су Стацији и Манлији, потребно је указати и на извјестан број илирских домородачких имена. Наравно, њихово коришћење за извођење далекосежнијих закључака о саставу становништва некада је отежано непоузданим условима налаза епиграфских споменика, тачније, чињеницом да су ови споменици често бивали преношени и ван самог Рисна и потом уграђивани у поједине грађевине. Тако се готово за све споменике из Пераста може тврдити да су овамо доспјели из Рисна, док је ситуација са споменицима у Котору често недовољно поуздана. Што се, пак, тиче налаза из Тивта, иако су они махом сигурни, као и они из непосредно сусједног подручја, не-

[104] Исто мјесто.

[105] *Corpus inscriptionum Latinarum* III, бр. 6359. За Петровац — В. Јовановић, н. д.

јасно је да ли се они могу довести директно у везу са територијом града Рисна, поготово када се има у виду проблем територије другог градског насеља, Акрувија (Acruvium), о коме ће у даљем излагању бити говора. Стога се и не могу извршити сасвим оштра разграничења, већ ће бити потребно да се у том погледу подручје Боке третира мање-више глобално. Као илирска имена овдје ваља поменути Paentinus, свакако у вези са познатим нумеричким илирским именом Panto, што постаје нарочито јасно када се има у виду да се у локалном латинском писању у Боки *e* често замјењује дифтонгом *ae*; то се нарочито лијепо види на неким натписима из Будве (baene умјесто bene). Друга су имена Plaetor (Пераст), затим Plaetoria и у више махова на натписима поменуто име Lurius. Занимљиво је име Illurianus (?), које се вјероватно даје реконструисати са натписа на једном ципусу из Рисна (LLLurian — вјероватно Illurianus), што би, у сваком случају, могло бити име изведено из етничког поријекла самог покојника. Такође се овдје треба осврнути и на нумеричка имена, као Tertius који се појављује и у Тивту, или Quintus који је у Рисну и уопште у Боки веома чест. О значају ових нумеричких имена и могућности њиховог тумачења као латинског превода илирских имена било је говора у ранијем излагању. У истом смислу, уосталом, треба оцијенити и име Maximus, које се такође појављује на рисанским натписима, на примјер у случају Клаудије Максиме, која надгробни споменик подиже свом мужу Гају Лупусу, иначе декуриону. Веза са илирским именима била би још јаснија у случају Луриje Максиме уколико се, што изгледа вјероватно, како је већ раније речено, име Луриа има сматрати илирским (Lurius). Од других гентилиција треба поменути Aemilius, затим Caesius са варијантама као Caesonius, Caesonia, Cipius, Marcellus, можда и Cordius на једном оштећеном натпису, на коме је име сачувано само у облику .ordia, а недостаје прво слово. За могућност постојања овог имена говорила би и чињеница да је оно и иначе познато са далматинске обале, а да га такође налазимо у Доклеји и на натпису из Петровца на Мору.[106]

Сем овога, несумњиво је да су међу становништвом Рисна и Грци играли прилично видну улогу. Тако се на натписима писаним латинским језиком помиње Clodia Eufrosina и Clodius Eucarpus, који се појављује на једном ципусу, а затим Caesianus Hermes, коме његова жена Caesonia Nardis подиже споменик откривен у Доброти. За утицај грчког елемента уосталом говори и извјестан број натписа писаних грчким језиком, као натпис Дионисија Ејренејевог (Διόνυσος Εἰρηναίου), Антимаса и Александра Ликинија (Λικίνιοι 'Ανθίμας καὶ 'Αλέξανδρος), Мукије Епиктесис (Μουκία Επίκτησις) и Лукија Еукарпа Лускијевог сина (Λούκιος Λούσκου Εὔκαρπος) из Доброте — коначно натпис Зорикија Филоновог сина (Ζωρίκιος Φίλωνος), Хегесија Теоновог ('Ηγήσιας Θέωνος) и Менекрата Мене-

[106] За Петровац — В. Јовановић, н. д.

кратовог (Μενεκράτες Μενεκράτις).[107] Сразмјерно велики број оваквих натписа у Рисну и на сусједној територији несумњиво говори и за приличан проценат грчког елемента у становништву овог града, насупрот ситуацији која нам је иначе позната из градова у унутрашњости. Од других странаца-оријенталаца може се поменути само Диокас Доценов Киликијац (Diocas Diocaenu Cilix). Нејасно је поријекло Филипа који се спомиње на једној иначе изузетној стели данас у Котору.

Рисан је као град у римско доба одржавао и прилично тијесне везе са другим градовима, тако да се у њима спомињу директно или индиректно његови становници. О натпису из Рогатице на коме се спомиње декурион из колоније Ris. . . било је већ говора, при чему је указано на могућност да се у овом случају ради о Рисну. У Кисељаку код Сарајева појављује се један Манлије кога Г. Алфелди (G. Alföldi), с обзиром на чињеницу да су Манлији иначе познати само из Рисна, сматра ослобођеником ове рисанске породице, који је за њу обављао послове у унутрашњости, на шта је такође указано у ранијем излагању. Везу Рисна са другим знатнијим градовима потврђује и натпис Марка Флавија Фронтона из Доклеје који је и у Рисну обављао неке функције. Иначе је из овог посљедњег града познат још један становник Рисна коме његов пријатељ подиже споменик (C. Iulio Celeri Murtiae Rizinitano). На сличне везе упућује можда и натпис из Heraclea Lyncestis код Битоља, на коме се помиње једна жена која би могла бити родом из Рисна (Ailia Chrisa Ris . . .).[108] Занимљив је и податак о једном припаднику равенске флоте, Публију Лурију Модерату, који је био поријеклом из Рисна. Његово име Lurius и иначе је познато из Рисна и Боке Которске.

О култовима у Рисну треба поменути нарочито познати култ Медаура и на њега је у ранијем излагању већ било указивано. Иначе су на овом подручју слабо познати натписи посвећени божанствима, те треба указати само на већ поменути натпис посвећен Јунони Луцини (Iuno Lucina), откривен на Госпином Отоку у Кртолама. О евентуалним траговима култа Митре било је такође говора.

Неколико натписа из Рисна указују и на постојање извјесних значајнијих грађевина. Такав је прије свега један натпис данас узидан у зграду болнице у Рисну, од кога је сачувано свега неколико слова, али који, судећи по величини слова и њиховом облику, као и по профилацији и украсу архитектонског дела на коме се налази, потиче са једне веће монументалне грађевине, можда оне

[107] G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Boche di Cattaro*, Zagreb (1880), 10 i d.; P. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do doba Nemanjića*, Prilog Vjesnika za arheologiju i historiju dalamatinsku XLIX (1926—1927), 16; J. Мартиновић, н. д., 79 и д.

[108] П. Мачкић — И. Микулчић, *Каталог на античките предмети од Хераклеја*, Хераклеја I, Битола (1961), 52, сл. 34.

која се налазила на мјесту гдје се претпоставља постојање форума, од кога су такође сачувани неки архитектонски остаци. Са неке веће грађевине потиче и натпис који је поставио поменути Quintus Manlius из трибе Сергије. Занимљив је и један вотивни натпис посвећен Луцију Елију Аурелију Комоду, доцнијем цару Луцију Веру.[109] Све ово указује на интензивнију грађевинску дјелатност у којој су учествовали и поједини угледни грађани Рисна.

О занимањима која су постојала у Рисну немамо много података. Овдје не постоје никакви еснафи — collegia — какви су познати из Доклеје, или нам се бар у до сада познатим натписима није о томе сачувао никакав траг. За двојицу Грка чија су нам имена позната са натписа знамо за једнога — Дионисија Ејренејевог — да је био ῥήτωρ — вјероватно учитељ говорништва, а за другога — Лукија Еукарпа — да је био љекар (ἀρχιατρὸς κλεινικὸς). На једном натпису помиње се такође један члан породице Стација са надимком Vindemiator, који вјероватно указује на његово занимање — виноградар.[110]

О изгледу римског града Рисна немамо много података, јер су ранија ископавања била или сувише малог обима или сасвим несистематска. Већ је показано да се првобитни Рисан вјероватно налазио на сјеверном дијелу поља Царина испод Градине, док се римски град ширио даље ка мору на десној обали ријеке Шпиље. Град је данас дијелом потонуо услијед подизања морског нивоа, на шта указују и чести налази римског материјала, особито амфора, у мору. Приближно на средини Царина откривени су остаци једне веће грађевине од које су неки архитектонски дијелови сачувани и налазе се данас у градском парку у Рисну. Према богатству орнаментике на овим комадима, намеће се претпоставка да се ради о некој монументалној грађевини која је стајала на форуму, а са којом можда стоји у вези и раније поменути монументални натпис чији је дио узидан у болницу. Поменути архитектонски дијелови су фрагменат архитрава са касетама и дио фриза са богатом биљном декорацијом. На лијевој обали Шпиље такође су постојале римске грађевине, но оне су се, како изгледа, већ налазиле изван ужег домена града. Нарочито треба указати на дјелимично откопану римску вилу крај пута Рисан — Никшић. Од ове грађевине откопано је пет просторија оријентисаних приближно у правцу сјевер-југ и од којих су четири биле богато украшене мозаицима. Источно од њих налази се велика дворана која је са источне стране ограничена каналом. Ипак, откопани дио зграде недовољан је за извођење сигурних закључака. Богата мозаичка декорација има дијелом чисто геометријски карактер, дијелом се, пак, овај комбинује са биљним, цвијетним мотивима — розетама и лозицама (сл. 31), док се на једном мозаику налази приказан бог сна — Хип-

[109] Gelcich, н. д., 10 и д.; Butorac, н. д., 16.

[110] *Исто мјесто*; J. Мартиновић, рукопис, н. м.

нос (сл. 32). Мозаици припадају антонинској епохи, II вијеку н. е., те указују да је град, иако основан знатно раније, и у овом периоду био несумњиво богат и играо видну улогу.[111] Такође махом ван Царина и то углавном у правцу Котора, на лијевој обали Шпиље, ваља тражити рисанску некрополу. О њој је, међутим, прилично мало познато, но нађени натписи и споменици указују како на њено вријеме тако и на одређене типове споменика. Тако су из Рисна познате двије камене урне са натписима. Од других облика надгробних споменика посебно карактеристичну врсту чине такозвани надгробни ципуси (сл. 33). Они се по правилу састоје од четвртастог доњег дијела — базе, на којој је натписно поље, и горњег — коничног дијела. Овај облик ципуса уопште је карактеристичан за Боку, те га налазимо не само у Рисну већ и у другим мјестима, као у Доброти или Будви. Имена на овим ципусима некада су илирска или у вези са илирским, као Paentinus, Secundus, Maxima, Illurianus, Lurius. Такође се на већини од њих налази формула D M S, која упућује на сразмјерно касну епоху. Отуда се дâ закључити да би ови ципуси представљали једну типичну локалну варијанту надгробних споменика на територији Боке, при чему би било тешко везати их за одређено племе, поготово кад се има на уму несигурност етничких разграничења у овим крајевима, баш у периоду о коме је овдје ријеч. У сваком случају, они су само један вид одређене врсте споменика који се у различитим варијантама јавља на разним илирским подручјима, на примјер, у облику либурнског ципуса на територији старих Либурна и у типичним варијантама везаним за муниципије сјеверне Црне Горе, југозападне Србије и Подриња, о чему је већ било помена.

Другу карактеристичну врсту надгробних споменика представљају титули, надгробне плоче, које су многобројне и појављују се од периода раног царства, како то показују формуле на натписима (изостављање формуле D M, навођење пуног имена са филијацијом и трибом). Знатно су рјеђе надгробне стеле од којих су нам познате двије са едикулом на горњем дијелу, у којој је у рељефу приказан лик покојника. У питању је посебна варијанта ове врсте стела, које су иначе у нешто друкчијем облику добро познате из унутрашњости Црне Горе, особито са територије Муниципија S. На једну стелу везану за Акрувиум, а која је нађена у Доклеји, вратићемо се у даљем излагању.

Од покретног археолошког материјала треба поменути извјестан број керамичких налаза, међу којима се особито истичу амфоре, а затим римског стакла, особито мањих бочица — lacrimaria — од зеленог стакла. Од пластике позната је и једна мала фигура Венере. Такође треба поменути једну оштећену стојећу женску фигуру од камена, нађену у Рисну, која се данас налази у

[111] D. Vuksan, *Les mosaïques romaines de Risan*, Albania (1932) No 4, 77 и д., сл. 1—9.

Прчању. Што се, пак, тиче императорског портрета, вјероватно Домицијана (требало би да је нађен у Кумбору, а данас се налази у Лапидарију у Котору и који помињемо због могућности да је Кумбор припадао градској територији Рисна), треба нагласити да је овај налаз прилично несигуран и да постоји могућност да је он овдје донијет са стране, иако у Кумбору постоје антички остаци, како је то у ранијем излагању већ истакнуто.[112]

Горње излагање несумњиво показује да је Рисан у римском периоду играо као град видну улогу. Добивши већ рано градска права, он се и надаље развијао у форми типичног римског града приморске области, са свакако јачим дедуцираним страним — италским елементом, поред доморoдачког илирског становништва које је у њему играло важну улогу. Економски несумњиво значајан, Рисан је имао веза и са другим градовима, чак и дубље у унутрашњости, а привукао је у своју средину и приличан број Грка, дијелом и оријенталаца. Досадашња археолошка истраживања у Рисну сасвим су недовољна за детаљно проучавање овог града.

Acruvium — *Бигово*

О овом граду зна се веома мало, како из писаних извора тако и из археолошких података. На рани датум односи се податак код Ливија (XLV, 26), који се тиче подјеле Генцијеве државе у три области, при чему се каже да трећој области припадају Агравонити, Ризонити и Олциниати (Tertiam Agravonitas et Rizonitas et Olciniatas). Очигледно је да се име Агравонити може довести у везу са именом овог града. Код Плинија (III, 144), град се помиње као Acruiun, код Птолемеја (II, 16) у грчкој транскрипцији 'Ακρούιον. Иначе се град не помиње на путу Нарона — Скодра дуж морске обале, што је значајно за његову локацију.

На везе са другим градовима изгледа да указује један надгробни натпис из Доклеје на коме се помиње Flavius Ursus do(mo) Aqr . . . , што се вјероватно има тумачити као Aqruvio. Иначе је име Урсус познато са територије Боке, гдје се на једном надгробном споменику из Рисна спомиње Publius Lurius Ursus.[113]

Око убикације Акрувија мишљења су у науци подијељена. А. Мајер (A. Mayer) сматра да са именом овога града етимолошки треба довести у везу данашње име Грбаљ, што га наводи на закључак да Акрувиј (Acruvium) треба тражити ван уже територије Боке. Мајер претпоставља да би овај град требало лоцирати код села Бигова на Траштанском заливу, гдје иначе постоји и до данас сачувана традиција о античком граду Гриполи.[114] Ова комбинација, међутим, доводи озбиљно у питање већ давно формулисано и често

[112] Ј. Мартиновић, н. д., 33 и д.

[113] Sticotti, н. д., каталог натписа, 179, бр. 53.

[114] A. Mayer, *Gdje je bio stari Agruvium*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L (1932), 85 и д.

понављано гледиште да би Акрувиј требало тражити на мјесту данашњег Котора.

Противу ове посљедње комбинације може се навести извјестан број аргумената. Тако, прије свега, изгледа тешко прихватљиво да би се два насеља са градском територијом могла налазити тако близу једно другоме. Чињеница да у Котору постоје натписи који између осталог говоре и о општинским вијећницима (декурионима) и њиховим одлукама, није у овом погледу нарочито значајна, јер се мора водити рачуна и о могућностима да се општински достојанственици сахрањују или да постављају своје натписе и ван ужег домена града коме они припадају, за шта је уосталом могуће наћи аналогије и на другим мјестима, на примјер и у односу римских насеља у Коминима и Коловрату, о чему ће у даљем излагању бити говора. Не треба изгубити из вида ни факат да Појтингерова табла, једини извор који нам макар и са грешкама говори о приобалском путу Нарона — Скодра, ниједном ријечју не помиње Акрувиј. Ако се поведе рачуна о томе да ни Tabula ни Itinerarium Antonini на другој варијанти овог пута не помињу толико важну Доклеју, може се претпоставити да се овдје не ради о грешци, већ да, у ствари, пут није пролазио кроз дотични град, чиме идентификација Акрувија са Котором постаје још сумњивија. Коначно у вези с тим треба нагласити да први помен данашњег Котора налазимо тек сразмјерно знатно касније код Равенског географа, и то под именом Декадарон или Декадорон, што се касније код Константина Порфирогенита (913—959) транскрибује у форми Δεκάτερα (ген. Δεκατέρων). Из тога имена настало је и данашње име града Котора чије поријекло Мајер тражи у илирско-индоевропској ономастици.[115] Што се, пак, тиче римских налаза на подручју данашњег Котора, особито оних код Ледаре, о којима је раније било говора, они археолошки свакако указују на релативно дуг живот на овом мјесту, али такође не говоре ни о каквом значајном, поготово не већем градском насељу, какво би могло бити Акрувиј.

Осврнемо ли се на податке које у том смислу пружа археолошки материјал, потребно је у првом реду задржати се на налазима из Бигова, мјеста на које је указао Мајер као на евентуалну локацију Акрувија, ослањајући се на сасвим друге податке. Локалитет лежи у равници која је широко отворена према заливу и протеже се на прилично великом простору, иза кућа данашњег села Бигова и готово цијелом ширином равнице. На овом простору, непосредно поред пута који води ка селу, са његове десне стране, постоје остаци једне четвртасте грађевине са странама 4—5 m, чији су зидови грађени од великих тесаника повезаних међу собом слојевима малтера са туцаном опеком (сл. 29). С лијеве стране пута у самој равници има трагова зидова који су дијелом, до висине око 1 m, видљиви и на површини земље.

[115] Исто мјесто.

Одатле према истоку у дужини око 500 m такође постоји обиље археолошких остатака, фрагмената античке керамике, првенствено амфора и трагова зидова. На самој периферији античког насеља, према биговској цркви, сачувана је већа грађевина димензија око 4,50 × 2,15 m, чији су зидови од тесаника, а која је била покривена полуобличастим сводом. По околним њивама мјештани су откривали канале покривене опекама. Овдје се према томе вјероватно има рачунати са постојањем једног већег резервоара за воду или цистерне, утолико прије што је цјелокупно подручје богато пијаћом водом, на шта указује постојање многобројних бунара. Према овим констатацијама могуће је са сигурношћу извести закључак да се у Бигову у римско доба налазило једно знатније насеље.

Иако о карактеру културе тог насеља данас није могуће извести било какве прецизније закључке, треба указати на чињеницу да стела Флавија Урса, која је нађена у Доклеји, представља својим типом изузетну појаву међу доклејским надгробним споменицима. У питању је, наиме, стела у чијем се горњем дијелу налази ниша са три у рељефу изведене бисте.[116] О облику оваквих стела чија је једна варијанта и иначе позната са подручја Боке, а које су особито честе међу римским надгробним споменицима на градским подручјима у унутрашњости Црне Горе, било је у ранијем излагању говора. У сваком случају, овај налаз представља интересантан документ који би можда могао бити искоришћен и за проучавање локалне римске културе на подручју античког града у Бигову.

Као што се из свега реченог види, конфронтација података лингвистике и археологије, као и низ археолошких индиција говоре да би Акрувиј требало тражити на подручју Траштанског залива код Бигова. Дефинитивно рјешење овог важног историјског проблема може се првенствено очекивати од археолошких истраживања, која овдје још нису ни започета.

Муниципалне територије
Risinium и *Acruvium*

Одређивање територија ова два града и њихово прецизно разграничење представља веома тежак проблем, поготово услијед недостатака одговарајућих теренских истраживања. Уколико је тачно Мајерово мишљење о етимолошком повезивању данашњег Грбља са античким Акрувијем, било би логично претпоставити да је територија овог града у области Грбља. Како се, међутим, она може разграничити и одвојити од територије исто тако важног римског Ризинијума, мора, бар засад, остати отворено питање. О римским налазима на подручју Грбља у вези са античким путем и утврђивањем његове трасе било је говора и у ранијем излагању.

[116] Sticotti, н. м.

Исто тако, међутим, указано је и на чињеницу да је и подручје око Тивта богато налазима из римског доба. Остављајући по страни такозване Бачве, око 16 m дугу засведену грађевину која је можда у вези са конструкцијом римског водовода, овдје ћемо подсјетити на остатке античке грађевине са подом од мозаика откривене на полуострву Превлаци, јер она можда представља римску вилу рустику. Од налаза опека у подручју Тивта (Пијавица) треба указати и на фрагменте са натписима Pansiana и Suri. Док први од ових сигурно говори о импорту из познате сјевероиталске циглане, други ће свакако упућивати на неку локалну радионицу, нарочито ако се има у виду да име Surus представља у ствари локално илирско име. Занимљиво је скренути пажњу да је цигларски занат и до данашњих дана веома развијен у овом крају.

Butua — *Будва*

И о овоме граду у његовом ранијем развитку, у коме је по свему судећи представљао грчки емпориј, већ је било ријечи у овом раду. За римски период значајан је и овдје податак код Плинија (III, 144), гдје се град спомиње као oppidum civium Romanorum. . . Butuanum, из чега се изводи и његово римско име Butua. У грчкој транскрипцији под истим именом град се јавља и код Птолемеја (II, 16). На Појтингеровој табли Будва се помиње под именом Batua, док Равенски географ понавља старо име Бутуа. О градском статусу античке Будве тешко је дати прецизнијих података. Као oppidum civium Romanorum, град је вјероватно првобитно морао имати уређење слично Rhisinium-у. Да ли је, међутим, касније био муниципиј или колонија, не може се поуздано тврдити. Веза једног римског натписа на коме се помиње један duumvir и duumvir quinquenalis из муниципија од чијег су имена сачувана само два задња слога (duumviro et qq munic . . . tuatium), није сигурна. Уколико се слова DE у натпису Кордија из Петровца на Мору могу тумачити као decurio, могло би значити да се ради о општинском вијећнику из Будве или Улциња, јер је тешко претпоставити постојање једног римског града између ова два мјеста.[117] Значајно је, међутим, да се на једном натпису из Будве јавља гентилно име Јулија (Iulii). Ако се прихвати претпоставка да се у натпису Марка Флавија Фронтона из Доклеје град Risinium помиње као Iulium, на шта је већ раније указивано, представљало би и име на натпису у Будви прилично поуздану потврду за рано добијање градских права Будве (Butua).

О етничком саставу становништва античке Будве веома смо слабо обавијештени. Ипак су овдје занимљива имена која се налазе на три публикована натписа.[118] На једном од њих помиње се

[117] В. Јовановић, н. д.; И. Николајевић-Стојковић, н. д., 159. и д.

[118] За општу оријентацију уп. Pasch у R. E.; M. Abramić, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske IV (1938).

Јулија Темус (Iulia Temus), а на другом Темија Баја (Temia Baia), жена Клаудија Геласија (Claudius Gelasius). Оба натписа указују на сразмјерно рано стицање римског грађанског права, судећи по гентилним именима. Iulia Temus свакако је Илирка, како то казује њен когномен, док се у случају Темије Баје име Baia сматра сигурно илирским, а име Temia изведено је од Temus, те се чак можемо запитати да ли Темија Баја не би била ћерка раније поменуте Јулије Темус. Сам, пак, Клаудије Геласиј по свом когномену сигурно је грчког поријекла. Овдје је значајно навести и натпис из Будве који помиње ослобођеницу Егнатије Максиме, Миртату, која је по своме имену такође Гркиња (сл. 34). Иако малобројни, подаци са ових натписа показују да се међу становништвом римске Будве налазило рано романизираних Илира, но и Грка, и да је у граду било робова, међу којима такође постоје Грци.

О локацији самог града не знамо готово ништа сигурно, како је то већ истакнуто приликом обраде Будве и живота у њој у посљедња два вијека прије н. е. Град се, наиме, могао налазити на брду Светог Спаса или на самом полуострву, гдје је подигнута данашња Будва. Некропола (сл. 35), пак, лежала је на истом подручју гдје је била и она из старије епохе. Ту су углавном нађени рани римски гробови са урнама од камена (сл. 36), у које су биле стављене стаклене оле цинераријe (сл. 37). Од другог материјала постоје и римски судови (сл. 38), и то већи црвене боје са двије наспрамне дршке и коничним поклопцем, а затим плитки тањири разне профилације, који представљају имитације тере сигилате. Такође су нађене веће амфоре са равним дном, док извјесни судови са прстенасто задебљалим ободом, некад и са хоризонталним пластичним ребрима, упућују и на касније периоде царства. Уосталом, приликом ископавања 1953—1957. године нађени су у једном гробу и судови из IV вијека н. е. Од другог материјала треба поменути стаклене бочице — лакримарија, а затим бронзане фибуле, међу којима је нарочито карактеристична варијанта раноцарских Aucissa-фибула са проширеном плочастом главом, украшеном гравирањем или двочланим луком са капљичастим испупчењима и кратком четвртастом ногом. Ове фибуле имају по правилу двије игле. О времену њихове израде већ је у ранијем излагању указано на могућност да се ова варијанта на далматинском подручју појављује чак и раније но класични облици Aucissa-фибула и њихове варијанте у другим крајевима. Наведени налази упућују на сразмјерно дуг временски распон употребе некрополе у Будви, који свакако указује и на дуги живот самог античког града.[119]

Резултати досадашњих истраживања у Будви пружају, према томе, само могућност приближне оцјене значаја и трајања римског насеља и његовог етничког састава, док се о самом граду и његовом урбанизму засад уопште не може говорити.

[119] За Aucissa-фибуле уп. нап. 79 претходне главе.

Olcinium — *Улцињ*

О животу у римско доба у овом граду познато је још мање но о насељу раније епохе. Податак код Плинија (III, 144) гдје се град помиње као Olcinium и oppidum civium Romanorum казује само да се и овдје има рачунати са сличном еволуцијом градског живота као у Рисну и вјероватно Будви. Град се такође помиње на наведеном мјесту код Птолемеја под именом Οὔλκίνιον. На Појтингеровој табли помиње се Улцињ као Vicinium, но уз погрешну локацију — између Рисна и Будве — док га Равенски географ назива Vicinium. О налазима римске епохе у Улцињу не знамо, међутим, готово ништа. Прашникер и Шобер наводе веома оскудне податке о налазима дијелова римске архитектуре који су накнадно уграђени у поједине зграде на улцињском граду. Они истичу да упркос свим тражењима нису успјели да у околини Улциња открију ма какве античке остатке. По свему судећи, град се најприје може лоцирати на мјесту данашњег улцињског града, које представља изузетно подесан положај — лак за одбрану и у близини луке.[120]

Municipium S. — *Комини код Пљеваља* (или Коловрат код Пријепоља)

Највеће, најзначајније а свакако засад и најбоље познато римско насеље провинције Далмације у унутрашњости Црне Горе представља овај муниципиј. Одмах можемо истаћи да се он са највише вјероватноће локализује у Коминима код Пљеваља, али и да многе индиције говоре и за још једно значајно насеље на истој муниципалној територији — у Коловрату код Пријепоља. О топографији оба поменута насеља биће још говора у даљем излагању, нарочито у вези са археолошким открићима.

Око имена овог града постоје у науци прилична неслагања. Тако су Момзен (Mommsen) и Хернес (Hoernes) овдје тражили насеље Stanecli које помиње Појтингерова табла, док је Томашек (Tomaschek) био склон да град изједначи са мјестом Sapua. Ниједно од ова два гледишта не може се, међутим, одржати, поготово с обзиром на географски положај поменутих насеља. За утврђивање имена овог мјеста значајно је неколико натписа на којима се оно помиње, у једном случају чак и у својој пуној форми. Под именом Муниципиум S. град је у археолошку литературу ушао на основу једног натписа из Комина, који се данас чува у Пљевљима узидан у Бегову џамију, а који је посвећен Титу Аурелију Секстиану (T. Aurelius Sextianus), римском витезу (EQR — eques

[120] За општу оријентацију Saria у R. E. XVII, 2, ст. 507, чланак *Ulcinium*; Praschniker-Schober, н. д., 82 и д.; Ђ. Бошковић, Старинар VII—VIII, 417.

Romanus), декуриону Муниципија S. (DEC M S). Значајнији је, међутим, иако у науци недовољно искоришћен, један натпис на који је посебно указао А. Еванс. Поменути натпис нађен је у Коловрату и представља надгробни споменик подигнут Публију Елију Пиадомену Карванију (P. AEL. PIADOME(NO) CARVANIO), који је био префект једне жупе чије нам име није сачувано, а свакако и достојанственик у једном граду од чијег су н м имена сачуване ријечи AURELI S. LO... Ово посљедње имс Еванс је допунио и прочитао као Municipii Aurelii Splonistarum, те га тако довео у везу са именом града Сплонума, који нам је иначе као муниципиј познат из писаних извора. Ово незапажено гледиште као да је нашло своје потврде у једном натпису откривеном пред други свјетски рат у Коминима и посвећеном Серапису и Изиди, а посвету је извршио Улпије Гелијан (Ulpius Gellianus), који је био curator Arvensium, Metlensium, Splonistarum, Malvesatium. Од градова поменутих на овом натпису сигурно је позната Arba (Раб), док се Municipium Metlensium вјероватно има изједначити са Метулумом, старим градом Јапода, чији положај није тачно утврђен, а Municipium Malvesatium са одраније из натписа познатим Municipium Mal. у Висибаби код Ужичке Пожеге.

С обзиром на то да је натпис нађен у Коминима, Вулић је поново изнио мишљење да би се ово античко насеље могло изједначити са Сплонумом.[121]

Против оваквог гледишта, које на први поглед изгледа веома примамљиво, утолико прије што његову потврду налазимо на два натписа, ипак говоре извјесне чињенице. Тако, уколико се претпостави да је функција куратора коју је вршио Улпије Гелијан на натпису наведена по редосљеду којим је она обављана, било би чудно да се Municipium Splonistarum — уколико се он налазио у Пљевљима, гдје је натпис откривен — помиње прије муниципија Malvesatium. Наравно да ово не мора бити сигуран аргуменат, јер се не може поуздано тврдити да је на натпису одиста поштован редосљед вршења ове функције, иако би се то логично дало очекивати. Значајније је, међутим, да Дион Касије (LVI, 11) каже да је Германик покорио разна далматинска мјеста, између осталих и Splaunon (Γερμανικὸς δὲ ἐν τούτῳ ἄλλα τε χωρία Δελματικὰ εἷλε καὶ Σπλαῦνον), што је учинио долазећи од Сиска (Siscia), преко земље Мезеја (западна Босна) идући ка граду Rastinium-у, данашњем Голубићу код Бихаћа. Овај правац Германиковог кретања географски се тешко може довести у склад са лоцирањем Сплонума на мјесту Муниципија S. код Пљеваља. Отуда ово питање мора за сада остати отворено. Ипак, а поготово с обзиром на натпис Улпија Гелијана, неприхватљива изгледа комбинација по којој се Муниципијум S. изједначује са Municipium Spodentium који се

[121] A. Evans, н. д., III—IV, 25 и д., 44 и д.; *Corpus inscriptionum latinarum*, бр. 8308; Вулић, Споменик САН XCVIII, 130, бр. 287.

спомиње на једном недавно откривеном натпису из Bassianae код Петровца у Срему.[122]

И питање датирања настанка нашег муниципија чини приличне тешкоће. Г. Алфелди оквирно је датирао оснивање Муниципија S. као и других муниципија у унутрашњости Далмације, на примјер, Malvesatium, у периоду II—III вијека. Уколико је тачно да се на натпису из Коловрата има одиста тражити име нашег муниципија, појављивао би се он овдје као Municipium Aurelium, што свакако указује на вријеме од Антонина Пија (138—161). При томе би већ сам натпис из Коловрата био веома занимљив за датирање. Иако име Aurelius не значи у овом погледу много, јер се оно може пратити и у почетку III вијека, функционер града који се овдје помиње носи име Publius Aelius Piadomenus Carvanius. Код овог имена други дио, Piadomenus Carvanius, несумњиво је илирски и одговара уобичајеној илирској двочланој формули имена. Publius Aelius указује на Хадријаново вријеме. Необична формула овога имена у цјелини изгледа да би указивала на човјека који је први у својој породици примио римско грађанско право, што значи да се то могло догодити за Хадријанова времена. Ако је, пак, муниципиј о коме је ријеч заиста Municipium Aurelium, морао би он у оквиру муниципија који носе то име бити сразмјерно ран, да би човјек који је за Хадријана примио римско грађанско право могао у њему већ да игра улогу у градској управи. Отуда би се приближно вријеме оснивања поменутог муниципија могло ставити у доба око 150. године н. е. У прилог овој претпоставци говори још један натпис из Комина који је посвећен Луцију Веру. На овом натпису он носи име Lucius Aelius Commodus Consul, што омогућује његово датирање у вријеме око 154—161. године, када је Луције Вер, још не цар, имао ову титулу. У том случају град је у ово вријеме већ морао бити муниципиј. Сљедећи поуздано датирани натпис из Комина помиње Албина као цезара и Луција Септимија Севера Пертинакса као конзула. Титулу Pertinax има Септимије Север 193. године, док се Албин назива Цезаром од 193. до 195, а од 196. има и титулу Augustus. Отуда се и овај натпис може прецизно датирати, а тиме се, свакако, опредјељује и вријеме прије кога је град сигурно морао постати муниципиј. Трећи датирани натпис, Диадуменијанов из 217—218. године, нема за ово питање већег значаја. Наведени аргументи, у сваком случају, указују на чињеницу да је Municipium S. од приближно половине II вијека н. е. морао сигурно добити своје муниципално право.[123]

[122] Податак од Сл. Душанића, асистента Универзитета у Београду. За друга мишљења о Муниципију S. уп. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen IV, 276 и д.; исти, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VII (1901), 115 и д.; исти, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XII (1912), 102 и д.

[123] J. и A. Šašelj, Inscriptiones latinae, Ljubljana, (1963), 45, бр. 71; Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IV (1896), 282, бр. 23; 285, бр. 27.

О градском животу муниципија пружају нам натписи извјестан број података. На њима се, наиме, помињу у више махова декуриони, дуумвири и дуумвири iure dicundo. Положај куратора који је заузимао већ више пута помињани Улпије Гелијан указује на извјесне несређене прилике у граду. Куратори представљају, наиме, контролне органе које је у таквим случајевима именовао управник провинције. Овдје треба такође поменути да се сем у Пљевљима, декуриони муниципија помињуи на натписима из Коловрата, о чему ће бити још говора у каснијем излагању. При томе је карактеристично да се као декуриони појављују домороци, те се као такав вјероватно може сматрати и Тит Аурелије Секстијан иако је он eques romanus, пошто су и домороци могли долазити до витешког, па чак и сенаторског реда (сл. 39).[124] Од других звања у овом муниципију треба поменути и оно сацердотала које је носио Публије Елије Фирмин (Publius Aelius Firminus), иначе duumvir quinquennalis, а који је, изгледа, био и свештеник (sacerdos) у Салони. На овог Елија Фирмина вратићемо се још у даљем излагању у вези са угледним породицама муниципија.

О војницима у нашем муниципију познато је врло мало. Ту треба поменути прије свега натпис који Аурелија Вендо за живота подиже себи и свом сину Аурелију Максиму, који је био војник. Други је случај Публија Елија Фускина (Publius Aelius Fuscinus), који се такође помиње као војник и консуларни бенефицијар. Очигледно је, према томе, да је он обављао одређену бенефицијарску дужност, вјероватно онако како је то у ово доба и иначе случај у насељима у унутрашњости данашње Црне Горе, то јест као додијељен на дужност у одређену бенефицијарску станицу или уопште придодат управи провинције. Занимљиво је, међутим, да се у оба случаја, изгледа, ради о домороцима. Аурелија Вендо (Aurelia Vendo), мајка првог поменутог војника, носи не само типично илирско име већ и име које, иако женско, има завршетак на *o*, особито карактеристичан за територију Муниципија S. Други, пак, војник, Публије Елије Фускин, могао би по овоме имену бити син Ане Фуске (Ana Fusca) и Јарита Арва (Iaritus Arvi), који се помињу такође на једном натпису из Комина као муж и жена. Ово утолико прије што се на натписима територије Муниципија S. често појављују женска имена, те жене подижу споменик себи и својој дјеци, односно синовима, као што је то уосталом случај и са већ поменутим натписом Аурелије Вендо. Име Fuscus и Fusca иначе је познато са територије Муниципија S. или бар са њему блиске територије, на примјер на једном натпису из Џурова код Прибоја на Лиму, гдје мајка Аурелија Фуска подиже надгробни споменик своме сину Аурелију Фуску.[125]

[124] D. Sergejevski, Glasnik zemaljskog muzeja XVIII (1963), 94 и д.; G. Alfoldi, *Acta antiqua Academiae scienciarum hungaricae* IX, 136.

[125] Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IV, 282, бр. 23; Вулић, Споменик СКА LXXI, 119, бр. 284.

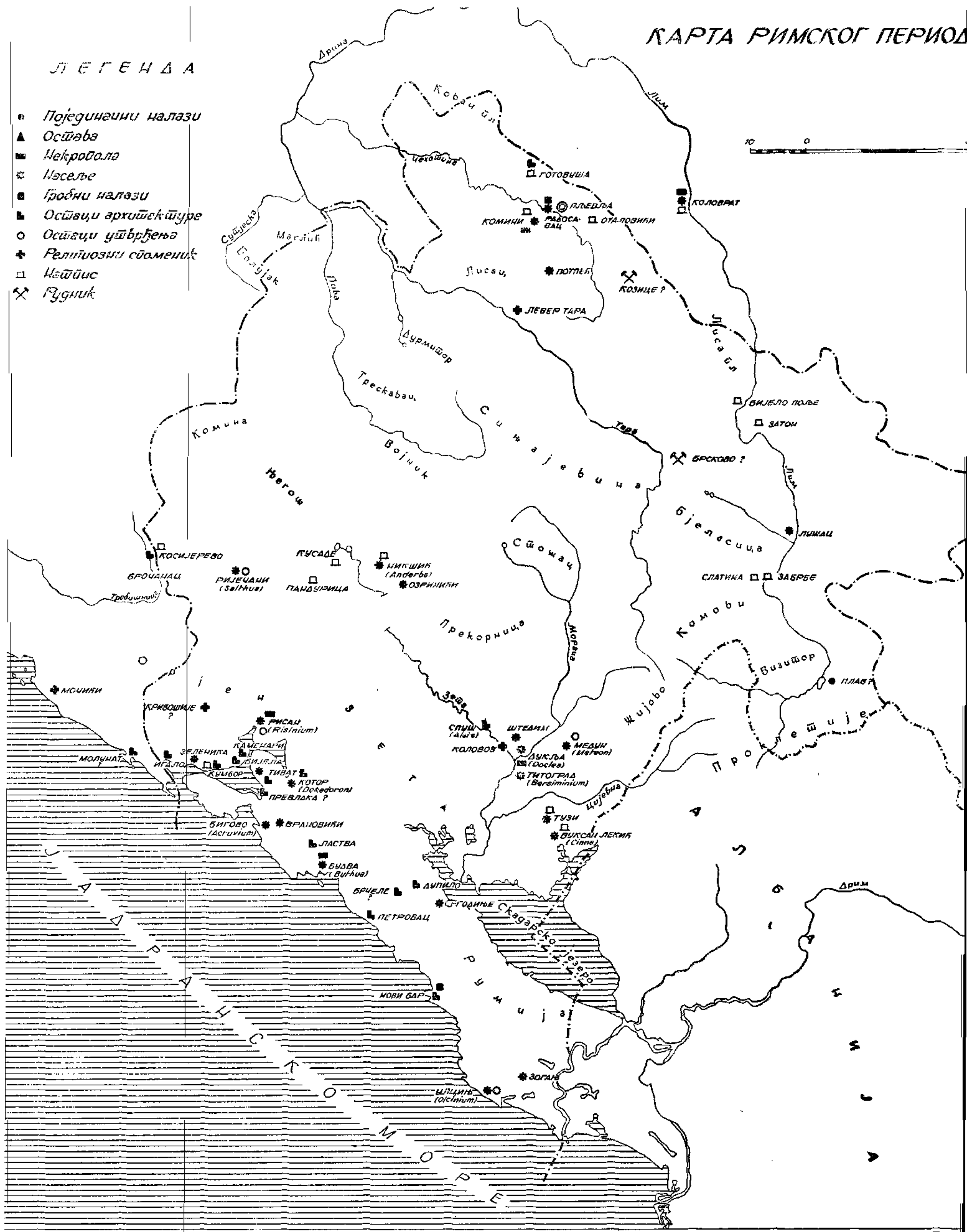

Ск. 9 — Карта римског периода

У вези са овим поставља се и питање праћења извјесних угледних породица које су живјеле у муниципију или на његовој територији, те су у животу града играле значајну улогу. Такав је, изгледа, у првом реду, случај са породицом већ поменутог Публија Елија Пиадомена Карванија, који се на натпису из Коловрата помиње заједно са својом женом Панто и са синовима Елијима Титом Лупом и Фирмином (Aeli Titus Lupus et Firminus). Већ је Пач с правом указао да раније поменути duumvir quinquennalis, који је такође био свештеник, носи вјероватно име Publius Aelius Firminus, пошто је име његовог сина, свакако, Publius Aelius Firmianus. У том случају радило би се о три генерације једне породице, чији је први члан примио римско грађанско право задржавши још илирско име, и играо у градском животу значајну улогу. Такву улогу играли су и његови потомци. Судећи по мјестима налаза натписа, дало би се претпоставити да се породица најприје налазила у Коловрату, а затим прешла у Комине. Двије генерације у угледној породици можемо такође претпоставити у случају Марка Емилија Антонија (Marcus Aemilius Antonius), који је био duumvir и duumvir quiquennalis, исто као са постављањем већег броја вотивних споменика разним божанствима, а подигао је и један споменик Емилију Калвиону (Aemilius Calvio) који је умро у Салони. Вјероватно је да би овај Емилије Калвио био отац поменутог duumvira: његов когномен Calvio са промјеном по трећој деклинацији указује на илирско поријекло и можда се с обзиром на алтернацију l/r може довести у везу са именима основе Car, као што је Carvanius, што се у крајњој линији повезује и са именима као што је Каравантије, који је, као Генцијев брат, у ранијој илирској историји одиграо видну улогу. И у овом случају имали бисмо у првој генерацији још сачувано илирско име које се у другој генерацији губи. Занимљив је најзад и случај једне веома угледне породице из Коловрата, чија је гробница недавно откривена и, на жалост, уништена. Но, надгробни споменик који је нађен поред гробнице указује на сахрањивање четири генерације у овом гробу, и то Гаја Сурицина и Септимије Кандиде (дједа и бабе), Аурелија Максима и Аурелије Мадије (родитеља), Аурелије Вену (супруге), Аурелија Лавија (мужа) и његове сестре, чије име није наведено. Од ових личности Аурелије Максим и Аурелије Лавије били су декуриони Муниципија S. И имена на овом натпису указују на илирско поријекло: тако Suricinus мора бити изведено од Surus — илирског имена, док је на значај имена Maximus већ указивано у ранијем излагању као на превод једног илирског имена.[126]

[126] Натпис гласи: D(is) M(anibus) S(acrum)
C(aio) *Su*ricino
et Sep (timiae) *Candidae*
Avis q(ui) v(ixit) a(nnos) LXXV
et ila (sic!) an(os) LX

Досадашње излагање већ је јасно показало велики значај илирских имена која се појављују на натписима са територије Муниципија S. Најчешће се ова имена јављају заједно са римским гентилицијама, што указује на романизацију; некада, међутим, и као чисто илирска. Што се пак тиче самих гентилиција, најчешћа су Aurelius и Aelius, док су Aemilii знатно рјеђи, иако су играли у животу града видну улогу. Сасвим усамљено појављују се још и имена Cassius, Statius и Ulpius. Име Cornificius које налазимо на једном вотивном натпису из Комина посвећеном Хераклу сасвим је усамљено.[127] Као илирска имена из Комина могу се навести сљедећа: Арв (Iarito Arvi filius), Апро (Apro), Ана (Fusca Ana), Бес (Bessus), Бризидија (Statius Victor Brizidia), Като (Aelia Cato; Cato Stataria), Калвио (Aemilius Calvio), Карваније (Publius Aelius Piadomenus Carvanius), Фуска (Fusca Ana), Јарито (Iarito), Панто (често женско име које се јавља и ван самих Комина, на примјер у Радосавцу: Aurelia Panto, Aelia Panto), Пинс (Turo Pinsi f.), Пијадомен (Piadomenus), Пларес (Aurelius Plares), Тата (Aurelia Tata), Титула (Aurelia Titulla), Тесто (Aurelia Testo), Тритано (Aurelia Tritano, Turo, Terent... само коријен имена), Варо (несигурно, на једном натпису са св. Илије који је оштећен, раније читано као Apro), Вендо (Aurelia Vendo) (сл. 40), Сур (Surus).[128] Упадљиво је да знатно претежу женска имена на *o*, која се иначе јављају и на такозваном средњедалматском илирском подручју, како је то показао Катичић. Тумачење ове појаве засад се не може још дати на задовољавајући начин.

Још једну карактеристичну појаву у ономастици овога краја чине и родовска имена која се јављају на појединим натписима. У питању су, наиме, имена која вјероватно указују на шири домородачки род, како је то на извјесним примјерима из средње Далмације показао Рендић-Миочевић. Ова имена везују се првенствено за Аурелије и Елије, можда у једном случају за особу која носи другачије име. Ова су имена Арценианус (Aurelius Maximus

et Aur(elio) *Ma*ximo
d(ecurioni) m(unicipii) q(ui) v(ixit) an(os) LV
et Aur(eliae) *Ma*dia (sic!) q(uae)
v(ixit) a(nos) XL par(entibus)
et Aur(eliae) *Ve*nu co
n(iugi) soror*i* q(uae) v(ixit) a(nos) XVI
Aur(elius) L*av*ius d(ecurio) m(unicipii)
sibi v(ivus) p(osuit)

Слова писана курзивом налазе се у лигатури. У 7. реду *v an* у лигатури; у 9. и 11. реду *v a* у лигатури.

[127] Ара у музеју Пљеваља.

[128] За илирска имена са натписима уп. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IV, VII, XII (в. нап. 122), затим натписе наведене код Evansa, н. д. 26 и д., са одговарајућим илустрацијама, и код Вулића, Споменик СКА LXXI, 118 и д., бр. 283 и д.; 131 и д., бр. 316 и д. Натпис из Џурова са именом Aurelius Fuscus и Aurelia Fusca, исто мјесто бр. 318; исти, Споменик САН XCVIII, 130, и д., 288 и д.; 160, бр. 331 — Споменик LXXI, бр. 318; за листу илирских имена уп. такође R. Katičić, Živa antika XII, 2, 254 и д.

Arcenianus), Арг.., Аргуријан [Sextus Aurelius Arg... (сл. 41); Aurelia Titulla Arguriana], Камериј (Aurellia Titulla Cameria), Це..., Целсјан [Titus Aelius Ce...; Titius Aurelius Celsianus (сл. 42]. Вјероватно се на исти начин могу тумачити и скраћенице од једног слова у случајевима Aurelia Panto G и Paconia Montana R. Овакве скраћенице би могле говорити да су поменути домородачки родови били добро познати, те им се име могло једноставно скратити на овај начин.[129]

Као што се из изнијетог види, илирска имена јављају се у Муниципију S. у једночланој (на примјер, Varo, односно Apro на Св. Илији) или двочланој формули (као Fusca Ana). Често је комбиновање једночлане формуле са римским гентилицијем (на примјер Aurelia Panto). У једном случају се римско име — praenomen и гентилно комбинује са цијелом двочланом илирском формулом (Pulius Aelius Piadomenus Carvanius).

Насупрот великом броју илирских имена, која пружају јасну слику о чисто илирском карактеру становништва, његовој слабој романизацији и извјесним елементима (обиље женских имена и улога жена на натписима) који можда указују на матријархат,

[129] Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VIII, 117, бр. 2; Вулић, Споменик СКА LXXI, бр. 283; исти, Споменик САН XCVIII, 140, бр. 307 (Celsianus); Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VIII, 118, бр. 3 (Arg); Вулић, Споменик СКА LXXI, 110, бр. 284; Споменик САН XCVIII, 139, бр. 305 (Argurianus, Camerius); исти, Споменик СКА LXXI, 120 бр. 289 (C. E. . .).

У току 1964—1965. г. предузета су нова археолошка ископавања на познатом локалитету у селу Комини, код Пљеваља, који се може везати за стари муниципиј S. Радовима су руководили Александрина Цермановић-Кузмановић и Драгослав Срејовић.

Истраживања су показала да се изван ужег подручја античког насеља одиста налази некропола. Гробови су углавном концентрисани на два мјеста: на платоу тзв. Белог брега, тј. на узвишици која непосредно може да се веже за остатке античког насеља, као и испод Белог брега — на падини према Везишници. У оквиру свога рада аутори су ова два локалитета издвојили као некрополу I (на Белом брегу) и некрополу II.

У оквиру ових ископавања откривени су гробови са набацивањем остатака са ломаче и урном у центру, затим гробови са нагорјелим бочним странама без урне и са остацима са ломаче. Сахрањивање је вршено у разним етапама римског периода почевши од I вијека н. е.

У току ових ископавања откривена су и два натписа, о којима је ријеч у горњем излагању, који помињу Аурелија Максима Арценијана, декуриона, као и Пакониju Монтану којој споменик подиже мајка Панто из рода G...

Ови натписи потврђују у ранијем излагању изнијета гледишта о постојању локалних родовских имена која се за сада још увијек не могу са пуном прецизношћу одредити. Тиме се такође потврђује постојање илирских имена у раније поменутој једночланој и двочланој формули.

Резултати ранијих ископавања прелиминарно су објављени у Археолошком прегледу 6 (1964), 105 (А. Цермановић-Кузмановић, Д. Срејовић, Ч. Марковић) и у Археолошком прегледу 7 (1965), 144—145 (А. Цермановић-Кузмановић — Д. Срејовић).

Даље детаљније коришћење ових натписа биће могуће послије њихове систематске обраде и публикације.

грчка су имена веома ријетка и јављају се свега у два случаја, и то код жена: једно је Egnatia Soteris, Гркиња ослобођеница, а друго Caesis Asteris, жена Монтанова.[130]

Сви наведени подаци указују, према томе, на веома јак домородачки елеменат на територији Муниципија S., који је романизацију примио тек слабо и нерадо. Такође су странци у овом крају играли веома малу улогу, иако на извјестан њихов утицај указује и постојање, додуше оскудних, оријенталних култова. По свему судећи, земљорадња и сточарство, а свакако и рударство, морали су представљати основ економике када се има у виду богатство руда у овом крају, као и веза Пируста па чак и помињање једног Сплонисте (становника Сплонума) на подручју ердељских рудника, куда су илирски рудари, првенствено Пирусте, били компактно пресељавани од Римљана, како је то показано на другом мјесту. Изгледа да је рад робова играо мању улогу. Поред поменуте Гркиње ослобођенице, на једном натпису из Ивања код Пријепоља, које ће вјероватно припадати широј територији Муниципија S., с обзиром на близину Коловрата, помиње се Секунда, царска ослобођеница, која подиже вотивни споменик Јупитеру, заједно са ћерком Секундином. Значајан је још и натпис из Коловрата на коме се помиње неки Вир (Virus) који је био vilicus — дакле надзорник на неком већем имању. Појава женских ослобођеница указује и на то да су оне раније, као робиње, биле првенствено запослене у домаћинствима. Занимљиво је да се при томе и код робова у два случаја може готово са сигурношћу рачунати са домороцима: име Секунда спада у ред нумеричких имена, те се не може искључити да би се радило о преводу једног оваквог илирског имена. На то још раније указује и име оца Вирусовог Secundo и његове жене, која у ствари носи исто име — Sicundo, дакле женско илирско име на *о*, типична форма домородачких женских имена овога краја.[131] Иначе се међу занатима на овом подручју може указати на развијени клесарски занат; о њему свједочи веома специфична локална умјетност на надгробним споменицима (о њој ће још бити ријечи у даљем излагању) као и цигларски занат, за који говоре жигови на опекама M R и P A S, које је публиковао Еванс.[132]

О култовима познатим на територији Муниципија S. било је у ранијем излагању већ говора. Стога ћемо овдје навести само божанства о чијим култовима располажемо подацима на основу археолошког материјала. У првом реду треба поменути култ Јупитера, најбољег и највећег, који је посвједочен на неколико натписа. Изузетан је случај једног споменика на коме се ово бо-

[130] Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XII, 126 и д., бр. 9—10.

[131] Вулић, Споменик САН XCVIII, 162, бр. 335.

[132] A. Evans, н.д., 41. сл. 17—18; Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XII, 128 и д.

жанство обиљежава вјероватно као громовник — fulgurator (I O M F, Iovi Optimo Maximo Fulguratori). Јупитер се такође јавља и као заштитник кохорте (cohortalis), при чему је карактеристична скраћеница CHO коју налазимо на натписима посвећеним овом божанству како у Коминима тако и у Сељанима код Пријепоља, који такође припадају територији овога муниципија, а гдје се скраћеница исто тако појављује са карактеристичним изостављањем првога O (CHORT). Од других божанстава овдје се помиње и Силван, коме је у Радосавцу код Пљеваља посвећен један натпис у врло скраћеној формулацији S A S (Silvano Augustom Sacrum), док из самих Комина потиче натпис са истом дедикацијом, али написаном у потпунијој форми (Silvano Aug Sac). Богињи Дијани посвећен је, између осталих, један натпис из Коловрата, док се Хераклу само као божанству или са епитетом Augustus такође посвећују натписи у Коминима и Коловрату. О елементима који говоре за евентуално постојање култа старог илирског божанства вегетације и шума, у суштини сличног Силвану, говори, како је већ речено, можда и честа примјена представе такозваних Атиса као пастира на надгробним споменицима ове територије (сл. 43). У истом смислу указује и појава коњаника на надгробним споменицима, која се, по свему судећи, може повезати са шире распрострањеним култом коња и коњаника код Илира, при чему је разумљиво да се овај култ у већој мјери манифестује баш на подручју Муниципија S., које се и иначе одликује својим необичним конзерватизмом. Занимљива је појава мушке фигуре на надгробним споменицима и у Коминима и у Коловрату која једном руком држи грозд, а другом котарицу са грожђем на рамену (сл. 44); то се по својој прилици може довести у везу са култом Диониса, односно Либера. За постојање оријенталних култова говори раније поменути натпис посвећен Soli Invicto, као и натпис Улпија Гелијана, који је посвећен Серапису и Изиди. Остаје отворено питање како су оријентални култови продрли на ову територију, којој можда припада и натпис уклесан у стијену на Преслици код Левер-Таре. О поријеклу Улпија Гелијана изнијето је мишљење да би он био домородац, али се ово са пуном сигурношћу не може тврдити, поготову стога што је његов гентилициј Ulpius на муниципалној територији о којој је ријеч још увијек усамљен. Треба такође имати у виду чињеницу да је Улпије Гелијан имао сасвим одређену мисију у већем броју муниципија у унутрашњости провинције Далмације, што исто тако чини мало вјероватним да би се он у Коминима могао сматрати домороцем. Стога питање начина ширења оријенталних култова у ове крајеве као и елемената који су те култове овамо довели мора засад остати отворено. Занимљива је, међутим, чињеница да је већи број вотивних споменика разним божанствима у Пљевљима подигла одређена личност, Марко Емилије Антоније, који је, како је већ показано, био duumvir и duumvir quinquennalis. Од њега потичу, на примјер, натписи посвећени Јупитеру Фулгуратору, Јупитеру заштитнику кохорте, као

и Силвану. Већ је истакнуто да се можда овај Емилије Антоније може сматрати домороцем, с обзиром на његову везу са Емилијем Калвијем који је умро у Салони. У том случају посвета Силвану, као примарно домаћем илирском божанству, добила би такође још једно објашњење.[133]

О топографији археолошког локалитета у Коминима већ је извјесне податке пружио Пач. Локалитет лежи изнад лијеве обале Везичнице, на високој тераси која се у правцу запада постепено благо уздиже. Овакав положај представља типичну локацију за римски локалитет. У сјеверном дијелу терена који чини издвојен плато, одвојен од јужног простора благом удолином којом пролази пут ка сеоским кућама, налазило се насеље у ужем смислу. На овом терену, познатом под именом Међе, назиру се, особито дуж источне ивице према долини, контуре зидова, док се на самој ивици издвајају три избочине које штрче према равници као куле. И на сјеверној ивици терена, ивицом платоа, јасно се оцртавају контуре зидова. Према ранијим подацима, на овоме платоу назирале су се и трасе старих улица, које су се издвајале по неравнинама терена, што, међутим, данас није више видљиво. Занимљиво је да, према казивању сељака, остаци зидова постоје и на равном терену испод платоа у правцу обале Везичнице.

На поменутом јужном платоу констатовани су још раније остаци некрополе. Тако су мањим ископавањима установљени гробови који су постављени у неколико редова, као и грађевине четвртастог облика, са полустубовима и зидовима од камена. Приликом најновијих ископавања установљено је постојање неколико гробова, такође постављених, како изгледа, у редове. У питању су гробови са урнама, од којих су неки били ограђени камењем, док се у једном случају ради о типичној форми гроба у облику раке са опаљеним зидовима, у коју су били убачени сагорели остаци са ломаче. Источно одатле, такође у равници према Везичници, утврђено је постојање једне грађевине четвртастог облика, поред које је било и надгробних споменика. Оваква топографија указује, према томе, да се примарно римско насеље налазило на уздигнутом платоу, но да је поред њега у равници такође било зграда. Ван самог насеља ширила се некропола, како на платоу тако и испод њега. Вјероватно да се она налазила дуж пута који је водио ка муниципију, поготову када се има у виду да се трагови римског пута могу пратити и јужно од Комина, на примјер у селу Потпећ, како је то раније већ истакао Еванс.[134]

[133] За личност Марка Емилија Антонија уп. особито Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IV, 277. За Публија Елија Фирмина и његово свештеничко звање — sacerdos, вјероватно provinciae и sacerdotalis, исто мјесто, 277, бр. 11.

[134] За некрополу Patsch. Wissenshaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XII, 102 и др. За Потпећ в. такође Evans, н. д. III—IV, 42. Најновија ископавања у некрополи вршио је Д. Срејовић.

Датирање овдашњих налаза показује несумњиво прилично дуг временски распон. У већ поменутим гробовима на јужном дијелу платоа нађена је дијелом римска керамика, дијелом и судови још увијек врло груби и рађени слободном руком, који указују на сразмјерно рани период. Занимљиво је да извјесни фрагменти керамике, изгледа, носе трагове бојене превлаке — фирниса, што упућује на касну хеленистичку традицију. На врло рану етапу римског царства упућују и нађене фибуле које представљају варијанте такозваних Aucissa-фибула, у овом случају са проширеном главом и једном иглом; већ је било говора да оне датирају из раног периода. Насупрот томе, надгробни споменици који су нађени и око већ поменуте зграде испод јужног платоа својим натписом са типичном формулом D M S, именима покојника, гентилицијем Аурелије, као и по стилу декорације, указују на касније вријеме, на доба цвјетања Муниципија S. Треба напоменути да овдје откривена четвртаста зграда, са нађеним надгробним споменицима око ње, има директне аналогије са једном зградом истог облика; она постоји на локалитету Блашковина у Висибаби код Ужичке Пожеге, источно од положаја старог Муниципија Mal. (Malvesatium), који и иначе својим топографским положајем одговара локалитету у Коминима. И око поменуте грађевине на Блашковини нађен је већи број надгробних споменика. Отуда би се и дало претпоставити да се у некрополама муниципија у унутрашњости провинције Далмације, поред обичних гробова, јављају и веће гробне конструкције, чији је значај, међутим, засад немогуће утврдити, пошто још нису вршена систематска ископавања.[135]

Већ поменути рани гробови са спаљивањем у којима керамика рађена слободном руком, као и фрагменти са фирнисом указују на врло рани период царства, представљају посебан проблем. Иако у Коминима ови гробови леже непосредно поред античког насеља — што би добро одговарало принципима ширења некропола уз римске градове — морамо се запитати да ли се већ у ово вријеме у Коминима може рачунати са постојањем знатнијег римског насеља, нарочито ако се има у виду датум око 150. године н. е., када се овдје може рачунати са оснивањем муниципија. При томе такође треба имати на уму да су римски градови често оснивани приближно у области гдје су постојала ранија праисторијска насеља, но готово никад на рушевинама самог праисторијског насеља, већ нешто даље од њега. Стога се намеће и проблем гдје би управо требало тражити оно насеље из кога се римски град у Коминима развио. Дефинитивно рјешење овог питања донијеће свакако тек систематско рекогносцирање околине, као и одговарајућа сондирања на терену. Занимљиво је, међутим, да се код данашњих Пљеваља у правцу села Потрлица, у Потрличком пољу, свуда у

[135] Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старинар Н. С. I (1950), 94.

равници налази по њивама обиље археолошког материјала. Нађено је и фрагмената праисторијске фактуре, рађених слободном руком, као и фрагмената са траговима фирниса. На самој периферији Пљеваља у овом дијелу терена поред старог пута за Никшић, на локалитетима Брдо и Ћулина гука, налазе се платои који очигледно показују трагове вјештачког заравњивања и, како изгледа, постојања једне терасе — берме, дуж дугих страна. На југоисточној страни Брда испод платоа, односно на самој ивици подужне терасе, видљиви су трагови сувог зида, грађеног од неправилних камених блокова без малтера, но тако да се може констатовати да је зид имао спољње лице од правилније обрађеног камена. Отуда би се овдје могло претпоставити постојање сразмјерно раног насеља, из кога се развија каснији град. За утврђивање раног насеља можда није без значаја ни брдо Св. Илија у селу Грево. У питању је стрм и веома тешко приступачан брежуљак оријентисан у правцу запад-исток, дужине око 200, а ширине око 50 m. На овом брежуљку, који лежи југоисточно од града Пљеваља и има изразито доминантан положај над равницом, постоји већи плато. Мјестимично, нарочито на западној страни, назиру се контуре зидова. На овај локалитет указао је својевремено још Еванс истичући да је овдје нађен већи број римских надгробних споменика, а да је било и гробова неправилно ограђених камењем или каменим плочама, чија конструкција према томе јако подсећа на типичне форме праисторијских гробова на илирској територији, у једном дужем временском распону праисторијске епохе. Међутим, 1897. године овдје је извршена обнова старе цркве св. Илије, којом приликом је конфигурација терена знатно измијењена, а стари гробови и надгробни споменици највећим дијелом су уништени или узидани у нову зграду. Отуда је о карактеру овог терена данас веома тешко донијети одређенији суд. Ипак, поменути подаци могли би бити занимљиви, уколико би се прихватило повезивање Муниципија S. са Сплонумом и са подацима које о овом граду даје Дион Касије (LVI, 11). Овај аутор каже за Сплонум (Σπλαῦνον) да је то град који је природно добро заштићен, а исто тако добро утврђен зидовима. Положај на Св. Илији могао би се довести у везу са природно добро утврђеним градом, иако је, наравно, несумњиво да се оваква комбинација не може са сигурношћу прихватити, докле год се дефинитивно не ријеши како питање Сплонума тако уопште и проблем сигурне локације римског Муниципија S.[136]

Од налаза римске епохе на подручју Комина, сем већ поменутих гробова раног царског периода, треба поменути и једну камену женску главу, дио античке статуе, која својим стилским одликама подсјећа на радове грчких скулптора Скопаса и Праксителa, те се вјероватно може сматрати као римска копија једног

[136] За Светог Илију највише података даје A. Evans, н. д. III—IV, 31 и д., који је локалитет обишао прије уништења.

грчког оригинала. Док је ова фигура без сумње изузетна и свакако се може сматрати или као импорт или као рад страних мајстора, далеко већи значај мора се приписати надгробним споменицима Комина, као и шире територије Муниципија S. уопште. Основни облици ових надгробних споменика су велике надгробне плоче (стеле), које по правилу имају посебно издвојен горњи дио у виду едикуле у којој се налазе у рељефу приказани ликови покојника. Понекад се горњи дио надгробне плоче завршава троуглом, поред кога се на боковима налазе стилизоване представе листова, док се у троугао по правилу поставља розета. Ликови приказани на надгробним споменицима не морају увијек одговарати броју особа које су у једном гробу сахрањене, односно које се помињу на одговарајућем натпису. Ово указује на чињеницу да су вјероватно надгробни споменици у оваквом облику били израђивани серијски, а само ријеђе и изузетно рађени су за одређену породицу. Приказане фигуре могу бити постављене као бисте једна поред друге, понекад и тако да у једној руци држе неки предмет, обично суд. Понекад су двије фигуре, муж и жена, приказане тако да муж пребацује једну руку преко рамена жене, док се обје фигуре држе за руке. Врло карактеристичну појаву представља вео или марама која је редовно преко главе жене. Оваква представа свакако стоји у тијесној вези са локалном илирском ношњом, али се иначе уопште налази на надгробним споменицима у унутрашњости провинције Далмације. По правилу су споменици уоквирени дуж ивице рељефним биљним орнаментом — лозицом, која често избија из једног суда представљеног на бази споменика.

Другу типичну врсту надгробних споменика представљају базе или надгробни ципуси. У питању су веће четвртасте камене базе на које је вјероватно био постављен споменик у виду пирамиде. Поред натписа, на оваквим споменицима налазе се на бочним странама рељефи са представама, о којима ће још бити говора у даљем излагању, а некада се на њима могу наћи приказани и ликови покојника. На ивицама оваквих споменика могу бити моделовани стубови. Иначе, и код ових споменика карактеристично је уоквиравање орнаментима лозице. Међу фигурама приказаним на бочним странама особито се истичу такозвани Атиси, већ раније поменуте представе пастира, обично са фригијском капом и прекрштеним ногама, који могу стајати ослоњени на пастирски штап (pedum). Поред тога, у пљеваљском крају налазе се и представе крилатог генија, приказаног у ставу веома сличном Атисовом, са прекрштеним ногама, једном руком савијеном на грудима, а другом опруженом којом држе буктињу спуштену надоље. Ови генији, међутим, имају на раменима крила. Једну посебну карактеристичну представу налазимо на једном надгробном споменику из Комина, који је откопан код већ поменуте зграде четвртасте основе, испод јужног платоа античког насеља. На овом споменику, који Аурелија Панто подиже својој кћери Паконији Монтани (Paconia Montana) и себи, приказана је мушка фигура са врло карактеристичном

фризуром изведеном у облику калоте и са чизмицама на ногама. Фигура је представљена тако да је тијело спреда, а ноге из профила. Она је коракнула удесно, у десној руци држи грозд, док лијевом руком на рамену придржава котарицу пуну грожђа. У питању је, дакле, она представа коју смо у ранијем излагању протумачили као везану за Дионисов култ. Значајно је, међутим, да се идентична представа појављује и на већ поменутом надгробном споменику из гробнице у Коловрату (сл. 44), у којој су били сахрањени припадници једне породице у три генерације. На другој страни споменика, пак, налази се приказана женска фигура у потпасаној хаљини (хитону), која у једној руци држи цвијет, а у другој кључ (сл. 45). Изузетну појаву у лијевом углу натписног поља уоквиреног лозицама представља мушка глава приказана са шлемом, у профилу, коју налазимо на једном споменику из Комина подигнутом Титу Аурелију Целзијану, од његовог сина Аурелија Плареса.[137] Иначе се на надгробним споменицима подручја Муниципија S. могу појављивати и коњаници, који су, како је већ истицано, вјероватно везани за извјесне локалне форме илирских култова.

Још једну карактеристичну појаву на надгробним споменицима овога краја представљају и фигуре лавова, које су такође раније помињане, при чему је указано на могућност њиховог повезивања са Сераписовим култом, или пак на утицај тог култа.

Занимљиво је, међутим, да својим типом, а добрим дијелом и стилом и мотивима, представе са територије Муниципија S. припадају једном ширем провинцијалном подручју које обухвата југозападну Србију и сјеверне дијелове Црне Горе, те сличне споменике, како по облику (стеле и ципуси) тако и по мотивима (особито Атис, затим коњаници и лавови), налазимо око Висибабе (Municipium Mal.), Ужица и у Подрињу. Ипак је несумњиво да у овом раду постоје извјесне локалне варијанте које се могу утврдити једном прецизнијом анализом стила ових споменика. Тако, на примјер, у подручју Нове Вароши, вјероватно из Акмачића, појављују се стеле такође са бистама у горњем пољу, и са орнаментом лозице, но овдје суд из кога полази лозица не налази се на средини базе споменика, већ у једном од доњих углова. Изгледа, према томе, да упркос овој општој повезаности која је вјероватно зависна од илирског конзерватизма и извјесних заједничких црта култа и вјеровања на широј територији, подручје Муниципија S. представља у том оквиру засебну област са својим локалним специфичностима, како у представама и схватањима тако и у њиховом умјетничком изражавању.[138]

[137] Уп. нап. 129.

[138] За налазиште у Висибаби уп. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, (1951), 188 и д. (са наведеном литературом); такође Н. Вулић, Споменик САН XCVIII, 151. Локалитет у Акмачићима аутори су рекогносцирали 1964. године.

Већ је истакнуто да се територија Муниципија S. може без сумње сматрати прилично пространом. У непосредној близини Комина налази се неколико значајнијих локалитета. Такав је у првом реду Радосавац, одакле потиче један натпис посвећен Силвану. Овдје је нађен и један надгробни ципус са представом Атиса, који се данас налази на сеоском гробљу. Римске остатке помиње Еванс и у сусједном селу Потпећ, а познати су и из Видре. Налази из Радосавца и Потпећи, локалитета који леже узводно од Комина на Везичници, свакако су у вези са трасом раније описаног римског пута чије је остатке Еванс видио у Потпећи. Посебно је питање да ли се и римски остаци на Левер-Тари, гдје такође постоји римски локалитет и гдје је, изгледа, било Митрино светилиште, могу приписати територији истог муниципија. У сваком случају, несумњиво је да се ка сјеверу ова територија може пратити бар до Коловрата.[139]

У вези са овим намеће се и питање гдје управо треба тражити сам Муниципијум S. Овај проблем настаје првенствено с обзиром на значај и обим римског локалитета у Коловрату. Римско насеље лежи овдје на лијевој обали Сељашничке ријеке, изнад њеног ушћа у Лим, у ствари непосредно изнад данашње раскрснице путева који са сјевера воде ка Пљевљима и Бијелом Пољу. Овај терен, који је данас великим дијелом уништен, представља плато оријентисан у правцу запад-исток, чије су првобитне димензије могле бити око 200 × 200 m, а стрмо се спуштао према ријеци Према западу терен се уздиже у брдо, што представља типичан положај, у суштини врло сличан положају Комина. У источном дијелу налазила се некропола, данас већ добрим дијелом уништена градњом фабрике. У тако насталом усјеку брда види се и траса пута која води у правцу Пљеваља.

Веза између Комина и Коловрата не подлеже никаквој сумњи. У оба мјеста појављују се дијелом исти култови, на примјер Јупитера кохорталног и Херакла, затим до у детаље идентични надгробни споменици са веома специфичним уско локалним карактеристикама у стилу и мотивима, као што је случај са спомеником Паконије Монтане из Комина, и Сурицина и његове породице из Коловрата. У оба мјеста јављају се и иста имена, при чему је особито занимљиво пратити породицу Публија Елија Пладомена Карванија, чији је натпис нађен у Коловрату, но чији је унук живио у Коминима. Такође у оба мјеста постоје натписи који помињу декурионе, при чему се опет треба осврнути на натпис Гаја Сурицина и његове породице, чији су поједини чланови у двије узастопне генерације били декуриони. Када се има у виду повезаност ових двију територија, као и њихово сразмјерно мало одстојање, несумњиво је да се не може рачунати са два муниципија, већ оба римска насеља припадају јединственој муниципалној те-

[139] Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IV, 290, br. 42 и д.

риторији, али је тешко одлучити које је од њих представљало само градско насеље Муниципијум S. Више свјетлости у ово питање не уноси ни сам положај локалитета. Комини се налазе у већем пољу у коме леже и данашња Пљевља, на мјесту које је оваквим положајем могло представљати један знатнији економски центар за своју околину. Географски, овај положај у ширем смислу је значајан, јер се овдје спајају природни путеви, од којих један повезује приморске области са данашњим Санџаком, док се други одваја у правцу Подриња и ка Горажду и Рогатици. Коловрат, међутим, лежи на исто тако важној, ако не и важнијој комуникацији, на мјесту гдје се већ поменути пут од Приморја ка Санџаку спаја са природном комуникацијом која је водила кроз Полимље, гдје су, како показују иако још увијек оскудни налази, била значајнија римска насеља. Отуда, а и с обзиром на приближно исту величину оба насеља, ово питање се засад не може дефинитивно ријешити. Рјешење у овом смислу не може донијети ни податак који нам пружа иначе значајни натпис из Коловрата на коме се помиње Сурус, који је био vilicus. Његово звање указује можда на постојање једног већег економског центра и значајнијег фундуса, на коме је Сур био запослен. Но, локалитет у Коловрату и сувише је велики да би се могао свести на једну вилу рустику, поготову када се има у виду и величина његове некрополе, као и добрим дијелом угледни положај људи који су у њој били сахрањени.[140]

Муниципијум S. и његова територија, без обзира на низ још неријешених проблема, пружа несумњиво најпотпунију илустрацију етничких, друштвених и економских односа који су владали у римско царско доба у једном муниципију у унутрашњости илирске територије, то јест у унутрашњости провинције Далмације. Повољни услови који овдје још постоје за истраживања, иако су Комини за посљедњих пола вијека знатно страдали и много оштећени, намећу као неопходну потребу хитно предузимање великих и систематских ископавања на овом мјесту, док би дефинитиван одговор на постављена питања могло дати тек упоредно проучавање Комина и Коловрата.

Иванград

Археолошки налази упућују са доста сигурности на то да би се у ширем подручју Иванграда могло налазити једно знатније римско градско насеље. У овом смислу у првом реду указују два натписа, од којих је један нађен у Слатини, а други у Забрђу. На натпису из Слатине помиње се Луције Лицинијe (Lucius Licinius), који је био duumvir, а на ономе из Забрђа, са локалитета Прдино поље, јавља се име Лицинија Монтана (Licinius Montanus), који је био декурион муниципија. На жалост, ни у једном од ових слу-

[140] Вулић, Споменик САН XCVIII, 162, бр. 335.

чајева име самог муниципија није наведено. Зато је и тешко извршити његово ближе лоцирање. Колико се данас археолошки може утврдити, најприје би се претпостављени муниципиј могао потражити у већ поменутом селу Лушцима. Овдје се налазе остаци већег римског насеља на локалитету Камењаче. Ово насеље лежи на једном платоу, у ствари тераси лимске обале, око 1 km јужно од цркве Ђурђевих стубова. Локалитет се, међутим, са својим налазима протеже до саме цркве и Манастирског врела, које се налази испод њега, а гдје такође постоје трагови зидова и опеке римског формата. Из самих Лужаца потиче надгробни споменик на коме се помиње жена по имену Теронто (Teronto), којој син Луције Марк (Lucius Marcus) подиже овај споменик. Ово име упућује на јак илирски домородачки елемент и у овом крају. О облику споменика овог подручја могуће је мало говорити. На споменику из Забрђа налази се на једној бочној страни сачувана представа једног надгробног Атиса, а на споменику из Лужаца постоји едикула са бистама у рељефу у горњем дијелу. Сличан карактер има и споменик из Ђурђевих стубова, који је овамо донијет из села Будимља и узидан у цркву. Овај споменик занимљив је и по томе што се на њему помиње ослобођеник Аурелије Верзаије (Aurelius Verzaiius), што пружа и извјесне податке за карактеристичне економске односе у тој области.[141]

Какав је, међутим, у овом подручју положај области Бијелог Поља, тешко је утврдити. У самом Бијелом Пољу откривен је један натпис који је Елије Домицијан посветио Хераклу (Herculi Augusto), док је у Затону нађен већ поменути натпис посвећен Јунони. Споменик из Вољавца представља типичну стелу са рељефним пољем у горњем дијелу у коме су приказане двије фигуре са рукама скрштеним на грудима, од којих једна сигурно држи у рукама суд. Ова представа, међутим, упућује на општу слику повезаности са типовима споменика територије Муниципија S. Подручје Бијелог Поља изгледа нам ипак и сувише удаљено да би се овдје могла претпоставити веза са том муниципалном територијом.[142]

Као што се из свега реченог види, археолошки индиције несумњиво упућују на то да се у области Полимља има лоцирати макар још један римски муниципиј. Јасно је, међутим, да се тек даљим археолошким истраживањима може доћи до поузданијег рјешења проблема тога муниципија и његове тачне локације.

Преглед историје Црне Горе од најранијих времена праисторијске прошлости до епохе када Диоклецијановим реформама

[141] Вулић, Споменик СКА LXXI, 10, бр. 11—12.
[142] Исто мјесто, бр. 13.

ова област улази у нову етапу свога историјског развитка, која представља основ за каснији живот у средњевјековном периоду, показује да су још од давнина ови крајеви били насељени и пролазили кроз низ етапа културне, друштвено-економске и етничке еволуције. Геоморфолошки положај ових крајева видно је утицао на правац и смјер њиховог развитка. Повезаност са југом преко Приморја значила је и ближу везу са егејским свијетом и Италијом. Она је, свакако, донијела у више махова значајне импулсе за интензивнији и бржи културни развитак. Овдје треба поменути настанак неолитске културе везане првенствено за културну а донекле и етничку експанзију примитивних земљорадника са југоистока, а затим и друге импулсе за интензивнији културни развитак који се манифестују у јаким културним утицајима Грчке и Рима. При томе се не смије заборавити да је у овом случају море више повезивало него одвајало. Оно је отворило пут интензивној грчкој колонизацији и трговини на јадранској обали, што се одразило и у културној историји територије данашње Црне Горе. С друге стране, међутим, овај положај донио је и тешке кризе у политичком и историјском развитку. Он је добрим дијелом условио римску експанзију у овом правцу и пресјекао нит нормалног развоја илирских старосједилаца који су већ били доспјели на степен савеза племена, те се могло очекивати да би даљом еволуцијом стигли и до државне организације у античком смислу. Нарочито треба нагласити чињеницу да се баш на територији Црне Горе и у непосредно сусједној Албанији налазило језгро ове организације која је једина била потенцијално способна да превали овај пут друштвеног и економског развоја. Цвјетање илирске моћи, један од најсјајнијих периода илирске историје, одигравао се баш на овој територији и неразлучно се везује за њу.

Планински карактер унутрашњости земље која се уже везује за језгро Балканског полуострва омогућио је, међутим, још од најранијих времена посебан развој у једноме затвореном кругу, заштићеном и изолованом од великих потреса, до момента када је снажна војна и државна организација Римљана успјела да дефинитивно завлада њиме. Отуда је и у формирању илирског етноса и његове културе територија Црне Горе играла значајну улогу. Свакако да су у једном моменту етнички елементи који су долазили и из ових крајева узели већег учешћа у великим етничким, културним и друштвеним пертурбацијама чији магловити рефлекс налазимо у писаним споменицима чак у Египту и које су добиле име егејске сеобе.

У оваквим приликама развио се на овој територији снажан, жилав и конзервативан илирски елеменат. Иако политички сломљен, он није никада био етнички и културно уништен. Његова снага манифестује се и у римском периоду, дијелом чак и на Приморју, али још много јаче у унутрашњости земље. Рим никада није успио да овдје у потпуности наметне ни форме свога друштвеног и економског живота, нити своју потпуну власт. Романизација

је извршена само површно у једном дугом и спором процесу, који никад није потпуно окончан. Треба подсјетити само да по једном податку св. Јеронима из IV вијека н. е. илирски говор још увијек постоји у провинцији Далмацији у његово доба (ζυθόν — sabeum, gentili barbaroque sermone vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis; — sabeum — на домаћем и обичном говору варвара у провинцијама Далмацији и Панонији). Историја Црне Горе у старом вијеку представља, према томе, саставни и један од најзначајнијих дијелова историје античких Илира, а самим тим и историје античког Балкана уопште.

ПРОВИНЦИЈА ПРЕВАЛИС

ОСНИВАЊЕ И ПОЛОЖАЈ ПРОВИНЦИЈЕ ПРЕВАЛИС

Велика и веома значајна административна реформа Царства цара Диоклецијана из 297. године која је ишла за осјетним смањењем величина појединих провинција подијелила је Римско Царство на четири префектуре: Оријент, Илирик, Италија, Галија, које су се пак дијелиле на дијецезе. Наше земље спадале су у: 1. префектуру Италије, и то у дијецезу Пановије или касније названу Западни Илирик (Illyricum Occidentale) [провинције: Далмација, оба Норика (Noricum Mediteranea и Noricum Ripensis), Панонија I (Prima или Superior), Панонија II (Secunda или Sirmiensis), Савија (Ripensis или Intramina) и Валерија] и 2. префектуру Илирика, доцније Illyricum Orientale са двије дијецезе: а) дијецеза Мезија (Misiarum) [провинције: обје Дакије (Mediteranea и Ripensis), Дарданија, Горња и Доња Мезија (Moesia Inferior, Moesia Superior) и Превалис (Praevalis), и б) дијецеза Македонија [провинције: Ахаја, Крит, Нови и Стари Епир, Македонија (Prima и Salutaris) и Тесалија]. За историју Црне Горе под римском влашћу далеко је најзначајнији моменат у овој реформи одвајање новоосноване провинције Превалис од старе велике римске провинције Далмације.[143]

Поријекло имена Превалис (Praevalis, Praevales, Πρεβάλις, Πρέκαλις Praevalitana, Privalitana, Privantina) остало је нејасно и највјероватније је изведено из непознатог илирског коријена у вези са латинским prae. Одвојена је као посебна провинција од провинције Далмације 297. године, или нешто касније 305—306. године. Разлог за одвајање провинције Превалис лежао је у тешким комуникационим везама морем са старим великим центром провинције Далмације Салоном. У оквиру касноримске

[143] Основну студију о цјелокупној историји провинције Превалис дао је B. Saria у *Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaften* (скр. R. E.) XXII/2, 1954, под *Praevalitana*. Сва старија литература послије ове студије је застарјела. За Боку Которску књига P. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, Split 1927, што се тиче касноантичког периода, нема вриједности.

административне подјеле Царства провинција Превалис није нашла своје одређено и стално мјесто. Под Диоклецијаном и Константином Великим припадала је Мезиској дијецези, око 396. године дијецези Македонија, а од 400. године и касније, дијецези Дакија. Реформом цара Теодосија, при подјели Царства на Источно и Западно, провинција Превалис припала је Источном Царству, док је Далмација остала у склопу Западног Царства. Тиме је провинција Превалис за неких четрдесет година изгубила сваку административну везу са Западним Царством и постала гранична провинција Источног Римског Царства. Ову своју пограничну улогу Превалис губи 437. године, послије женидбе западноримског цара Валентинијана III (425—455) и Евдокије, кћери Теодосија II (408—450), источноримског цара, када је цио Илирик припао Теодосију II. Још једном је Превалис одиграо улогу пограничне области Источног Царства, у VI вијеку, и то на граници Царства и Источноготске државе. Вјероватно да су тада извјесни дијелови Превалиса, и то западни, као област Никшића, припали Источним Готима.

На западу се Превалис граничио са матичном провинцијом Далмацијом, на сјеверу са провинцијом Горњом Мезијом, на истоку са Дарданијом и Македонијом Salutaris, а на југоистоку са провинцијом Нови Епир. Западна граница према провинцији Далмацији полазила је негдје од Боке Которске, отприлике од Будве, на сјевер поклапајући се са границом Источног и Западног Римског Царства која је установљена за владе Теодосија I (379—395). Она је апроксимативно ишла Ловћеном, около Боке Которске на Кривошије и Никшић, па Пивом до става Пиве и Таре. Према Новом Епиру јужна граница провинције Превалис поклапала се са старом, прије отцјепљења Превалиса, границом Далмације на ријеци Маћи (Mathis), одакле је ишла Црним Дримом до његовог спајање са Белим Дримом и високим планинским вијенцем Шаре (Scadrus Mons) до у горњи Ибар. Најтеже је одредити сјеверну границу провинције. Највјероватније да су границу чинили високи, шумом обрасли масиви Дурмитора и Сињајевине, па је ишла преко Колашина и Васојевићких Комова на Ругово, Мокру гору, Подгор и Суву планину до у Ибарску долину.

Провинција Превалис обухватала је од приморских градова „oppida civium Romanorum", Улцињ и Љеш, а од континенталних Дукљу и Скадар. Хијерокле, који је саставио један сажети опис Царства и попис провинција са градовима у VI вијеку, даје за Превалис три области: Σκόδρα, Λίσσος и Δωράκιον μητρόπολις. Овај посљедњи град је очигледно погрешно наведен, јер се Драч код Хијерокла помиње међу градовима Новог Епира и треба га замијенити са Доклеа, мада то не значи да је Дукља била метропола, тј. главни град провинције Превалис. Да је Скадар главни град провинције види се из једног писма папе Лава I из године 446., гдје се Сенеције II, скадарски епископ, назива архиепископом (митрополитом), као и из писма папе Гргура I, у коме се обраћа архиепископима Илирика и међу њима Јовану, архиепископу ска-

дарском. Како се црквена организација увијек подударала са државно-административном организацијом Царства, то се може закључити да је Скадар главни град провинције Превалис, а не Дукља.

УРЕЂЕЊЕ ПРОВИНЦИЈЕ

Из главног града Скадра управљао је провинцијом Превалис управник са титулом презес (praeses, ἡγεμών).[144] У *Спису о звањима* (Notitia dignitatum), који рефлектује стање римске администрације око 400. године, послије великих административних реформи Константина I (321. године), наводи се да у Илирику од четрнаест провинција са девет управљају презеси. Ове провинције су у оквиру административне подјеле Царства од мањег значаја од оних којима управљају конзули, проконзули или коректори (ск. 10). У Илирику су сљедеће провинције биле стављене под управу презеса: Тесалија, Стари и Нови Епир, Дакија Ripensis, Мезија I, Дарданија, П р е в а л и с и Македонија Salutaris. Исто тако чиновник са титулом презеса је управљао провинцијама Далмацијом, Панонијом I и са оба Норика. За Илирик је јасно да су сјеверне и сјеверозападне области префектуре оцијењене реформом Константина I као мање значајне од провинција Македонија I, Дакија Mediteranea, Ахаја и Крит, те су стављене под управу управника нижег ранга, док су другима управљали конзули или проконзули (само Ахаја има проконзула). Презес је биран из витешког коњаничког реда, насупрот конзулима, проконзулима и коректорима, који су били из вишег сенаторског реда. Он носи титулу vir clarissimus (у натписима скр. v. c.) или vir perfectissimus (скр. v. p.). Са још неким другим високим положајима и презес се називао изразом iudex, rector или moderator. Дужност презеса (звала се praesidiatus, ἡγεμονία) састојала се у вршењу и административних и судских функција, али никако војних. Епиграфски споменици не пружају нам, на жалост, ниједно име презеса за провинцију Превалис. У једном сасвим касном спису — тзв. Повељи Андреацција, которског грађанина цркви св. Трипуна у Котору 809. године, која је компилирана на основу извора IX вијека, има очигледно литерарних реминисценција на функцију управника римске провинције Превалис. У њој се помиње судија из Дукље („iudex qui sedebat in Duchia“),[145] а као што смо видјели, презес је имао и назив iudex. Ни писани извори ни епиграфски споменици не дају нам податке за управно чиновништво нижег ранга у Превалису.

[144] J. Ферлута, *Византиска управа у Далмацији*, Посебна издања САН CCXCI, Београд 1957 (скр. Ферлута, *Византиска управа*), 9—17. Упор. W. Ensslin, R. E., Supl. VIII, 1956, под *praeses*.

[145] J. Ковачевић, *На трагу ране књижевности Јужног приморја и Дукље*, Споменик САН CV, 1956, 97.

Реформама царева Диоклецијана и Константина I стриктно су раздвојене војне од цивилних власти у провинцијама.[146] Војним пословима једне или више провинција управљао је искључиво дукс (dux). По свој прилици у Превалису није било војске, јер

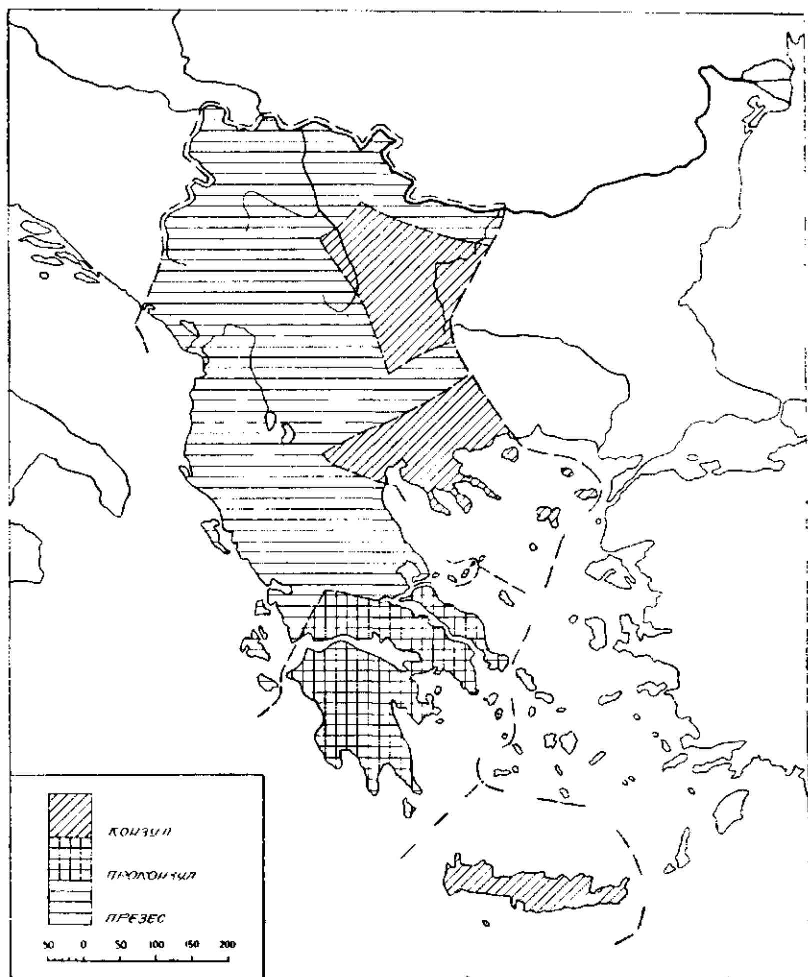

Ск. 10 — Провинције Илирика којима управљају конзул, проконзул и *презес*

војске нема у неподијељеној провинцији Далмацији још од Веспазијановог времена. Из тога се може закључити да војна управа највјероватније није била организована у Превалису, те није долазило до супротстављања цивилне и војне власти. До промјене

[146] B. Saria у R. E., Supl. VIII, 1956, под *Dalmacia*.

је морало у овом погледу доћи од тренутка када је Превалис постао погранична провинција Источног Царства према Западном, а поготову када се нашла на граници према непријатељској Источноготској држави. Као што су војска и флота организоване у Далмацији за владе цара Лава I (457—474) и далматинског независног управника Марцелина и његовог сина Јулија Непа, вјероватно да је нешто слично спроведено и у Превалису, али извори о томе не дају података.

Касноантичке оправке и доградње на појединим утврђењима у Превалису дају се примијетити у Вигу код Скадра и Љешу.[147] Није јасно да ли је ова градња везана за одбрану од упада Западних Гота почетком V вијека или је дио велике Јустинијанове обнове утврђења у Царству. За Скадар је вјероватнија ова друга алтернатива, јер га Прокопије наводи међу обновљеним утврђењима (Σκυδρέων πόλις), али вјероватно случајном грешком као у провинцији Нови Епир. Исти писац помиње и утврђење Ἀντίπαγραι, такође у Новом Епиру, које се хипотетично везује за Бар, о чему нема довољно основа ни историјских ни археолошких. У Бару, и поред најновијих ископавања, није нађено трага рановизантијског утврђења.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ

О економским приликама у Превалису и Боки Которској мало се зна. Нешто мало археолошких података може се сакупити о пољопривреди на латифундијама, и о каменоломима. Од III вијека сигурно су постојале веће латифундије, гдје је вила рустика била централна зграда таквог велепосједа. Археолошки трагови таквих богатих вила уочени су на више мјеста. Најзначајнија је вила рустика у Петровцу на Мору, на мјесту Мириште, која на основу стилских особина подног мозаика у једној просторији потиче из IV вијека. Пошто нису вршена археолошка ископавања на овом мјесту, нисмо упућени у архитектонски склоп виле и господарских зграда унаоколо, иако у непосредној близини има још трагова зидова.[148] Високи квалитет подних мозаика којима су биле поплочане собе за становање и репрезентацију господара латифундије у Петровцу на Мору указују на његово велико богатство које му је омогућило да добави мајсторе за израду мозаика од високе вриједности (сл. 46). Трагови једне скромније виле рустике нађени су на Превлаци код Тивта у Боки Которској, гдје је откривен само једнобојни подни мозаик и комади декоративне пластике према којима се вила може сматрати да припада IV—V

[147] A. Schober — C. Praschniker, *Archaeologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919 (скр. Schober — Praschniker, *Archeol. Forschungen*), 85.

[148] В. Јовановић, *Нови касноантички мозаик у Петровцу на Мору*, Годишњак Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе I, 1963, 129—137.

вијеку (ск. 11). Исто тако фрагменти подног разнобојног мозаика нађени у темељима цркве св. Ђорђа у Бару[149] можда потичу од неке виле рустике из Барског поља, која није убифицирана (сл. 47). Виле рустике, које су чиниле центре латифундијских добара уз море, судећи по траговима у Петровцу и на Превлаци, зидане су најчешће уз саму морску обалу на најживописнијем и од вјетрова најзаклоњенијем мјесту околине. Уз вилу на Превлаци нађено је у археолошком слоју изнад подног мозаика доста фрагмената амфора, што потврђује да је виноградарство било важна грана економије овог посједа.

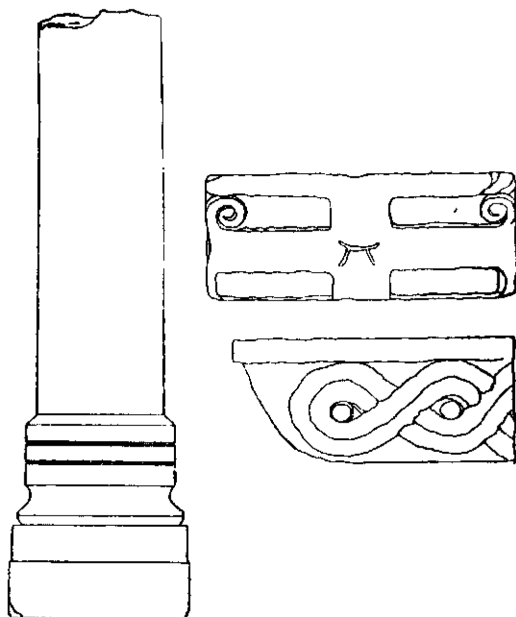

Ск. 11. — Консола и стубић са Превлаке у Боки Которској

Једна од основних грана економије цијелог приморског појаса провинције Превалис и Боке Которске, а нарочито Барског поља, била је обрада маслина. Ако су тачна тврђења да у Барском пољу, на примјер у Мировцима, постоје стабла маслина стара око 2.000 година, онда гајење маслина у овом крају сеже до у римско доба. Локалитети чија се имена изводе од мир (мириште, мирне и слично) обично су везани за археолошке трагове грађевина, но околина ових најстаријих маслина у Барском пољу није археолошки претражена.

Латифундија је било и у унутрашњости. Један од ријетких надгробних споменика IV вијека, који је нађен у Коловрату код

[149] Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1963, таб. XXVI.

Пријепоља, припадао је неком Вурусу који је био villicus, тј. надзорник робова на неком имању, можда сам роб, или, вјероватније, ослобођеник[150] (ск. 12). Као што смо видјели, насеље у Коловрату било је још одраније повезано са насељем у Коминима. Између та два насеља могле су се налазити виле рустике које су биле центри појединих латифундија и раније као и у IV стољећу. Производи латифундија у унутрашњости сигурно су се разликовали од производа приморских велепосједа, али ми о томе немамо ни писаних ни археолошких података.

Ск. 12. — Надгробна стела Vurus-а из Коловрата

Интензивна грађевинска дјелатност која је почела крајем V и трајала током VI вијека захтијевала је и бржи развој каменолома. На жалост, поријекло камена на грађевинама овог периода није детаљно испитано. Зна се да већина камена античког и касноантичког периода који је служио за зидање грађевина Дукље и Дољана (Златице) потиче из каменолома из непосредне околине. Примијећено је да је архитектонска декоративна пластика базилике B у Дукљи рађена од двије врсте камена: грубљег (домаћег кречњака) и финог мермера, али поријекло овог посљедњег није утврђено. Поједини фрагменти скулптуре, на примјер једна консола и два ступчића V—VI вијека са Превлаке, рађени су у бијелопровидном кречњаку који подсјећа на алабастер. Ријеткост употребе оваквог камена упућује на импорт. Каменолом ружичастог камена у Ђурићима у Боки Которској, с обзиром на то да је из њега камен употријебљен за теселе подног мозаика у Петровцу из IV вијека, радио је још у IV вијеку, као и касније. Исто тако црно-сиве теселе овог мозаика потичу из околине (из Спича), а зелене са Жала на Бечићима код Будве.

Цјелокупна привреда провинције Превалис, као и свих провинција Царства, била је под сталним притиском пореског система, који је крајње тешко оптерећивао час градско, час сеоско становништво, према томе како је царска власт, водећи рачуна

[150] J. Ковачевић, *Маргиналије за археологију и историју уметности раног средњег века* II, Зборник Филозофског факултета VIII/1, 1964, 113—114. (скр. Ковачевић, *Маргиналије* II).

прије свега о сопственој користи, налазила у појединим пореским системима најцјелисходније изворе својих прихода.

Девалвација новца под Диоклецијаном створила је потребу за убирањем пореза у натури,[151] који се до тада сакупљао само према потреби на основу појединачне царске одредбе за одређену провинцију. Диоклецијановом реформом овај порез (annona) се устаљује и узима се од земљорадничког становништва, или од оног дијела градског живља који је имао земљу непосредно око градова. Пореску основицу чинила је одређена површина земље (iugum) и човјек (caput) који је обрађује — земљарина и главарина (iugatio и capitatio) — с тим што се женска радна снага рачунала као пола мушке. Да би се могао наплатити порез на земљу (iugum), морао се пронаћи човјек који је обрађује (caput); стога је власт тежила на разне начине да веже човјека за земљу, чиме је слобода кретања земљорадничког становништва била јако ограничена. Мјерење земље и бројање радне снаге вршено је прво сваких пет година, а затим у циклусима од петнаест година (indictio). Злоупотребе које су вршене у овим приликама било је врло тешко исправити, а једини правни лијек — superindictio — могао је да буде спроведен само царском наредбом. Порез у натури сабирали су силом (manus) порезници (susceptores) и утјеривачи пореза (exactores), што је стварало могућност за самовоље и насиља. Очигледно је да је овим порезом — аноном било оптерећено само становништво плодних области, а то практично у Превалису значи углавном шира област Скадарског језера до Дукље, околина Љеша и неколико већих поља, на примјер око данашњег Бара и Никшића. Остали крајеви, који су били сточарски, плаћали су порез у натури по глави (capitatio humana) и по грлу стоке (capitatio animalium). У Превалису је овај порез обухватао најбројнији слој становништва.

Порез у новцу оптерећивао је и градско становништво, трговце и занатлије, нарочито већих градова (Скадар, Љеш и Дукља), и као auri lustralis collatio наплаћиван је у злату од времена Константина I. За Валентинијана III (425—455) овом порезу придодат је порез на промет робе од 4% — siliquaticum, тј. једна силиква на солид; тај порез је прикупљао посебни порезник (comes siliquariorum).

Корјените реформе пореског система изведене су за владе цара Анастазија, (491—518) и то у корист градског становништва, а на штету сеоског. Наиме, укинут је auri lustralis collatio, али зато анона више није скупљана у натури, већ у новцу. Овај начин сакупљања аноне јако је оптеретио сеоско становништво, које је веома тешко долазило до готовог новца продајом својих добара, нарочито у вријеме несређених прилика какве су биле изазване готском најездом на Превалис. Питање се поставља да ли је ова реформа могла уопште у V вијеку да се спроведе у Превалису.

[151] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, (скр. Острогорски, *Историја Византије*), 58 и д.

Веће тешкоће у економији Римског Царства изазвале су девалвације новца. У касноримском периоду било је у више махова покушаја да се реформама новчаног система стане на пут овим кризама. Од значаја су двије реформе новца. Нешто прије него што је Превалис издвојен за владе цара Диоклецијана од провинције Далмације, 295—296. године извршена је реформа новца тако што је вриједност златног новца (aureus) повећана од 70 на 60 комада из једне фунте злата, док се сребрног новца (argenteus) из једне фунте сребра добијало 96 комада. Повећање вриједности златног новца довело је до опадања његове циркулације и наглог повећања броја ситнијег новца кованог од билона (мјешавина сребра и бронзе) — follis у тежини од 9,72 gr и од бронзе у тежини од 3,89 и 1,3 gr, тако да вриједност фунте злата износи 60 ауреуса, 1.200 фолиса, 9 600 средњег ситног новца, а 48.000 најситнијег бронзаног новца (minimi). Јасно се само по себи разумије да се услијед недостатка злата плаћања у најситнијем новцу нису вршила бројањем, већ мјерењем, што је крајње отежало циркулацију новца на тржишту. Друга исто тако значајна реформа новца одиграла се за владе Константина I. Да би се повећала циркулација златног новца и олакшала манипулација у плаћању, овом реформом смањује се вриједност златног новца на преддиоклецијанску вриједност — 72 комада из фунте злата. Нови новац добија име солид (sollidus, νόμισμα), касније перпер (ὑπέρπυρον), и тежак 4,48 gr злата. Реформа сребрног новца извршена је 313. године и уведена силиква од 2,24 gr сребра у номиналном односу од 1:24 према златнику, те је злато било дванаест пута скупље од сребра. Трећа реформа спроведена је за цара Анастасија 498. године; њоме је извршена консолидација бронзаног фолиса према сребру. Најситнији бронзани новац тада опада до 180—210 комада према солиду, а касније до 288 комада, тако да се за фунту злата добија преко 20.000 комада најситнијег бронзаног новца. Овај систем новчарства остао је трајан у Византији све до XI вијека.[152]

У јавним збиркама СР Црне Горе и другим (Земаљским музеј у Сарајеву) налази се сасвим мали број примјерака новца IV—VI вијека, за које се са сигурношћу може установити гдје су нађени. Новац нађен приликом најновијих ископавања у Дукљи није до сада обрађен, нити публикован. Такође на територији Превалиса, и на границама провинције, није нађена ниједна већа остава новца овог периода, која би дала бољи увид у циркулацију позноримског новца на територији Превалиса. Према овако оскудном материјалу не могу се донијети сигурнији закључци. Налази новца уопште су ријетки у Превалису и Боки Которској, која се налазила на границама Превалиса. До данас је познато само шест примјерака златног новца: Валентинијан II (375—392), локалитет Бедем—Никшић, солид; Хонорије I (395—423), локалитет Дукља, златник; Лав I (457—474), непознати локалитет у Жупи Никшићкој, со-

[152] Исто, 60—61.

лид; Ромулус Аугустулус (476), локалитет Кумбор, семисолид; Јустин I (518—527), локалитет Рисан, солид; Јустинијан I (527—565), околина Никшића, солид. Приликом старијих ископавања у Дукљи нађено је из периода Диоклецијан—Хонорије 143 комада новца од којих се 57 није могло одредити. На жалост, при публиковању није означен метал, ковница, нити мјесто гдје је у оквиру града одређени комад нађен. Најстарији нађени новац је цара Диоклецијана. У IV вијеку најбројнији су примјерци царева Константина I (306—337) и Теодосија I (379—395). Такође су ријетки и налази бронзаног новца за исти период. Из Ријечана (Sallunto) потиче једна средња бронза Констанција Хлора (293—306) и двије средње и мале бронзе Константина II (337—340), а из Стуле и Озринића код Никшића по једна велика бронза цара Јулијана (361—363). У Дукљи, приликом ископавања још у XIX вијеку, најмлађи констатовани касноримски новац је цара Хонорија I (395—423), као и на Игалу у Боки Которској, док, на примјер, у Епидауру новац сеже до владе цара Фоке (602—610), а у Нарони, у остави неке жене Урбике, нађен је новац од Јустина I до Тиберија II(578—582). Нешто већу вриједност за расвјетљавање проблема циркулације касноримског новца дају налази сасвим ситног бронзаног новца (nummus, νοῦμμος) из Будве. Нађени новац се креће од цара Тетрика (267—273) до Теодосија II (408—450). Примјерци новца из III вијека су малобројни, свега три, док су они из IV вијека најбројнији (35 комада) а међу њима највише их је кованих за владе цара Теодосија I (379—395). Новци из V вијека су малобројни; остава би се по њима могла датирати у средину V вијека, но како је у истој остави нађен и новац готских краљева Теодахада (534—536) и Тотиле (541—552), цијела се остава мора датирати чак у средину VI вијека. Сама појава овако ситног касноримског новца је свједочанство великог скока вриједности злата и његове ријеткости. Новац је толико ситан да се очигледно није бројао, него мјерио, јер се његова тежина креће између 1 до 1 1/2 gr бронзе. У IV вијеку, што се тиче поријекла новца (ковнице) који је циркулисао у Превалису, примјећује се прелом. На примјер, ранији царски новац нађен у Дукљи у највећем броју случајева кован је у Сиску. Од IV вијека доминирају новци источних ковница: цариградске (Теодосије I, Аркадије, Пулхерија, Лав I, Јустин I, Јустинијан I), солунске (Валентинијан I, Теодосије I), антиохијске (Евдокија, жена Теодосија II). Из ковнице Сисак позната су само два новчића: Теодоре, жене Констанција Хлора, и Теодосија II. Што се тиче западних ковница, има један примјерак новца кован у Лиону (Флавије Виктор) и један у некој италијанској ковници (Ромулус Аугустулус)[153].

[153] Налази касноантичког новца сасвим су спорадично објављивани и ријетко сачувани у јавним збиркама. В. Muñro, *On the Roman Town of Doclea in Montenegro*, Archaeologia LV, 1896 (скр. Muñro, *Doclea*), 51; J. Ивовић, *Nalazi starog rimskog novca u okolini Nikšića*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (скр. Glasnik ZMS) XI, 1955, 209, J. Petrović, *Numizmatički izveštaji*, Glasnik ZMS XI, 1956, 97—105. Добио сам обавјештење да је у Дукљи случајно 1966. го-

ГОТИ И ПРЕВАЛИС

Западни Готи

Због злоупотреба и насилничког понашања византијског чиновништва приликом убирања пореза, као и због недавања помоћи у новцу и храни коју је царска влада обећала Западним Готима као накнаду за војну службу, они су се побунили 395. године у провинцији Мезији под својим вођом Аларихом и кренули на велики поход до под зидине Цариграда. Одатле је продор Западних Гота ишао преко Македоније за Тесалију. Послије неодлучне битке са Стилихоном, војсковођом Западног Римског Царства, код Ларисе, Западни Готи упадају у Беотију, заузимају Атину и преко Елеусе и Мегаре продиру на Пелопонез. Године 396. освојени су и опустошени стари грчки градови Коринт, Аргос и Спарта. Прелаз западноримске војске под Стилихоном из Италије у Грчку пресјекао је пут Западним Готима, и они су били опкољени на висоравни Фокое у Елису. Послије повлачења Стилихона са војском, Западни Готи освајају провинције Стари и Нови Епир и тако избијају 400. године на границу Превалиса. Пљачкање и пустошење Западних Гота у Старом и Новом Епиру приморало је владу цара Аркадија да додијели Алариху титулу magister militum per Illyricum, да му плаћа трибут у виду плате, а западноготским војницима да даје храну и оружје. Но, убрзо је царска дипломатија успјела да покрене Западне Готе на Италију, у коју они упадају преко Јулијских Алпа 401. године.[154]

У Италији Западни Готи нису имали војног успјеха. Послије неодлучне битке код града Поленца (Pollentia) и других пораза Стилихон је успио да наговори Западне Готе да се врате преко Јулијских Алпа у Илирик. Тада су се 403. године по други пут Западни Готи са Аларихом појавили на границама Превалиса у Старом и Новом Епиру. Цар Хонорије (395—423) је 403. године био приморан да потврди Алариху титулу magister militum per Illyricum. Западно Римско Царство је користило Западне Готе у својој разгранатој акцији за прикључење Илирика Западу. У ту сврху је Стилихон закључио споразум са Аларихом с тим да се Западни Готи врате у Стари и Нови Епир, да тамо сачекају но-

дине нађен златник Јустина I или Јустинијана. Према свим до сада познатим налазима позноримског новца на територији Превалис и у Боки Которској, статистика његовог кретања била би сљедећа: Диоклецијан 2 ком., Максимијан 3 ком., Констанције I 1 ком., Максимин Даја 1 ком., Лициније 1 ком., Константин I и Јелена, Теодора и Фауста 21 ком., Крисп 1 ком., Делмације 1 ком., Константин II 9 ком., Констанс 5 ком., Констанције II 7 ком., Урбс Рома, Константинополис, Популус Романус 9 ком., Јулијан 3 ком., Јовијан 1 ком., Валентијан I 1 ком., Валенс 1 ком., Грацијан 2 ком., Валентијан II 4 ком., Магнус Максим 2 ком., Флавије Виктор 4 ком., Евгеније 1 ком., Теодосије I и Фацила 23 ком., Хонорије 3 ком., Аркадије и Еудоксија 6 ком., Теодосије II и Евдокија, Пулхерија и Гала Плацидија 5 ком, Ромул Аугустул 1 ком., Јустин I 1 ком., Јустинијан I 1 ком.

[154] Острогорски, н. м.

воприкупљену војску Западног Царства, која је требало да се под вођством Стилихона укрца у Бриндизију. Догађаји на Западу онемогућили су ову заједничку акцију. Западни Готи, који су дуго чекали у Епиру, крећу поново преко Норика за Италију и тиме заувијек напуштају Балканско полуострво.

До које су мјере Западни Готи пљачкали и продирали у Превалис, извори не казују. Исто тако краткотрајан боравак Западних Гота није могао да остави неки сигурнији археолошки траг. Што је најмлађи новац, који је нађен приликом ископавања Дукље, из времена владе цара Хонорија (384—423), може се приписати нестабилним приликама које су за собом оставили пљачкашки упади Западних Гота.

Источни Готи

Прва појава Источних Гота на границама Превалиса одиграла се 459. године.[155] Цар Лав I 457. године отказао је Источним Готима субсидије, те су они опустошили Илирик, заузели поједине градове, продрли у Нови Епир и опљачкали Драч, али су се брзо споразумјели са царском владом и повукли у Панонију. Област Драча и већи дио Новог Епира били су подручје колонизације Источних Гота, гдје је вјероватно било и трагова Западних Гота. Пошто су се усталили у Доњој Мезији код Свиштова (Novae), Источни Готи су у рату са царем Зеноном под својим вођом Теодорихом 478. године продрли опет у Епир, гдје су се и населили око Драча. У Епиру, код Јањине, топоним Γότισστα је траг њиховог насељавања.[156]

Источни Готи су вјероватно упадали у Превалис из Новог Епира, и можда се настанили у околини Скадра, одакле потиче (локалитет непознат) једна двострука богато украшена копча са полудрагим камењем и главама готске митске птице (gipaete), која по свом декоративном систему одговара источноготском накиту[157] (ск. 13.). Можда је доказ о боравку Источних Гота у околини Скадра етимологија имена албанског племена Хоти, на сјeвероисточним странама Скадарског језера (област Хоти, Хотски вирови на Скадарском језеру — Лићени и Хотит), које неки филолози изводе из Goth.

Послије убиства цара Јулија Непа у Салони, Одоакар, германски вођа најамничких трупа, суверено је владао Италијом и за

[155] J. Ковачевић, *Археологија и историја варварске колонизације јужнословенских области од IV до почетка VII века*, Нови Сад 1960 (скр. Ковачевић, *Колонизација*), 23—24.

[156] Х. Барић, *Лингвистичке студије* (О германским траговима у језицима пресловенских становника Балкана), Сарајево 1954 (скр. Барић, *Лингвистичке студије*), 79.

[157] Ковачевић, *Колонизација*, 24, са старијом литературом.

двије године (480. до 482) заузео цијелу Далмацију, гдје је учврстио своју власт. Отпор који су пружиле убице Јулија Непа, Овид и комес Виатор, био је кратког вијека. Одоакарово заузеће Далмације чинило је непосредну опасност по Источно Царство,

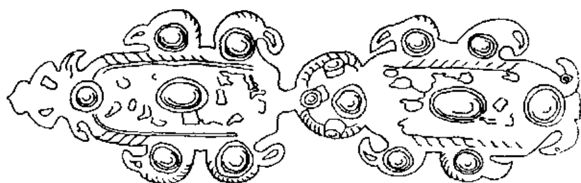

Ск. 13 — Готска копча из околине Скадра

која се могла уклонити једино вјештом дипломатијом, супротстављањем Источних Гота Одоакару. По наговору цара Зенона Источни Готи, под Теодориховим вођством, крећу 488—489. године преко Пановије за Италију, гдје за кратко вријеме уништавају Одоакарову државу. Теодорих, пак, сматрајући се легитимним насљедником свих земаља које је држао Одоакар, заузима веома лако и брзо цијелу Далмацију, гдје је источни цар остао само номинални суверен. Том приликом Источни Готи укључују у своју државу западне пограничне области Превалиса око Никшића и источни дио Далмације (Боку Которску).

Римско утврђење castrum Anderba, на локалитету Моштаница код Никшића, у овим догађајима је вјероватно опустјело. Најмлађи археолошки налаз на овом локалитету је једна фибула из IV вијека, која потиче из скелетног гроба (ск. 14). Средње-

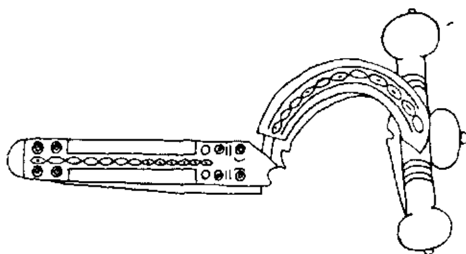

Ск. 14 — Лучна фибула из Моштанице (Anderba), IV вијек

вјековно име Никшића — Оногошт (Anagastum) изведено је од личног готског имена Anagast, Anegast.[158] Промјена имена појединих насељених мјеста најчешће слиједи послије промјене мјеста самог насеља. Каструм Анагаст налази се у самом Никшићу.

[158] К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба*, Београд 1952 (скр. Јиречек, *Историја Срба* I, 30.

На овом мјесту је у касноримском периоду, судећи по налазу солида цара Валентинијана II (375—392), било неко споредно утврђење, које су Источни Готи проширили и дали му своје име, највјероватније према команданту (comes) који је управљао или можда градио нови каструм. Сам каструм по лошем начину зидања, на брзину, одговара начину зидања касноантичких утврђења (ск. 15).

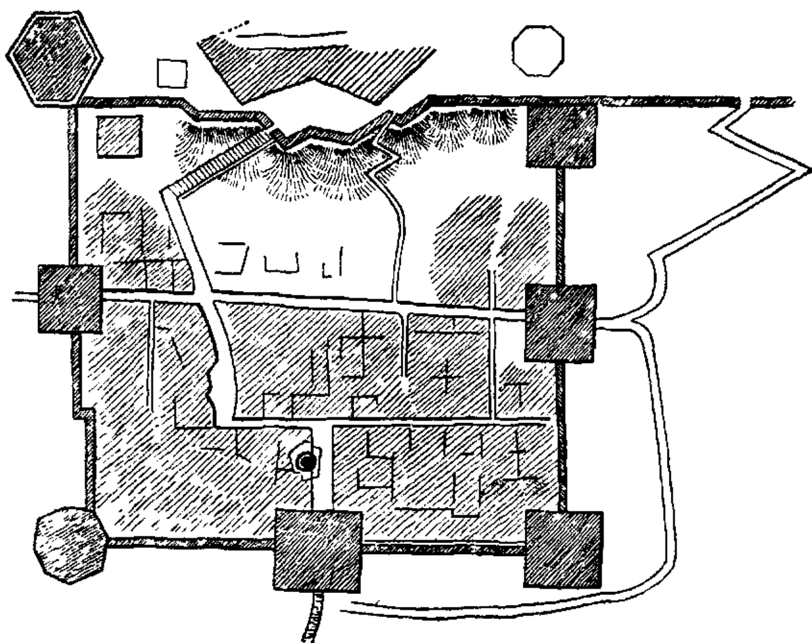

Ск. 15 — Anagastum

Оваква гранична ситуација између Источноготске државе и Источног Царства довела је да се Дукља нашла у близини границе према Готима. Тако Хиерокле у свом географском спису *Synecdemos* (VI вијек) не говори о сјеверозападним дијеловима провинције Превалис јер су их највјероватније држали Источни Готи. Археолошки трагови пожара у цивилној базилици на форуму Дукље и поразбијани и по цијелој грађевини намјерно разбацани црквени камени намјештај (на примјер, велики камени крстови) у сакралној базилици А могу се довести у везу са привременим освајањем Дукље 489—490. године од Источних Гота, када су они, послије освајања римске провинције Далмације, избили на границу Превалиса, или су искористили катастрофални земљотрес 518. године за свој пљачкашки поход на Дукљу.

У погледу система управе Источни Готи мало мијењају затечено стање. Управни центри организовани су у Сирмијуму и Салони, гдје је сједиште готског комеса. Познат је био комес Одвин за владе Теодориха и Аталариха у Салони. Територијом крстаре поједини комеси са одређеним задацима. Како је цијела територија Далмације сматрана као краљевски посјед (patrimonium), порез убира comes patrimonium, а за специјалне порезе, као што је siliquaticum, одређује се личност са специјалним задатком, као што је краљ Теодорих послао комеса Симона да сакупи ову врсту пореза и да по унутрашњости тражи гвоздену руду. У приморском појасу бродарство, риболов и солане контролисали су одређени трибуни (maritimorum).

Из исправа Теодорихових се зна да су Источни Готи одузимали велепосједницима једну трећину земље (tertia) и присвајали је за своје одличнике. Изгледа да је Источних Гота било релативно мало, и то више као војне посаде по каструмима, гдје су били оштро издвојени од мјесног домородачког становништва у сваком погледу.

Аталарих (526—534)	Теодахад (534—536)	Витигис (536—540)	Тотила (541—552)
ВИНИЦА код Бихаћа ИМОТСКО ПОЉЕ ЛАБЧАН-ГРАДАЦ на ушћу Неретве	ИМОТСКО ПОЉЕ БУДВА (2 ком.)	МОДРУШАНЕ код Канфанара, Истра НАРОНА	БУДВА (2 ком.)

Мјеста налаза источноготских semisiliqua

Разлика је постојала и у вјерском погледу. Готи су преко свог првог епископа Улфиле примили хришћанство у облику аријанске јереси, коју је проповиједао Арије из Александрије, не признајући једнакост оца и сина и тиме негирајући да је Христ бог. Што је још важније, аријанска јерес, иако осуђена на Никејском сабору 325. године, одржавала се и даље у оштрој борби са царском влашћу и званичном црквом формирајући своју црквену организацију и посебне црквене општине, као у Салони гдје напоредо дјелују православна и аријанска црквена општина.

Гдје су се налазиле јаче насеобине Источних Гота у Далмацији не зна се, мада их је сигурно било, јер Прокопије описујући готско-византијске борбе 535. године наводи да је послије повлачења готског војсковође Грипа византијски командант Константин успио да придобије све Источне Готе који су становали у Далмацији и Либурнији. Мали број археолошких трагова Источних Гота индицира да они нису густо населили Далмацију, и како су источноготски налази по правилу по каструмима, јасно је да су Источни Готи, у ствари, само војнички држали терен. Такво једно упориште било је и утврђење у Анагасту.

Налази источноготског новца такође су ријетки, али треба истаћи да се они јављају и послије 535. године, када су Источни Готи практично изгубили Далмацију. Ови налази источноготског новца говоре о трговачким везама са источноготском Италијом између 526. и 552. године, а не о источноготској колонизацији.[159]

ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Источњачки култови, како је већ речено, сасвим су слабо посвједочени у провинцији Превалис. У питању су култови бога Митре, Јупитера Долихена и Сераписа и Изиде.

Међу религијама које су дошле са Истока у самом граду Дукљи имамо усамљен траг јудаизма у IV вијеку. На западној некрополи града, међу осталим гробовима у којима се вјерска припадност сахрањених не може одредити, ископана је једна гробница са фрескама. Изнад главе покојника исликана је представа седмокраког јеврејског свијећњака са птицама. Податак је усамљен да би се могао извести закључак о постојању јеврејске општине у Дукљи.[160]

Хришћанску црквену организацију у провинцији Превалис можемо да пратимо на основу писаних извора[161] и археолошке грађе углавном само у два града, у Скадру и Дукљи, са непосредном околином.[162] Ван ових градова археолошки подаци су врло оскудни. Познати су остаци црквених грађевина у Будимљу, Коловрату, на градини код села Мартинића код Спужа, а у Боки Которској у Котору, Бијелој, Доњој Ластви и Жањици на Луштици.

Хришћанство од I до средине III вијека било је само спорадична појава на јадранској обали. У провинцији Превалис најстарији траг хришћанства налази се на једној надгробној стели из друге половине IV вијека из Коловрата, коју неки Vurus подиже својој мајци и жени (обје се зову Secundona) и себи за живота (ск. 12). На овој стели опажа се симбиоза између паганства и хришћанства у породици. Натпис у коме се помиње Вурус са мајком и женом почиње уобичајеном паганском формулом D(is) m(anibus) s(acrum), али у тимпану стеле приказане су четири фигуре од којих је крајња лијево одвојена од осталих крстом. Може се претпоставити да је четврти члан Вурусове породице био хришћанин, те се зато не помиње у паганској формули натписа.[163]

[159] Ковачевић, *Колонизација*, 24.

[160] A. Cermanović — D. Srejović, *Jevrejska grobnica u Duklji*, Jevrejski almanah, 1963—1964, 56—62.

[161] И за проблеме црквене историје основна је студија B. Saria у R. E. XXII/2 под *Praevalitana*. Извори су углавном папска кореспонденција која је публикована, уколико се односи на Превалис, у M. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis ilustrantia* I, Vindobonae 1913. (скр. Šuflay, *Acta Albaniae* I).

[162] Упор. P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkan-Komission VI, Wien 1913 (skr. Sticotti, *Doclea*), 209.

[163] Ковачевић, *Маргиналије* II, 113—114.

Тек од средине III вијека имамо сигурнијих вијести о организовању хришћанских општина, и то само у Салони. Права и чврста организација тек се формира послије Миланског едикта 313. године, за вријеме епископовања салонитанског епископа Прима (Primus), насљедника и синовца епископа Дујма (Domnius), који је био погубљен 304. или 325. године за вријеме великих Диоклецијанових прогона хришћана. Према општем систему организовања хришћанске цркве у Римском Царству, у средишту провинције формира се архиепископија (надбискупија, митрополија) са потчињеним епископима — суфраганима у градовима. Како је Превалис још за владе цара Диоклецијана био одвојен од римске провинције Далмације, салонитанска архиепископија обухватала је само градове до Будве, а не јужно од ње, те према томе каснији дукљанско-епископски градови (Будва, Улцињ и други) нису били обухваћени салонитанском црквеном организацијом при њеном формирању. Међу потписницима аката салонитанског црквеног сабора из 530. године налазио се и Виктор, епископ „ecclesiae Martaritannae". Иако је ово име очигледно претрпјело измјене, нема вјероватноће да је исправка у „Catcritanae" или „Decateritanae" тачна, те да би то свједочило о потчињеном односу которске епископије према салонитанској архиепископији у VI вијеку.[164]

Како је Скадар био главни град провинције Превалис, најприје ће бити да је архиепископија организована у њему, али тек крајем IV вијека. Као први епископи Скадра помињу се у једном писму папе Сирицијa из око 392. године Бас (Bassus) и њему придодат епископ Сенеције. Поставља се питање да ли је овај Сенеције иста личност са Сенецијем који се помиње међу епископима Источног Илирика у писму папе Целестина I (422—430) упућеном новим епископима Илирика 424. године и који се јавља као „episcopus civitates Scodrorum" на Ефеском концилу 431. године. У једном писму папе Лава I из 446. године помиње се овај Сенеције као митрополит (архиепископ). Према томе, он би морао да влада скадарском архиепископијом преко педесет година, што је мало вјероватно, те ће овдје, у ствари, бити ријечи о двије личности истог имена: Сенеције I, сарадник Басов с краја IV вијека, и Сенеције II у првој половини V вијека.

Провинција Превалис од краја IV вијека била је прикључена префектури Источног Илирика у којој се формирала самостална црквена област са сједиштем у Солуну, једнака по самосталности дијецезама Оријент, Азија, Понт и Западни Илирик.[165] Нарочито за владе цара Теодосија I (379—395), који је на почетку своје владавине имао сједиште у Солуну, уздигла се солунска црква до потпуне самосталности за солунског архиепископа (егзарха-ви-

[164] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925 (скр. Šišić, *Povijest*), 152, са старијом литературом и наведеним контроверзама.

[165] Фундаментална расправа о овом проблему Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535 год.*, Гласник Скопског научног друштва I, 1925, 113— 133, са литературом.

кара) Аҳолија. Права солунског егзарха била су патријаршијска над подручним му архиепископима и епископима, и састојала су се од самосталних издавања дисциплинских наредби, сазивања дијецезалног синода у коме је егзарх био носилац највише судске црквене власти и права у учествовању и потврђивању избора

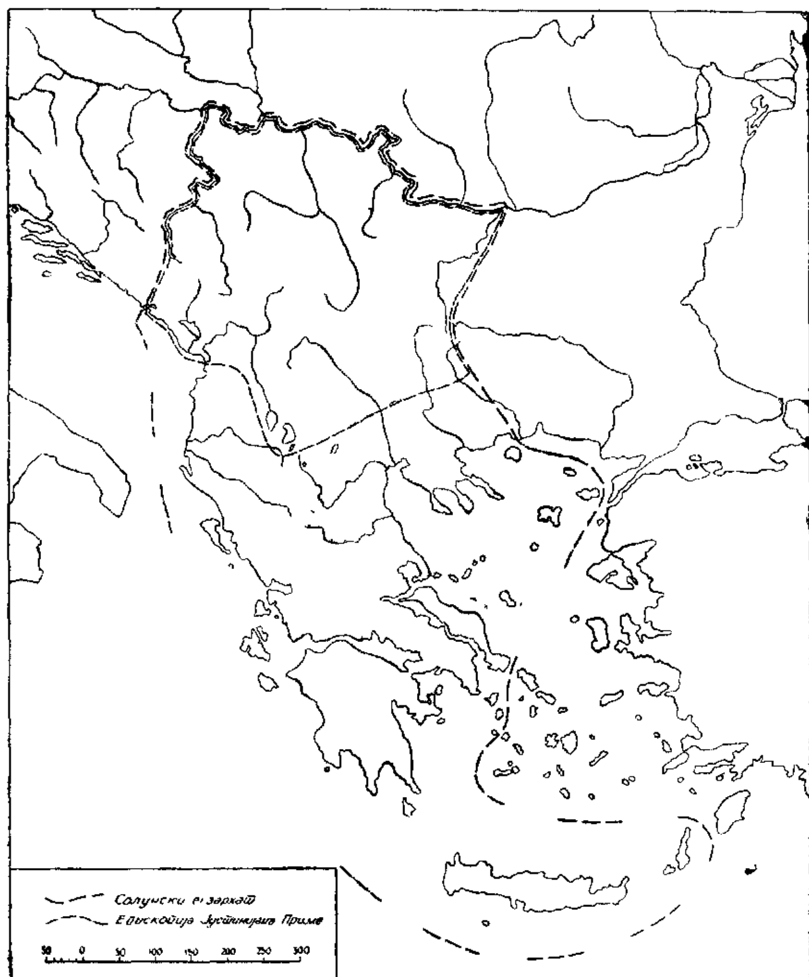

Ск. 16 — Карта територије коју је обухватао солунски егзархат и архиепископија Јустинијане Приме

архиепископа и епископа у цијелом Источном Илирику. Ова права протезала су се и на цркву у Превалису (ск. 16).

Моћ солунског егзарха, која је све више расла, наишла је на отпор међу архиепископима и епископима Источног Илирика.

Спор је користио папа Сирицијe (384—399) да се појави као арбитар и да истакне примат Римске цркве над Источним Илириком, те се ставио на страну солунског архиепископа као папског егзарха у спору са подручним архиепископима и епископима. Он му је потврдио право „да се убудуће посвећивања епископа не могу обављати без претходне дозволе солунског епископа као врховног митрополита (егзарха)". Подручни епископат, нарочито послије 395. године, када је Источни Илирик био обухваћен Источним Римским Царством, даваће одлучан отпор наметању папског утицаја преко солунског егзарха Анизија, а од 421. године егзарха Руфа, и оспоравати право папи и егзарху да се мијешају у црквене

Вијек	СКАДАР	ДУКЉА	ЉЕШ
IV	Bassus и Senecius, око 392.	—	—
V	Senecius II, око 424., 431., 446.	Evandrus, 451. Maximinus (?) 451—458 (?)	—
V	Andreas, 519. Phocas, 553. Stephanus, 591. Johannes, 597., 599. (?)	—	n. n., 592.
VII	Constantinus, 602.	Paulus и Nemesianus, 502.	—

Попис превалитанских епископа

послове Источног Илирика. Цариградска патријаршија је такође настојала да уз помоћ царске владе задржи врховну јурисдикцију мимо солунског егзарха, бар у сложенијим и спорним случајевима. Царска власт (едикт Теодосија II из 421. године) дала је за право Цариградској патријаршији, док је папа Инођентије I, преко папског експонента солунског егзарха Руфа, покушавао да одржи свој утицај овлашћујући Руфа за старање и за право одлучивања о црквама сљедећих провинција: Ахаја, Нови Епир, Стари Епир, Крит, Дакија Mediteranea и Ripenesis, Мезија, Дарданија и Превалитана (Македонија и Македонија Salutaris потпадале су под непосредну власт солунске епископије). У борби за утицај над Источним Илириком до нарочито оштре затегнутости дошло је за цариградског патријарха Атика (405—425) и папе Бонифација I (418—422), као и за патријарха Прокла (434—447) и папе Целестина I (422—430) и Сикста III (432—440).

Скадарско-превалитански архиепископ Сенеције II био је присталица Цариграда и противник солунског егзарха као папског

експонента, јер се и њему, међу осталом деветорицом епископа Илирика, обраћа папа Целестин I опомињући га на послушност према егзарху. Шта је била суштина интерног спора солунског егзарха и илирских епископа, не зна се. Папа Сикст III упозорава патријарха Прокла на интриге које чине поједини епископи из чисто личних побуда и који се обраћају њему, папи, без грамате (потврде) солунског егзарха, за потврду свог избора. Смрт папе Сикста III покушавају да користе епископи Илирика да би се еманциповали од туторства солунског егзарха, а међу њима и превалитански клер. Сикстов насљедник папа Лав I (440—461), једном посланицом упућеном илирским епископима, покушао је да рехабилитује пољуљани углед солунског егзарха у Илирику. Одговор папи, у коме се одлучно одбијају његова упутства, од десет илирских архиепископа потписало је само шест, а четири, међу њима и Сенеције скадарско-превалитански, уопште су игнорисали папску енциклику.

У овом врло бурном периоду црквене историје у Превалису одиграо се Халкедонски концил. На њему се као учесник први пут јавља један епископ града Дукље—„Evandrus episcopus civitatis Diocliae". Сигурно је да се овај податак односи на Дукљу у Превалису, а не на фригијску Доклеју, јер потпис Евандра слиједи послије потписа епископа Новог Епира. У то вријеме је у Скадру највјероватније била упражњена архиепископска катедра послије Сенеција II, јер се скадарски архиепископ не јавља у списку присутних црквених магната на Халкедонском концилу, а јавља се његов суфраган из Дукље.[166]

Све до одвајања источне и западне цркве изазваног Хенотиконом цара Зенона 481. године, стање у оквиру цркве Источног Илирика остало је несређено у односима између Цариградске патријаршије и илирског епископата, са једне стране, и Римске курије и Солунског егзархата, са друге. Изгледа да су у овом периоду епископи Превалиса и цијелог Источног Илирика препуштени сами себи и посве самостални у одлучивању о црквеним питањима свога подручја. Цар Јустин I (518—527), да би средио односе са Римском куријом у вези са стварањем планова о обнови цјелокупности Римског Царства у коме је за западни дио била неопходна подршка папства, мијења из основе царску црквену политику. Унија источне и западне цркве поново се успоставља. Да ли је та промјена довела до персоналних промјена у цркви у Превалису, није познато, али се тих година јавља Andreas episcopus Praevalitanus као нов скадарски архиепископ.

Коријените промјене у црквеним збивањима у Превалису доноси оснивање архиепископије Јустинијана Прима,[167] 19. новелом цара Јустинијана од 14. априла 535. године. Нова архиепи-

[166] Одакле податак о „Maximus, episcopus Diocletianiensis" (451—458) код Gams, *Series. episc.*, 417, није познато.
[167] Гранић, н. д. и Saria у R. E. XXII/2 под *Praevalitana*.

скопија обухватила је већи број провинција у којима је до тада јурисдикцију вршио солунски егзарх, и то у седам од њих дванаест. Овим актом провинција Превалис прелази из црквене јурисдикције Солунског егзархата под црквену јурисдикцију архиепископије Јустинијана Прима (ск. 16).

Провинције	Солунски егзархат	Јустинијана Прима
1. Achaia	+	—
2. Creta	+	—
2. Dacia Mediteranea	+	+
4. Dacia Ripensis	+	+
5. Dardania	+	+
6. Epirus Nova	+	—
7. Epirus Vetus	+	—
8. Macedonia Prima	+	—
9. Macedonia Salutaris	+	+
10. Moesia Salutaris	+	+
11. Moesia Prima	+	+
12. Praevalis	+	+

\+ - постоји епископат.
— - не постоји епископат.

Преглед провинција према јурисдикцији солунског егзархата и архиепископије Јустинијана Прима

Одлука цара Јустинијана 546. године о осуди несторијанских списа званих „Три поглавља" и још више потврда ове одлуке од стране црквеног сабора у Цариграду 553. године (Пети васељенски сабор) као и сагласност папе Вигилија (538—555) изазвали су јаку опозицију клера у Илирику. Када је папа Вигилије, као мандатор западне цркве, прихватио одлуке цара Јустинијана, изазвао је клер на Западу против себе. То се исто десило и архиепископу Јустинијане Приме Бенету, који је подржао царску вјерску политику, те су иначе немирни епископи Илирика на сабору екскомуницирали свог црквеног поглавара. На Петом васељенском сабору у Цариграду 553. године снагом свог ауторитета Јустинијан је наметнуо своја гледишта и силом власти их спровео и на Западу и у Илирику. На истом сабору заступао је архиепископа Јустинијане Приме Фока, епископ Скадра („Phocas Staliensis provinciea Prevaliensis episcopus"). Какав је његов став у овом спору био остало је непознато, али како се он јавља као заступник архиепископа Јустинијане Приме, вјероватно је да је подржавао царску политику.

Оштра борба између свјетовне власти и клера водила се и у сусједној Салони, гдје је архиепископ Фронтинијан био прогнат 554. године. Но, његова странка (фронтинијанисти) долазила је

на чело салонитанске цркве уз помоћ грађанства и клера, а против свјетовне намјесничке власти. Ови сукоби трајали су у Салони кроз цио VI вијек. До сличних сукоба долазило је и у другим епископским градовима провинције Далмације, као у Епидауру, па и у провинцији Превалис. Папа Гргур I (590—604) покушао је да заведе ред у црквеним приликама у Далмацији и Превалису, као и у цијелом Илирику, трудећи се да спријечи мијешање свјетовне власти у изборе епископа, опомињући, на примјер, префекта Илирика Јобина 592. године да се не уплиће у црквене послове. Папа Гргур I био је у оштром сукобу са Романом, егзархом Равене, који је био у тијесном пријатељству са Себастијаном, епископом Рисна. Из два писма папе Гргура I истом епископу из 591. и 595. године наслућује се посредничка улога епископа Себастијана у спору између егзарха Романа и папе Гргура. Из овога се да закључити да је Себастијан био утицајна личност међу високим клером Илирика, вјероватније више захваљујући својим личним способностима него значају самог града Рисна чији је он био епископ. Царска наредба 597. године такође покушава да спријечи мијешање цивилних и војних функционера у црквене послове. Ова наредба је упућена бројним епископима Илирика и Италије, али не свима, вјероватно само онима одакле су стизале притужбе о уплитању цивилне власти у црквене послове. Међу њима се налазио и архиепископ Скадра. У то вријеме столовао је у Скадру архиепископ Стеван. Папа Гргур I 591. године обратио се салонитанском архиепископу Малху (Malchus), који је тада заступао папство на јадранској обали, да утиче на Стевана да пристане на мирење пред једним „судом мира" у свом сукобу са Јованом, консилиаријем италског префекта. Суштина сукоба није позната, али се претпоставља да је архиепископ Стеван смијењен, јер 597. године јавља се у изворима нови скадарски архиепископ Јован. Њега међу многим другим епископима Илирика и Италије опомиње папа Гргур I да никако на будућем сабору не призна екуменску титулу цариградском патријарху Киријаку. Из кореспонденције папе Гргура I знамо да је до сличних сукоба долазило и у граду Дукљи крајем 601. и почетком 602. године, гдје је канонски збачени епископ Павле протјерао помоћу свјетовне власти свог насљедника Немезијана. Папа Гргур I се, у ствари, поводом овога сукоба обратио архиепископу у Скадру Константину за интервенцију. Он напомиње, ако се Константин не осјети довољно јак, да се само тада обрати за помоћ архиепископу Јустинијане Приме Јовану, са којим је папа имао спор и био га екскомуницирао на тридесет дана, али кога је узимао у заштиту када га је цар Маврикије (582—602) хтио да свргне, и захтијевао од њега интервенцију у корист епископа Павла. Није познато како се овај случај завршио.

Готско пустошење Превалиса нанијело је црквеној организацији извјесне штете. Археолошки подаци говоре о могућности помјерања дукљанске епископије. У самој Дукљи откривени су

темељи двије хришћанске базилике, од којих је, по својој прилици, једна била катедрала за град. Обје базилике биле су вјероватно уништене приликом готског разарања Дукље, о чему свједоче трагови пожара и намјерног разарања, који су констатовани приликом ископавања. Базилике послије овога нису биле обнављане, и тек у IX вијеку, на старим темељима једне од њих, подигнута је крстообразна црква. Изгледа да се због овог разарања или из неких других, нама непознатих разлога старо црквено средиште из града Дукље премјестило у оближњу Златицу (Дољани), гдје су откривене једна до друге двије цркве: пространа тробродна базилика и триконхозна црква (ск. 21, 22). Локалитет Бискупова долина у Дољанима можда је топономастички траг овог пресељења Дукљанске епископије у Златицу.[168]

Пред најездом Авара и Словена распада се црквена организација у Превалису. Посљедњи епископ Љеша побјегао је пред непријатељем 599. године у Италију. Исте прилике захватиле су и Боку Которску, гдје се посљедњи пут 595. године помиње епископ у Рисну. Постојање црквене организације, и у Скадру и у Дукљи, помиње се у изворима посљедњи пут 602. године. Рушење градова и емиграција становништва из њих, разбијање државне власти и све друге корјените промјене које наступају у прве двије деценије VII вијека уништиле су црквену организацију у Превалису. Црквена се организација обнавља тек почетком IX вијека.

У Превалису није познат ниједан старохришћански локални култ мученика као у Салони (Венанције, Дујам — Domnius, Сташ — Anastasius) или у Панонији (Сисак: Квирин, Винковци: Полон, сремски епископ Иренеј, Хермагорас, Фортунат, Донат, Анастасија, пет каменорезаца и др.). Да се за локалне мученике није знало ни у IX вијеку, свједочи чињеница што су при обнови хришћанства коришћени страни, углавном источњачки, култови мученика (на примјер Срђ и Вакх на Бојани, Трифун у Котору и сл.) преко куповине моштију. Ово индицира слабу рану развијеност хришћанства прије Миланског едикта, тако да прогони нису оставили дубљег трага.

Ријетки старији хришћански споменици у Превалису указују на слабо познавање основних елемената хришћанског учења. Неупућеност у теолошку мисао показују сцене са „тањира из Подгорице"[169] (ск. 17). На овом тањиру у сценама се стално понавља једна иста мисао натприродног спасења: Бог одвраћа Аврама да жртвује сина Исака, Христ васкрсава Лазара, пророк Јона се спасава из утробе кита, Данил није растргнут од лавова у пећини, Јевреји су чудом спасени од жеђи у пустињи и др. Сцена прво-

[168] Sticotti, *Doclea*, passim. За новија ископавања в. Кораћ, Старинар IX—X 1958 и 1959, 378, 383—384.

[169] H. Leclerq у Cabrol-Leclerq, *Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (скр. Cabrol-Leclerq, *Dictionaire*) III/2, 3008—3011, са старијом литературом. Први пут објављен 1873.

битног гријеха на почетку циклуса објашњава узрок потребе натприродног спасења. Сцене за илустрацију ове вјерске идеје биране су углавном из Старог завјета, само једна из Новог (Васкрсење Лазарево), док је једна старозавјетна сцена — Мојсије штапом добија воду из стијене у пустињи — корумпирана у натпису и чудо приписано апостолу Петру, а стијена приказана као дрво. У натпису уз сцену првобитног гријеха стоји ABRAM умјесто ADAM, што јасно указује на слабу теолошку образованост и онога који је радио

Ск. 17 — Тањир из Подгорице

тањир и онога за кога је рађен. Из Рисна, на граници Превалиса, позната је (по Евансу, данас не постоји) једна гема са сљедећим старохришћанским мотивима: добар пастир стоји крај јагњета, што је ријетак случај у иконографским представама доброг пастира чија је уобичајена представа са јагњетом на рамену, затим амфора, можда симбол Кане Галилејске, и знак ⳩ [170] (ск. 18), можда

[170] A. Evans, *Antiquarian Researchesi n Illyricum*, Archaeologia XLVIII, 1884 (скр. Evans, *Ant. Researches*), сл. 18.

Христов монограм. Остали старохришћански споменици у Превалису украшени су стандардном хришћанском симболиком.

О развитку хришћанског култа у Превалису може се нешто сазнати на основу архитектонског склопа базилика, и то базилике А (ск. 19) и базилике В (ск. 20) у Дукљи, и базилике из Дољана (Златица) (ск. 21) код Дукље. Базилика В у Дукљи и базилика у Дољанима имају протезисе и ђакониконе уз нартексе, за баилика А у Дукљи поред централне апсиде, тј. презбитерија. У ранијој фази развоја литургије ђаконикон се налазио на западној страни нартекса и имао функцију и протезиса. У овој малој просторији налазили су се столови (prothese) гдје су богатији чланови црквене општине остављали дарове у јелу за сиромашније, али и нешто вина и хлеба за еухаристију. Постепено је ова друга функција протезиса постала главна, у вези са промјенама у литургији почетком VI вијека. Тада се протезис дијели од ђаконикона и ставља поред централне апсиде, а каритативни обичај дијељења хране сиромашнима издваја се из литургије уопште. Већ литургија Јована Златоустог, са херувимским химнама за вријеме Великог Хода, претпоставља ову архитектонску промјену. За овакве промјене у литургији компоновано је архитектонско рјешење базилике А у Дукљи са протезисом и ђаконикoм крај презбитерија. Највјероватније је да је до ове промјене дошло у првој половини или средином VI вијека.[171]

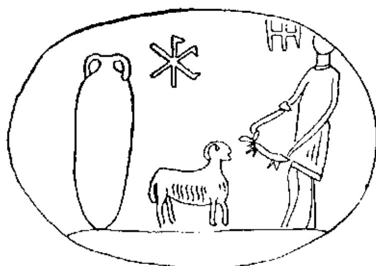

Ск. 18 — Гема са хришћанском симболиком из Рисна

У V вијеку клер у Превалису био је увучен у теолошке распре у вези са несторијанском и монофизитском јереси. Скадарски архиепископ Сенецијe II учествовао је на Ефеском сабору (Трећи васељенски сабор) 431. године, гдје се рјешавало питање несторијанске јереси. Несторијанска јерес проистиче из теолошких расправа око аријевске јереси. Наиме, у супротности према аријевској јереси формирала се и кодификовала догма о савршеној божанској природи Христа и то као да је он јединосуштан са оцем, али без рјешења о човјечанској страни Христа. Цариградски патријарх Несторије, по коме се и јерес назива несторијанство, заступао је мишљење да у Христу постоје двије природе и да се божанска природа оваплотила у човјеку рођеном од Марије, те се, према томе, Марија не може звати Богородицом, већ само Христородицом. Против Несторија истицао се патријарх александријски Кирило и папа Целестин (422—430). Несторијанство је осуђено на васе-

[171] Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, Старинар IX—X, 1958—1959, 60—66.

љенском сабору у Ефесу 431. године и поред подршке царске владе, али се дуго одржало у азијским и афричким дијеловима Царства. Европски дијелови, па према томе и балканске провинције, углавном нису били захваћени несторијанством. Антитеза несторијанства — монофизитство негирало је у потпуности човјека у Христу. Центар ове јереси била је Александрија. На сабору у Ефесу 449. године (тзв. Ефеско разбојништво) александријски монофизитски епископи скоро су силом наметали своје концепције, што је створило оштар расцјеп у цркви. Цар Марцијан (450—457), да би средио црквена питања у Царству, сазвао је сабор у Халкедону (Четврти васељенски сабор) 451. године. На овом сабору учествовао је и Ђвандар, епископ Дукље. Сабор је осудио монофизитство прихватајући теолошку формулацију папства да постоји само један јединствени Христ, без сажимања и алтернације, дијељења и одвајања човјека и бога у њему.

Држање превалитанског клера на оба ова васељенска сабора није познато, али како су и несторијанство и монофизитство углавном били јереси Азије и Африке, вјероватно да се превалитанска црква држала концепције Првог и Другог васељенског сабора и била противник и несторијанству и монофизитству.

Такође је едикт о унији или Хенотикон (ἑνωτικόν) цара Зенона из 481. године покренуо опет слична питања. Наиме, монофизитство се одржало у Египту, Сирији, дијелу Палестине и другим областима Мале Азије, те је пријетила опасност од оцјепљивања ових области од Царства. Цар Зенон је покушао да нађе помирљиво теолошко рјешење одлучујући да је Христ исти као бог у својој божанској природи, а у својој људској исти као човјек, избјегавајући да у наредби употријеби изразе „једна природа", „двије природе". Да би задовољио монофизите, он је негирао одлуке Халкедонског сабора. Хенотикон није задовољио ни православне ни монофизите. Папа је издао свој едикт о унији који се ослањао на одлуке Халкедонског сабора. У овом сукобу папства са царем Зеноном црква у Илирику, по свему судећи, држала се Цариграда, те према томе теолошких ставова Хенотикона.

На васељенском сабору у Цариграду 553. године, како смо видјели, учествовао је и скадарски архиепископ Фока. Сабор је рјешавао поново покренути спор са несторијанском јереси. Халкедонски сабор није осудио три несторијанска списа, тзв. „Три поглавља" (tria capitula, τρία κεφάλαια) Теодора из Мопсуесте, Теодорета из Кира и Иба из Едесе, што није одговарало монофизитским концепцијама. Цар Јустинијан, да би створио толерантан однос са монофизитима, осудио је спис „Три поглавља" едиктом 548. године. Западна црква и крајњеправославна странка нису прихватиле ову одлуку, и тек је папа Гргур I изједначио ставове овог едикта са становиштем западне цркве. Како се архиепископ Фока на овом сабору јавља као заступник архиепископа Јустинијане Приме, он је највјероватније заступао теолошке позиције царског едикта.

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

Географски положај провинције Превалис на граници источне и западне културне сфере доводи до унакрсних утицаја у културном животу провинције, што се одражава у умјетничком стварању. Ови феномени могу се наслутити само на архитектонској пластици V—VI вијека у Дукљи. Старији споменици показују већу сличност са архитектонском пластиком Салоне, чији је утицај на подручје провинције Превалис сасвим могућ, када се зна да се јадрански утицај у скулптури до V вијека протезао чак до Сирмијума, мада скоро по правилу на пластици која је задржала извјесне архаизирајуће црте. У јустинијанској епохи капители као и остала архитектонска пластика Дукље указују на крајњи домет најзападнијег пружања утицаја источномедитеранског круга и непосредно Цариграда. Утицај источноримских умјетничких концепција у пластици ка Западу не пружа се преко граница Превалиса, те ни у Салони и Поречу нису познати, на примјер, капители источног типа у V и VI вијеку. Уколико се међу пластиком VI вијека у Превалису јављају неки заједнички елементи са старијом пластиком Запада, они су плод локалног архаизма.[172]

Догађаји који су утицали на прелаз у културним релацијама Превалиса са Запада на Исток треба тражити у византијско-готским ратовима и у вези са готским заузећем Салоне као и наглим, како економским тако и културним, опадањем Салоне као средишта. Сасвим је разумљиво што се од тада мијења Превалис као област из које се црпу умјетнички и уопште културни узори и што Превалис почиње да културно гравитира ка Истоку.

У погледу језика провинција Превалис и област Боке Которске у касноантичком периоду је чисто латинска сфера. Једини траг грчког језика и писма је уклесано слово π на једној малој мермерној консоли V—VI вијека нађеној на Превлаци код Тивта у Боки Которској (ск. 11). Малобројност латинских епиграфских споменика IV—VI вијека онемогућује да се посебно говори о латинском језику у провинцији Превалис. У питању су свега три споменика: надгробни натпис из Коловрата из IV вијека, натписи уз сцене Старог и Новог завјета са стакленог тањира из Подгорице и натпис са непознате грађевине из Избичана код Пријепоља коју је подигао свештеник Стеван за владе цара Јустинијана.[173] Примјећују се изразите појаве вулгарног далматинског латинитета на плочи из Коловрата и на натписима на тањиру из Подгорице, док је натпис из Избичана писан коректним латинским језиком.

Умјетнички објекти сачувани у Превалису и Боки Которској углавном се састоје од архитектонских објеката и пратеће скулптуре, подног мозаика и неколико дјела примијењене умјетности. Веома

[172] И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантиска архитектонска пластична декорација*, Посебна издања САН CCLXXIX, 1957 (скр. Николајевић-Стојковић, *Пластика*), 63—69.

[173] Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик САН, 159.

је тешко идентификовати неки грађевински објект из епохе од Диоклецијана до Јустинијана. Изгледа да су трагови једне такве грађевине откривени приликом ископавања пред Вратима од Гурдића у Котору. Наиме, на овом комплексу рушевина констатоване су три фазе зидања, од којих би најстарија била апрокси-

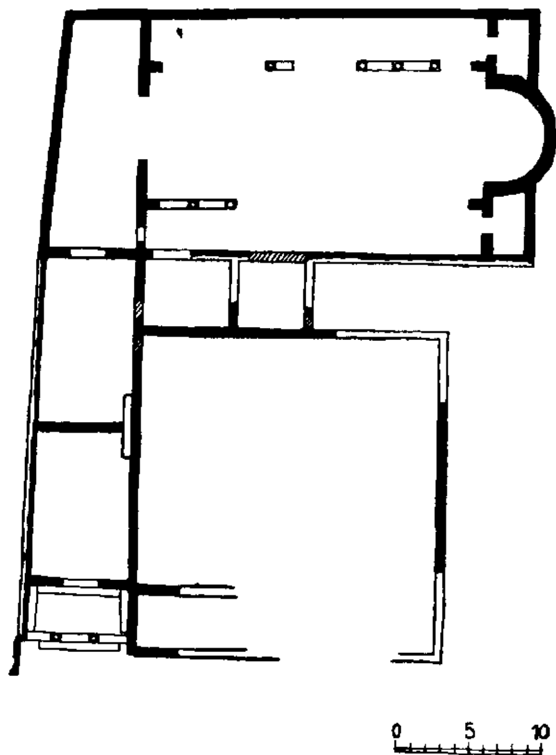

Ск. 19 — Старохришћанска базилика А у југоисточном дијелу града Дукље

мативно датирана у крај III или почетак IV вијека једним новцем цара Аурелијана (270—275) који је нађен у једном од гробова везаних за ову грађевину. Но од саме грађевине очувана су само два зида, те се не може ни наслутити чему је грађевина служила.[174]

[174] Најважнија литература о касноантичкој архитектури у Дукљи поред Munro, *Doclea* и Sticotti, *Doclea* је П. Ровинскиј, *Черногорија*, СПБ, 1909, а затим И. Николајевић-Стојковић, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea*, Acte du V Congr. international d'archéologie chrétienne, Paris 1957, 567—572. Уп. и извјештаје о ископавању у Старинару 1958—1960. За грађевину код Врата од Гурдића в. П. Мијовић, *Acruvium — Decatera — Котор у свјетлу нових археолошких открића*, Старинар XIII—XIV, 1962—1963, 27 и даље.

Велика обнова градитељства која је обухватила Царство у VI вијеку одразила се и на споменицима у Превалису и у области Боке Которске. У поменутом натпису из Избичана каже се да је свештеник Стеван за кратко вријеме подигао зидове, цркве, куће, чесму, пољопривредне зграде, купатила и др. за владе цара Јустинијана („Omnia quae cernis magno constructa labore moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermes auxilo Cristi paucis construxit in annis antistes Stefanus sub principe Iustiniano"). Гдје се налази овај велики комплекс грађевина о коме је ријеч у натпису из Избичана, за сада археолошки није утврђено.

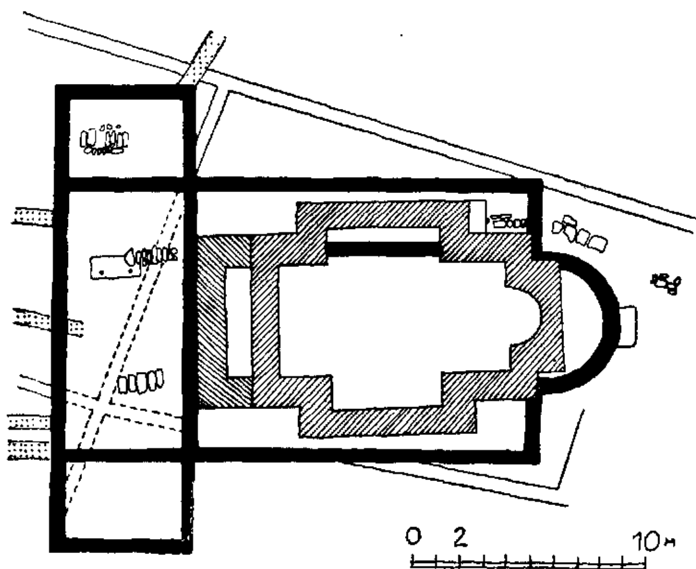

Ск. 20 — Старохришћанска базилика В у сјевероисточном дијелу града Дукље и црква св. Марије из IX вијека

Најзначајнији објекти су познати из града Дукље и његове непосредне околине. У самој Дукљи су извршена и прва археолошка ископавања на територији Превалиса крајем XIX вијека од стране енглеске екипе на челу са Мунроом. Том приликом откривене су двије базилике: базилика А (ск. 19), у југоисточном дијелу града, и базилика В (ск. 20), у сјевероисточном. Већа, а вјероватно нешто млађа, базилика А по распореду одјељења одступа доста од уобичајене схеме, вјероватно због скученог и одређеног простора међу градским улицама. Тако се атријум као и пропилеји налазе на јужној страни базилике. Преко два узана компартимента из пропилеја се улази у јужну страну нартекса. Да ли је нартекс имао улаз на западној страни, није археолошки констатовано. Сама базилика је тробродна грађевина са полукру-

жном апсидом изнутра која спољним дијелом избија полигонално из источног зида. Крај централне апсиде (презбитерија) налазе се бочно протезис и ђаконикон. Мале просторије између базилике и атријума дозидане су касније.

Испод крстообразне цркве из IX вијека откривени су темељи базилике В. Најновије ревизионо ископавање показало је да се испод темеља базилике налазе зидови старије (вјероватно профане) грађевине која је могла страдати 518. године у земљотресу, када је оштећено много градова источног дијела Царства. И базилика В је тробродна са полукружном апсидом споља и изнутра, а нартекст је фланкиран са протезисом и ђакониконом.

Базилика у Дољанима (ск. 21) такође је тробродна, са апсидом полукружном споља и изнутра, са нартексом који има на јужној

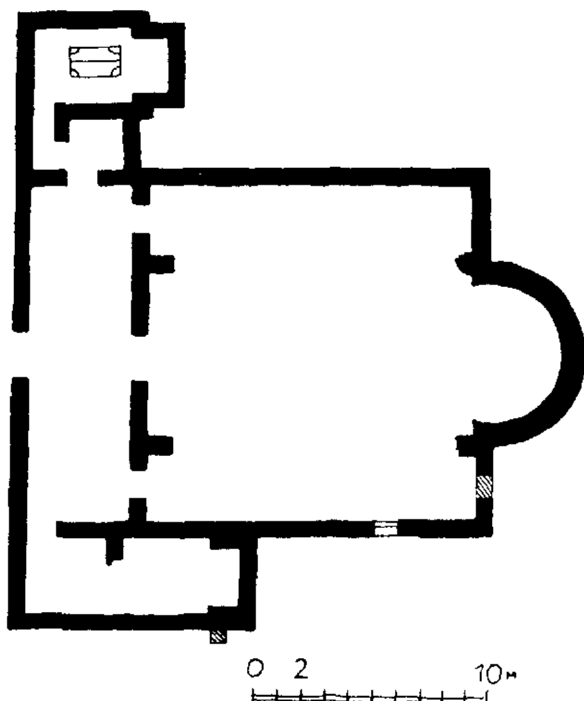

Ск. 21 — Старохришћанска базилика у Дољанима код Титограда

и сјеверној страни двије мање просторије (протезис и ђаконикон) али су њима придодате још двије просторије, које су служиле за сахрањивање, јер је у сјеверној просторији, у средини, нађен богато украшени саркофаг. Мајстор клесар овог саркофага радио је парапетне плоче у атријуму сусједне триконхозне цркве, што значи да је ова просторија недјељиви дио базилике и подигнута

истовремено са базиликом и триконхозном црквом. На жалост, саркофаг је драстично пробијен и опљачкан. Базилика у Дољанима чини са триконхозном црквом архитектонски склоп (ск. 22). На триконхозну црквену грађевину са нартексом дограђен је касније пространи атријум. Црква је компонована као комбинација октогона са триконхозом византијског типа, облик уобичајен у Илирику VI вијека. Нартекс је фланкиран са двије просторије од којих је јужна ђаконикон, а сјеверна крстионица са крстообразном писцином. Атријум је имао бочне покривене просторије, које су од слободног непокривеног простора издвојене аркадама и парапетним плочама. Новооткривена црквена грађевина код Бара, при морској обали код Тополнице, такође је триконхоз и са планом који је слично компонован као триконхоз из Дољана (ск. 23).[175]

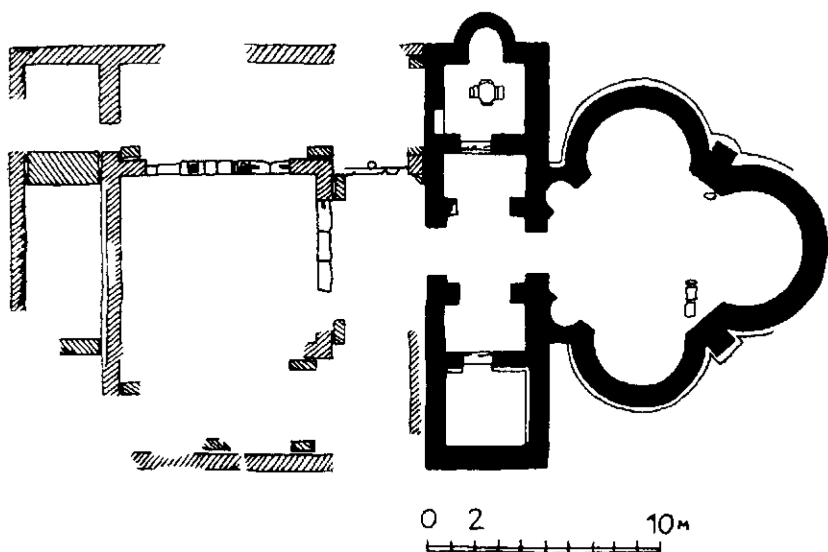

Ск. 22 — Триконхоз са атријумом из Дољана код Титограда

У Превалису је познато још неколико црквених грађевина V—VI вијека, али оне нису довољно испитане нити су вршени већи археолошки захвати. Постоје остаци базилике у Будимљу, Коловрату на Лиму и на градини код села Мартинића код Спужа. Такође постоје остаци једне базилике (?) у Боки Которској испод цркве св. Петра у Бијелој, гдје су око цркве вршена мања архео-

[175] В. Корађ, *Дољани код Титограда*, Старинар IX—X, 383—384. Ископавања триконхоза из Бара извршила је Оливера Велимировић, кустос Завичајног музеја у Титограду. Захваљујемо на пруженој могућности да објавимо основу ове цркве.

лошка испитивања, и гдје се у данашњој цркви чувају два гломазна пиластра VI вијека (сл. 48), који могу да потичу само са неке монументалне црквене грађевине, највјероватније базилике. Такође у Боки Которској постоје остаци једне базилике са траговима мозаичког пода на Жањици на Луштици. Са неке старохришћанске црквене грађевине у Котору или околини потиче плоча са урезаним крстом која је данас узидана у зид бискупског двора у Котору. Поред наведених грађевина постоје и индиције о постојању црквених грађевина овог периода, на основу спорадичних налаза фрагмената каменог црквеног намјештаја као, на примјер,

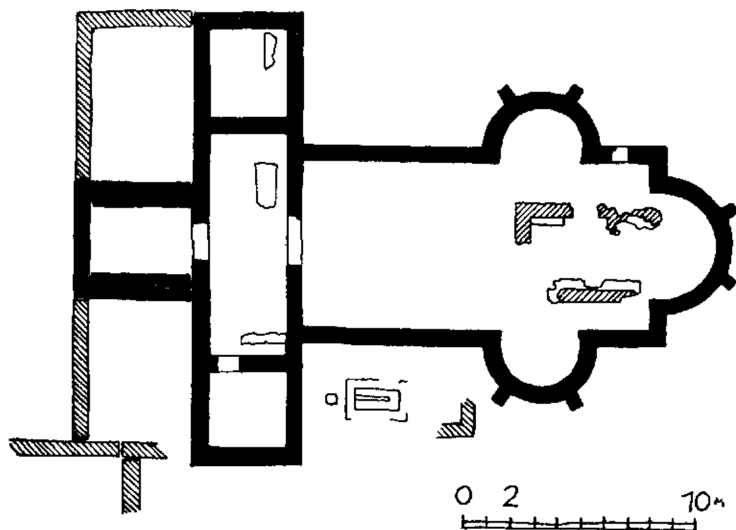

Ск. 23 — Триконхоз из Бара

једне конзоле са угравираним грчким словом π и два мермерна стубића (ск. 11) на Превлаци код Тивта (можда са профане грађевине), једног стуба са крстом у Доњој Ластви у Боки Которској (сл. 49), и још неколико споредниjих налаза. Једна тегула нађена у близини Тивта имала је утиснут натпис који се по својим епиграфским особинама може датирати у VI вијек:

Засад је од касноантичке скулптуре у Превалису и Боки Которској позната само декоративна архитектонска пластика и дијелови каменог црквеног намјештаја. Надгробни споменици су врло ријетки и познат је само поменути саркофаг из базилике у Дољанима. Слободне скулптуре нема.

Највећа налазишта скулптуре везана су за поменуте црквене грађевине у Дукљи (ск. 24,) и Дољанима.[176] На базилици А капители су коринтског и дегенерисано јонског типа са или без крстова међу волутама. Нађено је и низ неједнако профилисаних база. Остали обрађени фрагменти нађени на овом мјесту служили су за украс олтарског простора. Најзначајније су парапетне плоче, које нијесу морале да буду постављене само као ограда олтар-

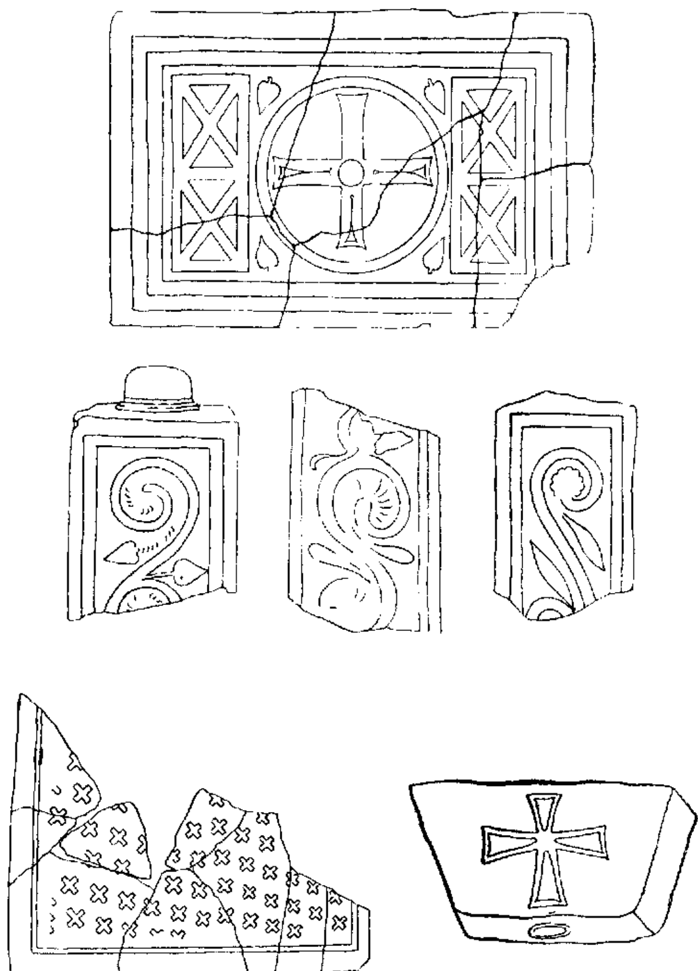

Ск. 24 — Скулптура из базилике В у Дукљи

[176] Иста литература наведена за архитектуру у Дукљи и Дољанима. Додати Николајевић-Стојковић, *Пластика*.

ског простора, него су биле између стубова да би одвајале бочне бродове од главног. Најљепши примјерци су клесани у мермеру, са шестокраким крстом у медаљону од тордиране траке која се завршава бршљеновим листовима. Неки од нађених ступчића чине дијелове ограде презбитерија, а други су припадали циборију. У базилици В нађен је већи број фрагмената скулптуре: капители, импости, парапетне плоче и сл. Налаз једног импост-капитела показује да је базилика имала украшену бифору, и то двојним стаблима стубова. У Дољанима на комплексу базилике и триконхозне цркве углавном се понављају слични налази, од којих су најкарактеристичнији импост-капители украшени крстом, дијелови олтарне преграде и др.

Ван ових најзначајнијих налазишта касноантичке скулптуре има врло мало. Консола и стубићи V—VI вијека нађени на Превлаци код Тивта нису откривени in situ, већ су служили као грађа за насипање пода испод катедрале XII вијека (ск. 11). Два велика ступца у цркви св. Петра у Бијелој из VI вијека по својој гломазности указују да се овдје ради о монументалној грађевини (сл. 48). Триконхоз из Бара био је сиромашно украшен каменом скулптуром.

Старија скулптура на подручју Превалиса и Боке Которске по својим декоративним елементима и развоју чини издвојену групу према скулптури источног Илирика, са јачим утицајем Далмације, а поготову центра у Салони. Млађа скулптура јустинијанског периода везује се сигурније за скулптуру Цариграда и источног Медитерана уопште, и чини најзападнији домет овог утицаја.

Од дјела примијењене умјетности најзначајнији су мозаици због раскошног подног мозаика из виле рустике у Петровцу на Мору, из IV вијека[177] (сл. 46). Мозаички ћилим чинио је под једне веће правоугаоне просторије. У непосредној близини је нађен и један фрагмент мозаика са мотивом три рибе са заједничком главом који је чинио дио мозаичког ћилима са представама становника мора. Мотиви главног мозаичког пода су геометријски и биљни, подијељени преплетом на квадрате. Поред подног мозаика у Петровцу, познати су још мозаици из субструкције пода цркве св. Ђорђа у Бару са углавном преплетним орнаментима (сл. 47), можда из IV вијека, фрагменти мозаика у базилици на Жањици на Луштици у Боки Которској, у вили рустики на Превлаци код Тивта, у цркви св. Срђа и Вакха у Подима код Херцег-Новог и др., али је само петровачки мозаик довољно очуван и стилски подобан за анализу. Овај мозаички ћилим може се приписати дјелатности радионица Салоне и њиховим путујућим мајсторима. Ове радионице су дјелале до Пореча и можда вршиле утицај на мајсторе који су радили мозаике на Илици код Сарајева.

[177] В. Јовановић, н. д.; И. Николајевић-Стојковић, *Касноантички мозаик из Петровца*, Зборник Византолошког института САН III, 1955.

О умјетности стакла имамо само један споменик, и то већ помињани тањир из Подгорице (ск. 17). Ископавања некрополе у Дукљи пружају доста примјера лијепо обрађеног стакла са фигуралним представама, али досад сви примјерци се могу датирати у ранији римски период. „Тањир из Подгорице“ показује сасвим рустичан начин цртања старозавјетних сцена, непознавање иконографије и неписменост у писању пропратних латинских натписа. Како је он сасвим усамљен, не може се са сигурношћу сматрати да је дјело неке локалне радионице

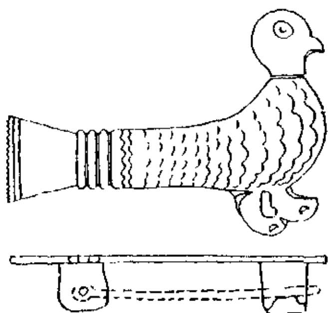

Ск. 25. — Фибула у облику голуба са Превлаке код Тивта

Од златарских производа сачувало се сасвим мало, и зато се не може говорити о златарству у Превалису. Осим помечуте фубуле из Мошганице (Anderba) из IV вијека и геме из Рисна, позната је једна фибула у облику голуба (V вијек) са Превлаке код Тивта (ск. 25).

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ од најранијих времена далеке праисторијске прошлости до почетка VII вијека показује да су још од давнина ови крајеви били насељени и да су пролазили кроз низ етапа културне, друштвено-економске и етничке еволуције. При томе је геоморфолошки положај ових крајева видно утицао на правац и смјер њихова развитка. Повезаност са југом преко Приморја значила је и ближу везу са егејским свијетом и Италијом. Та веза је, свакако, донијела у више махова значајне импулсе за интензивнији и бржи културни развитак. Овдје треба поменути настанак неолитске културе, везане првенствено за културну, а донекле и етничку експанзију примитивних земљорадника са југоистока, а затим и друге импулсе за интензивнији културни развитак који се манифестују у јаким културним утицајима Грчке и Рима. Не смије се заборавити да је у овом случају море више повезивало него одвајало. Оно је отворило пут интензивној грчкој колонизацији и трговини на јадранској обали, што се одразило и у културној историји територије данашње Црне Горе. Међутим, овај положај донио је тешке кризе са собом у политичком и историјском развитку. Он је добрим дијелом условио римску експанзију у овом правцу и пресјекао нит нормалног развоја илирских старосједилаца који су већ били на степену савеза племена, те се могло очекивати да би даљом еволуцијом доспјели и до државне организације у античком смислу. Нарочито треба нагласити чињеницу да се баш на територији Црне Горе и у непосредној сусједној сјеверној Албанији налазило језгро ове организације која је једина била потенцијално способна да пређе овај пут друштвеног и економског развоја. Цвјетање илирске моћи, један од најсјајнијих периода илирске историје, одигравао се баш на овој територији и неразлучно се везује за њу.

Планински карактер унутрашњости земље која се уже везује за језгро Балканског полуострва омогућио је, међутим, још од најранијих времена посебан развој у једном затвореном кругу од великих потреса до момента када је снажна војна и државна организација Римљана успјела да дефинитивно завлада њиме. Отуда је и у формирању илирског етноса и његове културе територија Црне Горе играла значајну улогу. Свакако да су у једном моменту етнички елементи који су долазили и из ових крајева узели видног учешћа у великим етничким, културним и друштвеним пертурбацијама званим егејске сеобе, чији магловити рефлекс налазимо у писаним споменицима чак у Египту.

У оваквим приликама развио се на овој територији снажан, жилав и конзервативан илирски елеменат. Иако политички сломљен, он није никада био етнички и културно уништен. Његова снага манифестује се и у римском периоду, дијелом чак и на Приморју, али још много јаче у унутрашњости земље. Рим никада није успио овдје да у потпуности наметне ни форме свога друштвеног и економског живота, нити своју потпуну власт. Романизација је извршена само површно у једном дугом и спором процесу, који никад није потпуно окончан. Треба подсетити само да по једном податку св. Јеронима из IV вијека н. е. илирски говор још увијек постоји у провинцији Далмацији у његово доба (ζυθόν — sebeum, gentili barbaroque sermone vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis). Историја Црне Горе у старом вијеку представља, према томе, саставни и један од најзначајнијих дијелова историје античких Илира, а самим тим и историје античког Балкана уопште.

Административном реформом цара Диоклецијана први пут се у опсегу отприлике територија Црне Горе формира једна административна цјелина. Значај стварања провинције Превалис, тј. њеног одвајања од велике провинције Далмације, не да се јасно сагледати кроз писане изворе и археолошки материјал IV—VI вијека и он избија у историјским реперкусијама тек у средњем вијеку. То се огледа у стварању новог средњевјековног градског живота у градовима на Приморју са романским старосједилачким живљем, као и у формирању словенских жупа тамо гдје су још у римско доба биле раскрчене површине за земљорадњу. Поред тога, словенска област Дукља одговара језгру римске провинције Превалис.

У периоду III до VI вијека долази до врло значајних друштвених промјена. Прије свега, са хришћанством се формира свештенички сталеж, чија улога постепено, а нарочито у V вијеку, расте тако да нови сталеж са епископима на челу чини исто толико значајан елеменат у власти, а поготово у локалној градској администрацији, као и лаици. Супротност интереса ова два владајућа сталежа понеки пут доводи до отворених сукоба у борбама за престиж и власт. Но, у погледу одржавања осталих маса становништва, како на селу тако и у граду, у зависном и подређеном положају, оба сталежа, сваки својим сопственим методама, настоје да одрже утврђене друштвене односе касноримског периода.

Иако се са хришћанством горњи слој друштва поцепао на лаике и свештенство, оба дијела овога сталежа ослањају се у економском погледу на искоришћавање латифундија и на велике могућности које пружа чврсто држање у својим рукама градске економије. Питање како ова два сталежа користе вишак туђе, потлачене радне снаге, тј. да ли је још ропска радна снага база за економски просперитет горњих слојева или се користи форма колоната, не може се утврдити за територију Превалиса услијед недостатка извора.

ОД ДОЛАСКА СЛОВЕНА
ДО КРАЈА XII ВИЈЕКА

ДОСЕЉЕЊЕ

АВАРИ И СЛОВЕНИ

Почетком VII вијека одиграле су се значајне, корјените историјске промјене на Балканском полуострву, које се огледају како у државним односима тако и у економској, друштвеној, етничкој и културној структури. Јужнословенске области Балкана престају да буду, са изузетком неколико приморских градова, подручје касноантичког живота у свим његовим сложеним манифестацијама римског робовласничког поретка и хришћанства, већ постају области у којима се насељавају јужнословенска племена и гдје су се формирале прве јужнословенске државне творевине. Сви напади варварских, и то турских (Хуни) и германских (Западни и Источни Готи, Гепиди, Лангобарди и други) племена на Источно Царство имали су од IV до VI вијека ипак пролазни карактер, не мијењајући суштински уређење Царства и његов вијековима установљени римски поредак. До краја VI вијека на сјеверним границама Источног Царства није се створила ниједна снажнија државна организација која би била у могућности да обједини разна варварска племена и да тиме створи државу која ће чинити дуготрајнију опасност по Царство. Ефемерна држава Гепида у Сријему и Славонији са центром у Сирмијуму (Сремска Митровица) брзо је подлегла под заједничким ударцима германских Лангобарда и турских Авара, потпомогнутих дипломатским и војним акцијама Царства.

Оно што није успјело ниједном германском племену у Панонији успјело је Аварима. Авари су покорили све становништво Паноније и створили велику државу номадско-монголског типа — Каганат који је посио цијелу сјеверну границу Источног Царства, од ушћа Дунава скоро до Истре. Као владајући слој у племенском савезу са затеченим словенским племенима у Панонији, преосталим германским Гепидима, дијеловима панонских Бугара, хунским племеном Котригура и другим разним варварима, Авари су послије освојења Сирмијума 582. године организовали систематско пустошење и освајање Балкана. Носиоци ових напада били су Авари са својом коњицом и бројне јужнословенске масе, док су друга племена имала споредниjу улогу — на примјер Гепиди, који су на својој флотили чамаца пребацивали Словене преко

Дунава када су кретали у пљачку византијских подунавских области и дубље на Балканско полуострво.

Најновија археолошка истраживања показују да је аварска и словенска колонизација пограничних области према Царству била територијално разграничена између Авара и Словена. Дуж Дунава низводно најисточнији аварски археолошки налаз потиче из Рама, на десној обали Дунава, док се бројне аварске некрополе нижу уз Дунав и Саву све до Загреба, што показује да су Авари држали и војно и колонизаторски цијелу границу дуж Дунава и Саве, почев отприлике од ушћа Мораве. Насупрот томе, археолошки словенски трагови VII вијека (углавном керамика) веома су чести на румунској и бугарској страни Дунава, као и дубље у Тракији.[1] Из византијских савремених писаних извора ми знамо да је Влашка низија била подручје слободних словенских племена. тзв. Склавинија, као и да се сви подаци о словенском надирању на Балканско полуострво у VI и VII вијеку, прије појаве Срба и Хрвата, односе на Тракију, Македонију и Грчку до Пелопонеза. Када се комбинују археолошки подаци са писаним византијским изворима, изгледа да се може доћи до закључка да постоје два подручја освајања Балкана: аварско подручје — које обухвата територију старе римске провинције Далмације са Превалисом и нешто на исток, и словенско подручје — источно од Мораве и на југ до Пелопонеза, са једним заокретом у Епир. Од ове схеме треба издвојити велики напад под личним вођством кагана Бајана са цјелокупном снагом аварског каганата на Цариград 626. године; његов непосредни циљ био је да, у савезу с Персијанцима, заузме Цариград, а не да осваја веће територије.

Аварско-византијске борбе, које су започеле непосредно послије аварског освајања државе Гепида у Панонији, 567—568. године, и повлачења Лангобарда у Италију, имале су практично све до почетка VII вијека карактер борби око подунавских области, те су провале и пљачке биле само привременог карактера. Територија римских провинција Далмације и Превалиса била је углавном поштеђена од аварских и словенских пустошења током VI вијека.

Од савремених вијести о продирању турских народа (Авара и Котригура) ка јадранској обали познате су само неколико. Менандар је забиљежио да је 568. године, послије неуспјелих византијско-аварских преговора око Сирмијума, каган Бајан наредио да десет хиљада Котригура „званих Хуна" („τῶν Κοτριγούρων λεγομένων Οὔννων") пређу ријеку Саву и опљачкају Далмацију. Теофилакт Симоката биљежи податак о походу кагана Бајана 597. године у Далмацију, када је заузео град Вонке („εἰς τὰς λεγομένας Βόγκεις") и порушио других четрдесет тврђава помоћу ондашњих справа за освајање утврђених мјеста. При повратку је један византијски

[1] J. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, Revue roumaine d'Hist. III, 1964, 383 и д.

одред под командом Гудуина препадом преотео Аварима плијен из Далмације. Симокатин град Вонке назива Теофан Βάλκης, Скилица — Кедрен Βάλβης, док Анастасије Библиотекар Balea.[2] Највјероватније да га треба изједначити са античким Baloie, између Leusaba и Indenea и убицирати га негдје на магистрали Servitio—Салона југоисточно од Бањалуке, између Страшице и Чађевице.

Највећа криза византијске одбране на Дунаву наступа првих година владе цара Ираклија. Побуна дунавских легија под вођством центуриона Фоке (602—610) и његова краткотрајна владавина, препуна прогона и расула, а нарочито пребацивање војске са дунавског на персијско малоазијско бојиште, онемогућили су Византију да искористи војне успјехе које је у Банату, центру аварског каганата, постигао вјешти византијски војсковођа Приск 600. године. Заустављајући Аваре данком, Византија за владе цара Фоке колико-толико спасава унутрашњост Балканског полуострва од упада Авара и Словена. За првих година владе цара Ираклија, када су цјелокупна византијска војска и финансије морале бити из коријена поновно организоване и све расположиве снаге употријебљене у рату на истоку против Персијанаца, отварају се широке могућности за освајање Балкана од стране Авара и за колонизацију Јужних Словена. Оваква хронологија распада одбране Царства према Каганату произлази не само из анализе историјских извора већ и из података које пружају нумизматички налази. Испитивања која су вршена у касноантичком граду Хистрији на доњем Дунаву (провинција Scythia Minor) показују да су град уништили Авари и Словени за вријеме владе цара Ираклија. Наиме, најмлађи византијски новци који су нађени у Хистрији ковани су за владе цара Фоке (602—610) и Ираклија (610—641). Треба имати на уму да новац цара Фоке није одмах повлачен из оптицаја, поготово у провинцијама, и да је био у оптицају и за владе цара Ираклија, а и то сигурно првих година његове владе. Слична ситуација се понавља и у другим градовима Скитије — у Новиодунуму (новац Фоке и Ираклија), Аксиополису (новац Фоке), Калатису (новац Ираклијев кован 612—613. год.).[3] Исто тако и градови у Моравској долини страдају за владе цара Ираклија судећи по налазу новца и цара Фоке и цара Ираклија у Царичином граду код Лебана. Било би пресмјело закључити да су јадранска обала и њено непосредно залеђе освојени прије него што је разбијена одбрана на Дунаву, јер се овдје, према садашњим подацима, налази само новац цара Фоке, а не цара Ираклија, а зна се да је Салона освојена око 614. године, тј. за првих година владе цара Ираклија.

[2] *Византиски извори за историју јужних Словена* I, (скр. *Византијски извори*) 328—338.

[3] Ф. Баришић, *Цар Фока* (602—610) *и подунавски Аваро-словени*, Зборник Византолошког института IV, 1956, 73—86; Aurelian Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, Dacia VII, 1963, 317 и д.

Проблем етничког слоја Авара на територији дукљанске државе може се посматрати само у склопу истог проблема на цијелој јадранској обали.

Константин Порфирогенит у свом дјелу *Спис о народима* (*De administrando imperio*), глава 29, поводом пада Салоне око 614. године забиљежио је да су Романи прелазећи Дунав наишли на „словенска ненаоружана племена која се зову и Авари" („ἔθνη Σκλαβήνικα ἄτινα καὶ "Αβαροι ἐκαλοῦντο") или „Словени са оне стране ријеке који се и Аварима називају", или „тако се дакле Словени, односно Авари, посавјетоваше..." Ови „Словени односно Авари" по Константину Порфирогениту су они који су освојили Салону. У глави 30. гдје цар-писац понавља причу о паду Салоне помињу се као непријатељи само Авари. У каснијим борбама Хрвата за Далмацију Константин Порфирогенит помиње само Аваре: Хрвати затичу земљу „под влашћу Авара", Хрвати „једне од Авара побију а преостале принуде на покорност". У глави 32: Србија, Паганија, Захумље и Конавли „опустише од Авара". У глави 33. Захумље је остало пусто, јер су земља и народ били поробљени од Авара. У глави 35. се наводи такође да је Дукља била поробљена од Авара, а у глави 36. Порфирогенит каже да су Паганију „Авари такође поробили и опустошили". Према овоме је јасно да Константин Порфирогенит говори у цијелом свом дјелу о Аварима као освајачима Далмације, а само у глави 29. он их изједначује са Словенима.

Порфирогенит врло јасно разликује Аваре од Словена кад каже (глава 30) да „у Хрватској још увијек (средином X вијека) има аварских потомака и по њима се види да су Авари". Овој, скоро „антрополошкој" опасци Порфирогенит додаје још и једну административну допуну, када разликује област Крбаве, Лике и Гацког, којом управља бан (βοάνος), од једанаест хрватских племенских жупанија. Да Порфирогенит није увијек могао јасно да прави разлику између Авара и Словена произлази из његове етимологије (глава 34) имена жупе Конавли: „Конавли на језику Словена значи товарна кола, јер будући да је тај крај раван, они све своје послове обављају на колима". Познато је да су Порфирогенитова етимологизирања наивна, али се име жупе Конавли не може никако довести у везу са словенском ријечју кола, већ са старотурском qanly у значењу двоколица, што свједочи о аварском присуству у Конавлима.[4] Овдје, наравно, није ријеч о тачности Порфирогенитове етимологије, већ само о семантичком подударању са qanly, тј. да је Константин Порфирогенит имао такве податке о језику мјесног становништва Конавала, у чијем би језику у коријену стајала турска ријеч у значењу двоколица, теретна кола. О присуству Авара у Конавлима говоре и неки други топономастички подаци, као Обугањ греб, Обуганов гроб (камен

[4] B. Arnim, *Karen „Wagen, Karren" bei Constantin Porphyrogenetos* (*De administrando imperio*), Zeitschrift für Slav. Philologie IX, 1932, 137—139.

који се први пут помиње 1420. год.), тј. гроб родоначелника Обугановића, огранка Љубибратића, у Конавлима. Име родоначелника ове властеоске породице не може се објаснити словенском творбом ријечи и коријеном. Оно се може тумачити као Obukan, Abu-kan са другом сложеницом од старотурске титуле кан (на примјер, Ai — γαν од Ау-мјесец, име једног хунског вође око 530. године у Цариграду), док према рјечнику Махмуда Кашгарлија, *Divanu Lugat it-Türk* из XI вијека, obu значи бијело, дакле бијели кан. Такође у Конавлима, источно од Груде, постоји топоним Бани. Топоним Бани може се протумачити од бан; ова се титула изводи од аварског личног имена Бајан у значењу врло богат. У овим областима у каснијем средњем вијеку титула бан је била непозната, тако да се топоним Бани код Груде не може сматрати да је из каснијег времена.

Има много вјероватноће да је ријеч катун (катуниште, катунар) старотурског поријекла. Ови топоними, углавном влашка повремена насеља, расути су по цијелом Балкану и нарочито су бројни у непосредном јадранском планинском залеђу, мада их има и уз саму обалу, као Катун код Петровца на Мору. Менандар је забиљежио име хефталитског краља Κατοῦλφος, што је сложеница са значењем прве ријечи град, агломерација. У монголском khotan (khotun) значи логор, тј. друштвена јединица другог ступња — пет до шест шатора (yurta). Према старотурском рјечнику Махмуда Кашгарли из XI вијека, први дио ријечи katun, kat значи близина, присуство, док суфикс un означава човјека, те катун значи људи који станују у близини, тј. логор. Исто значење има и у средњегрчком ἡ κατοῦνα, гдје је могло доспјети истим путем као у српски и румунски catum. Да термин није османлијског поријекла свједочи топоним Катун (код Биограда на Мору) који се помиње 1059. године, и бројни помени comes catuni у дубровачким документима од 1300. године.

На територији дукљанске државе јављају се топоними изведени од Обар (Обри), што је словенско име за Аваре (форма Аварин је црквенословенска и није оставила трага у топономастици),[5] као Обре код Коњица и Високог и Оброво код Орашца (Дубровник). Да ли је област Бијелог Поља са топонимом Обров била обухваћена дукљанском државом, није јасно. Међутим, када погледамо распоред свих нама познатих топонима са коријеном Обар, види се да је овај топоним непознат у Моравско-вардарској долини, док се већина налази западно од Дрине, у динарском планинском систему, што одговара податку Константина Порфирогенита да су се посљедњи Авари задржали у Лици, Крбави и Гацком. Распоред топонима типа обар дуж римских комуникација указује на правце продирања Авара ка Јадрану. Авари су осигуравали пут Sirmium — Ad Drinum—Aquae S...— Narona—Epidaurum, дуж кога има шест оваквих топонима и четири на споредним

[5] Šišić, *Povijest*, 678—680.

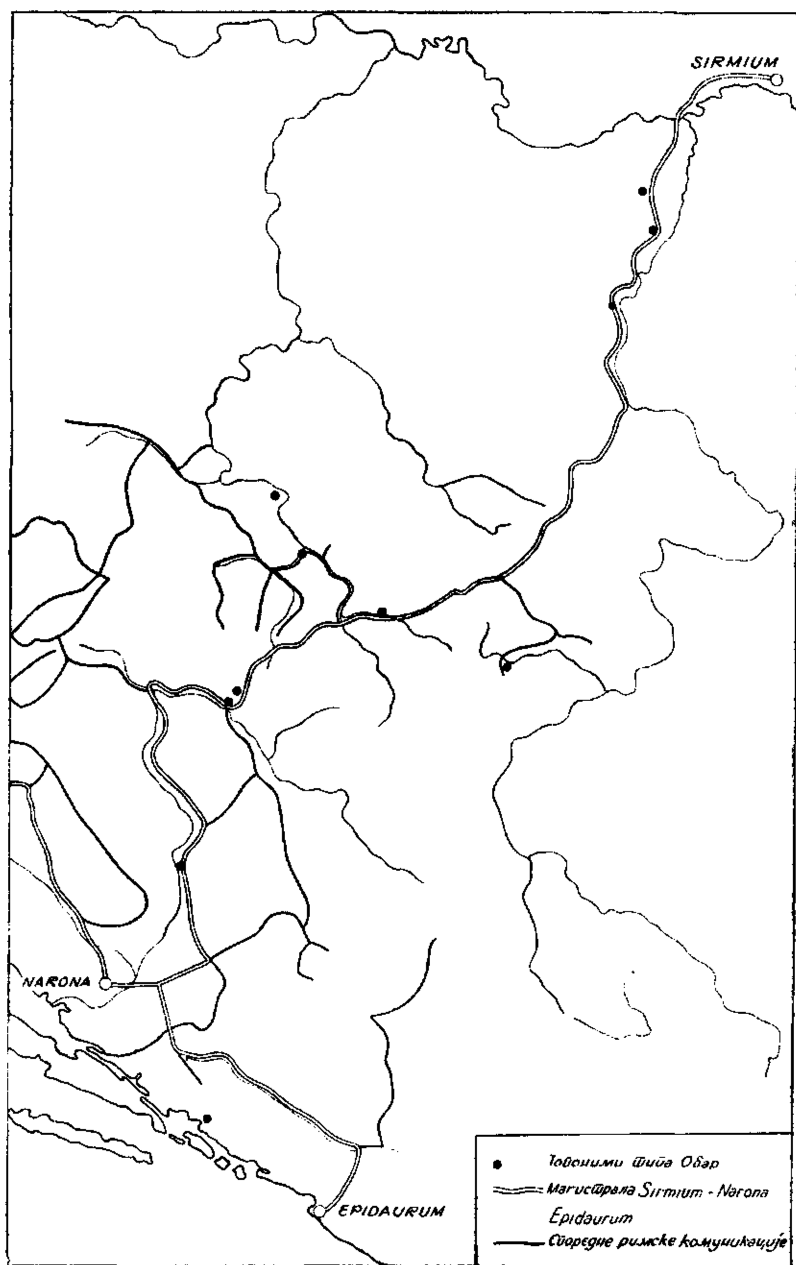

Ск. 26 — Распоред топонима типа *обар*. — на магистрали Sirmium—Narona—Epidaurum

путевима који се везују за ову магистралу (ск. 26) Питање када су Авари заузели ову комуникацију може се одредити помоћу тзв. Урбикине оставе у Нарони. Ова остава, са богатим златним женским накитом и прстењем са именом Urvece, нађена је са бројним златницима од којих су најмлађи ковани за цара Тиберија II (579—582).[6] Према томе, догађаји који су условили стварање ове оставе највјероватније су аварско-византијске борбе око Сирмијума 582. године, које су имале одјека чак на јадранској обали. Важно је напоменути да се поједини ријетки археолошки налази, везани за Аваре у динарском систему, налазе у областима гдје има доста топонима изведених од Обар. Тако пар златних минђуша са привеском у облику обрнуте пирамиде из Велике Кладуше, које припадају епохи првог аварског каганата до средине VII вијека,[7] нађене су у близини локалитета Оброва, а у Поуњу има више топонима истог коријена. Познати налази из Бискупије, локалитет Плисков (матрице за отискивање накита у танком лиму) и из Смрдеља из VIII вијека налазе се у области између Зрмање и Цетине у којој има пет топонима изведених од Обар.[8] Зато није случајно што се једини аварски налаз на острву Шипану код Дубровника налази преко пута локалитета Оброво код Орашја. Налаз овог привеска са грифоном од бронзе који чини дио гарнитуре типичног аварског металног појаса није случајно нађен, већ у гробу са костуром (ск 27).[9]

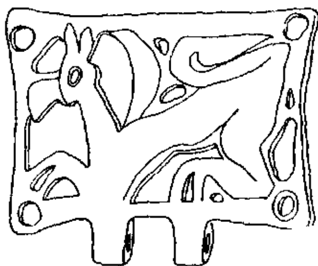

Ск. 27. — Дио металног аварског појаса са острва Шипана

Име Hurogus које се јавља као име ктитора цркве св. Стевана уВрановићима у Грбљу, са почетка IX вијека, турског је поријекла (ск. 56). Urug је име турског (хунског) племена на западним обалама Каспијског језера које је 471. године потиснуло Сабире, такође хунско племе, и стопило се са Аварима још за њиховог боравка на обалама Каспијског језера. Ова ријеч на старотурском значи сљедбеник, потомак, сој, пас. У средњем вијеку се једна увала код Будве

[6] Fr Bulić, *Ripostiglio dell'ornato muliebre di Urbica*, Bullettino d'archeologia e storia dalmata, XXV, 1902, 197—212.

[7] Z. Vinski, *Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide*, Glasnik ZMS XI, 1956, 63—95.

[8] Литература о овом налазу је веома бројна. В. најновије S. Gunjača *Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalm. LIV—LIX, 1954—1957, 232—234. Упор. J. Korošec, *Ostava brončanih matrica u Biskupiji kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta, 1958.

[9] С. Пухијера, *Средњевековне цркве на о. Шипану код Дубровника*, Старинар V—VI, 1954—1955, сл. 17.

звала Sinnus avaricus.[10] Једна друга увала на Крку зове се Ogurul. Огури, 'Ογώρ, у старотурским натписима Oguz, према Теофилакту Симокати у ствари су Авари, са два најснажнија клана War и Quun, који су били одмах послије 553. године побијеђени од стране кагана Источних Турака и што их је натјерало на кретање ка обалама Каспијског језера па даље у Европу. Огурима су сродни Котригури или Котрогури (постоји и облик Кутригури или Кутрогури), за које смо видјели да су у маси од десет хиљада 568. године провалили у римску провинцију Далмацију, те се топоним Оругул може довести у везу и са њима.

У црногорско-херцеговачкој традицији запамћени су као један од народа првог етничког слоја и Шпањи. Подаци о Шпањима су бројни у топономастици као Шпањске планине, „monti delli Spani" (први помен 1530. год.), изнад Дриваста. Град Спуж је по традицији држао неки Лабров „посљедњи Шпањ", који је подигао неке зграде, сада рушевине „Лаброве зграде". Демуни у Бјелопавлићима су „од Шпања". У Вражегрмској планини постоји локалитет „шпањско" катуниште, у Црнцима (Пипери) локалитет „Гробовље од Шпања", код Спужа гробље Краков јаз је „шпањско", низ порушених старих сеоских зграда традиција назива „шпањским", као у Гвоздовању у Красовини, у Витасојевићима (Пјешивци) и у Богумиловићима у Рашком долу и другим крајевима. Поједине породице имају имена изведена од Шпања, као Спани (на примјер патрицијска породица из Дриваста у средњем вијеку) или сматрају да воде поријекло од Шпања, као касније Анковићи, некад Шуленде, у Пјешивцима, итд. итд. Најстарији назив главара словенске администрације жупан биће аварског поријекла, јер се не јавља у протобугарским натписима ζουπὰν ταρισάκνος, а неће бити протобугарска титула, јер је нема у бугарском, гдје би се најприје очекивала. Поред тога, како се ова титула (и сви њени деривати) јавља у свим словенским областима, може се она тумачити само да је аварског поријекла. Од низа деривата (дакорумунски jupin, сјеверозападнословенски pan, hpan, панонскословенски ispan преко мађарског) за нас је најзначајнији јужнословенски облик span. Значење span, σπανός — ћосав, одговара монголоидном типу и може се везати за Шпање, ако их сматрамо као реликте Авара, поготову што је у традицији запамћено да се Шпањи разликују и по изгледу и језику од околних Словена, као што је Константин Порфирогенит разликовао средином X вијека у Хрватској Аваре од Хрвата. Бaш у области која се током средњег вијека назива Monti delli Spani у Мирдитима, на локалитету Калаја Далмацес (Комани) (ск. 28) дуже времена истраживана је велика некропола, на жалост несистематски, која показује да сви предмети нађени у овим гробовима нису међу собом синхрони,

[10] Овај податак доноси Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića,* Split 1927, 64. Нисам могао да установим извор одакле је аутор црпио овај податак. Аутор цитира *Illyricum sacrum* VI, 62, гдје се овај податак не налази.

чему је узрок накнадно сахрањивање у старе, каменом озидане гробнице. Мањи дио познатог инвентара са некрополе Калаја Далмацес може се везати за Аваре. Појава ове, макар и дјелимично аварске некрополе у Миридитима може се објаснити кнежевским гробом из Врапа (Пеклин) код Елбасана гдје је сахрањен неки аварски клански великодостојник, капкан или тархан. На основу кланског знака — тамге на његовом златном појасу ( ) зна се коме је клану припадао и да је кланско средиште ове велике некрополе било у Панонији, у Озори (Мађарска), гдје је седамдесетих—осамдесетих година VII вијека био сахрањен још један великодостојник истог клана који је употребљавао такође златан појас са истим кланским знаком.[11] Овај аварски налаз може се историјски објаснити на основу података из *Монемвасијске хронике* (грчке хронике о оснивању града Монемвасије), која је

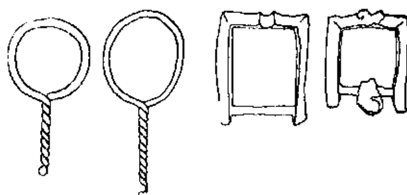

Ск· 28. — Аварски налази са некрополе Калаја Далмацес код Скадра

писана крајем X или почетком XI вијека. Писац *Монемвасијске хронике* спаја у континуелном излагању два догађаја аварско освојење Пелопонеза 584. године и догађаје из 805. године, када је византијски стратег Склир ослободио источни дио Пелопонеза „од словенског народа". У првом дијелу излагања *Монемвасијска хроника* даје податке да је каган „у другом нападу заузео цијелу Тесалију и цијелу Хеладу и Стари Епир и Атику и Евбеју". Историјска вијест да су Авари заузели Епир одговара и објашњава појаву аварског налаза у Пеклину.

Као што смо видјели, према најновијим резултатима археолошког испитивања, конфронтираним са писаним историјским изворима и топономастичком грађом, оцртава се сасвим друкчија

[11] О овом налазу и његовој најновијој историјској интерпретацији в. Gy. Lászlo, *Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des Avares*, Archaeologia Hungarica XXXIV, 1955, 134—144, 171—172. За локалитет Калаја Далмацес код Скадра в. J. Korošec, *Datacija slovenskih ostacin v okolici Skadra*, в. Czallany, Acta archaeologica IV/2, 1953, 334—256. За проблеме аварског продирања на Јадран в. Ј. Ковачевић, *Авари на Јадрану*, Материјали III, 1966; M. Barada, *Hrvatska dijaspora i Avari*, Starohrvatska prosvjeta II, 1957, 7—17; B. Grafenauer, *Prilog kritičkih izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata*, Historijski zbornik V, 1952. 1—56, *Nekaj vprašanj iz doba naseljavanja Južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis IV, 1950, 23—26, исти, *Razmjere med Slovani in obri do obleganja Carigrada* (626) *in njegove gospodarsko-družbene podloge*, Zgodovinski časopis IX, 1955, 145—153, T. Lewicki, *Slownik Starożytnosci slowanskih* I, 64.

слика односа Авара и Словена на територији римских провинција Далмације и Превалиса, од оне која је позната у Тракији, Македонији и Грчкој до Пелопонеза. Доста се јасно истиче доминантна улога Авара прије доласка Срба и Хрвата. О томе да ли је у овим областима било и у којем броју словенског насељавања писани извори ћуте и, бар досад, ни словенски археолошки материјал позног VI и раног VII вијека није познат да би се могао извести закључак о бројном словенском насељавању. Према томе, изгледа да прва словенска сеоба на Балкан у овим областима није била од оног значаја као на другим дијеловима Балканског полуострва.

ДРУГА СЕОБА

Преокрет у односима доноси сеоба Срба и Хрвата за владе цара Ираклија (610—641).

За сва словенска племена која су населила територију дукљанске државе, а то су Захумљани, Травуњани, Конављани и Дукљани, Константин Порфирогенит у *Сӣису о народима* (*De administrando imperio*) тврди да су Срби, са изузетком за Дукљане: „Захумљани који тамо станују су Срби...", „Земља Травуњана и Конављана је једна. Тамошњи становници воде поријекло од некрштених Срба..." То исто каже за Неретљане: „Исти Пагани воде поријекло од некрштених Срба". Само за Дукљу Константин Порфирогенит је непрецизан: пошто је земља због Авара остала пуста за вријеме цара Ираклија, она је поново насељена као Хрватска, Србија, Захумље, Травунија и Конавли. Које је од јужнословенских племена населило Дукљу, Константин Порфирогенит не казује.[12]

Како је насељена римска провинција Превалис, оскудно се описује у изворима. Сасвим сумарне податке даје Јерменин Мојсеј Хоренски у својој *Географији* из око 679—680. године. По њој су Словени из Дакије (двадесет пет племена) продрли преко Дунава и допрли до Тракије, Македоније, Ахаје и Далмације. Насељавање Срба описује Константин Порфирогенит на сљедећи начин.[13] Један од браће вођа некрштених Бијелих Срба са половином народа пребјегао је цару Ираклију. Ови Срби били су смјештени у области Сербији у солунској теми. Послије извјесног времена Срби су хтјели да се врате у постојбину са царским одобрењем. Прешавши Дунав они се предомисле и преко стратега Београда затраже од цара нове области за насељавање. Цар Ираклије је населио Србе у Србији, Паганији, Захумљу, Травунији са Конавлима, јер су ове земље биле пусте због Авара. О борбама Срба са

[12] *Визанӣиски извори* II, 64.

[13] Најновије издање *De administrando imperio:* Gy. Moravczik, *Konstantin Porphyrogenetus De administrando imperio,* Budapest 1949 (са енглеским преводом). Одабрана поглавља која се односе на историју наших народа у српскохрватском преводу са коментаром Б. Ферјанчића, *Визанӣиски извори* II. Најновији коментар цјелокупног *De administrando imperio*: R. J. H. Jenkins-а и др., *De administrando imperio—Comentary,* London 1962.

Аварима Константин Порфирогенит не говори, као што описује борбу Хрвата и Авара, нити доноси неке друге детаљније податке о правцу кретања Срба или томе слично.

Ако се држимо ових вијести Константина Порфирогенита, а других немамо, поријекло племена која су населила територију дукљанске државе треба довести у везу са општим подацима о сеоби Срба које даје Константин Порфирогенит. По њему „Срби воде поријекло од некрштених Срба званих и Бијелих, насељених са оне стране Турске (Мађарске) у крају који се код њих звао Бојки (Βοικι), њима је у сусједству и Франачка, исто као и Велика Хрватска, она некрштена, која се назива и Бијела“. Скоро то исто казује Константин Порфирогенит и када говори о прадомовини

Ск. 29. — Прапостојбина Захумљана

Хрвата: Хрвати „воде поријекло од некрштених Хрвата званих и Бијели, који станују са оне стране Турске (Мађарске) у близини Франачке, и граниче се са Словенима, некрштеним Србима“. Прецизније податке о прадомовини појединих племена даје Константин Порфирогенит само за Захумље: „Род антипата и патриција Михајла сина Вишетиног, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на ријеци Висли (Βίσλα) који су звани и Литцики (Λιτζίκη)“. Из ових података се да извести да су Срби и Хрвати становали у међусобном сусједству. На једном другом мјесту Константин Порфирогенит даје податак да су Бијелу (Бе-

лику) Хрватску нападали и Печенези. То су само уопштени подаци који нам могу само да послуже за општу географску оријентацију. Прецизнији подаци су: Бојка, Висла и племенско име Λιτζίκη. Најпрецизнији податак о прапостојбини Срба јесте онај о Захумљанима на Висли (ск. 29) Област Λιτζίκη одговара племену Лицицавики, који се спомињу као поданици пољског владара Мешка I, док баварски анонимни географ зна средином IX вијека за племенско име Лендизи. У ствари, овај топоним, првобитно Лизтике, плурал је личног имена дједа Мешка I Лестек, типично етничко име породичног или династичког типа. Област

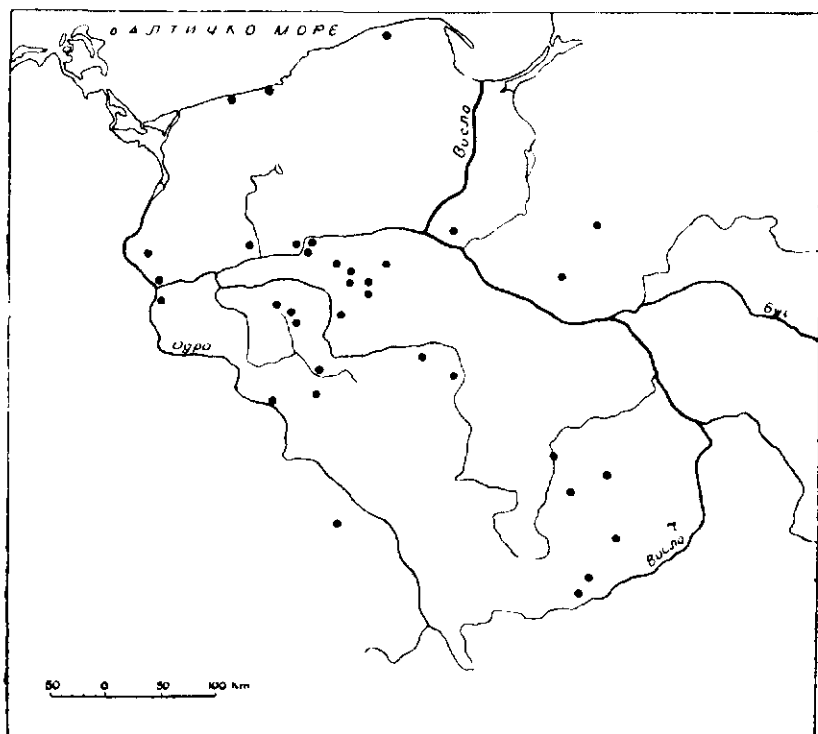

Ск 30 — Распоред топонима типа *сарб* — у сјеверној Пољској

коју је ово племе насељавало одговара основним границама првобитне области Пјаста у сјеверној Пољској У именима мјеста сјеверне Пољске, између Одре и Висле, налазе се бројни топоними типа *sarb*, као топономастички трагови Бијелих Срба или Zervıana, за које анонимни баварски географ зна да су становници у овој области (ск 30) Нарочито је важан топоним Beloserbye (Белосрбија), документован 1393 године између Czarnkow-a и Znin-a

Константин Порфирогенит изричито каже да су се Захумљани доселили у област која је добила име по брду Χλοῦμος са два града τὸ Βόνα καί τὸ Χλούμ на истом брду и на ријеци Бона (Buna). Поријекло рода Вишетића и Захумљана огледа се у топономастици средње Висле. Брду и граду Χλοῦμ(ος) одговара име града Chemno (Chem, Chemiac) у истом значењу — хум, мање брдо, а племенском имену Λιτζίκη име града Leczyca на Варти, од legi, подводна поља. Становништво око градова Leczyca и Sieradz чинило је првобитно посебну племенску групацију која се стопила са Пољацима (Polani, Poloni, Pulani), чија се првобитна област налазила у сливу ријеке Варте, на исток од Leczyca. Према томе, прапостојбину Захумљана треба тражити између Висле и Одре.[14]

Причања писца *Барског родослова* о борбама Гота[15] (Словена) са краљем Далматинаца, који је столовао у Салони, сасвим су легендарна, као и подаци о Остроиловом освајању цијеле Илирије. По *Барском родослову*, Остроило је заузео прво цијелу Далмацију и „maritimas regiones", па је тек онда дошао у Превалис, „in regionem Prevalitanam". По излагању писца *Барског родослова*, освајања су ишла дуж обале од Салоне на југоисток. За даља освајања као центар служи Превалис, одакле је Остроилов син Сенулад био послан да освоји „regiones transmontanas". У Превалису је Остроило доживио пораз од источноримског цара, али је Сенулад заузео све „како приморске тако и загорске области". Овакав правац словенског освајања јадранске обале не да се ни археолошки ни лингвистички потврдити.

Распоред жупа у новонасељеним крајевима указује на то ако су се Срби насељавали. Према свом географском положају, жупе се дијеле на четири велике групе:

а) приморске жупе,
б) жупе око Скадарског језера,
в) жупе на Неретви,
г) континенталне жупе, најчешће карсна поља.

Заузимајући јужни дио приобалног појаса Срби су настањивали оне обрадиве уске површине које су затекли способне за агрикултуру још из античког времена, и које су међусобно повезане главном комуникационом артеријом — Via Adriatica. Неке од ових

[14] *Византиски извори* II, 60. Синтетички преглед пољске археологије и историографије о овом питању најјасније код W. Hensel, *Die Anfänge des polnischen Staates*, Warschau 1960, 43 и д. Упор. T. Lewicki, *Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w po'lnocej Polace*, Rocznik Historicens XXI, 1956, 9—32.

[15] Литература о *Барском родослову* као историјском извору је непрегледна. Најновије издање са опсежним коментаром Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Посебна издања СКА LVIII, 1928 (скр. Шишић, *Летопис*). Најновије издање са српскохрватским преводом латинске редакције Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950 (скр. Mošin, *Ljetopis*). За прве главе *Барског родослова* в. Н. Радојчић, *О најтамнијем одељку Барског родослова*, Научно друштво НР Црне Горе, Историјски институт I, Цетиње 1951.

жупа у ствари су биле већи или мањи плодни ареали римских градова (Cuceva уз Будву, Грбаљ уз Agruvium, Стонска жупа уз Stagnum, жупа Рисан уз Rhizon, Жрновица уз Epidaurum). Конавли су били плодни и према траговима римског водовода добро наводњени још у римско доба, док у жупи Драчевици око Херцег-Новог има доста трагова римских остатака. Једино мала жупа Прапратна, између Улциња и Бара, највјероватније је била раскрчена при досељењу и организована као нова пољопривредна, економски затворена јединица. Тако је можда настала и жупа Зажабље (Yabsco).

Све жупе око Скадарског језера такође су организоване на добро обрадивим теренима још из римског доба, и лежале на правцима римских комуникација. Жупе Купелник, Подлужје и Лушка пружале су се дуж пута Скадар—Дукља, а жупе Подлужје и Лушка непосредно су се везивале за сам град Дукљу. Мало у унутрашњост увучена жупа Барези формирала се у обрађеној околини касноантичког града Балеча. Жупа Облик, јужно од Скадарског језера, била је пољопривредно подручје града Свача још у античко доба.

Дуж Неретве и њених притока — област која је још од времена грчке колонизације била правац продирања медитеранске трговине и културе у унутрашњост, и гдје се формирао велики антички град Нарона — нижу се жупе: од ушћа Неретве велика жупа Luca, па Дубрава, жупа Веченике, па Вишева, Неретва, на ријеци Рами жупа Рама, Дабар и Ком. Све ове жупе леже дуж Неретве, коју прате римски путеви Нарона — Bistue Vetus и Bistue Vetus — Коњиц — преко Дрвеника за Нарону (ск. 31).

Највећи број нових жупа су већа или мања плодна карсна поља или узане долине брдских ријека. То су у Дукљи и источном дијелу Подгорја (Submontana): Пива, Комерница на ријекама Пиви и Комерници, Морача на горњем току Мораче, велико Никшићко поље. Жупа Оногошт, везана са Рисном путем Anderba (Anagastum) — Risinium, у ствари је подручје римског насеља Андерба, а у касноантичком периоду каструма Анагаста. Горска жупа код Медуна налази се на путу Дукља—Медун—Плав и образована је у шумовитом предјелу који је гравитирао ка утврђеном илирском Метеону. Типичне жупе — карсна поља — су континенталне жупе Травуније, дијелом Захумља и западног Подгорја. На примјер, континенталне жупе Гацко, Фатница (Vatnica) и Рудине леже на римском путу који иде од Гацка на Паник (Leusinium) — Требиње (Asamo) до Епидаура, док жупе Љубомир и Крушевица леже на попречном путу Мокро (Ad Zizio) — Градац (Pardua) — Столац (Dilluntum). На путу који се одвајао од Фатница за Невесиње лежале су три жупе: Фатница, Дабар (Debre) и само Невесињско поље. Изгледа да је ван римских комуникација била формирана жупа Попово поље (Papava), јер кроз Попово поље нису познати трагови римских путева, иако античких археолошких трагова има.

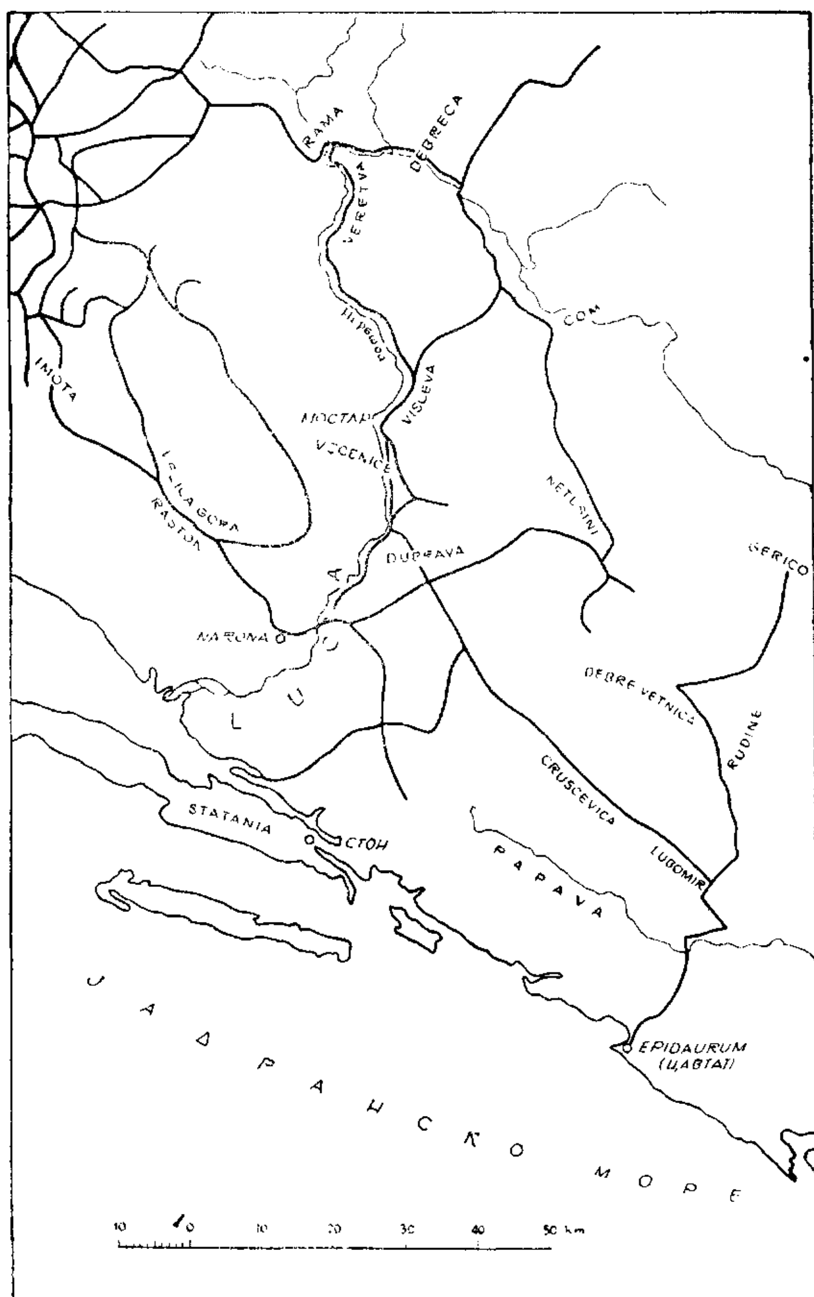

Ск. 31 — Римски путеви и словенске жупе у Херцеговини

Из распореда континенталних жупа да се јасно уочити да су оне биле организоване дуж римских комуникација углавном сјевер-југ и то долином Неретве, затим магистралом Aque S . . . — Коњиц—Фатница—Leusinium—Цавтат (Epidaurum), и Sirmium (С. Митровица)—Ad Drinum—Гацко—Цавтат, а исто тако краком овог другог пута који се од ушћа Пиве у Дрину одвајао за Никшић и Рисан. Из овога се може такође закључити да су то били и главни комуникациони правци којима су се кретали миграциони таласи и преплавили дио римске провинције Далмације (Превалис). То су углавном исти правци којима су се кретали и Авари, што је установљено на основу картирања топонима типа Обар.

На исте правце кретања Словена при насељавању Балканског полуострва и избијању на Јадранско море указује и испитивање основних изоглоса јужнословенских дијалеката као и архаичних елемената у словенској топономастици. Оваква лингвистичка испитивања показују недвосмислено да су правци кретања Словена почетком VII вијека текли сјевер-југ ка јадранској обали, а у неком случају исток-запад.[16]

При досељењу Срби и Хрвати мијењају велику већину топонима. Од великих области у римским провинцијама Далмацији и Превалису Срби су дали нова имена Травунији и Хуму. Име области Травуније не треба изводити од илиролатинског trans βουνός, већ према Требиње, Требишњица треба извести од трѣба, трѣбище (у значењу ofiara, altare, delubrum, sacrificium), која је општесловенска и од које су изведена имена Требиње, Требишница, Требижад и сл.[17] Код Константина Порфирогенита се поред имена области Ζαχλούμων χώρα са овим словенским топонимом доводи у везу још неколико географских појава, као планина Хум (Χλοῦμος), град Хум (τὸ Χλούμ) и ријека Захлума (Ζαχλοῦμα), за што Порфирогенит зна да на „језику Словена" значи брдо односно „иза брда".

Од насељених словенских мјеста која се наводе у *De administrando imperio* већина имају словенска имена: у Захумљу: τὸ Χλούμ (Хум), τὸ Μοκρίσκικ (Мокро), τὸ Ἰοσλή (са погрешним премјетањем гласа, Ἰοσλή — Ὀσλιή Ошље), τὸ Γαλουμαήνικ (Галумјани град, Глумине), τὸ Δοβρίσκικ (Добриски град); у топонимима Μοκρίσκικ, Γαλουμαήνικ и Δοβρισκίκ види се и словенски облик придјева у мушком роду, док је финално κ скраћеница за κάστρον. У Травунији насељена мјеста са словенским именима су: τὸ Ὀρμός (лат. Врмо, Врм), τὸ Λουκάβε (као Лука, Лукавац), и τὸ Ζετλήβη (Зетљиво), а у Дукљи: τὸ Γράδεται (Градац, Градес), τὸ Νουγράδε (Новиград) и τὸ Λούγ (Лѫкъ—Луг).[18]

[16] J. Popović, *Die Einwanderung der Slaven in das Oströmisches Reich im Lichte der Sprachforschung*, Zeitschrift für Slawistik IV/5, 707 и д.

[17] T. Wasilewski, *O sladach kultu paganskego w toponomastice slowi'anskiej Istri*, Onomastica IV/1, 1958, 149—152, са старијом литературом.

[18] Најважнија литература о насељеним српским и хрватским градовима које помиње Константин Порфирогенит: С. Новаковић, *Српске области X—XII*

Низ античких градова који су познати по Појтингеровој табли (Tabula Peutingeriana) и другим античким изворима нестали су из словенског топономастичког материјала, као и сви градови на континенталној римској артерији, као Ad Turris (Клепци), Dilunto (Столац), Pardua (Градац), Ad Zizio (Мокро), Asamo (Требиње), Leusino (Паник), Sallunto I (Ријечани—Вилуси), Anderba (Моштаница), Var . . is (Повије), Sallunto II (?), Malata (?), Bersumno (вјероватно Рибница), Cinna (Вуксан-Лекићи).

Имена жупа и мањих области у великој већини су словенска и нова. У Дукљи од девет жупа и једне области осам имају сигурно словенска имена, као Горска, Лушка, Подлужје, Купелник, Облик, Црмница, Крајина, Прапратна, Кукова (Цуцева, а не Кчево). У Травунији од девет жупа осам имају словенска имена: Љубомир, Ватница, Рудине, Крушевица, Врм, Драчевица и Жрновница. У Захумљу су сигурно словенска имена сљедећих жупа: Жабско (Зажабље), Лука, Велика (?), Горимита (?), Вечерић, Дубрава и Дабар. Интересантно је да име жупе Папава (поље) које се јавља у *Барском родослову* у облику Papava одговара грчком παπᾶς, а не словенском попъ, иако је име могло бити формирано тек са примањем хришћанства. У Подгорју има највише жупа са несловенским именима. Германска су имена жупа Оногошт и Гацко. Ако је тачна хипотеза да су Словени знали за ријеч mor — вода (имена ријека као Морава, Мориш, Морача и сл.), онда отпада претпоставка о пресловенском, или германском поријеклу имена жупе Мораче.[19] Сигурно су словенска имена Ком, Комерница и Дабар, а поријекло имена жупа Пива и Рама остаје тамно.

Као што је речено, Константин Порфирогенит изричито каже да су Срби населили, осим Србије, Захумље (глава 33) и Травунију са Конавлима (глава 36). За Дукљу (глава 35) Константин Порфирогенит доноси сљедећи податак: „Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавли". Изричити податак да су Дукљу населили Срби Константин Порфирогенит не доноси. Како се глава 35 налази између глава 33 и 36 (у којима се говори о Захумљу, Травунији са Конавлима и Паганији, за које се области каже да су их населили Срби), могло би се претпоставити да је Константин Порфирогенит, да би избјегао понављање, ову констатацију за Дукљу испустио, али би то било домишљање које не прелази вриједност претпоставке.

века, Гласник Српског ученог друштва XLVIII, 1880, 1—151; C. Jireček, *Die Handelstrassen und Bergwerk von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Праг 1879 (*Трговачки друмови и руднищи у Србији и Босни у Средњем веку*, Сарајево 1951); P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaiser Constantin Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung IV, 1928, 213—244. За контроверзе у погледу убикација појединих мјеста наведених у *De administrando imperio* в. коментар Б. Ферјанчића у *Византиски извори* II.

[19] Барић, *Лингвистичке студије*, 75.

Барски родослов (глава IX) у опису одлуке сабора краља Светопелека наводи: „од мјеста Далме до града Бамбалоне, који се сада зове Драч, назва Црвеном Хрватском, што се и зове Горња Далмација". Треба напоменути да се у хрватској редакцији *Барског родослова* ова област не назива Црвеном Хрватском, већ се само каже: „I još od mista Dalme do Banbalona grada, ča se sada zove Drač, dotla pozva Gornju Dalmaciju i tolikoje Surbiju, ča jest Zagorje".[20] Други податак о Црвеној Хрватској у *Барском Родослову* наводи се у гл. XXVIII. Кратак садржај ове главе је сљедећи: Послије смрти краља Павлимира—Бела Тихомилови потомци владали су самостално Рашком, као и остали банови, а само се Травунија покоравала краљици, гдје је она имала родбине (као и у Дубровнику). Посмрче Тишемир, пошто се оженио из породице бана Чудомира „de Croatia Alba", имао је два сина. Они су уз помоћ хрватског бана почели рат са баном Босне, а краљ Тишемир и син му Предимир повели су рат против бана „који је владао у Превалитанији". У боју погине Тишемир и бан, док Предимир добије бој и заузме цијелу Црвену Хрватску. Из овог се да закључити да писац *Барског родослова* изједначује Горњу Далмацију, Превалис и Црвену Хрватску, мада има географског неслагања између главе IX и гл. XXVIII. По гл. IX Горња Далмација, тј. Црвена Хрватска, почиње од Дувна или Омиша, а по глави XXVIII Травунија не спада у Црвену Хрватску, односно Превалитану. Треба узети у обзир да је писац *Барског родослова* писао средином XII вијека и да се поменуте главе вјероватно односе на догађаје из IX вијека.

Скилица-Кедрен описујући догађаје из 1073. године, тј. побуну македонских Словена против Византије и учешће краља Михајла и сина му Бодина у борбама, наводи да је „народ Срби које такође зову и Хрватима" покорио Бугарску („τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος οὓς δὴ καὶ Χροβάτας καλοῦσι"). Тиме показује да не разликује Србе од Хрвата. У даљем излагању Скилица-Кедрен описује како је Бодин ухваћен а војсковођа Петрило се спасао бјекством, док су Византинци „ухватили и оног, који је код Хрвата послије Петрила по реду" („αἱροῦσι δὲ καὶ τὸν μετὰ Πετρίλον ἐν Χροβάτοις τεταγμένον"). Овај Скиличин податак стоји у вези са првим, тј. са изједначењем Срба и Хрвата, те се не може тумачити као да је Петрило био вођа настањених Хрвата у Дукљи. И Скиличин глосатор, епископ деволски Михајло (око 1118. године), држећи се дјела Скилице-Кедрена које коментарише, изједначује Србе и Хрвате тиме што наводи да је краљ Михајло, „тадашњи владар ових, који су се звали Хрвати", столовао у Котору и у Прапратни („τὸν Μιχηλᾶν ἀρχηγὸν ὄντα τηνικαῦτα τῶν εἰρημένων Χροβάτων τὴν οἴκησιν τε ἐν Δεκατέροις και Πραπράτοις").

[20] Литература о проблему Црвене Хрватске често је излазила из опсега историјске науке, а проблем је коришћен у политичке сврхе. Једино основану формулацију цијелог проблема и његову анализу даје Шишић, *Летопис*. Најновији чланак о овом проблему С. Пухијера, *Црвена Хрватска*, Историски записи, 1959, је аматерски.

Нићифор Вријеније (+ 1137) описујући ратове свога оца Нићифора 1073. године наводи да су се „Хрвати и Дукљани одметнули и пустошили читав Илирик", али да их је — Дукљане и Хрвате — Нићифор савладао („ἐκεῖθεν δ'οὔδις Χωροβάτοι καὶ Διόκλεις ἀπόστατες τὸ Ἰλλυρικὸν Διοκλέων καὶ Χωρωβατῶν"), што се једино може разумјети да су Хрвати под краљем Петром Крешимиром учествовали у овим борбама, а не да су поменути Хрвати становали у Дукљи.

Трећи византијски извор који стоји у вези са проблемом Црвене Хрватске јесте *Историја* Никите Хонијата (+ послије 1210). Описујући Немањина освајања, он каже: „. . . поче освајати Хрватску и себи присвајати власт над Котором" („μήτε μὴν τὰ οἰκεῖα εἴδως μέτρα Χοροβατίαν, ὑποποιεῖται κατὰ πρὸς ἑαουτὸν ἐπισπάται τῶν Καττάρων την κυριότηττ").

Исто мјесто има и хроничар XIII—XIV вијека Теодор Скутариота, највјероватније према неком старијем тексту, јер употребљава старији облик за Котор—Δεκατόρον, док Хонијат употребљава млађи облик—Καττάρων. Из биљешке оба писца треба разумјети само оно што кажу — да је Немања почео да осваја Хрватску и да себи осигурава власт над Котором, а не да је Котор у Хрватској, тј. да се Дукља називала Хрватском. Први дио податка односи се на акцију Немањића, и то Мирослава и Страцимира, 1184—1185. године према Дубровнику, Корчули и Вису, за коју знају дубровачки аналисти, а други дио на акцију Немање према Котору, који је освојен прије 1186. године.

Сви наведени подаци из византијских извора од Скилице до Хонијата, као што смо видјели, немају изричите податке о Црвеној Хрватској као *Барски родослов*. Насупрот томе, Теодосије, када говори о Стевану Првовјенчаном, изричито каже да он „владаше свим српским земљама које се зову: Диоклитија, Далмација, Травунија, приближујући се на истоку Илирији, а на западу припадајући римској области".

То је све што се на основу историјских извора може рећи о проблему Црвене Хрватске. Свако даље закључивање било би плод домишљања, без сигурних ослонаца на поуздане изворе.

ПЛЕМЕНСКИ ЖИВОТ

При насељавању римске провинције Превалис и сусједних области Јужни Словени су били организовани према старом племенском друштвеном уређењу.[21] Основна јединица је била породица, већа род, а највећа племе. За проучавање племенског уређења код Јужних Словена VI—VIII вијека података има мало. Црногорско племе новијег времена не може да послужи као извор за тумачење организације словенских племена VI—VIII вијека, јер послије хиљадугодишњег прекида у племенском уређењу у феудализму, оно настаје у новоствореним економским условима послије краха домаћег феудалног поретка услијед турског надирања, крајем XV и почетком XVI вијека.

Шта је племе Јужних Словена у VI—VIII вијеку, није јасно. Захумље, Травунију, Конавле и Паганију Константин Порфирогенит назива „земља". Ове новоформиране веће области са Дукљом, које нису постојале у административној организацији касноримског периода, освојила су српска племена на челу са најистакнутијим родовима, као у Захумљу род Вишевића, а у Травунији род Белоја (Βελάης). Изгледа да се при насељавању Дукље формирало девет жупа, у Травунији и Захумљу такође по девет. Наравно да ове бројке не одговарају броју родова који су дошли у ове области. Већ затечене географски издвојене плодне површине учиниле су да се по досељењу словенске масе распореде према њима. Вјероватно да су словенска племена током сеобе била већа, али да су нови услови довели до расцепкавања.

О друштвено-политичкој организацији Јужних Словена који су се населили на Балканско Полуострво постоје у изворима неслагања. Поједини византијскиис торијски писци, као Псеудо-Цесарије, Прокопије, Псеудо-Маврикије, говоре за Словене и Анте да живе у демократији и да над њима не влада један човјек. Оваквом приказивању друштвено-политичког уређења одговарају подаци Константина Порфирогенита за Србе, Хрвате, Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Пагане, да немају кнежеве, већ само ζουπάνους γέροντας (старце жупане). Насупрот томе, низ извора знају за владаре код Јужних Словена и Анта, чему пак одговарају подаци Константина Порфирогенита за Хрвате, да им је архонт

[21] За општи преглед словенског племенског уређења в. K. Kadlec у L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave* II, Paris 1926 (скр. Niederle, *Manuel* II), 167—183.

био Поргин отац, а за Бијеле Србе у постојбини — да је над њима владао анонимни архонт кога су наслиједила два сина. Највјероватније је да је постојао систем примитивног краљевства (можда и двојног краљевства) још прије сеобе на Балкан, и да су поред владара снажан фактор биле мјесне родовске старјешине. Уосталом, Константин Порфирогенит, парафразирајући исто оно мјесто које говори о старцима жупанима у *De administrando imperio*, у *Vita Basilii* само каже да се они „покоравају искључиво својим архонтима" (тиме хоће да истакне само њихову независност од Царства), но како византијски писци називају архонтима сваковрсне владаре, овај податак може да се односи и на жупане.

Жупани су владали, према *De administrando imperio*, жупанијама (ζουπανία). Исто тако основну словенску територијалну јединицу *Барски родослов* назива jupania, а не жупа или у каснијим латинским изворима jupa, giopa и сл. Старци жупани Константина Порфирогенита одговарају словенском изразу за вођу уопште — старешина, староста, што се директно потврђује једном повељом Ота, маркгрофа Мајсена, из 1181. године, у којој се каже да се сеоски старци зову жупани („seniores villarum quos lingua sua supanos vocant"). Титула жупан је највјероватније аварског поријекла, према аварском kopan. Најстарије забиљежено име једног жупана из 777. године — „jupon Physso", није словенско.[22] Очигледно је да су поједини жупани као старјешине моћнијих родова ширили свој утицај. На примјер, по Порфирогениту, Травуњани воде поријекло од некрштених Срба под „оним архонтом који је пребјегао цару Ираклију" и зато су „архонти Травуније" били под влашћу архонта Србије, али у другој половини VIII до средине IX вијека њихова моћ расте, те иако су само жупани, они владају над цијелом Травунијом. *Барски родослов* разликује жупане од банова, као и значај њихових функција, али такве разлике у односима највјероватније су се формирале тек у IX вијеку.

Само из каснијих извора знамо да је поред жупана у жупи дјеловао „жупски збор". Када се ова институција формирала, из историјских извора се не да утврдити. Можда је „жупски збор" остатак племенског уређења код Словена уопште. Он је вјероватно старији од кнежевског система власти, иако може да постоји паралелно са већ формираном кнежевском управом. Најстарији помен једног таквог „жупског збора" код Јужних Словена односи се на „жупски збор" на Брачу из 1185. године, а за травунске жупе, и то оне које су касније ушле у оквир Дубровачке Републике, из 1279. године.[23]

Насељавајући нове области на територији позније дукљанске државе Срби су наишли на за њих нову економску подлогу. Нова

[22] Упор. V. Zöllner, *Awarische Namengut in Bayern und Österreich*, Mitteilungen des Institut für osterreichisches Geschitsforschungen LVIII, 1950, 244—266.
[23] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 5.

економска подлога испољавала се прије свега у, за Словене слабо познатим, пољопривредним културама. Пшеница је била позната Словенима још од давнина, али је сигурно, према једној биљешци ретора Приска, да је просо било основни пољопривредни производ од средине V вијека, на примјер, код панонских Словена. Интересантно је напоменути да се једина паганска молитва забиљежена код Словена уопште (арапски путописац Ибн-Ростех) односи на обилату жетву проса.[24] На новонасељеној територији главна житарица је била пшеница, што је приморавало нове досељенике на фундаменталну промјену у пољоприведном систему.

Потпуно непознато Словенима било је одгајивање маслина које се ограничавало на узан приобални појас у жупама Прапратне, Чучеве (Кукова) са Будвом, Драчевице, Конавла, Жрновице, Стонске жупе и дјелимично жупе Лука у доњем току Неретве. Њега маслина и обрада уља захтијевала је посебна знања. Словени су их могли примити само од домородаца Романа. Уосталом, словенска ријеч уље долази од латинског oleum.

Авари и Словени су могли познавати винову лозу још у Панонији, на примјер на падинама Фрушке горе, мада је основно словенско пиће била медовина (μέδος) у Панонији средином V вијека — како је забиљежио ретор Приск. У аварском металном накиту Паноније мотив винове лозе јавља се тек у VIII вијеку. Процес прилагођавања обради винове лозе трајао је код Словена веома дуго, те нисмо у могућности да утврдимо када су Јужни Словени прихватили ову културу. И словенска ријеч вино долази од латинске vinum. Винова лоза је узгајана вјероватно у нешто већем броју жупа него маслина; поготово је била заступљена у свим жупама око Скадарског језера и у долини Неретве.

Стару економику, ослоњену више на сточарство него на пољопривреду, задржали су Словени у континенталним жупама, нарочито у жупама Морачи, Оногошту, Комерници, Пиви, Гацку, Невесињу и Вишеву. Планински крајеви илирских Доклеата, звани Alpes Dalmaticae, још су у Плинијево вријеме били познати по свом сточарству и производњи сира, caseus Docleas. У овим областима мање обрадиве површине нису дозвољавале шири развој пољопривреде.

У приморском појасу Јужни Словени су се сусрели са тешкоћама пловљења по мору. Њихово знање ограничавало се на пловљење по ријекама чамцима издубљеним у деблу, званим μονόξυλον (моноксили), те су јадранска острва у први мах пружала романском становништву сигурно уточиште, као, на примјер, становницима Салоне, који су се повукли лађама на острва „јер нико од Словена није смио ићи на море". Но врло брзо, већ средином VII вијека Словени су из Далмације (не зна се који) прелазили својим лађама Јадранско море и око 642. године, према причању Павла Ђакона, напали лангобардско упориште у Сипонту у јужној Италији.

[24] Niederle, *Manuel* II, 195.

Исто тако једна новина која је имала одраза на економију новонасељених Словена јесте напуштање дрвета као грађевинског материјала и прелаз на употребу камена. У науци је усвојено мишљење да разлог што нису сачуване словенске грађевине VI—VIII вијека лежи у томе што су биле од дрвене грађе, која је подложна зубу времена.[25] Дрвета за грађевински материјал било је много више него данас, јер го карст је посљедица каснијег уништавања шума. Но, савршенији начин зидања каменом прихватају Словени вјероватно тек у IX вијеку. Најстарије црквене камене грађевине на Јужном приморју, као црква св. Трипуна у Котору из 809. године, или црква у Улцињу из 813—820. године, подигли су грађани Романи и романски мајстори клесари. Када су сами Словени на Јужном приморју савладали основе технике зидања каменом и малтером, не може се утврдити. Вјероватно да је прво прихваћена, као простија, техника сувозида са каменим танким плочама за покривање крова умјесто римских тегула, и примијењена на најједноставније једнодјелне зграде.

Словенски пантеон најбоље је познат код балтичких Словена и Руса. Прокопијеви подаци о вјери Јужних Словена су сасвим сумарни: постојање врховног бога, господара свијета и грома, коме се приносе жртве у стоци и другим прилозима, и вјеровање у нижа божанства као демоне и нимфе. Извори не доносе ниједно име неког јужнословенског божанства, нити прецизније податке о суштини јужнословенског паганства.

О паганству Хрвата и Срба Константин Порфирогенит даје само најсумарније податке: Срби и Хрвати воде поријекло од некрштених Срба и Хрвата. Као што је речено, за поријекло Травуњана и Конављана Константин Порфирогенит каже да се изводи од некрштених Срба, а за род Михајла Вишевића и Захумљана од некрштених становника на Висли. Пагани исто тако, по Константину Порфирогениту, воде поријекло од некрштених Срба, а „Пагани се зову јер нису примили хришћанство у оно вријеме када су се покрстили сви Срби" и што „Пагани на језику Словена значи некрштени". Наравно да ова посљедња констатација Константина Порфирогенита није тачна. Словени своју религију нису могли називати паганском, јер pagannus је црквенолатински општи термин за нехришћане. Паганима назива и „Готе" писац *Барског родослова*. За краља Селимира он каже да је „quamvis paganus et gentilis" ипак волио хришћане. Њихову вјеру назива само гадним обичајима („nolentes se inquinare eorum pollutis moribus"). За хришћане је боље, по писцу *Барског родослова*, трпјети прогоне него у друштву са паганима изгубити душу [„quam gaudere ad tempus cum gentilibus et in eorum (societate) perdere animas"].

Због овако оскудних изворних података једини ослонац за оријентацију у садржини паганства на територији дукљанске државе је топономастичка оскудно обрађена грађа.

[25] J. Korošec, *Sloveni i drvena kultura*, Glasnik ZMS VI, 1951, 65—80.

Као што је познато, Перун је персонификација неба за вријеме олује, и он је бог грома и муње као германски Thor, грчки Ζεῦς κεραουνός, римски Јупитер Фулгуратор. Хришћанска црква је дала овом божанству своју интерпретацију у св. Илији Громовнику, али се, наравно, не могу сви топоними везани за св. Илију изједначити са култним мјестима бога Перуна. По имену бога Перуна је, на примјер, добило име брдо и вода Перун у Горњој Рами и локалитет Перовни до (у Богојевом селу) код Требиња.[26]

Од имена словенског божанства Волос (Велес) може се извести име краја и села Велестово у Чеву. Велес или Волос (код Руса) било је важно божанство на које су се заклињали руски кнежеви у X вијеку, и било је заштитник стада (скотиі богъ) и пастира. Но, није сигурно да ли је Велес одувијек словенско божанство или импортован стран култ, мање вјероватно из нордијског круга божанства (демон Волси), а вјероватније из Мале Азије, гдје грчко име св. Василија Βλάσιος у руском даје Волосъ, а грчки епитет св. Василија βουκόλος одговара руском скотиі богъ.[27] Но, могло би се помислити и на неко турско (аварско) божанство, јер у *Слову о йолку Игорову* пјевач пјесме се назива „унук Велесов", а он има аварско име Бојан.

У руском и балтичкословенском пантеону Дајбог (Дажбог) је син Сварога и назива се и Сварожић. Само име Дажбог одговара појму deus dator, и везан је преко Сварога са култом сунца. Овом божанству, тј. божанском пару Дајбог—Дајбаба, има трага у топономастици на југу од Титограда, у насељу Дајбаба и хуму Дајбабска гора са пећином. Локалитет одговара култном мјесту словенског божанског пара Дајбог—Дајбаба који је замијенио старији индоевропски култ предака — дјед, баба. У вези са овим словенским божанством стоји и топним Бабунице у Угнима, што се не може одвојити од бабуни, бабице у значењу једне одређене врсте злих духова.[28]

Топономастичка грађа даје неколико врста топонима који се могу везати са паганским култним мјестима:[29]

1. Бован (на примјер, крш између Круга и Трња, или локалитет код Стоца, Боан у Бајицама и у Дробњаку) долази од болван (балван) у значењу кип бога, вјероватно од дрвета. Важно је подвући да бован-балван, као и све друге ријечи које означавају божанске кипове у црквенословенској литератури X—XI вијека, као идол, истукам, кумир и сл., страног су поријекла. 2. Капиште (на примјер, Каписелиште, локалитет у Бобовцима код

[26] М. Филиповић, *Трагови Перунова кулша код Јужних Словена*, Glasnik ZMS III, 1948,. 66 и д.

[27] Niederle, *Manuel* II, 142—143.

[28] М. Будимир, *Са словенског Олимйа*, Зборник Филозофског факултета IV/1, 1975, 39 и д.

[29] Најважнија литература о култним местима: М. Филиповић, *Койишше*, Историски часопис САН 1952, 236—266; P. Andjelić, *Srednjevekovna kultna mesta u okolini Konjica*, Glasnik ZMS XII, 1957 и д.; в. V. Skarić, *Trzan*, Glasnik ZMBH, 1928, 127—134.

Коњица) има значење незнабожачки храм или жртвеник. 3. Требињ, Требиште и сл., каквих топонима има нарочито много у Херцеговини (Захумље), изводи се од трѣба, трѣбище, ofiara, altara, debibrum, sacrificium. 4. Трзањ (на примјер, у Горњој Рами и околини Коњица) се изводи од тризна, игре у част покојника, највјероватније у вези са мјестом спаљивања покојника, гдје се могао продужити и одвијати култ предака.

Основна култна радња у јужнословенском паганству је жртва, коју помиње већ Прокопије. Жртвовала се крупна и ситна стока, перната живина, а можда су постојале и либације. Код Словена су у изворима утврђене људске жртве (у Русији, на Балтику и код Бугара). Углавном су жртвовани непријатељи. У *Барском родослову* се може наслутити траг овог обичаја. Побуњени босански великаши су, по писцу *Барског родослова*, убили краља Прибислава и бацили га у ријеку. Жена угарског великаша Киша, да би осветила смрт свога мужа, када је ухватила Часлава и његове рођаке, наредила је да их везаних руку и ногу баце у Саву. Ово би можда био облик једног од рудиментарних облика извођења људске жртве дављењем, који се налази у трагу у неким вјеровањима као бацање лутке „Германа" у воду. Вода служи као најбржи пут између жртве и онога коме је намијењена, а најприје ће бити да су у питању преци, и њихово свећење односно задовољавање.

Описи свих сахрањивања у *Барском родослову* одговарају хришћанском начину сахрањивања без иједног елемента паганства. Археолошки подаци за паганску епоху такође су оскудни. Само случајно је откривен словенски гроб под тумулом у Султићима[30] код Коњица који се може апроксимативно датирати у VIII вијек. Велика количина пепела и нагоријелих костију говори о ритусу спаљивања. Пепео је измијешан са земљом јер је ломача подигнута на земљи припремљеној за набацивање тумула. Нагорјеле кости и фрагменти керамике су остаци тризне или страве. Керамика је ломљена на ломачи, што свједочи о култном разбијању посуда, а не да се у посуде стављала храна за пут на онај свијет. Преко ломаче набацивана је земља па слој каменог грубог покривача и затим опет земља. Исто тако паганска словенска некропола изгледа да се налазила код села Ходбине, на локалитету Жаровица (од урна-жара) на ријеци Буни. У археолошкој литератури забиљежено је да су се на једном широком простору од скоро хектар налазиле велике керамичке урне рађене слободном руком (не на витлу), од којих су неке биле украшене типичним словенским орнаментом — таласастом линијом, и могу се хипотетички датирати у VII вијек. Такође је забиљежено да су се у овим урнама налазиле нагорјеле кости. На жалост, сакупљени подаци још 1888. године до сада нису археолошки провјерени, иако је ово могла бити индиција о једној словенској паганској некрополи из VII вијека.[30a]

[30] P. Anđelić, *Dva srednjovekovna nalaza iz Sutlića kod Konjica*, Glasnik ZMS XIV, 1959, 203—209.

[30a] W. Radimsky, *Das Biščepolje bei Mostar*, Wissenschaftliche mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina II, 1894, 11 и д.

СТАРОСЈЕДИОЦИ

Приликом насељавања Балканског полуострва Јужни Словени су наишли на старосједилачки живаљ. У провинцијама Далмацији и Превалису то су били сасвим романизовани и христијанизирани Илири као и разни други етнички елементи које је римска власт населила. Међу њима су се налазили припадници чиновничког управног апарата, ислужени легионари који су добили земљу на обраду, као и робови на латифундијама. Провалом Авара и насељењем Срба и Хрвата није овај етнички елеменат ишчезао.

Црногорско-херцеговачка традиција разврстава етапе насељавања на три слоја: најмлађи — данашњи, који се историјски може пратити до родоначелника братства и племена у XVI вијеку или најраније у крај XV вијека, на средњи — тзв. Лужане или старе Зећане, који би одговарали средњевјековном словенском становништву Зете, и на најстарији слој, у који спадају Грци, ријетко Римљани, Јаудије, Кричи, Шпањи, Букумири и други.[31]

Успомена на Грке и Римљане у традицији је сасвим мутна и највјероватније је „ученим" путем унијета веома касно. Грчким се називају обично гробља, селишта, градине, нађени новци (иако нису грчки ни византијски), један нечитак натпис у стијени код села Извора у Цуцима и сл., али никад камене гомиле—тумули. Велика градина изнад Спужа, на којој има античких археолошких трагова, по традицији била је прво шпанска, па грчка, па римска и на крају немањићка.

Грци и Римљани у традицији у ствари су Романи.[32] Остатке старосједилаца латинског језика Константин Порфирогенит назива Ῥωμᾶνοι (Романи) да би их разликовао од Грка — Византинаца — Ромеја—Ῥωμαῖοι. По једној етимологији цара писца они се тако зову јер их је цар Диоклецијан преселио из Рима. У латинским

[31] За увид о подацима из традиције о најстаријим етничким групацијама у Црној Гори довољно је консултовати Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, Насеља и порекло становништва XXXIV, Београд 1926 (скр. Ердељановић, *Црна Гора*).

[32] О овом проблему још увијек је непревазиђено дјело K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1910; К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током Средњег века*, Посебна издања САН CCCLVI, Београд 1962 (скр. Јиречек, *Романи*).

изворима са почетка IX вијека, као и *Ајнхардовим аналима* и *Vita Hludovici imperatoris*, они се називају Романи, а тек од краја XI вијека у домаћим латинским исправама Латини. Из недовољне обавијештености, арабљански путописац Идризи 1153. године разликује Далматинце у Задру, Рабу, Трогиру, Дубровнику и Котору од Латина (Ladhinon) у Улцињу. Писац *Барског родослова* их увијек назива Латини и њихов језик „lingua latina".

Послије доласка Словена старосједиоци се јасно дијеле на оне који живе у градовима и на оне који су се повукли у планине. По Константину Порфирогениту (*De administrando imperio*, глава 29), Авари су „уништили" оне Романе „који су живјели у равници и по узвишеним мјестима" и „завладали њиховим земљиштем", тако да су они тражили спас у приморским градовима, те међу овим помиње и Котор. И писац *Барског родослова* такође помиње уништење градова. Пред прогонима историји непознатог краља Ратимира који „многе њихове градове и мјеста поруши" почну се скупљати хришћани, тј. „Латини", по планинским висовима (super cucumina montium) и према могућностима подизати утврђења и зграде (castella et aedificia) да би се спасли испод његове руке". За владе његових насљедника, наставља писац *Барског родослова*, „многи хришћани из приморских и загорских области бјежали су свакодневно и придруживали се онима који су живјели у планинама и утврђеним мјестима" (гл. VI—VII). Супротне податке — да су романска мјеста у планинама била уништена (Константин Порфирогенит) или да су ова мјеста тек била формирана и служила као уточиште Романима (*Барски родослов*)— археологија не може још позитивно да ријеши. Једино би се градина код села Мартинића (код Спужа) могла узети као примјер оваквог упоришта. Цијела градина је опасана дебелим зидом са великом градском капијом. Утврђење је подијељено у два дијела: нешто виши са трободном црквом и мало нижи гдје се назире трг (форум, сада Пазариште). Фрагменти обрађених дијелова архитектонске пластике (стубови, плоче и сл.) су веома слични онима из Дукље. Према касноантичкој Дукљи ова би градина била „изнад планинских врхова" („super cucumina montium") и могла бити прво уточиште, погодније за одбрану романског градског становништва града Дукље и околине, иако се прецизнији закључци, без обимнијих археолошких испитивања, не могу са сигурношћу извести,[33] тако да се, бар засад, морамо држати вијести Константина Порфирогенита о уништењу планинских романских насељених мјеста.

Више података имамо о Романима који су се одржали у градовима на Приморју. Константин Порфирогенит изричито каже да су Авари овладали цијелом Далмацијом и да су само приморски градићи били у стању да се одрже, јер им је море пружало прилику

[33] Наведени сумарни подаци прикупљени су приликом рекогносцирања археолошке грађе за ову књигу. Помени овог локалитета у старијој литератури нису били довољни ни за општи увид о његовом значају.

за живот. На сјеверном и средњем Јадрану поред градова пружала су велика острва уточиште преживјелим Романима, док је на јужној обали стјециште Романа била драчка област. Константин Порфирогенит тврди да су Авари из Србије, Паганије, Захумља, Травуније и Конавала протјерали Романе у Далмацију и Драч. Франачки извори са почетка IX вијека (*Ајнхардови анали*, *Vita Caroli Magni*, *Vita Hludovici imperatoris*) у вези са византијско-франачким разграничењем 817. године знају само за Романе у „приморским градовима" који су остали под византијском влашћу, док су Словени у непосредној близини градова дошли под франачку власт. Виљем Тирски у XII вијеку истиче да у мору Словена има становника који станују у приморским градовима (Задар, Сплит, Дубровник и Бар) и који се по обичајима и језику разликују од Словена („qui ab alliis et moribus et lingua dissimiles latina habent idioma").

О најстаријим именима Романа који су живјели у јужноприморским градовима има само неколико података са натписа. За ове градове немамо вијести као што је оставио Константин Порфирогенит за Дубровник биљежећи имена оних грађана који су га основали: Григорије, Арсафије, Викторин, Виталије, Архиђакон Валентин и Валентин, отац протоспатара Стевана. Имена ових првих грађана Дубровника су у већини латинска осим Ἀρσάφιος, који је могао бити Грк, док се према имену Валентин, који је био отац протоспатара Стевана, види да је и он био Роман латинског језика, иако је имао византијску титулу. Византијске титуле добијали су угледни грађани Романи, тако да су се поједине титуле претварале у презимена, као, на примјер, Busina Catapanus 1124. године у Котору или задарска породица Cotopagna из XII вијека, који изводе своја презимена од византијске титуле катепан.[34] Из сачуваних епиграфских споменика из града Дукље са почетка IX вијека познато нам је романско име једне жене неког ђакона (diaconissa) Аузонија, која је подигла гробницу себи и синовима крај цркве св. Марије. Отприлике у исто вријеме, 813—820. године, жена непознатог ктитора у Улцињу звала се Gusma, од мушког хришћанског имена Cosma, али у словенском облику Кузма, Гузма. Можда од ње потиче улцињска племићка породица Cosme. Крајем VIII и почетком IX вијека најпознатија личност у Котору био је Andreaci, ктитор цркве св. Трипуна. Име је изведено од Andreas. У његовој породици имена су хришћанска: жена и кћи Марија, кћи Теодора и син Петар. Његов надимак Saracenis, познат из каснијих исправа, има паралеле међу романским именима Далмације, као Andreas de Saracino у Дубровнику у XIII вијеку и Saracenus de Saraceno на Крку у XII вијеку. Његов савременик которски епископ звао се Iohannes. Из друге половине X вијека познато је романско име ктитора св. Срђа код Тивта, ђакона Албелина (Albelinus filius Bergolini).

[34] Ферлуга, *Византиска управа*, 129, са старијом литературом.

При том је дошло до мијешања романског становништва међу самим приморским градовима. Највећи прилив у заштићене приморске градове дошао је из уништених римских градова из унутрашњости. Може се претпоставити да је ово градско становништво и подигло из основа град Бар. Иако нам процес међусобног мијешања градског романског становништва није познат из извора IX—X вијека, ми знамо, на примјер, да су се међу которским племством 1124. године налазили Sergius de Buda (Будва) и Micha de Belez (Балеч), док се само за једног племића из презимена види да је поријеклом Которанин — Georgius de Gurhana (Гурдић, Врата од Гурдића у Котору). У Котору у XII вијеку међу племством има још неких који по презименима не потичу из Котора: Evacius Bolia de Groni Grosi, Vitalis de Grasana (1124. год.), Maurus, filius Andree Casafranci (1195), презвитер Andreas de Vergondo (XII вијек)[35] и др., али се не зна када су се ове породице доселиле у Котор, и да ли они воде поријекло од првог романског слоја који је обновио град послије уништења Агрувија.

Врло је тешко установити међу бројним романским топонимима оне које са сигурношћу можемо да сматрамо за пресловенске, јер паралелно са употребом словенског језика живи и латински језик кроз цио средњи вијек, тако да су поједини романски топоними могли бити формирани и послије досељења Словена. Зато се закључци могу најбоље изводити само према оним топонимима који се изворно могу документовати као пресловенски.

Пресловенски топоними говоре о одржавању илироманског живља. Римски назив цијеле области Превалис (Praevalitana) задржао се у локалитету Превала на Скадарском језеру. Град Doclea дао је име цијелој области Дукља, а вјероватно да је и млађе име за исту област и за ријеку Зету пресловенског поријекла. Исто тако име античког града Agruvium задржало се у имену словенске жупе Грбаљ.[36] Бројни градови не мијењају своја имена: Scodra (Скадар), Lisus (Леш), Ulcinium (Улцињ), Butua (Будва), Пераст од имена илирског племена Пирусте, Rhizon (Рисан), Stagnum (блато, мочвара — Стон), илирски Metheon (Медун), као и сви мали епископски градови у залеђу Скадра: Suacium (Свач), Sarda (Сард), Drivastum (Дриваст) итд. Старо латинско име Благаја (од Βόνα) може се извести према словенском преводу благъ од bonnus, како је забиљежио Константин Порфирогенит да се град звао у његово вријеме, или данашње име рушевина Коштун, Коштуре од castrum. Имена великих планинских масива као Дурмитор (од dormire), Виситор (од videre), Леотар и др. такође су пресловенска. Исто тако већина великих ријека задржала је своја пресловенска имена: Неретва (од античког Narenta), а по

[35] Andreas de Vergondo, према непубликованом епитафу нађеном између Доброте и Котора.

[36] A. Mayer, *Wo lag alte Agruvium*, Indogermanische Forschungen XLIV, 1926, 193 и д.

Константину Порфирогениту назива се цијела област Ἄρεντα; Бојана (од латинског Barbana), Дрим (од Drino, Dirnius), Цетина (од Cnetona — вјероватно илирски топоним) и сл. Чак и имена мањих текућих вода (као Riola, притока Скадарског језера, од латинског rivolus) изводе се од латинских назива.

Ван топонима има у словенским приморским говорима још доста трагова романског елемента, али је још теже одредити да ли су ти трагови пресловенски, или долазе преко утицаја званичног латинског језика у приморским градовима. У појединим гранама материјалне и духовне културе осјећа се јак утицај романских елемената, од којих су вјероватно најстарији појмови везани за хришћанство и цркву, на примјер, altare — олтьарь, arca—рака (саркофаг Андреација у Котору са почетка IX вијека назива се, према латинском натпису, arca, а гроб требињског жупана Грда из XII вијека према српском натпису, рака), calendae — коленда Божић, crux — криж, compater (commater) — кум, sanctus — сантъ, соунтъ у именима мјеста *сут* — *су*, као Сустјепан изнад Херцег-Новог са прероманском црквом X вијека, итд. Јасно је да је терминологија у извјесним гранама дјелатности које нису биле познате Словенима прихваћена од старосједилаца, као, на примјер, типични медитерански пољопривредни продукти oleum — уље, vinum — вино и сл., или у вези са поморством — arbor у значењу катарке, у вези са грађевинарством у камену, castrum — топоними као Коштур, castellum — топоним као Костеле и сл.

ДУКЉАНСКА ДРЖАВА

ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА

Основна географска карактеристика[37] ове области у IX—XI вијеку јесте битна разлика између унутрашњости и њених жупа, с једне, и Приморја с градовима, с друге стране. У етничком, правном, економском и културном погледу ова два региона се изричито међу собом разликују. Доминантан печат у цјелини живота Приморја дају романски градови медитеранског типа својим специфичним друштвено-политичким уређењем ослоњеним на касноантичке традиције и латинску културу, за разлику од словенских жупа, са селима и покојим јаче утврђеним мјестом, са племенском и ранофеудалном друштвено-политичком структуром и словенским језиком.

Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* доноси сљедећу подјелу српских земаља: Србија (глава 32), Захумље (глава 33), Травунија и Конавли (глава 34) (за ове двије области каже да су једна земља), Дукља (глава 35) и Паганија, тј. Неретљанска област (глава 36). Неког географског система у ређању ових области у *De administrando imperio* нема.

[37] Поред досада наведене литературе види P. J. Schafarik, *Slavische Altertümer* I—II, Leipzig 1844—1887; К. Грот, *Извесшија Консшаншина Багрјанародного о Сербах и Хорвашах*, С. Петербург, 1880; Fr. Rački, *Hrvatska prije XII vijeka glede na zemljišni opseg i narod*, Rad JAZU LVI—LVIII, 1881, 63—141, 102-141; M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens*, Akademie der Wissenschaften, Wien, Phil. hist. Klasse LXIII/1, 1924 (скр. Šufflay, *Stadte und Burgen*); К. Јиречек, *Скадар и његова околина у Средњем веку*, Гласник Српског географског друштва III, 1914; М. Шуфлај, *Срби и Арбанаси*, Београд 1925; К. Костић, *Трговачки ценшри и друмови*, Београд 1899; Ј. Ердељановић, *Црна Гора*. Антропогеографска грађа у *Насеља и порекло сшановнишшва*; Б. Лалевић — И. Протић, *Васојевићи у црногорској граници*, Насеља II, 1903 и III, 1905; Ј. Дедијер, *Херцеговина*, Насеља VI, 1909; А. Јовичевић, *Ријечка Нахија*, Насеља VII, 1911; С. Накићеновић, *Бока*, Насеља IX, 1913; А. Јовичевић, *Плавско-гусињска обласш*, *Полимље*, *Велика и Шекулар*, Насеља X, 1921; П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Насеља XV, 1923; И. Синдик, *Дубровник и околина*, Насеља XXIII, 1926; С. Томић, *Бањани*, Насеља XXXI, 1949; С. Томић, *Пива и Пивљани*, Насеља XXXI, 1949; П. Шобајић, *Дабарско поље у Херцеговини*, Насеља XXXIV, 1954; М. Филиповић, *Рама у Босни*, Насеља XXV, 1955.

У глави XIX *Барског родослова* при деоби државе на четири брата Хвалимира, Болеслава, Драгослава и Свевлада држава је подијељена на четири дијела: Zenta, Tribunia, Helmania и област која „се на словенском зове Подгорје, а латински Submontana". Ове четири области назване су Тетрархија („quas et quator regiones Tetrarhias vocavit"). Овај назив је сигурно литерарна позајмица из Новог завјета (Лука III, 1). По *Барском родослову* и при другој подјели државе између браће Петрислава, Драгимира и Мирослава (глава XXXIV) задржан је тетрархијски облик државе, с тим што по један брат влада Зетом и Подгорјем, а Драгимир Травунијом и Хелманијом. При опису треће подјеле, послије смрти Војислава, подјела на четири дијела се губи и, у ствари, остају само двије области — Травунија и Зета, иако Зета није поменута, мада су набројане све жупе у Зети. Питање да ли је Тетрархија само фиктиван облик државе у теоријским замислима писца *Барског родослова* или она одражава стварну подјелу државе — остаје отворено. У ствари, прве три области, које спадају у „maritima regiones" (Дукља-Зета, Травунија и Хум), су историјске области и једино Подгорје (Submontana) нема свог даљег посебног историјског развоја и у њено постојање може да се сумња. Према представама и замисли писца *Барског родослова* о организацији државе које је он изразио у одлукама тзв. сабора на Дувањском пољу (глава IX), Србија се назива Transmontana („Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur"), која се дијели на Рашку и Босну са границом на Дрини. Transmontana стоји као антитеза Maritima у јадранском сливу, док је Србија у сливу Дунава [„Према току ријека које теку са планина и уливају се у море према југу назва (краљ) Приморје (Maritima), а ријеке које теку са планина на сјевер и уливају се у велику ријеку Дунав (Donav) назва Србијом (Surbia)]". У глави XXX четврти дио Тетрархије „који се на словенском зове Подгорје, а на латинском Submontana", према жупама које се набрајају, иде од великог Неретвиног лука и Раме у правцу пружања Динарског система. Област у представама писца *Барског родослова* чини неку врсту тампона између Transmontana и Maritima, а име Submontana је добила зато што је њен географски положај био посматран из Приморја.

*

У ову у каснијим периодима непотврђену самосталну област писац *Барског родослова* убраја сљедећих једанаест жупа: Onogoste — Никшићко поље, Moratia — Горња Морача, Comerniza — долина ријеке Комарнице, Piva — Доња Пива отприлике од ушћа Врбице у Пиву до става Пиве и Таре, Gerico — Гатачко поље, Netusini — Невесињско поље, Guisemo — Вишева на горњој Неретви; такође у овој области била је жупа Com — Ком, а у великој окуци Неретве лежале су жупе Debreca — Дбар и Неретва, док у долини Раме до ушћа у Неретву жупа Рама. Ређање подгорских жупа у *Барском родослову* је најмање подвргнуто неком систему.

Могу се издвојити двије групе: а) источна — у горњим сливовима Зете, Мораче, Комернице и Пиве и б) западна група — у горњем сливу Неретве.

Жупа Оногоште обухватала је данашње Никшићко поље. Никшићко поље је карсно поље окружено планинама до висине око 1.200 m. Правац пружања Никшићког поља углавном је сјевер-сјеверозапад-југ-југоисток у дужини од око 15 km са површином од 48 km². Како је Никшићко поље врло разуђено, поједина поља која залазе у планине имају своја имена. Поље наводњава поток Сурдуб (у пољу Сушица), а у даљем току Зета, која понире у понор Сливље, и рјечице Моштаница и Грачаница. У жупи било је веома важно раскршће још античких путева у граду Андерба, на мјесту на којем се данас налази локалитет Моштаница. Пут од Рисна улазио је у жупу на југу код Сувог поља и Озринића, па је, пролазећи центар жупе око данашњег Никшића, скретао на запад за Травунију.

Жупа Морача (Moratia) налазила се у долини горњег слива ријеке Мораче од планине Велика Зеблаца до Међуречја. Жупа је опкољена веома високим планинама које прелазе 2.000 m и дијели се на Горњу и Доњу Морачу, које раздваја брдо Островица.

Комерница и Пива су жупе дуж долине ријеке Комарнице и Пиве до ушћа ове у Дрину. Данас се само Пивска жупа пружа од ушћа Пиве и Таре до око планине Ждријела, те обухвата и долину Комарнице. Константин Порфирогенит наводи као град у Србији τὸ Μεγουρέτους (Међуречје), које се можда може идентификовати са остацима археолошки неиспитаног града испод тврђаве Сокол (Шћепан-град), на ставу Таре и Пиве. Може се претпоставити да је овај град био пограничан, јер га Порфирогенит убраја у градове Србије, а *Барски родослов* жупу Пиву у Подгорје. Жупни дио у сливу Пиве налази се на лијевој обали ријеке, док су на десној обали високе Пивске планине.

Жупа Gerico је данашње Гатачко поље. То је велико карсно поље међу планинама високим око 1.800 m. Правац пружања поља је сјевероисток-југозапад у дужини од 24 km, а широко је у просјеку 3,6 km; површина му је 57 km². И Гатачко поље се дијели на Горње и Доње поље, које се дијели на Мало и Велико, а које раздваја коса Велика греда. Поље наводњавају понорнице Лужарица, Блатина и Мушница. Сјеверозападно од поља уз пут који данас води за сусједно Невесињско поље налази се локалитет Градина, који по свом положају одговара жупном граду, и који је остао археолошки неиспитан.

Жупа Netusini одговара данашњем Невесињском пољу. И ово је карсно поље окружено планинама високим од 1.000 до 1.700 m. Дугачко је 23 km, широко 7,5 km; површина — 17,5 km².

Жупа Guisemo изједначује се са данашњим Вишевом (Visseva, Vissevo). Име се може извести од личног имена Вишета, оца захумског кнеза Михајла, који се доселио на Доњу Неретву, на

ријеку Захлума. Име Вишева носила је у средњем вијеку Неретва у свом изворном дијелу, па и долина, тј. жупа кроз коју она тече, вјероватно до града Кома на ријеци Ракитници.

Око града Кома, до жупе Вишева, пружала се жупа Com. Данас се предио назива само Жупа, око Главатичева до ријеке Ракитнице и Борачког језера Град Ком, на лијевој обали Ракитнице, имао је подграђе у Поткомљу,[38] али се данашње рушевине не могу без подробнијег испитивања везати за дукљански период. Стари пут је ишао испод Кома и везивао жупу са Коњицем. Топоними жупе су у великој већини словенски, са изузетком Климан до у селу Разићима, насупрот бројним несловенским локалитетима на обронцима планина Битовње, Радобоље и Бахтијевице.

На лијевој обали Неретве узводно око града Дбара налазила се жупа Debreca, око рјечице Дбарчице. У средини жупног поља, на каменој узвишици Градина код села Идбара[39] стоје остаци града Дбара. Ова долина је мала и дуга око седам до осам километара, а широка два. Хронологија данас очуваних археолошких трагова на граду и околини не може се утврдити.

Шта је у вријеме писања *Барског родослова* обухватала жупа Неретва (Neretua или Nerenta), тешко је прецизно одредити, јер се ова жупа касније проширила науштрб сусједних жупа, а нарочито Дбарске жупе. Највјероватније је да је цио предио од Дбарске жупе до ушћа Раме спадао у жупу Неретва. Посљедња у списку подгорских жупа је жупа Рама, у долини Неретвине десне притоке Раме, на крајњем углу великог Неретвиног лука.

ДУКЉА

Посебан историјски развој имају области које су по писцу *Барског родослова* припадале Приморју („maritima regiones" или „Maritima") Од ових области најзначајнија је Дукља (Зета).

Римски назив провинције Превалис (Praevalis, Prevalitana) задржао се и у средњем вијеку. Употребљава га писац *Барског родослова* (глава II и XXVIII), а хрватска редакција има облик Privalit. Ово име се задржало до данас само у топониму Превала на Скадарском језеру.[40] Писац *Барског родослова* назива Превалитану и Црвеном Хрватском (Croatia Rubea) или Доњом Далмацијом.

Најчешће се наводи да се име Дукље, Дуке (средњевјековни облик Διόκλεια, Dioclia, Дїωклитиꙗ) изводи од имена римског муниципија Doclea, Δόκλεα, који је пак добио име по илирском племену Доклеати. Везивање средњевјековног облика Диоклија

[38] P. Anđelić, *Srednjevekovni gradovi na Neretvi*, Glasnik ZMS 1952, 203—206.

[39] Исто.

[40] Вук, *Рјечник*, 150.

и Диоклитија за име цара Диоклецијана, као поријеклом по мајци из града Дукље, засвједочено је још од IV вијека (око 360. год.) код латинског писца psd. Sextus Aurelius Victor. У VII вијеку, у једном византијском списку драчких суфрагана између петнаест епископија помиње се и ὁ Διοκλείας. Константин Порфирогенит употребљава увијек облик Διόκλεια, Διοκλητιανοί, док се у *De administrando imperio* изричито каже да је Дукљу подигао цар Диоклецијан, да је у њу населио Романе из Рима, као и да се становници због тога зову Διοκλητιανοί (Диоклићани). У исправи кнеза Десе бенедиктинској опатији св. Марије на Монте Гаргану из 1151. године јавља се облик Dioclea. Кинам, набрајајући градове које је освојила византијска војска 1165. године, биљежи и град Διόκλεια који је основао цар Диоклецијан.[41] *Барски родослов* од Увода до главе XLIII има и за област и за град само облик Dioclia. Тај облик се понавља у латинским титулама дукљанског краља Вукана, на примјер на ктиторском натпису на цркви св. Луке у Котору. Тома, архиђакон сплитски, преноси легенду да је цар Диоклецијан основао Дукљу и да је она по њему добила и име: „У то вријеме је Диоклецијан... у земљи Гета, која се сада зове Србија (Servia) или Рашка (Rassia), подигао град крај језера (Скадарског) и назвао га по своме имену Dioclia". И у српским средњевјековним текстовима постоји искључиво облик Дїѡклитиꙗ, Дїѡклитїани. Доментијан и Теодосије Јадранско море називају Море диоклитинско. У титулама немањићких владара употребљава се искључиво овај облик. Да је град Дукљу подигао Диоклецијан, вјеровао је почетком XVI вијека и Божидар Вуковић иако наводи да је област Диоклија и сам град „вь прѣдѣлех македоньскихь". У његовим штампаним књигама Скадарско језеро се налази „вь прѣдѣлех македоньскихь", а Подгорица се налази „вь странахь Дїѡклитискыїх".[42] И данас је традиција да је град Дукљу подигао цар Диоклецијан веома жива у околини Дукље и везана је за сам град, водовод и Везиров мост. Као што се из горњег види, од IV вијека постојала је традиција која град Дукљу везује за цара Диоклецијана и она је писмено фиксирана средином X вијека (Константин Порфирогенит), крајем XII вијека (Кинам), средином XIII вијека (Тома Архиђакон), почетком XVI вијека (Божидар Вуковић) и у рецентној традицији (Вук и др.). Поред тога, сам средњевјековни облик Диоклија, Диоклитија, прије ће бити изведен од Diocletianus или Diocles (име цара Диоклецијана прије него што је постао цар), а мање вјероватно од Doclea, Docleatae, имена илирског племена.

[41] Fr. Bulić, *Car Dioklecijan,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalm. XIV, 1919, 104 и д.; традицију о цару Диоклецијану у Дукљи прикупио је G. Narrcocchia, *La legenda di Diocleziano in Dalmatia e nel Montenegro,* Bulletino di arch. e stor. dal. XXXIII, 1910, 114—130; A. Mayer, *Duklja i Dioklecijan,* Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LIV—LIX, 1954—1957, 35—102.

[42] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 445, 481, 494.

Постепено име Диоклетија се замјењује именом Зета (Zenta, Genta). Први пут се ово име јавља код Кекавмена, Ζέντα, око 1080. године. *Барски родослов* тек од XXX главе употребљава израз Зета. Нарочито је важна глава XLIII, из које се види како име Зета замјењује име Диоклија у смислу покрајине, а име Диоклија остаје везано само за град. Тако се при опису рата између Добросава, с једне, и Кочапара и рашког жупана Вукана, с друге стране, каже да се битка заметнула „у Диоклији, изнад ријеке која се зове Морача (Moracia)“ и да су Кочапар и Вукан побиједили па су потом „дошли и заузели Зету“. Јасно је да се под Dioclia подразумијева град Дукља, а под Зета покрајина. Данас се Зетом назива само депресија од Титограда до Скадарског језера, коју ријека Цијевна дијели на Горњу и Доњу Зету.

Према глави XXX *Барског родослова* Зета односно Дукља се састојала од сљедећих девет жупа: Lusca жупа је данашње Љешкопоље, Podlugiae је Горња и Доња Зета, Gorska жупа се налазила у планинама источно од двију наведених, Cupelnich на Скадарском језеру, Obliqu(us) код Тарабоша на Скадарском језеру, Prapratna између Улциња и Бара, Cermeniza је Црмница, Budua cum Cuceva јесте Будва са својим равним залеђем и Gripuli — данашњи Грбаљ.

По својим географским положајима наведене дукљанске жупе могу се подијелити на три групе: а) континентална жупа Горска, б) језерске жупе око Скадарског језера (Lusca, Podlugiae, Cupelnich, Barezi, Obliquus, Cermeniza и област Крајина), и в) приморске жупе (Prapratna, Cuceva са Будвом и Gripuli).

Континентална жупа Горска (Gorsca)

Ова жупа се простирала источно од жупа Lusca и Podlugiae, са тромеђом негдје око Рибнице (ск. 32). Само име показује њену шумовитост и она је могла захватати жупне дијелове кучке области ка Морачи, гдје се налази онижи врх Горица. Докле се простирала на сјевероисток — није јасно. У повељи Стевана Првовјенчаног манастиру Жичи из 1220. године помиње се село Голич у Горској жупи, које до сада није идентификовано. Жупа је могла обухватити и ниски предио Хоти ка Хотским вировима на Скадарском језеру. Највјероватније је да је централно утврђење ове жупе био Медун. Сам град Медун остао је археолошки неистражен, нарочито средњевјековна цитадела из XV вијека. Вјероватно је још римски пут везивао Медун са Дукљом и избијао на Плав. Жупа је у античко доба била насељена јер осим Медуна постоје значајни археолошки трагови из VI вијека у Златици.

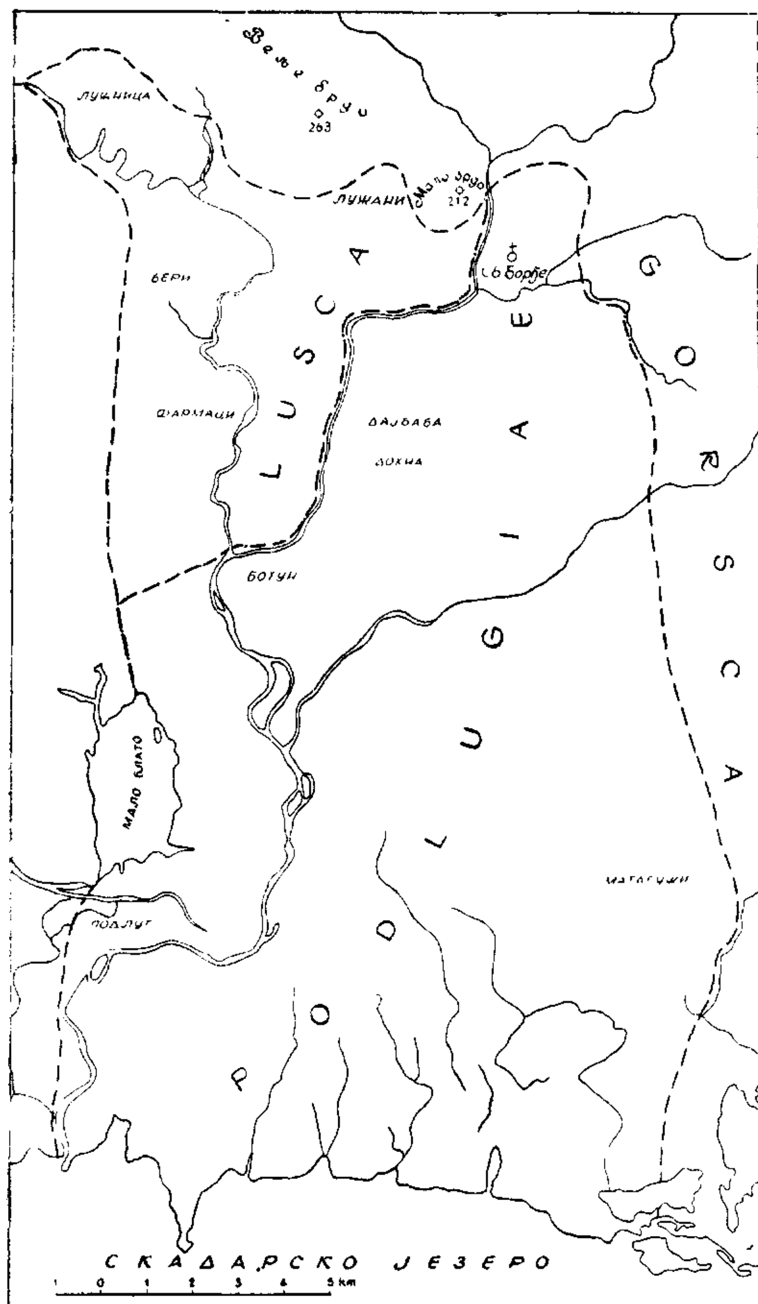

Ск. 32 — Карта жупа Lusca, Podlugiae и Gorsca

Језерске жупе и градови

Lusca,[43] иако није приобална жупа Скадарског језера, гравитирала је преко равне Подлушке жупе ка језеру. Она одговара данашњем Љешкопољу, између Мораче и ријеке Ситнице, а можда је захватала и мање поље на лијевој обали Матице, које се и данас зове Лужница (ск. 32). Према Пиперима границу чине два узвишења: Веље брдо и Мало брдо. Биће да је најважнија агломерација у жупи била на њеној сјеверној периферији код данашњег села Лужане, југоисточно испод Вељег брда. У *De administrando imperio* (глава 36) наводи се међу настањеним дукљанским градовима у унутрашњости τὸ Λοντοδόκλα. У литератури је прихваћено објашњење да су у овом случају контумирана два имена τὸ Λόν и τὸ Δόκλα, тј. Доклеа. Први топоним треба тумачити Λογγ од лѹгъ и довести у везу са жупом Lusca (Лушка — Луг). Изнад поменутог села Лужана налазе се рушевине утврђења Црвене Стијене на Вељем брду, које нису још археолошки испитане. У непосредној близини сачувана је традиција да су овдје живјели несловенски Шпањи и да су ту били двори бана Лужанина, који су имали цркву посвећену св. Макабеју, чији је култ непознат осталом словенском живљу. Као жупа Lusca (Luscha giopa) ова област се помиње 1318. године, а у XV вијеку њени становници Luxeni, Luxani или ѡт Лѣшнанъ.

Жупа Podlugiae[44] простирала се од границе Љешкопоља на Морачи па на југ до обала Скадарског језера (ск. 32). Западну границу чинила је углавном Морача, а источну област Хоти и Груде и одговара данашњој Горњој и Доњој Зети. Да ли је Жабљак, на јужној страни Горњег блата, био центар жупе, не може се утврдити иако је забиљежен стих: „У Жабљаку полушкоме граду", као и локалитет Подлуг у околини Жабљака. Од старих словенских локалитета истиче се Дајбаба (село, гора и пећина) као светилиште словенског женског божанства, жене Дајбога.

Жупа Podlugiae обухватала је данашњи Титоград, а античка Доклеа налазила се, као што смо видјели, између Мораче, Зете и потока Ширалије. Од V вијека примјећује се помјерање и ширење града на сјевер. Над дијеловима града из VI вијека јављају се и споменици из IX вијека, као крстообразна црква (ск. 20) и надгробни натпис ђаконисе Аузоније. Узроци помјерања града од првобитног положаја до данашње Рибнице нису јасни. Већ у доба рођења Немањина нова агломерација звала се Рибница, као и рјечица која овуда протиче. Тек од XIV вијека Рибница мијења име у Подгорица, што одговара положају овог локалитета према жупи Горска. У самој Подгорици, на гробљу, налази се црква са краја XI или можда са почетка XII вијека посвећена св. Ђорђу. Ово би

[43] Јовичевић, *Зета и Љешкопоље*, 357—359; Ердељановић, *Црна Гора*, 104—112.

[44] Исто.

индицирало да је можда ова агломерација била централна у жупи Уколико је данашња подјела на Горњу и Доњу Зету, са границом на ријеци Цијевни, задржала стару подјелу, онда би Рибница била центар Горње а Жабљак Доње жупе Podlugiae. У доњем дијелу Подлушке жупе сачувао се само један археолошки траг грађевинске дјелатности IX—XI вијека, а то је фрагмент камене плоче са преплетном траком у селу Тузи. Римски пут од Дукље пролазио је само кратко кроз жупу на дијелу Вуксан-Лекићи — Дукља Мост се налазио на Цијевни код села Шабановића, а једино насељено мјесто жупе на овом путу били су Тузи. Од Вуксан--Лекића овај пут се гранао у два крака, и то један преко баруштина Хотских вирова а други је ишао око Хотских вирова, да би спојио жупу са жупом Купелник.

Жупа Купелник (Cupelnich) спадала је у веће и пространије дукљанске жупе. Њену дугачку југозападну границу чини Скадарско језеро од Хотских вирова. Најдубљи крак Хотских вирова већ се приближава планинском вијенцу на истоку, тако да се жупа затвара према Малим Хотима. Ка Скадру се жупа пружала до области Врака, до рјечице Бенуши или Ријоли, уколико није захватала и ову област. Средиште жупе може се тражити у данашњем већем селу Коплику, које је једино задржало старо име жупе У жупи Купелник налази се неколико градина које би се могле везати за настањено дукљанско мјесто у унутрашњости Γράδεται, које помиње Константин Порфирогенит. То је, прије свега, градина Градац сјеверно од села Коплика на ријеци Прони Сат која се идентификује са Cinna на Појтингеровој табли. У подбрђу источно од жупе на истој ријеци налази се и локалитет Градишће, а у Хотским вировима, на најдубљем краку, двије градине са видљивим рушевинама — Калаја Хотит и Самобор (Каљаја Самоборит) — које су археолошки само површно испитане [45] Сигурно су ова утврђења затварала пут Скадар — Дукља, и то крак око Хотских вирова. Оба крака овог пута спајала су се у жупи Купелник код села Маршењ, да би пут убрзо напустио жупу кроз област Врака за Скадар.

У глави XXXIX *Барског родослова*, у опису подјеле земље послије смрти краља Доброслава (Војислав), даје се нов попис дукљанских жупа, који доноси само једну нову жупу — Barezi То је област сјевероисточно од Скадра са развалинама Маја Балезит (Balecium, Balezo, Balleco, Ballesio, Balezi, Balec), старог али малог епископског града на ријеци Ријоли која се улива у Скадарско језеро. Овај град је морао бити везан за Скадар путем који је избијао на пут Скадар — Дукља, негдје у области Врака, но археолошки није утврђен. Може се претпоставити још једна комуникација која је везивала Балеч са Дривастом на ријеци Кири

Скадар (старије Scodra, млађе Scutarum, *Σκόδραι*, Скадьр или Rosafa) налази се на узвишењу између Бојане, ријеке Кири

[45] Praschniker—Schober, *Archäol Forschungen*, 90

и Дримца, у пространом скадарском пољу, гдје лежи данашњи Скадар. Име Росаф добио је према сиријској легенди о св. Срђу и Вакху који су били из сиријског Росафа, а чији се култ јако развио о оближњем манастиру св. Срђа и Вакха на Бојани. *Барски родослов* увијек Скадарско поље назива „planitia civitatis Scodrinae". Веза са градом одвијала се мостовима на Бојани и Кири. Приступ граду још у античко вријеме био је веома тежак, те Плиније за Скадар каже да је неприступачан. Антички ембрион града налазио се на самом врху, на акрополису, док се град током средњег вијека постепено ширио и спуштао низ падине бријега до у равницу ка истоку, у правцу данашњег предграђа Табаки, што је све тек у XV вијеку обухваћено зидовима. На акрополису данас се налазе рушевине цркве св. Стевана, која би могла бити градска катедрала, мада се у раном средњем вијеку не помиње. Како су се одвијале етапе развоја града, није детаљно проучено, као и који би дијелови града припадали дукљанском периоду. Град је био утврђен, према глави XIII *Барског родослова*, јер су га „Грци" опсједали, вјероватно почетком X вијека. Иначе је био резиденција дукљанских владара, који су осим двора у Скадру имали и тамницу. Скадарска тамница се чешће помиње у *Барском родослову;* у њу су бацани противници краља Бодина. Где су били двори дукљанских владара, не зна се, док су се касније Немањића и Балшића налазили на обалама Дримца.

Осим Балеча, око Скадра, ка западу у планинама, у једном широком полулуку, постојали су мали касноантички епископски градови: Сапа, Дањ и Дриваст (ск. 33). У Задриму на лијевој обали Дрима дизао се град Сапа (Sapa, Sappata, Saba), који се помиње тек од краја XIII вијека са катердалном црквом св. Михајла. Разлог што се Дањ (Dagnum, Danum, Danium) обновио за вријеме интензивне грађевинске дјелатности цара Јустинијана јесте раскршће на коме је лежао, на мјесту гдје се Дрим спушта у равницу. Може се сматрати да је обновљено утврђење Δίοννα, које помиње Прокопије у *De aedificiis*, у ствари Дањ. Сард је такође лежао на Дриму узводно, док је најважнији од ових малих градова био Дриваст (Drivastum, Δρίβαστον). У њему се сачувао једини траг грађевинске дјелатности IX вијека — мала трикон-хозна црква испод самог града.[46] Да ли су ови градови икад ушли у састав дукљанске државе, не да се утврдити. Изгледа да нису играли нарочито значајну улогу и да су се тек интензивније развили за владе Немањића, нарочито Дањ и Дриваст.

На лијевој обали Бојане уздиже се брдо Тарабош и вијенац Маја о Галисит, а испод њих се простире жупа Obliqus, чије се име до данас сачувало у имену села Облик, близу Бојане. Жупа у ствари одговара данашњој области Анамали. Жупа спада у мање, прилично високе, дукљанске жупе и вјероватно се пружала до

[46] Šufflay, *Stadte und Burgen*, 24; А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар V, 1930, 131, 137, са старијом литературом.

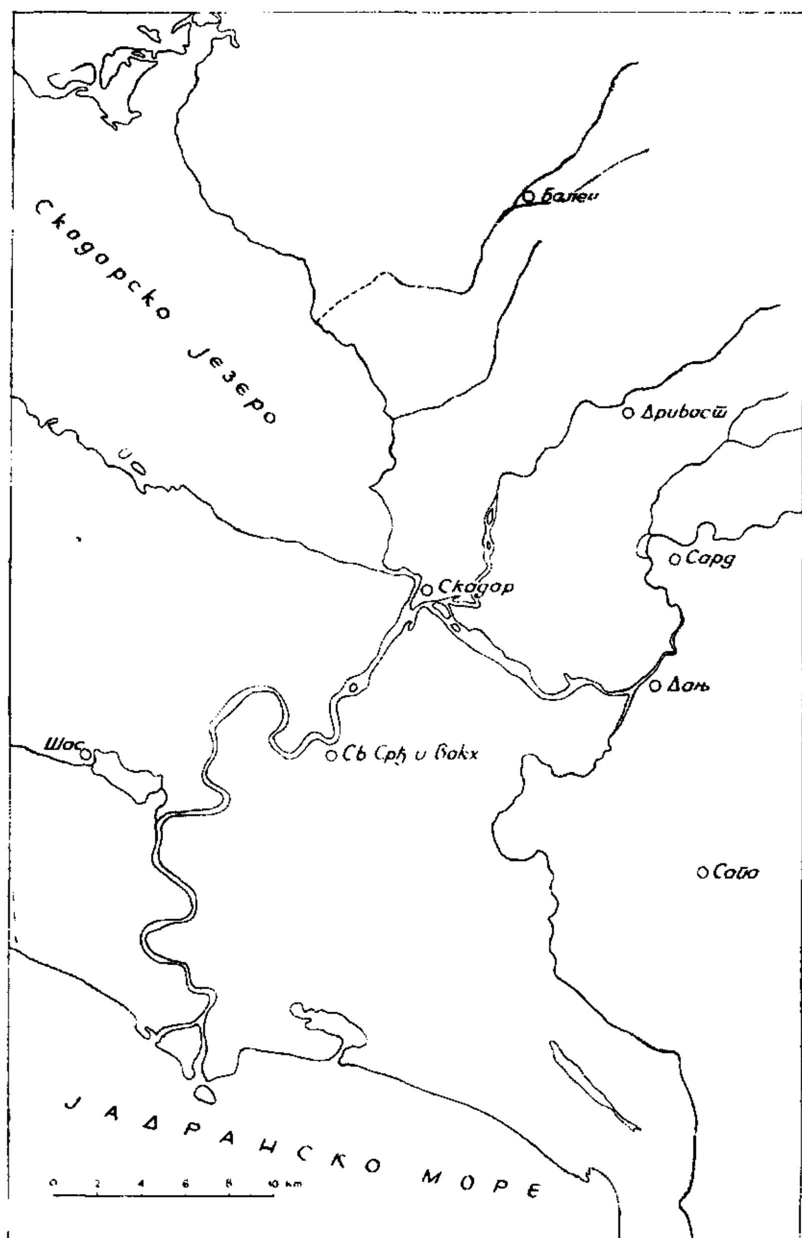

Ск. 33 — Градови око Скадра

под град Свач. Кроз њу је морао водити пут који је спајао Скадар и Свач. Жупом је доминирала тврђава на брду Облику у којој је кнеза Владимира опсједао Самуило, у коју се повукао краљ Ђорђе послије пораза који су му нанијели Јован Комнен (1118—1143) и Гојислав, а у њој је он касније опсједао Првоша. Тврђава је морала бити важно стратегијско мјесто, пошто су се око ње одвијале толике борбе. Археолошки, тврђава није испитана На западној страни жупе, на малом Шаском језеру лежао је град Свач (Suacium, Suvacium, Sovacium, Soacia) код данашњег села Шаса. Био је епископски град још у VIII вијеку. О његовом развоју у раном средњем вијеку нема података, а нису познати ни археолошки трагови дукљанског периода.

Жупа Облик је била везана са Скадарским језером преко предјела који се још у дукљанском периоду називао Крајина По житију Владимира и Косаре (глава XXXVI *Барског родослова*), овдје се налазио Владимиров двор при цркви св. Марије („на мјесту које се звало Крајина, гдје је био његов двор и црква св. Марије"). Данас се цио овај крај зове Крајина, иако је у *Барском родослову* Крајина само мјесто (locus). То је данашњи Острос са рушевинама цркве св. Марије Крајинске, али без трагова двора. Приобални појас Крајине на Скадарском језеру начичкан је данас малим острвима званим Горице. Једно од ових острва помиње се први пут око 1114. године.

Црмница је некадашња жупа Cermeniza (област нешто мања од Црмничке нахије), која се простире у залеђу Вирпазара. Жупа је брдовита, са много ситнијих долова погодних за земљорадњу. Кроз њу протиче ријека Црмница. Горовитост терена и непосредна близина планина чинило је Црмничку жупу стратегијски безбједном. Од мора су жупу одвајале високе Паштровићке планине и зато она гравитира ка горњем дијелу Скарадрског језера. Жупа је морала комуницирати са жупом Суceva и Будвом и можда Баром, али путеви до XII вијека нису фиксирани. У непосредној близини Црмничке жупе, код данашње Црнојевића Ријеке, налазила се тврђава Облун (Obolon). Ни на овом локалитету нема засад археолошких трагова из дукљанског периода.

За све наведене жупе, било да оне гравитирају Скадарском језеру или су му приобалне жупе, као и за наведене градове, може се рећи да је Скадарско језеро чинило њихов географски ембрион око кога се одвијао живот од досељења Словена до XII вијека. Што се тиче површина земљишта погодног за земљорадњу у приобалним жупама и у Скадарском пољу, треба водити рачуна о томе да Скадарско језеро није имало нити исти облик нити исту површину у раном средњем вијеку као данас.[47]

Скадарско поље и жупа Купелник, нарочито у области Хотских вирова, били су пространији него данас због геоморфолошких промјена које су касније настале.

[47] Упор. П. Вујевић у Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија* IV под *Скадарско Блато*.

Приморске жупе и градови

Још у античком периоду илирско племе Лабеати становало је у Улцињу и околини. Интересантно је напоменути да још средином XII вијека арапски путописац Идризи назива становнике Улциња (Dulugina) Lâbiqiś.[48] На малом острву и рту сјеверозападно од данашњег Улциња у заливу Круча налазе се рушевине које се називају први пут Старим Улцињом 1376. године („in mari Dulcinii veteris") и које археолошки још нису испитане. Претпоставља се да се на мјесту данашњег Улциња у антици налазило утврђење подигнуто у сврху заштите од пирата, па да се на ово утврђење крајем VIII и почетком IX вијека надовезао градски живот. Испод пода велике цркве из доба Балшића, код главне капије, откривени су темељи мале преромански цркве и циборij са латинским натписима (сл. 50). Натписи са циборија показују да је црква подигнута између 813. и 820. године. Средњевјековни Улцињ (Ulcinium, Dulcinium, Dulcignum, Olchinium, Olsignum, Licinium, ὁ Λυκίνδων, Лцинь) налазио се на врху стрмог узвишења, док луку од вјетрова и напада штите два избачена рта. Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* административно и стратегијски везује Улцињ, Љеш и Бар за Драч и назива их кастелима (τὰ καστέλλια) Драча. У доба Самуиловог напада на Далмацију Улцињ мора да је био добро утврђен јер га је Самуило „дуго опсједао без успјеха", иако је то чинио цјелокупном својом војском. Од утврђења из овог времена није се до данас сачувало ни трага.

Жупа Прапратна[49] је идентификована као област између Улциња и Бара у данашњој области Мркојевића. Убификација ове жупе врши се према глави XXXVIII *Барског родослова* и описа бојишта између Војислава и Византинаца: Послије напада на византијски логор у Барском пољу Војислав је гонио Византинце док није „прешао поток који тече Прапратном и приспео у шуму". У питању је поток који се улива уували Куња код рта Комине, док се шума одмах југоисточно од Прапратне у коју је зашла Војислављева војска и данас назива Горане. Да ли је залив Кручи спадао у Прапратну, не може се одредити. Кроз жупу је пролазио пут који је везивао Бар и Улцињ. Центар жупе био је двор краља Михајла кога спомиње епископ Михајло Деволски у додацима Скиличиној хроници.[50] Према овом податку, краљ Михајло је имао дворове у Котору и Прапратни (ἐν Δεκατέροις καὶ Πραπράτοις), али се не зна гдје су се налазили.

[48] J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903 (skr. Marquart, *Streifzüge*), 251.

[49] Љ. Јовановић, *Дукљанинова Прапратна*, Старинар I, 1884, 69—71

[50] B. Prokić, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes*, Codex Vindobonensis hist. graec LXXIV, Munchen 1906, 37.

Жупа Прапратна гравитирала је колико Улцињу толико Бару. Бар (Antibarum, Antivarum)[51] се налазио на стрмој стијени, удаљен око 5 km од обале, у подножју обронка Румије испод кога се простирало плодно поље. Поморска трговина одвијала се преко мале, слабо заштићене луке уували Валовице; ово мјесто је сигурно од средине XIII вијека било лука (portus Antibari). Отвореност ове увале према мору није дозвољавала да се Бар развије у изразито поморски град. У самом граду остало је мало археолошких трагова из периода IX—XII вијека: само темељи цркве св. Теодора, касније св. Ђорђа (ск. 70) на Лонци, дијелови градске капије (porta principalis или maistra) и мала црква коју је касније обухватила млетачка кула (Gavadolla) (ск. 71). Црква св. Ђорђа помиње се први пут 1123—1125. год. Црквица у млетачкој кули по својим архитектонским особинама припада крају XI или почетку XII вијека. Како је она била очигледно ван старих градских зидина, то индицира већ доба постојања развијених градских подграђа. Због овако оскудних археолошких података немогуће је реконструисати изглед града до XIII вијека.

Сјеверозападно од Бара на рту Ратац,[52] пред заливом Спич, налазе се данас импозантне рушевине бенедиктинске опатије св. Марије Ратачке, која је играла значајну улогу у познијим вјековима средњевјековне историје ове области. И два фрагмента предроманске пластике вјероватно потичу из IX вијека. Наравно, да то још не значи да је на овом мјесту у IX вијеку била формирана бенедиктинска опатија.

Између Бара и Будве налазило се насеље Ластва, касније Castel Lastva, данас Петровац на Мору. Мјесто је било насељено у римском периоду и сачувани су остаци касноантичке виле са мозаицима. У глави XXII *Барског родослова* прича се да је краљ Радослав бјежећи испред Часлава дошао до мјеста које се називало Ласта („in locum qui dicitur Lasta“), па је преко једног гребена побјегао лађом за Апулију: „Од тога дана овај хрид се зове Радославов камен“ („camich sive petra“). Н. Рањина (XVI вијек) убифицира овај локалитет непрецизно у Албанији, али додаје да је ту касније било подигнуто утврђење које се звало Радичев град за успомену на бјекство Радослава.[53] Пред Петровцем се налазе два гребена са новијим именима Перазић и Катић. Од утврђења данас нема трага.

Друга приморска жупа Дукље називала се Cuceva. Она је обухватала и град Будву. Ово је једини примјер да једна жупа у Дукљи чини цјелину са једним касноантичким градом. До сада се име ове жупе доводило у везу са Кчевом, области која је и сувише далеко

[51] Најпотпунији преглед историјских и археолошких података о Бару: Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1963, са старијом литературом и резултатима теренских истраживања.

[52] Ђ. Бошковић — В. Кораћ, *Ратац*, Старинар VII—VIII, 1956, 39—75.

[53] Шишић, *Летопис*, 437—438; М. Medini, *Dubrovačke starine*, Дубровник 1935, 45.

и није уопште жупна. Cuceva треба читати као Кукева, тј. Куково; ово име се задржало у засеоку Кукуљевина, изнад манастира Подластве. За жупу треба сматрати нешто шире равно залеђе Будве, које се спушта ка Јази Луци на мору и непосредно залеђе са обалом, отприлике до Св. Стевана. У ствари, то би био градски дистрикт античког града Будве (Buthua, Βούτοβα) или средњевјековног Старог Града (Civitas Antiqua). Будва је био један од ријетких античких градова који није пропао почетком VII вијека. Овим се објашњава и средњевјековно име Будве Civitas Antiqua. Године 840. према сачуваном латинском натпису, у граду је подигнута црква св. Марије,[54] око које се касније развила бенедиктинска опатија Sancta Maria de Punta (ск. 47). Гдје се налазио Новиград (τὸ Νουγράδε), који као насељен град Дукље помиње Константин Порфирогенит у *De administrando imperio*, није познато. Име се може разумјети као антиподно Civitas Antiqua, мада у близини нема ниједног локалитета који би одговарао већем насељу.

Будва се у појединим историјским моментима везивала и за сусједну жупу Грбаљ.[55] Тако, на примјер, Будвом и Грбљем је, према глави XLI *Барског родослова*, управљао Бодин још за живота краља Радослава, као својим посједом. Жупа Grupuli, данашњи Грбаљ — добио је име од античког града Agruvium, Acruvium,[56] 'Ακρούιον, што не значи да се Агрувиј налазио у Грбљу. Жупа се протезала у правцу сјеверозапад-југоисток од поља у залеђу Будве до поља уз море, у дну Тиватског залива (данас се ово поље назива само Жупа). Планине су одвајале жупу од мора. Жупа има неколико плодних средишта. На сјеверозападу област Брда а на југоистоку Мрчево поље, код Будве. У доњем Грбљу међу планинама налазе се плодни долови, а нарочито око Бигова, погодној природној луци (дио залива Траште); овдје има знатних археолошких остатака из римске епохе, тако да постоји могућност да се овдје налазио антички Acruvium. Центар жупе био је око данашњег села Врановића, гдје, крај цркве св. Стевана, има фрагмената прероманске пластике (ск. 49). Са ове цркве вјероватно потиче латински натпис са почетка IX вијека о подизању цркве св. Стевана од стране ктитора Хурога и Дане. Кроз жупу је пролазио пут који је Будву везивао са Котором преко превоја Тројице, док се претпоставља да се један крак од Тројице одвајао преко Кавча за Тиват. Као најзападнија дукљанска жупа, Грбаљ је исто толико био везан и за Травунију, тј. за сусједне травунске жупе Рисену, Драчевицу и Конавле. То се види из подјеле државе послије смрти краља Војислава, који је оставио Гојиславу и Предимиру Травунију и Грбаљ.

Ка жупи Грбљу гравитирала су три мала острва у Тиватском заливу: Превлака, Габрио (Страдиоти, Св. Марко) и Оток. Пре-

[54] Ј. Ковачевић, *Средњевековни епиграфски споменици Боке Которске* II, Споменик САН CV, 1956 (скр. Ковачевић, *Епиграфски споменици* II), 6.

[55] I. Stijepčević, *Grbalj.*

[56] A. Mayer, н. м.

влака (Traiectus) је острво спојено узаним језичком са копном преко кога се може прегазити. Према *Барском родослову*, легендарни хроми Легеч са женом Ловицом је столовао у Которском заливу „in loco Traiectus“, гдје је имао утврђење и двор. Ова вијест *Барског родослова* археолошки није потврђена, јер остаци неког утврђења и двора на Превлаци нису нађени.

Када је на Превлаци основана бенедиктинска опатија св. Арханђела Михајла, не зна се, али се први пут помиње као Tumba sancti Archangeli 1124. године. Касније је на овом мјесту основана зетска православна епископија. Археолошка ископавања су показала да се овдје раније налазила нека predроманска црквена грађевина, вјероватно из X вијека, са богатим каменим црквеним намјештајем (ск. 34, сл. 51 и 52). На сусједном острву Габрио налазила

Ск 34 — Фрагменат донаторског натписа са Превлаке код Тивта

се некад црква св. Гаврила, у којој је погинуо краљ Драгимир; по њој острво и носи име. Црква се јавља на старијим картама Боке Которске, али јој данас нема археолошког трага Ова група острва комуницирала је са Котором преко Кавча и превоја на Тројици, али је могуће да је постојао и пут око полуострва Врмца, јер је ова обала, судећи по значајним црквеним споменицима, очигледно била доста насељена. Најближе насеље било је Тиват (Theudo, Theodo, Teodo). О старости Тивта у средњем вијеку говори једино донаторски натпис ђакона Албелина, сина Берголина са цркве св. Срђа, Николе и Димитрија на Ђурђевом брду изнад Тивта, који се може датирати у другу половину IX вијека (ск. 36)[57]. У Прчању се налазе рушевине крстообразне цркве св. Томе која припада IX вијеку (ск. 62). У селу Муо, испред Котора, налази се такође предроманска црква св. Павла (ск. 66), која, цијенећи према остацима фрагмената каменог намјештаја, припада XI вијеку. У Богдашићима на Врмцу, у цркви св. Петра, налази се латински натпис клесара Реголуса о подизању клаустра вјероватно из XI вијека. У повељи которског бискупа Урзација

[57] Ковачевић, *Епиграфски споменици* II, 7.

из 1124 године помињу се локалитет Vaize (Ваице) и црква св Винценција Ни црква св Винценција ни овај локалитет нису могли бити убифицирани, а из наведене повеље се само види да се Vaize налази у близини морске обале

У најдубљем источном краку унутрашњег залива Боке Которске подигнут је град Котор,[58] уклијештен између стрмих обронака Ловћена и планина на полуострву Врмцу. Овакав изузетан географски положај Котора био је познат Константину Порфирогениту, који описујући га каже да се Котор налазио на крају мора чији један уски језик залази 15 до 20 миља у копно, да су око града планине толико високе да се сунце види само љети у подне, а зими никад Овако увучен у морски тјеснац, Котор је имао велику предност као лука, захваљујући заштити од јаких вјетрова и са копна и са мора. Веза са позадином, нарочито непосредно са жупом Грбаљ, ишла је преко превоја Тројице тешким и стрменитим путем. Није вјероватно да је у римском и дукљанском периоду постојао пут уз стрме падине Ловћена као данас, јер изгледа да данашње Цетињско поље није постојало, те није било ни потребно да се ова област везује са Котором

Ново име Декадарон (Dekadaron) јавља се први пут код Равенског географа Питање поријекла овог имена је врло замршено. Исто име је и за друга насеља и локалитете постојало у Римској Империји, на примјер на западноафричкој обали Catharum promunitorium и Catera у Македонији између Ларисе и Береје Плиније спомиње илирско племе Catari у Панонији, а *Notitia dignitatum* илирску посаду у Котору (Которско) у Босни („Catharensis inter Ilyricum cum viro spectabili comiti Illyrice"), док Прокопије наводи Κάτταρος у Дарданији Константин Порфирогенит на неколико мјеста помиње τά Δεκάτερα, за разлику од Котора (Κάτερα) у Босни *Барски родослов* има све облике имена Котор Decatarum, Ecatarum, Cataro (Catarense, Catarini) Већ арапски путописац Идризи у опису јадранске обале помиње Qataro или Qadaro, на 30 миља од Дубровника. Из овога се јасно види како романски префикс *de* постепено нестаје; тај процес је завршен прије XII вијека. Етимолошки, име је највјероватније илирског поријекла, с обзиром на суфикс *arus* и значење у албанском *kodrr* — бријег, што одговара положају которске тврђаве, иако сличних топонима словенског поријекла има већи број: Которача, Которац, Которипте и сл. Дубровачки фалсификати папских була (XIII вијек) изједначују Котор са Росе („civitas Catarensis seu Rose"), што Константин Порфирогенит јасно диференцира: το κάστρον τά Δεκάτερα и ἡ Ρῶσσα. Росе су данас мала лука на Луштици, прекопута Херцег-Новог, без сигурних античких и раносредњевјековних археолошких трагова.

Према Константину Порфирогениту у *De administrando imperio*, Котор се дијелио на Горњи и Доњи Котор. Доњи Котор

[58] I. Stijepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 1—22.

(τὸ κάστρον τὰ Δεκάτερα, τὸ κάτω) опљачкали су Сарацени 841. године. Сва домишљања шта је Горњи и Доњи Котор не одговарају стварним приликама на терену, те се претпоставља да сам писац није био о овом најбоље обавијештен. Првобитни Котор је био ужег опсега него простор који данас обухватају млетачке зидине. Ријечни нанос на простору данашњег Бенова и обале од Котора до Пуча (puteus) створио је доста погодан терен за ширење града у касном средњем вијеку. Старији дијелови града налазили су се уз стрме падине брда и око цркве св. Трипуна, док се град постепено развијао ка западу. Могућност развоја града омеђивала је са сјевера понорница Шкудра, која се слива из кањона између Пестинграда и Ловћена и грана у два крака — јужни крак тече крај старих млетачких зидина а зове се Ријека (Fiume, Fiumera), а сјеверни тече око Бенова испод Златне њиве. Код главних градских врата улива се у Ријеку поток Парило, и стоји подземно у вези са врелом које избија код јужних врата, а зове се Гурдић (Врата од Гурдића). Треба истаћи да су оба ова топонима — Гурдић и Шкудра — илирског поријекла, јер у албанском gurre значи извор, а shkurte — кратак.

Из дукљанске епохе потиче извјестан број грађевина у Котору, од којих су сачувани археолошки трагови или су само поменути у изворима, али ниједан споменик није сачуван у цјелини. Которски грађанин Андреаци подигао је 809. године цркву св. Трипуна (ск 35 и сл. 53, 54 и 55) и своју надгробну капелу посвећену

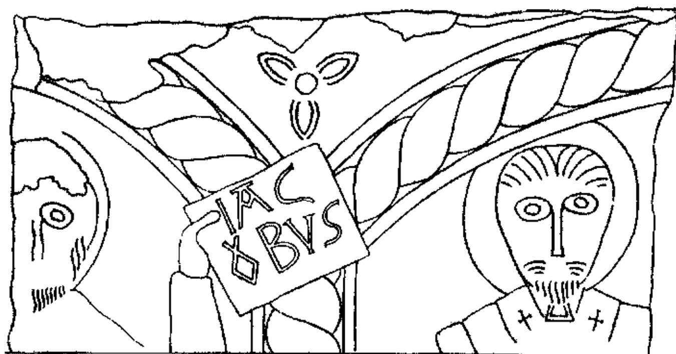

Ск. 35 — Натпис IACOBVS на рељефу са св. Јованом Крститељем и Јаковом из цркве св. Трипуна у Котору из 809. године

св. Марији.[59] Из прве половине IX вијека је тробродна базилика бенедиктинске опатије св. Петра на Шурању. Према једном фрагменту плетерне орнаментике узидане у цркви св. Мартина, која се први пут помиње тек 1326. године (данас св. Ане), на овом

[59] Ковачевић, *Епиграфски споменици* II, 7.

мјесту би могла бити преороманска црквена грађевина. Први пут се 1166. године помиње бенедиктинска опатија sancti Michaelis de Catharo, за разлику од sancti Michaelis de Tumba на Превлаци. Од провобитне грађевине нема трага. Од лаичких грађевина

Ск. 36 Натпис на цркви св. Срђа у Тивту

дукљанског периода у Котору се није сачувала ниједна, иако се зна (на основу маргиналија на Скиличиној хроници Михајла епископа Деволског) да је краљ Михајло имао двор у Котору,[60] а *Барски родослов* у глави XLIV каже да је краљица Јаквинта живјела у Котору, вјероватно у истом двору.

Бока Которска везивала је Травунију са Дукљом. У глави XXXVII *Барског родослова* се, на примјер, каже да је Драгимир, идући из Травуније за Дукљу, пребацио војску преко залива, а у глави XXXVIII се излаже да се Војислав одлучио на борбу са Грцима када је Љутовид стигао у Травунију и спремао се да пређе залив. Исто тако, послије побједе над Грцима, Гојислав са војском коју води на Травунију прелази залив. Из тога се да закључити да није коришћен пут око которског и рисанског залива, већ да је скраћиван, вјероватно гдје и данас, на Веригама.

Границе Дукље први је одредио Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* (глава 34) када биљежи да Дукља лежи према византијским кастелима Драча: Љешу, Улцињу и Бару, а сеже до Котора, док се у планинским крајевима граничи са Србијом. Област коју *Барски родослов* назива Подгорје (Submontana) писац не узима у обзир.

Према свему што је до сада речено, а нарочито према положају дукљанских жупа, може се само приближно одредити граница Дукље, која је у средњем вијеку, а поготово у дукљанском периоду (осим на изузетним мјестима), била широк ненастањен појас, а не одређена линија. На западу се Дукља граничила са Травунијом. Граница је ишла од Рисна преко Кривошија и Грахова ка Никшићу, гдје је негдје јужно од Никшића била тромеђа између Травуније, Дукље и Подгорја. Границу према Подгорју сасвим је тешко одредити прецизније. Од тромеђе она је ишла јужно од Никшића на исток, и то нешто сјеверно од Дукље и Рибнице, да избије на византијску границу и област Пилота (Polatum).

[60] Prokić, н. м.

Према Византији, тј. на истоку граница Дукље био је широк шумски појас од изворишта Лима преко Проклетија до ушћа Бојане. Јужни дио ове границе био је једино проходан у широј области Скадарског језера, куда су ишле све византијске офанзиве против Дукље.

ТРАВУНИЈА

Поред Дукље, у приморске области спадале су Травунија и Хум, обје јасно издвојене како географски тако и у свом историјском развоју.

Насупрот Дукљи, име Травунија јавља се искључиво у средњем вијеку. Плиније помиње неки кастел Tribulium у сјеверној Далмацији, али се он не може довести у везу са средњевјековном Травунијом. Име се јавља у разним облицима: Tribunium, Tribunia, Trivunia, млађе Tribigne, Τερβούνια, Τραβούνια, Τριβούνια, слов. Трѣвинє, али у титулама Немањића увијек према грчком облику Травоүнию, Тревоүнию, Провоүнію. Данашњи реликт имена цијеле области налази се у имену града Требиња и понорнице Требишњице. Име потиче од словенског трѣва, трѣвище.

Константин Порфирогенит дијели Травунију на праву Травунију и на Конавле у *De administrando imperio*, гдје се изричито каже да се у Травунији налази друга земља звана Конавли, док у *De ceremoniis aulae byzantinae (Спис о церемонијама)* разликује архонта Травуније од архонта Конавала. *Барски родослов* сматра Конавле само жупом Травуније.

Према глави XXX *Барског родослова*, у Травунији је било девет жупа, и то су: Li(u)bomir — данашњи Љубомир код Требиња, Vet(a)nica — данас Фатница, Rudina — истоимена област код Билеће, Crusceviza — данашња Крушевица, Vrmo — данас Врм (Коријенићи), Rissena — Рисан, Draceviza — Драчевица изнад Херцег-Новог, Canali — Конавли и Gernovica — жупа дубровачка. И у Травунији, као и за Дукљу, јасно је — по реду ређања у глави XXX *Барског родослова* и по географском положају појединих жупа — да се издвајају двије групе жупа, и то: а) континентална група (Ветаница, Крушевица, Рудине, Љубомир и Врм), које писац *Барског родослова* ређа од запада на исток и б) приморска група (Рисан, Драчевица, Конавли и Жрновица), које писац наводи са истока на запад. Овако поређане жупе дају затворен круг у чијем се центру налази град Требиње.

Континенталне жупе

Li(u)bomir, са чисто словенским именом од личног имена Љубомир, одговара данашњем карсном пољу истог имена на десетак километара сјеверно од Требиња. Лежи дуж римског пута Моско (Ad Zizio) — Градац (Pardua). Поље је мало, дуго једва 10,5 km, а сасвим узано, са малом површином. Пружа се у правцу сјеверо-

исток-југозапад и оивичено је свуда високим планинама до и преко 1.000 m висине. Кроз жупу теку неколике понорнице. Велика већина топонима у жупи је словенска, изузев Лонца, Барбакани и сл. У правцу пружања жупе пролазио је римски пут који се везивао са путем Цавтат—Никшић код Моска, а долазио је од Стоца. Археолошки трагови дукљанског периода у жупи засад нису пронађени.

Мала травунска жупа Vetanica (Фатница) јесте карсно поље, југоисточно од Дабарског поља. Сасвим је кратка и узана (5,5 × 2,3 km), а опкољена високим планинама које сежу до висине од 650 до око 2.000 m. И овако мало поље подијељено је узвишењем Хумац на уско Горње и нешто шире Доње поље. Наводњавање је периодично кроз јака била и потоке. Данас је центар поља мање насеље на сјевероисточном рубу. Археолошки, жупа Фатница није испитана.

Данас се Рудинама[61] (од рудине, pratum) назива широка област између Гацка, Невесиња, Мостара, Требиња, Љубушког и Стоца, која прелази на запад у Црну Гору под називом Опутне Рудине. Ова област захвата данас поменуте жупе Љубомир и Фатницу, али је жупа Рудине (Рудине у ужем смислу) обухватала највјероватније само зараван на сјеверу билешких Рудина од Бијеле Рудине до Кобиље главе. Ова зараван пресјечена је на два дијела косом Планица, а опточена виским планинама. Археолошких трагова дукљанског периода нема.

Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* међу осталим насељеним градовима Травуније наводи и τὸ Λουκάβεται, τὸ Λούκαβε, што ће сигурно бити Лукавац, око десет километара сјеверно од жупе Фатнице.

Жупа Cruscevіza[62] (слов. топоним као Крушевац, Крушедол, Крушица и сл.) налази се сјевероисточно од жупе Љубомир ка Љубињу и везана је за њу преко предјела Домашево. Име жупе задржало се у насељу Крушевица. Данас се један дио жупе назива Врпоље. Жупу дијеле високе планине од хумске жупе Papava (Попово поље). Пут који је пролазио кроз жупу везивао је жупу за Столац и Дубровник. То је тзв. дубровачки кирицијски пут, за разлику од караванског, који је пролазио кроз Попово поље за Столац, а развође им је било на Хуму. Оба пута су се спајала у Стоцу са римским путем који се од Моска одвајао од пута Цавтат — Требиње — Никшић и пролазио кроз жупу Љубомир. Хронологија овог тзв. кирицијског пута не да се установити, али се може претпоставити да је био већ формиран у дукљанском периоду као једина комуникација жупе Крушевице.

Сасвим мала жупа Vrmo (словенски топоним као Врмац, Врмоша и сл.) једина је од континенталних травунијских жупа

[61] За антропогеографске податке в. Ј. Дедијер, *Билећке Рудине*, Насеља II, 1903.

[62] За антропогеографске податке в. О. Ђукић-Костић, *Шума, Површ и Зупци*, Насеља II, 1903, 1150—1151.

која се налази источно од Требиња, уз лијеву обалу Требишњице, под високим Илијиним брдом. Данас ова жупа носи племенски назив Коријенићи (од XIV вијека), а мало плодна област се назива само Жупа. Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* убраја међу насељене травунијске градове и град τὸ 'Ορμός, у ствари Врм. По *Барском родослову*, изнад жупе налази се узвишење Клобук са градом. Развалине које се данас дижу највјероватније су из XV вијека.[63] Жупа Врм не лежи ни на једном од познатих римских путева. Недалеко западно од ње пролазио је римски пут Цавтат — Никшић, а источно пут Рисан — Salthua Логично је претпоставити да је нека локална саобраћајница преко жупе Врм везивала ова два важна пута.

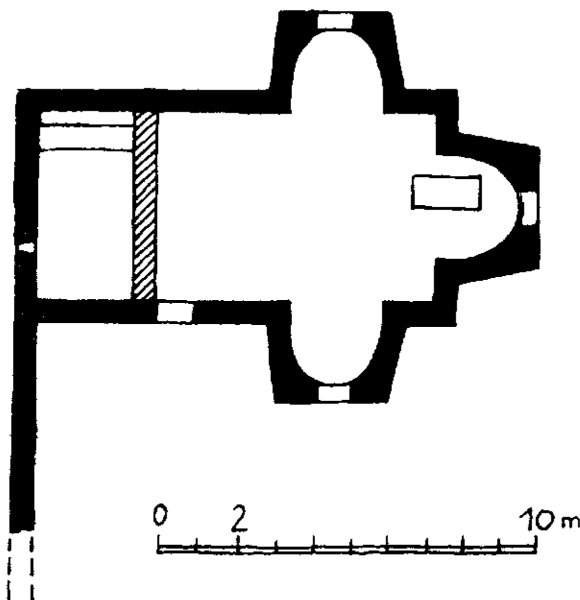

Ск. 37 — Основа цркве св. Петра у селу Чичеву код Требиња

Све наведене жупе опкољавале су и гравитирале према централној агломерацији коју Константин Порфирогенит назива ἡ Τερβουνία. *Барски родослов* не помиње пространо и плодно Требињско поље као жупу, иако се овдје налази више археолошких споменика дукљанског периода. Прије свега, бенедиктинска опатија св. Петра in Campo (ск. 37), у којој је сахрањен краљ Радослав пошто се пред крај живота повукао у Травунију, а која се налази код села Чичева, са двије цркве св. Петра и св. Павла.

[63] M. Vego, *Prilog topografiji srednjevekovne Hercegovine*, Glasnik ZMS, 1957 (skr. Vego, *Prilog topografiji*), 27.

У Св. Петру се налази ћирилички надгробни натпис подигнут „оу дьни славьна кнеза Ѳрамька", који би могао бити онај Хранко локрумских фалсификата.[64] Са краја дукљанског периода је надгробна плоча жупана Грда из Пољица код Требиња.

Приморске жуйе

Константин Порфирогенит убраја Рисан (τὰ Ρίσενα) у насељене травунијске градове, док *Барски родослов* Rissena сматра жупом. Рисанска жупа је могла бити непосредна околина града Рисна, сасвим тијесан простор између морске обале и врлети које се дижу изнад града у дну рисанског залива Боке Которске. Можда се под овом жупом подразумијевало и сасвим мало поље око данашњег Морињa на супротној страни рисанског залива. Као град Рисан (Risinium, Rhizinium, Resinium, Ρίσινον) у средњем вијеку није имао ону важност као у античком периоду, кад је цијела Бока Которска носила по њему назив Sinnus Rhisonicus. Кроз Рисан су пролазила два римска пута: један крак via adriatica, који је вјероватно баш због града Рисна ишао око которског и рисанског залива везујући Рисан са Акрувијом, а други највјероватније преко Ријечана.

Ск. 38 — Донаторски натпис са поменом которског епископа Јована из цркве св. Петра у Бијелој, поч. IX вијека

Између жупе Rissena и жупе Драчевица налазио се прелаз преко тјеснаца Вериге (Catena), који је скраћивао пут из Дукље за Травунију. Није јасно да ли је мало али плодно поље око Бијеле, између Рисна и сусједне Драчевице, припадало једној од ових двију жупа. Да је било настањено почетком IX вијека свједоче остаци преромaнске пластике и латински натпис из око 809. године са цркве св. Петра у Бијелој[65] (ск. 38). Археолошки споменик касног дукљанског периода је црква Ризе Богородице са портретом епископа Данила.

Име жупе Драчевица је словенско, од драч, ситно трновито жбуње, што одговара флори ове области и данас. Жупа се дијели

[64] M. Vego, *Zbornik srednjevekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo 1964, br. 130, са старијом литературом.

[65] Ковачевић, *Ейиграфски сйоменици* II, 8.

на три поља Суторину, Камено и Кутско Крајње западно поље Суторина наводњавају ријека Суторина и поток Тртор, а централно Кутско поље Суви поток Центар жупе налазио се у Кутском пољу, изнад кога се налазе рушевине цркве св Томе из XI вијека (ск 39, 67, сл 56, 57, 58, 59), а у самом пољу, крај рустичне готске цркве св Андрије (ск 40), нађено је више комада фрагмената предроманске пластике из IX вијека Изнад Суторинског поља налази се црква св Стевана у селу Сустјепану (име је добило по цркви) са предроманским богатим парапетним плочама из IX вијека Каменско поље, повучено у брда, изгледа да није имало исти значај као претходна два Римски пут је пролазио кроз жупу дуж мора, да би се одвојио од мора долином Суторине на Конавлима

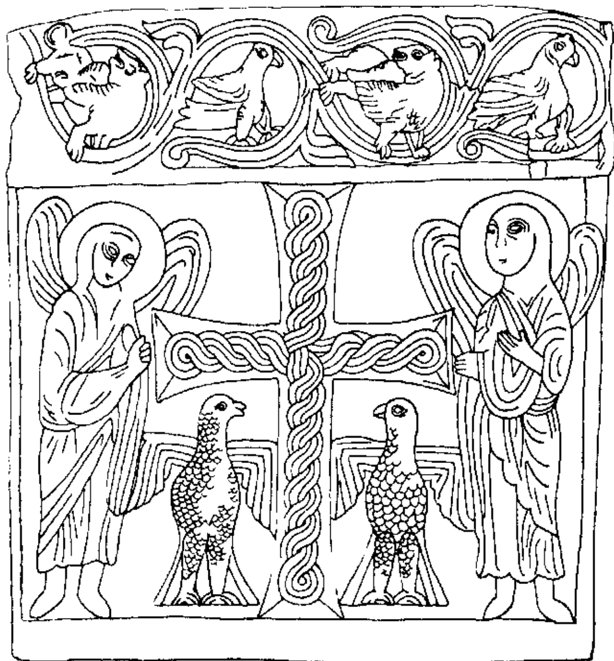

Ск 39 — Парапетна плоча из цркве св Томе у Кутима

Далеко најважнија травунијска жупа су Конавли[66] (Canal , Canale) Од времена Константина Порфирогенита имала је посебан значај у Травунији, док се 1148 године помиње посебан господар Конавала Девезије Цар писац на свој начин објашњава поријекло имена Κανάλη, Καναλεῖ-αι, износећи тврдњу да на језику Словена ова ријеч значи товарна кола којима се овдје обављају сви послови, јер је терен раван До оваквог тумачења најлакше

[66] За контроверзе о поријеклу имена в *Византијски извори* II, 62

је Константин Порфирогенит могао доћи преко турске (аварске) ријечи qanly — кола са два точка. Модерна лингвистика сматра да су Конавли добили име од латинског Canalis, тј. по римском водоводу Епидаура који пролази сјевероисточним дијелом жупе, или од римских путева — canalis, или од конал, конао, пл. конали, лат. canabula, тј. одводна цијев за сушење поља. Воду је жупа црпла из кратке, водом јако богате понорнице Љуте која у правцу исток-запад тече преко средине жупе. Дуж Конавала по падинама брда на сјеверу жупе пролазио је римски пут за Епидаур. Жупа је везана са најближим залеђем око Требиња и Требињем такође римским путем који је од Епидаура ишао на сјеверозапад. То је дубровачки via vetus, via regia.

Ск. 40 — Фрагменат преороманске пластике нађен код цркве св. Андрије код Зеленике

Жупа Gernoviza (Жрновица, словенски топоним као Жрновица, ријека код Сплита) јесте данашња Жупа дубровачка, мали али плодан простор унаоколо залива Епидаура и пружала се углавном од Епидаура ка Дубровнику до мјеста званог Дубац. На мјесту античког Епидаура остао је средњевјековни Цавтат (Ragusa vecchia), али само као сеоско насеље. Име Цавтат ово насеље носи по латинском civitas. Цавтат је први пут помињан у писму кнеза Чрномира из 1253. године дубровачкој општини: „одь Цпьтата до града". На улазу у жупу са дубровачке стране, код Дупца, гдје се пут пробија кроз стијене и одваја од мора, налазе се темељи мале једнобродне преороманске цркве св. Стевана (ск. 41), а у селу Потстрању, у новијој цркви св. Ђурђа, дијелови портала и један капител припадају преороманском периоду. Несигурно је да преромански забат са олтарне преграде из IX вијека, који се данас налази у доминиканском манастиру у селу Чибачи, потиче са овог мјеста, већ је можда пренијет из цркве св. Јакова на Пелинама у Дубровнику.

Константин Порфирогенит помиње још један насељен град у Травунији: τὸ Ζετλήβη. Сва досадашња рјешења о убификацији овог насеља не могу се прихватити, те оно остаје неубифицирано.

Граница Травуније према Дукљи, као што је речено, ишла је од Рисна преко Кривошија на Грахово и на тромеђу Дукља — Травунија — Подгорје, која се налазила нешто јужније од Никшића. Од ове тромеђе граница Травуније према Подгорју ишла је ка западу масивним планинама Његош, Сомина, Троглав, Баба, Острвица, да би савила ка југу негдје између травунијске жупе Ватнице, подгорских жупа Гацка и Невесиња и хумске жупе Дабарпоља. Од ове тромеђе (Травунија — Подгорје — Хум) граница Травуније према Хуму ишла је планинама Трусина и Ситница, да би правећи велики лук око Поповог поља, које је припадало Хуму, планином Бјелашницом избила на море близу Дубровника.

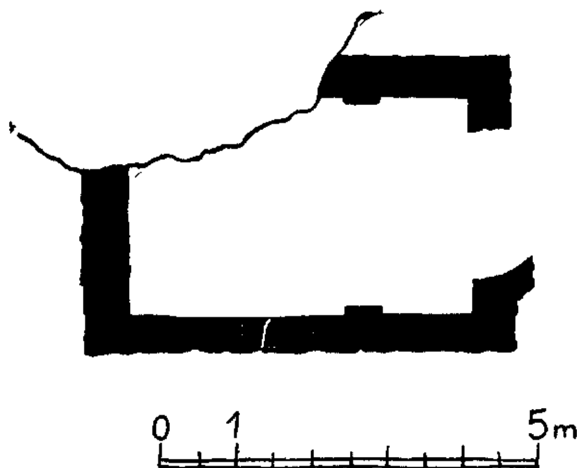

Ск. 41 — Основа цркве св. Стевана на Дубцу код Дубровника

ЗАХУМЉЕ

Константин Порфирогенит у *De administrando imperio* има слједеће тумачење имена Захумље:[67] земља Захумљана (Ζαχλοῦμοι) зове се по планини Χλοῦμος, што на словенском језику значи „они иза брда". У овом случају цар писац је добро разумио словенску ријеч Захумље. Облик **Захлмни** је у средњевјековним српским изворима рјеђи и јавља се само у потписима краљева Стевана Првовјенчаног и Владислава. Уобичајен облик је **Хлмьскы земли**, што одговара облику Chelmania, Chelmiana из *Барског родослова*. Константин Порфирогенит локализује „велико" брдо Хум, по коме је област добила и име, тиме што наводи да су на њему два града: τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλοῦμ, а иза брда тече ријека Βόνα. Буна се улива у Неретву са лијеве стране, јужно од

[67] Најважнија расправа о историјској географији Захумља је М. Динић, *Земља херцега Светог Саве*, Глас СКА CL XXXII, 1940, у којој су исправљене многе у старијој литератури укоријењене грешке о убикацији појединих жупа.

Мостара. Термин Хум, хумац, хумка и сл. употребљава се за мања узвишења, природна или вјештачка, углавном када у околном рељефу стоје усамљена.

Према глави XXX *Барског родослова*, Chelmania је имала десет жупа, и то: Statania је Стон на Пељешцу, Papava — данашње Попово поље, Yabsco — данашње Зажабље око планине Жабе, Luca — крај око Неретве од Брегаве и Требижата до мора, Vellica и Goromita или боље, према Орбинијевом тексту, Velikagor(a) и Imota су поља око Љубушког и Имотског, Vecenike — касније жупа Вечерић на десној обали Неретве, највјероватније Мостарско блато, Dubrava — данашња Дубрава и Debre — данашњи Дабар.

Ред ређања захумских жупа у XXX глави *Барског родослова* има чврсту концепцију као и у случају Дукље и Травуније. Почевши са Стоном и Поповим пољем, жупе се ређају на запад до Имотског поља, а затим од Имотског на исток до Дабар-поља, с тим што је први ред жупа (Стон, Попово поље, Зажабље, Лука, Великогора и Имотско) ближе мору, док је други ка сјеверу, ближе Подгорју. Линија која дијели ова два реда жупа иде планинама Бекија (на десној обали Неретве) и Хуминама (на лијевој обали Неретве).

Први ред жупа

Жупа Стон (Statania) са градом τὸ Σταγνόν била је једна од најзначајнијих захумских жупа. Захватала је источни дио полуострва Пељешца од Јањине. Име је римско и забиљежено као Turris (Stagnum) на Појтингеровој табли и код Равенског географа као: Pardua id est Stamnes. Жупа се дијелила на три поља: Стонско, Црно и Поповско поље. Према Црном пољу била је планина Црна гора (оу Црнои Горѣ) како се називало данашње Загорје, вијенац који се пружа од Жуљана на југоисток. Далеко најзначајније је било мало Стонско поље код превлаке која везује Пељешац са копном. Град Стон (τὸ Σταγνόν,[68] Stamnum, Stamum и сл.) имао је три фазе развоја: римску на високом брду Стари град, која је остала до сада археолошки неиспитана, дукљанско-немањићку фазу, и дубровачку са зидинама и цитаделама св. Јеролима и св. Бартола, које су подигнуте тек послије 1333. године. Дукљански Стон издизао се на једном узвишењу званом Горица на источном рубу поља, са преромански градском црквом св. Михајла (ск. 42 и сл. 60). На средини стрмих падина брда виде се зидине које су опасивале град. Константин Порфирогенит помиње Стон као насељен град Захумља, а за владе Војислављеве морао је бити утврђен јер је служио као база за борбе са византијским стратегом у Дубровнику. Подградска црква је св. Мартина из XI вијека (ск. 43), чије се рушевине данас наслањају

[68] L. Beritić, *Stonske utvrde* I—II, Anali Hist. Inst. JAZU III, IV—V, 1954, 1955—1956.

на почетке падина Горице, гдје се дизао град, али се налазе изван зидина у пољу. Цркве св. Богородице (Госпа од Лужина), св. Петра, св. Ивана, св. Николе биће да су подигнуте за првих деценија немањићке владе у Стону Црно поље је, у ствари, висораван

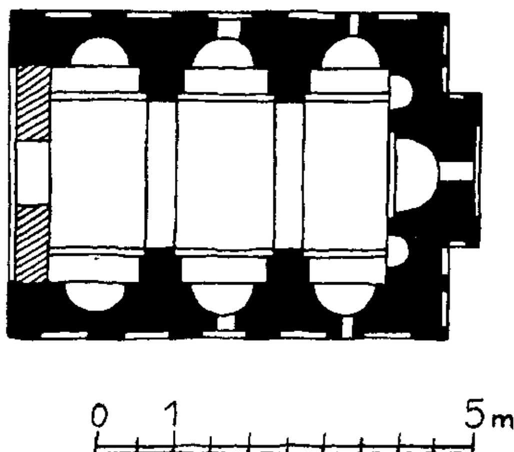

Ск. 42 — Основа цркве св. Михајла у Стону

која се пружала од данашњег села Дубраве до Спараговића и није, као Стонско и Поповско поље, избијало на море. Центар поља је село Поникве са можда преороманским црквама св. Јурја

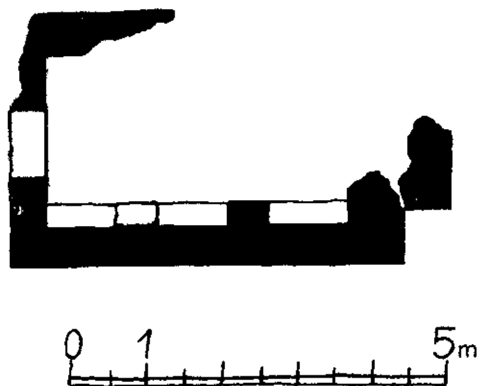

Ск. 43 — Основа цркве св. Мартина у Стонском пољу

и св. Кузмана и Дамјана. Сигурно је још у IX вијеку било насељено мало Поповско поље, уз море према Неретљанском каналу (Мало море), о чему свједоче остаци преороманске цркве св. Ју-

рја у Јањини и латински донаторски натпис са почетка IX вијека[69] (ск. 44 и 57). Нешто више топономастичке грађе за Стонску жупу даје повеља великог хумског кнеза Мирослава која је хронолошки веома блиска каснодукљанском периоду, а сачувана у једној повељи Уроша I. За низ посједа у Стонској жупи се наглашава да су потврђени „како к оть пркде било". У Стонском пољу Богородичин манастир имао је цијелу кнежину, кнежев врт и читаву луку, као и два винограда: један код цркве св. Петра усред Стонског поља, а други „оу Бьімномь". У Црном пољу исти

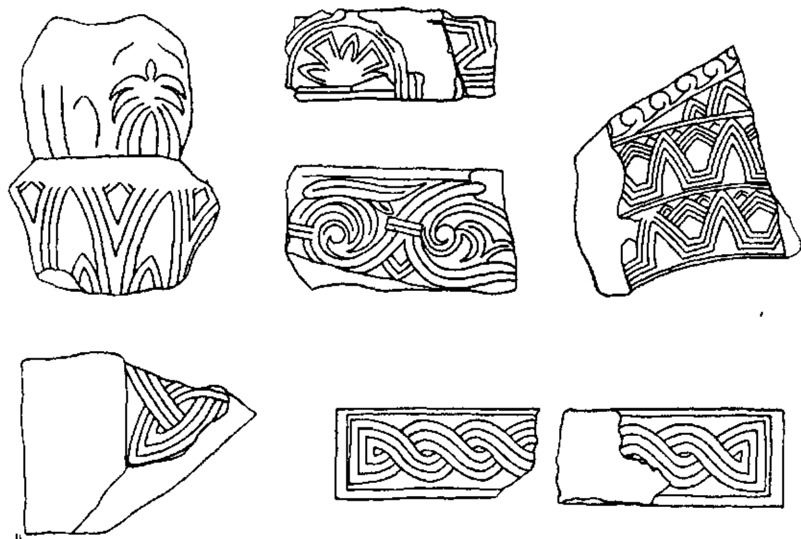

Ск. 44 — Скулптура са цркве св. Јурја у Јањини на Пељешцу из IX вијека

манастир посједовао је централно насеље Поникве (Поникви) и заселак Дуба, данас мало село на каналу Малог Стона. Уз Мљетски канал, ван поља, код хрида Лирице, манастир Богородице је имао земље „на мору" и Жєлнıань, данас село Жуљана.

Жупа Papava је данашње велико карсно Попово поље, које је обухваћено планинама високим око 1.000 m сем на југоистоку, гдје прелази у предио Луг који је незнатно виши од Попова поља. Дугачко је 31 km и врло узано (средња ширина 1,5 km) и захвата површину од око 45,9 km². Поље наводњава Требишњица, која

[69] Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930 (skr. Karaman. *Iz kolijevke*), 109; Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929, 29.

тече цијелом дужином поља. Попово поље спада у најплодније крајеве Захумља. Кроз њега је пролазио тзв. дубровачки карвански пут, који је код села Чаваша напуштао Попово поље и продужавао за Столац. Веома значајни археолошки остаци дукљанског периода нађени су у Завали, на западном рубу Попова поља. У питању су веома богато орнаментисане камене олтарске преграде из IX вијека.[70] Вјероватно да је и Завала била централна агломерација ове жупе.

Yabsco је данашња област Зажабље испод планине Жаба и Брегаве ка мору. Жупа има чисто словенско име. Тешко је одредити границе жупе, нарочито према сусједној жупи Лука. Жупни

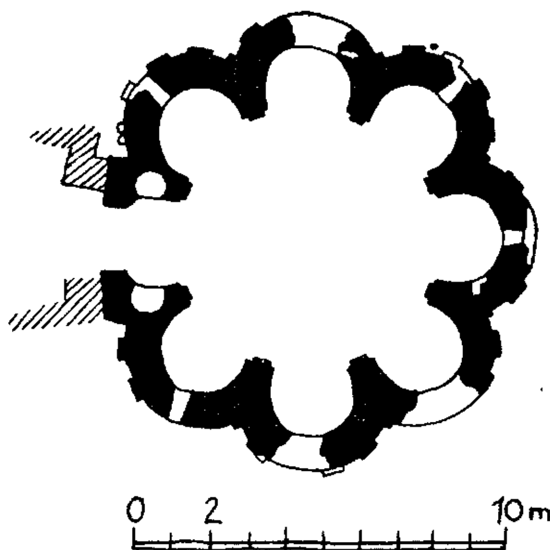

Ск. 45 — Основа цркве у Ошљу

предио простире се сјевероисточно и сјеверозападно од села Ошља (од села Височани до Врањева села). Од мора овај плодни крај одвајају средња узвишења од око 300 m надморске висине. Средиште жупе је било Ошље. Константин Порфирогенит убраја Ошље (τὸ 'Ιοσλή погрешно за 'Οσλιή) у насељене градове Захумља. Споменик IX вијека је централна црквена грађевина са основом у облику осмолиста чије су зидине сачуване у самом селу[71] (ск. 45).

Жупа Luca простирала се са обје стране Неретве од Требижата и Брегаве до мора. Име је добила по лукама — травним

[70] S. Tihić — Dj. Basler, *Crkva sv. Petra u Zavali*, Peristil II, 1957, 109—110; В. Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, Старинар I, 1922, 209 и д.

[71] T. Marasović, *Ranosrednjevekovna crkvica u Ošlju kod Stona*, Peristil II, 1957, 85—91, са старијом литературом

равним површинама уз ријеку (pratum pone flumen), каквих површина има веома много уз Неретву, а не по луци, пристаништу. У овом мочварном крају задржала су се многа имена оваквих терена која су била карактеристична за географски састав жупе као: Луке код Опузена, Предлуки код Вишића, Лукавац итд. У античком периоду жупном облашћу је доминирала Нарона, чије се рушевине виде код Чапљине и Св. Вида и чије се име задржало у имену Неретве, а још боље у имену мале десне притоке Неретве — Норине. Археолошких трагова Сеобе народа има у Св. Виду на Норини, гдје су откривени источноготски шлемови из средине VI вијека. У Могоријелу, јужно од Чапљине, познате су рушевине касноантичког каструма, базилика и других објеката. У самом каструму откривени су луксузни метални дијелови појаса каролиншке производње (ск 46). и један мач, све са по-

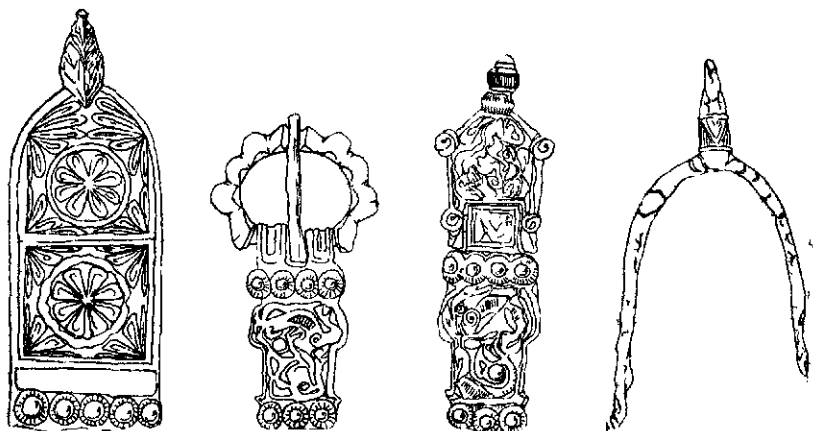

Ск. 46 — Франачки налази из Могоријела

четка IX вијека и доста словенске керамике.[73] Један римски пут водио је од Св. Вида можда на мост код данашњег Метковића уз лијеву обалу Неретве до ушћа Брегаве, а одатле, преко Аладашића и Опијаче, уз Петрову гору на Шћепан-крст, за подгорску жупу Невесиње.

Жупа Великагора [Vellikagor(a)] је карсно поље са словенским именом око Љубушког. Луцијев латински текст *Барског родослова* на овом мјесту спомиње двије жупе: Vellica и Goromita. У италијанском преводу Мавра Орбинија, према неком другом латинском рукопису, обје жупе се наводе као Velikagor(a) и Imota. Очиглеđно је да је ова варијанта исправнија и да Луцијев текст

[73] Најважније J. Werner, *Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine*, Glasnik ZMS XV—XVI, 1961, 234—242.

треба исправити Vellica Gora(a) и Im(o)ta Значи да се жупа Велика Гора убифицира између жупе Лука и Имотског поља Љубушко поље се данас не назива Велика гора, али низ имена локалитета показују да је ово име некад могло постојати, као на крајњем истоку поља Међугорје и Загорје, а на крајњем западу Вргорац; низ планина унаоколо носе имена Гора, као Зелена гора, Зла гора, село Позла гора, а у пољу има потеза, као Крчевина код Витине, или локалитета као Граб, Грабово, Грабовина, Грабово врело, Горица, Стари гај, Церине, и сл. Из овога се види да су поља и околне планине били покривени шумом и да је назив жупе Велика Гора сасвим могућ, поготову кад се из података XV вијека зна да је Вргорац припадао жупи Горској. Жупа није била окружена високим планинама, већ нижим брежуљцима. Кроз жупу пролази ријека Требижат са својим притокама Матицом (Брза вода), Модром Матицом и Виоштицом. Требижат се, прије него што се улије у поље, зове Тихаљевина, дуж тока кроз поље Млађе, а тек од излаза из поља Требижат. Археолошки, поље није довољно испитано и из дукљанског периода познат је само ћирилички ктиторски натпис урума Крсимира са цркве св. Михајла (данас не постоји) у селу Хумцу код Љубушког. Брежуљкасти предио на десној обали Млађе одвајао је жупу Велика Гора од паганске жупе Расток,[73] коју помиње Константин Порфирогенит (ἡ Ράστωτζα) и која се пружа нешто југозападније, од Вргорца до Црвеног грма, што значи да је граница између Паганије и Захумља средином X вијека у овој области ишла преко Ораха, Граба и Вашаровића. Име жупе Расток је словенско, по биљци расток од које се добијала боја. Град жупе Расток налазио се на узвишењу Висока испод Града, а град првобитне жупе Велика Гора вјероватно на Грацу, на љубушкој страни Граба Константин Порфирогенит је забиљежио да жупа Расток лежи близу мора и да Пагани из жупе Расток имају лађе. Веза жупе Расток, као и жупе Велика Гора, са морем очигледно је ишла Неретвом кроз жупу Лука, али и преко поља Језера на ушће Неретве. Највјероватније је да је паганска жупа Расток од средине X вијека, па до времена писца *Барског родослова*, промијенила име и спојила се са захумском жупом Велика Гора, уколико се нису сва три поља· Љубушко, Расток и Језеро првобитно звала Расток, а касније Велика Гора. Сјеверном ивицом Љубушког поља ишао је римски пут од Св. Вида у правој линији за Љубушко, који се поклапа са садашњим путем. Ово је наставак пута који је спајао подгорску жупу Невесиње са жупом Велика Гора и ишао даље за Имотску жупу.

[73] Vego, *Prilog topografiji*, 274

Други ред жупа

Као што смо видјели, убрајање Имотске жупе међу захумске жупе изводи се на основу исправке Луцијевог текста *Барског родослова* према Орбинијевом преводу на италијански. Овоме се противи податак Константина Порфирогенита у *De administrando imperio* (глава 30) који Имотску жупу (τὰ 'Ημότα) убраја међу једанаест хрватских жупа, што ће, свакако, бити тачније. Жупа Имота одговара данашњем Имотском пољу, које је опточено планинама до 1.000 m висине и типично је карсно поље. Наводњавају га двије рјечице Врлика и Суваја, као и бројна јака врела, која формирају Блато. Центар жупе је вјероватно увијек било данашње Имотско на сјеверозападном крају жупе. Сјеверним падинама планина продужавао је римски пут који иде од Љубушког, тј. жупе Велика Гора. Археолошки, жупа није испитана и од раносредњовјековних трагова познати су два налаза новца готских краљева Аталариха и Теодохада. Из периода IX—XI вијека у жупи се налази једини археолошки траг — фрагменат плетерно орнаментисаног камена узидан у нову цркву св. Стјепана у селу Горици.

Сљедећа жупа Захумља према *Барском родослову* је Vecenike — Вечеригорје, док се касније од XIII вијека назива Vecerich. Интересантно је да је у оближњој жупи Имотска Вук забиљежио да вечериħ значи западни вјетар. Име жупе је чисто словенско. Жупа се налази између Невесиња и Broћна и прислања се на десну обалу Неретве јужно од линије Прењ — Чверница, а сјеверно од жупе Лука. Највјероватније да је и обухватала равно Мостарско блато и поље јужно од Мостара уз Неретву. Мостарско блато је карсно поље обухваћено нижим висовима до 700 m. Дужина поља је свега 12 km, а ширина 3 km. Главна вода је ријека Лиштица која тече дуж поља. Други дио жупе би могло бити Мостарско поље (Бишће), које је такође окружено нижим планинама. Жупа Вечериħ у дукљанском периоду вјероватно је гравитирала ка граду Мокриски. Константин Порфирогенит помиње насељен захумски град τὸ Μοκρίσκι κ(άστρον); то је име цар писац извео од придјева, јер се сам град морао звати Мокро, тј. од мочваре на којој је лежао град и мимо кога је пролазио римски пут.[74]

Жупа Дубрава, са словенским именом, јесте данашња област Дубрава на лијевој обали Неретве. У потврди повеље хумског кнеза Мирослава, коју је издао краљ Урош, у овој области се помиње село Бивоље Брдо са засеоцима Топлица и Моруге. Из података са краја XIII вијека знамо да се село Бивоље Брдо (назива се Брдо) налази у жупи Дубрава („in Breda in juppa Dobrane").[75] Град на крају села, на Неретви, као и Градина између Почитеља и Бивољег Брда и Градина на истоку од Бивољег Брда нису археолошки испитани. Жупа се простирала у троуглу који чине Не-

[74] П. Скок, Југословенски историски часопис, 1937, 93—95.

[75] Vego, *Prilog topografiji*, 267—268.

ретва и Брегава, а сијеку је три римска пута: један од Невесиња преко Буне (Благаја) за Нарону, други од Добриска и Лукавца између Невесиња и Дабра који се спајао у жупи са путем Diluntum — Нарона.

Између жупе Дубрава и жупе Дебре налазио се град τὸ Δοβρισκι κ(άστρον) на мјесту данашњег села Дабрице. Име и града и жупе не треба изводити од дъбаръ, дабар (castor), већ од дъбаръ, дебар — дрво у смислу бројних топонима као Дебрец, Дебре, Дебреста, и сл. у значењу дрвени град. Ми за изградњу дрвених утврђења код Јужних Словена археолошких потврда немамо, али је Харун б. Јахја, арапски путописац из IX вијека забиљежио да Словени на путу између Драча и Сплита станују у дрвеним кућама. Код села Дабрице виде се остаци града Коштуна, Коштуре. Име овог топонима треба довести у везу са castrum — град. Као и многе друге жупе у дукљанској држави, и жупа Дебре је карсно поље, данас Дабарско поље, у дужини од 2 km, а узано је око 2,2 km. Поље наводњавају рјечице Опачица (понорница) и Вријека са понором Поникве.

Константин Порфирогенит је забиљежио за географију Захумља ријеке Неретву, Буну и Захлуму. Неретву биљежи као граничну ријеку Захумља, и то као Ὀρόντιος (ријека у Сирији), одбацујући ν у Νάρων као латински предлог, док Неретљане (то су за њега Пагани) зове Ἀρεντάνοι. Буну, лијеву притоку Неретве, Порфирогенит ситуира иза брда са два града (τὸ Βόνα καὶ τὸ χλούμ) и назива је Βόνα, тумачећи јој име као латинско bonna (Βόνα ὁ ἑρμηνεύεται καλόν). Која је ријека Захлума (Ζαχλοῦμα), тешко је одредити (можда друго име за Буну, а долазе у обзир још само Брегава и Требижат).

Порфирогенит у *De administrando imperio* (глава 30) одређује само сумарно границе Захумља: од Дубровника до Неретве према приморју до Паганије, а у планинама на сјеверу граничи се са Хрватима и „спреда" са Србијом. Као што је речено, при одређивању граница Травуније травунијско-захумска граница ишла је планинама Зупци, Леотар, Бјелашница, Видуша, Ситница и Трусина. Планина Трусина била је тромеђа захумско-травунијско-подгорска. Од ове тромеђе граница Захумља слиједи вијенце планина Сњежнице, Мужнице, Ботина и Брасине до Неретве, коју сијече сјеверно од Мостара према планини Чадуљи. Негдје мало западније од планине Чабуља била је тромеђа Захумља, Подгорја и Хрватске. Граница према Хрватској била је негде у изворишту ријеке Требижат, западније од села Клобука и Претратнице. Ту се негдје и налазила тромеђа Паганија — Хрватска — Захумље. Према Паганији граница је ишла Биоковом остављајући узан приобалан појас Паганије до близине ушћа Неретве.

IX ВИЈЕК

У средњевјековној историји Јужних Словена IX вијек чини одсудну прекретницу. То је вијек покушаја формирања првих држава, вијек почетка нових феудалних економских и друштвених односа, вијек у коме је раскрштено са паганством и примљено хришћанство, вијек првих дјелатности на пољу културе од којих су нам оне из области грађевинарства најбоље познате.

Поједини историјски феномени у IX вијеку заједнички су за све дијелове дукљанске државе, за Дукљу, Травунију и Захумље, иако ове области још увијек живе и развијају се посебно. Партикуларизам ових области и њихови међусобни сукоби чине једну од главних карактеристика њиховог унутрашњег развоја.

ОПШТИ ПРОБЛЕМИ

Авари и Словени су почетком VII вијека разбили византијску управу касноантичког типа на Јадрану и свели је на саме романске градове. Ови су се одржали, по Константину Порфирогениту, јер им је приступ са мора омогућавао живот. Порфирогенит наводи да су градови Котор, Дубровник, Сплит, Трогир, а исто тако и велика острва Раб, Крк, Црес и Лошињ, задржали своје романско становништво. Поред тога, могло је бити мањих енклава, како на копну тако и на мањим острвима, мада недостају археолошки налази из VII вијека који би то потврдили. У сваком случају, романско становништво остало је међусобно копном неповезано, а римске провинције Далмација и Превалис сужене су на градове у узаном приобалном појасу. Овакво стање ствари прихватила је византијска управа, која је под Далмацијом подразумијевала само градове.

Интересовање Византије за источни Јадран имало је вишеструке коријене, нарочито послије пада Равене у лангобардске руке. Византијска Венеција и источнојадрански градови штитили су Царство од западних непријатеља и омогућавали превласт византијске ратне флоте на Јадрану и у Отранту, јер, како Кон-

стантин Порфирогенит наглашава, овуда бродови плове без бојазни од буре.

Власт Цариграда над јадранским градовима у VII и VIII вијеку била је номинална и ослањала се више на традиционалну привржeност него на стварно спровођење власти. Да ли је тада Далмацијом владао проконзул, као у VI вијеку, није доказано, а везе са Цариградом морале су бити крајње слабе, те је за владе Михајла II (820—829) дошло до отцјепљења далматинских градова услијед спољнополитичких прилика. Миром у Ахену 812. године извршено је разграничење између Византије и Карла Великог. Византија је задржала Венецију, Задар, Трогир и Сплит, од острва Крк, Раб и Осор и сву територију јужно од Цетине. Поред тога, арапска офанзива одузела је Царству значајне области, као 816. године Египат, 826. год. Крит, 827. год. Арабљани почињу да освајају Сицилију, 821—823. год. била је опустошена малоазијска обала до Цариграда. У Малој Азији је устанак Томе Словена довео до његовог проглашења за цара и опсаде Цариграда. Све је то допринијело да јадрански градови не буду више чврсто повезани са Цариградом и да се у IX вијеку, за владе цара Теофила (829—842), формирају архонтије.

Појаву архонтија треба везивати за развој градског муниципалног уређења.[76] У касноантичком периоду опада муниципално уређење, упркос увођењу звања defensor civitatis као заштитника права градова и грађана у односу на централну власт. Архонта је именовао директно перфект преторије, са правом да предсједава на куријалним скупштинама, да руководи финансијама у граду и да има веће ингеренције у судству.

За нас двије интересантне архонтије, Драча и Далмације, први пут се помињу у *Taktikon-у* Успенског 845—856. Титула архонта је по чиновничкој хијерархији спадала у трећи ред, али се њен значај огледао и у важности области односно града којим је појединi архонт управљао. Архонти Драча и Далмације имали су ранг спатара. У ранг-листи чиновника бивши архонти, ἀπαρχοντες, тј. ексархонти, одмах су наведени иза архонта. Важно је истаћи да су све архонтије биле основане у периферним областима Царства, и то у приморским појасевима, и да су се из њих касније развиле теме.

У архонтији Драча поморским јединицама руководили су дунгари, који су наставили своје функције и када је у Драчу организована тема. У Котору, још 1124. године у повељи бискупа Урзација помиње се међу племством Businas catapanus или Catapanus. Било да је овај Бузина имао титулу катапана или да је име изведено

[76] J. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, 163; J. Ферлуга, *Ниже војноадминистративне јединице тематског уређења*, Зборник радова Византолошког института II, 1953; J. Ferluga; *Sur la date de la création du thème Dyrachion*, Actes du XIIe Congrès Inter. des études byzantines II, Београд 1964, 83—92; J. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетак XI века*, исти часопис VIII, 1964, 117—130.

од титуле, може се закључити да је у Котору постојало звање катапана, који су, у другим архонтијама, имали сличне функције као и дунгари.

Византијска офанзива за поновно стабилизовање власти на Јадрану започета је у трећој деценији IX вијека.[77] Она се спроводила силом византијске флоте и преуређењем архонтија у нове административно-војне области — теме. Прво је била основана Драчка тема. У једном писму Теодора Студита драчком надбискупу Антонију из периода 811—826. године помиње се неки Тома, хипат и хартулар Драча. Ова друга титула (хартулар у рангу хипата одговара само хартуларима тема) свједочи да је прије 826. године већ у Драчу столовао стратег на челу новоосноване теме. Циљ оснивања ове теме је контрола над збивањима у српским областима, а поготову у Дукљи, и припремање офанзиве за поновну успоставу власти на Јадрану. Из Драча су стратези утврдили границу, и, како Константин Порфирогенит истиче, Бар, Љеш и Улцињ су били кастели Драча.

Друга етапа стабилизације византијске власти на Јадрану довела је до формирања теме Далмација. Године 866. Дубровчани су послали једно посланство директно у Цариград са молбом за помоћ против Арабљана који су опсјели град. Царска флота под командом дунгара Никите Орифе са сто бродова ослободила је Дубровник од опсаде, па је продужила акцију за успостављање византијске власти тиме што је Ориф повео успјешан поход против Неретљана 870. године. Јасно је да мисија Орифове флоте није имала локалан значај — ослобођење Дубровника, већ ослобођење цијелог „далматинског народа" („καὶ ὅλου τοῦ ἔθνους τῶν Δαλματῶν"). Ова офанзива, започета на почетку владе цара Василија I (867—886), довела је до устанка Хрвата против Франака, али и до наметања византијског штићеника Здеслава. Тада је била формирана тема Далмација, највјероватније 870. године, са сједиштем стратега у Задру; обухватала је и извјесне мање дијелове јужног Јадранског приморја, тј. област Боке Которске. Године 869. царска власт у далматинским градовима била је већ стабилизована, јер те године сви далматински градови шаљу своје бродове под Бари за борбу против Арабљана.

Једини по имену познати стратег Далмације био је Вријеније, кога не треба изједначавати са Теоктистом Вријенијем, стратегом Пелопонеза за владе Михајла III (842—867). О њему се зна само на основу печата са натписом: „Господе, помилуј раба свога Вријеније, царског спатара стратега Далмације".

Подизање архонтије на ранг теме имало је циљ да организује царску власт, да би царска влада могла да врши сигурнији надзор него преко веома аутономних архоната.[78] Стратег, који је сједињавао у својој руци цивилну и војну власт, био је непосредни

[77] *Исто*.

[78] Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, 163 ид.

експонент царске управе и именован од ње. Он је могао имати као савјетодавце локалне архонте. И драчка и далматинска тема биле су за спољну политику Василија I важне упоришне тачке у којима није била довољна дотадања лабава локална градска управа, само номинално везана са Цариградом. Да би стратег могао чврсто да управља темом, организована је његова канцеларија (offcium, ὀφφίκιον) са низом специјализованих чиновничких звања. Канцеларија се дијелила на два дијела: стратегов штаб и командни кадар јединица, βάνδα, са заповједницима (κόμητες τῶν βάνδων). Више банда чинило је μοῖραι или δροῦγγοι, а три ових турму којом је командовао τουρμάρχης. Поставља се питање да ли је тема Далмација била подијељена, као друге теме, на двије турме. Још у VIII вијеку дошло је до цијепања царске Далмације на Горњу и Доњу, које је дијелила Неретљанска област са острвима Брач, Хвар, Корчула и Мљет, али у изворима нема потврде да су Дубровник и Котор чинили посебну турму.

Какве су биле финансије сазнајемо индиректно из података које даје Константин Порфирогенит. Василије I је пренио плаћање „царског данка", који се раније плаћао стратегу Далмације, на словенске околне кнезове. Овај данак плаћали су градови. Дубровник је плаћао 72 номизме, тј. једну фунту злата годишње, док су сјевернодалматински градови плаћали више (Сплит 200 номизма, Задар 110 номизма, а Трогир, Осор, Раб и Крк по 100). У овом списку не помињу се Котор и Будва, те се може претпоставити или да нису плаћали уопште дажбине стратегу, или пак да су которске и будванске дажбине и даље остале као приходи тематске благајне, и нису биле уступљене словенским владарима. Дажбине које су плаћали јужнодалматински градови Бар, Улцињ, и Скадар ишле су у касу драчке теме, и њихове висине не знамо.

Почетком четврте деценије IX вијека Сарацени из сјеверне Африке захватају власт на Сицилији и у Јужној Италији. Заузећу појединих градова претходиле су поморске рације и пљачке. Године 831. у сараценске руке падају градови Палермо и Месина, а око 838. године они су спалили византијски Бриндизи. Одлучна година у византијско-арабљанском сукобу била је 840. Византијски цар Теофил (829—842) успио је да покрене вазалну Венецију у борбу против Сарацена јер су ови били већ продрли у Јадранско море. Константин Порфирогенит је забиљежио да је овај напад био под вођством сараценских вођа Солдана, Саве и Калфиса, са тридесет и шест лађа, ослањајући се највјероватније на исти грчки, нама непознати извор, као и писац *Барског родослова* када описује долазак Сарацена са огромним бројем лађа („multitudo copiosa navium Saracenorum, quod stolum vocatur miria armeni graece id est latine decem millia vella"). Од сараценских вођа овај напад предводио је сигурно Калфис (Calfus), кога помиње млетачка хроника Јована Ђакона, а вјероватно и Саба. Име сараценског вође Солдана унијето је грешком у текст *De administrando imperio* и замијењен је са сараценским вођом Солданом који је 867—868. године опсје-

дао Дубровник и водио борбе око Барија, Капуе и Беневента са Византинцима и краљем Лудвигом II.[79]

Венецијанска флота под вођством дужда Петра Традоника била је потучена у зиму 840—841. године у Тарентском мореузу, те је сараценско пустошење одмах услиједило. Тада су, по Константину Порфирогениту, опљачкани бококоторски градови Будва, Роса (ἡ Ρῶσσα) на Луштици прекопута Херцег-Новог, и доњи Котор (τὸ κάτρον τὰ Δεκάτερα, το κάτω). *Барски родослов* даје уопштеније податке о сараценском пустошењу свих приморских градова („omnes civitates maritimas destruxerunt"). Сараценски напад се није само задржао на бококоторским градовима, већ исте године они су заузели и Бари, а идуће године поново су продрли још дубље у Јадранско море и код острвцета Суска на западној обали Лошиња потукли поново млетачку флоту под дуждем Петром Традоником.

De administrando imperio и *Барски родослов* се не слажу о полазном упоришту овог сараценског напада. По Константину Порфирогениту, напад су извршили Сарацени из Африке, које он у биографији свога оца *(Vita Basilii)* зове и Картажанима, док писац *Барског родослова* изричито каже да су дошли са Сицилије („eo tempore exivit stolum a Sicilia"). Овај други податак биће вјероватнији јер је Константин Порфирогенит, као што смо видјели, контаминирао у свом тексту описе два сараценска напада из 841. и 867—868. год.

Сараценска пустошења, побједе над Византијом и Венецијом (Арабљани владају Баријем од 841. до 871. године) довеле су до важних промјена односа снага на Јадрану, као и у односу приморских градова са Србима и Хрватима. Писац *Барског родослова* приписује сараценском пустошењу значајне промјене у односу Романа у градовима и Срба и Хрвата. Латини су, по њему, побјегли послије напада из градова у планине, а када су се Сарацени повукли, Словени су допустили да се врате кућама уз обавезу плаћања данка и службе. Тек тада су Романи могли да почну поново да подижу градове које су порушили Сарацени („caeperunt reaedificare civitates maritimas a Saracenis destructas"). У Будви, која је била порушена са Росама и доњим Котором зими 840—841. године одмах послије сараценске побједе у Тарентском мореузу, грађани Романи почињу са обновом свога града 840. године и, према нађеном натпису, анонимни донатор са братом подиже цркву св. Марије in Punta[80] (ск. 47).

Овакво успостављање „вазалних" односа између приморских градова и Срба имало је значајних посљедица. Сараценски напад довео је до слабљења моћи приморских градова, готово до нестанка византијске и млетачке власти на Јадрану, тако да већ 846. год.

[79] В. коментар у *Византиским изворима* II, 17, са старијим контроверзама.

[80] Ковачевић, *Епиграфски споменици* II, 8.

Неретљани у једном свом пљачкашком походу освајају и руше Каорле, градић у непосредној близини Венеције. У *Vita Basilii* Константин Порфирогенит најјасније оцртава посљедице овог сараценског напада. По њему, пошто је „скоро читава Италија. . као и највећи дио Сицилије. . . потпао под власт варвара (Сарацена)", Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани су „збацили са себе давнашњу власт Ромеја и постали самоуправни и самостални, покоравајући се искључиво својим архонтима"

Један од најзначајнијих догађаја IX вијека са далекосежним посљедицама јесте хришћанизација Срба и Хрвата. Унутрашњи друштвени развој достигао је ступањ у коме се формирају основни елементи феудалне класе, која, економски ојачана и да би учврстила свој положај, тражи одговарајућу идеологију. Оваква схватања пружала је хришћанска црква, која је и сама била носилац феудалних односа на својим посједима, док је паганство одговарало демократском уређењу унутар словенских племена по жупама.

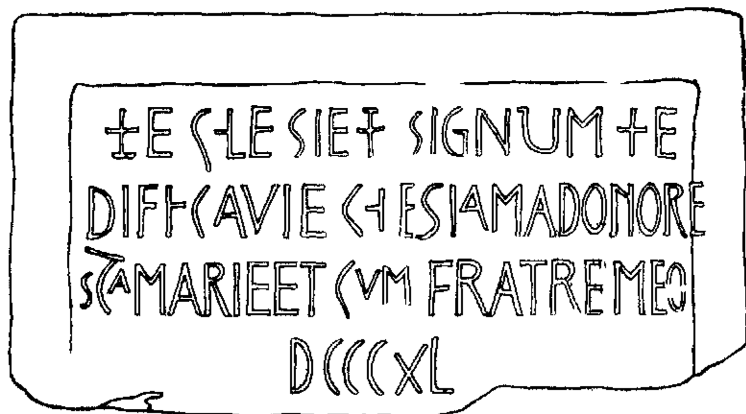

Ск 47 — *Натпис о оснивању цркве св. Марије у Будви из* 840. *године*

Поред тога, специфичне посљедице хришћанизације за територију дукљанске државе јесу то што више вјерске прилике нису представљале раздор између словенског паганског села у унутрашњости и хришћанских романских градова на приморју, те је веза између унутрашњости и цијелог медитеранског подручја преко приморских градова постала могућа и проширила се.

Поставља се питање хронологије покрштавања Срба и развојне линије хришћанизације [81]

[81] J. Kovačević, *Aperçue historique et archéologique sur le rôle des villes du littoral du Sud adriatique dans la christinisation des Slaves du Sud,* Acta Arch. Hung. XVII, 1965, 65—71.

Према *De administrando imperio*, покрштавање Срба имало је три фазе:

1. За владе цара Ираклија (610—641) покрштен је анонимни архонт који је довео Србе на Балкан. Покрштење су извршили свештеници из Рима.

2. За владе цара Василија I (867—886). Цар писац приписује неспособностима Михајла II неуспјехе византијске државне и вјерске политике, у које убраја и чињеницу да је већина Срба остала некрштена и да су се покрштени поново вратили паганству. Пошто је стигло посланство Срба и Хрвата на цариградски двор и молило да буду покрштени, они су поново крштени преко царских делегата и грчких свештеника.

3. За владе Василија I, пошто је већина Срба била покрштена, крштени су и Пагани (Неретљани), који су у својим неприступачним планинама најдуже остали одбојни према новој вјери. И они су, пошто су послали једно посланство цару Василију тражећи да буду покрштени, примили хришћанство преко царских делегата и грчких свештеника.

Хришћанство у VII вијеку међу Јужним Словенима сигурно није ухватило дубљег коријена. Константин Порфирогенит изричито тврди у *De administrando imperio* да „већина ових Словена не покрсти се, него дуго остадоше некрштени", а у *Vita Basilii* даје и разлог: „већина одступи од светог крштења да не би задржали никакав залог пријатељства и покорности према Ромејима". Сам цар каже да је покрштавање Срба и Хрвата било синхроно са јачањем односно слабљењем византијске власти на јадранској обали и Балкану уопште. Његова мисао је јасна: византијска власт је једнака хришћанству, слабљење византијске власти води ка паганству. Увијек спреман да негира улогу аморијске династије, Константин Порфирогенит ставља распад византијске власти на Јадрану у вријеме владавине аморијских царева.

Сличне фазе покрштавања Срба и Хрвата могу се запазити и у *Барском родослову*. Писац *Барског родослова* је средином XII вијека, када је писао своје дјело, имао неку мутну представу како је текла хришћанизација и то он исказује оцјењујући поједине легендарне владаре према њиховом односу са хришћанима. Сенулад „је чинио многе неправде и прогоне над хришћанима, који су живјели у приморским градовима"; Селимир „иако паган и варвар. . . све је хришћане волио и никако их није прогонио"; Владин је ишао очевим трагом. По писцу *Барског родослова*, збило се за његове владе досељење Бугара на Балкан, што нам допушта да, само у интерној хронологији *Барског родослова*, одредимо владу Владина у осму деценију VII вијека. Писац *Барског родослова* наставља: „Ратимир је био непријатељ хришћанског имена од дјетињства, те поче преко мјере да прогони хришћане и желио је да избрише њихово име из своје земље и краљевине"; за владе „четири лоша владара" („quator iniqui reges") хришћани су стално били прогоњени; Светимир (Звонимир) је био престао да прогони хри-

шћане и за његове владе описује писац *Барског родослова* акцију Константина Ћирила, што нам дозвољава да датирамо његову владу (опет само у оквиру интерне хронологије *Барског родослова*) у седму деценију IX вијека. У глави IX, за владе легендарног краља Светопелека, описује се детаљно покрштавање. Писац *Барског родослова* наставља: Светолик, његов насљедник, „корачао је путем божјих заповијести", али зато Владислав „заборави на Господа Бога свога и одступи од пута својих отаца". Томислав пак није био као његов брат Светолик у односима са хришћанима. По *Барском родослову*, за његове владе дошло је до првих сукоба са Мађарима, а то су догађаји на почетку X вијека.

Осим Константина Порфирогенита и *Барског родослова*, о покрштењу Срба говори укратко и *Венецијанска хроника* Ђакона Јована. За владе дужда Јована око 830. године Пагани су послали једно посланство у Венецију за преговоре о миру. Под утицајем дужда Јована, неретљански посланик који је био паган пристао је да се покрсти. Харун б. Јахја у свом путопису описујући путовање од Цариграда, преко Солуна и Сплита, за Равену (овим путем је прошао између 880—890) наводи да је путовао кроз шумовите области Словена, као и да су ови Словени „према настојањима краља Basijusa" примили хришћанство. Лако се у арапском облику Basijus може препознати βαςίλεος, тј. цар Василије I (867—886).[82]

Индиректном анализом извора може се установити да је Рашка покрштена прије 874. године.[83] У рашкој династији Вишеславића само у шестој генерацији се јављају хришћанска имена: Стеван син Мутимиров и Петар син Гојников. По *De administrando imperio*, Петар је владао између 892. и 897. године и имао је најмање осамнаест година када је ступио на престо, те, према томе, морао је бити крштен око 874. год. Али се може и утврдити датум рођења кнеза Стевана. У *De administrando* се каже да су Стеван и његов брат Бран пратили бугарског кнеза Владимира (сина Михајла-Бориса) до границе послије бугарског пораза у рату око 860. године. Може се оквирно одредити датум рођења и крштења Стевановог, према томе 830—840. године. Јасно је да је Стеван био старији од свог брата од стрица Петра већ по томе што је Мутимир био најстарији, а Гојник најмлађи брат.

Могу се из горњег излагања извући неки хронолошки закључци. Јасно је да су сви подаци које пружа писац *Барског родослова* помућени легендарношћу његовог излагања историјских збивања, иако се може уочити да је и писац *Барског родослова* знао за више фаза покрштавања. Тако послије прогона под Сенуладом, Селимиром и Владином по *Барском родослову* писац говори о привременом миру између некрштених Словена и хришћана Романа. Ови добри односи између пагана и хришћана би одгова-

[82] Marquart, *Streifzuge*, 240 и д.

[83] Đ. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes*, Byzantion XXII, 1952. 253—256.

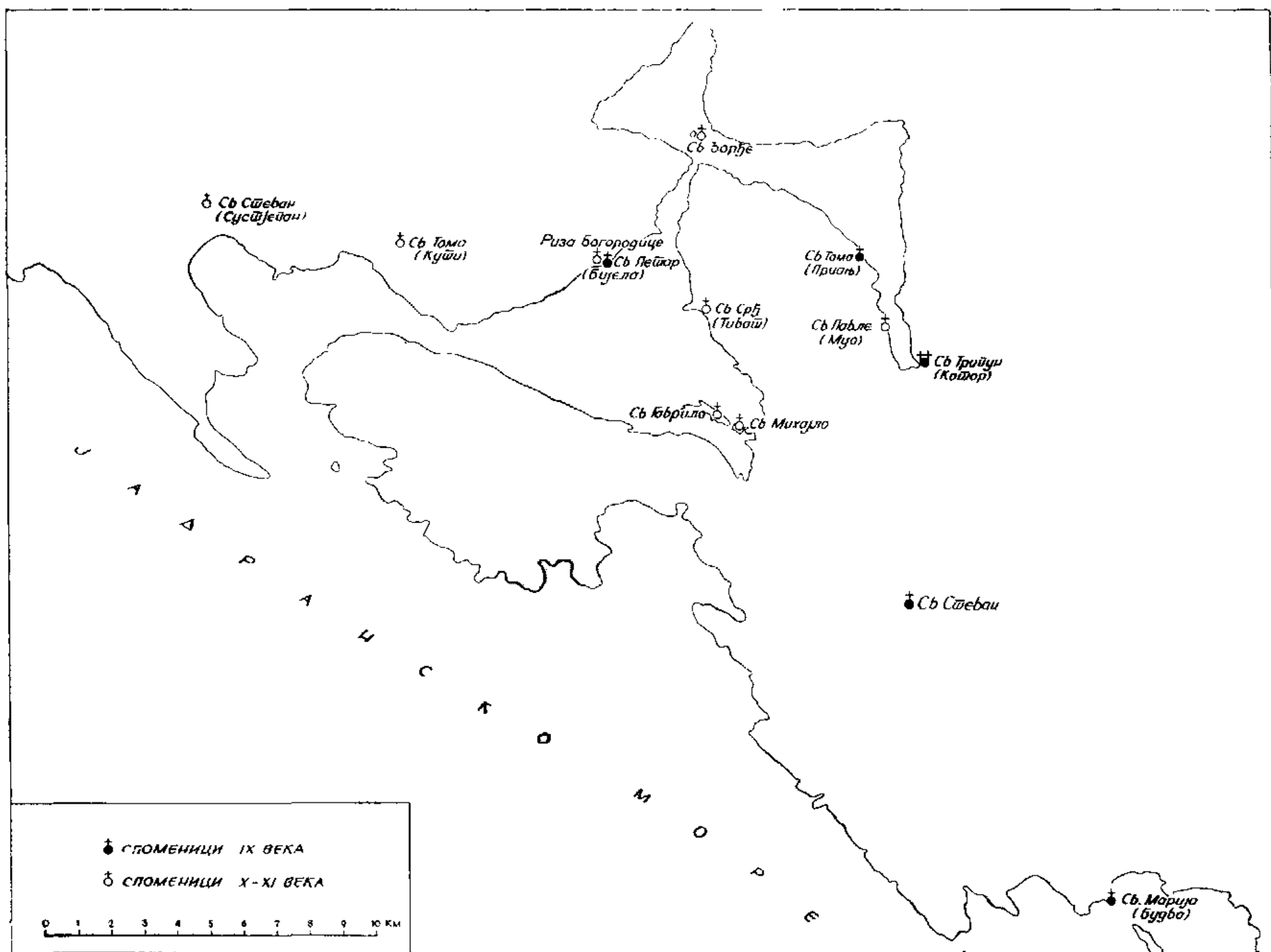

Ск. 48 — Преромачске црквене грађевине у Боки Которској

рали првој етапи хришћанизације Јужних Словена према *De administrando imperio*, за владе цара Ираклија (610—641). Видјели смо да су Неретљани (Пагани) спорадично примали хришћанство, као њихов посланик у Венецији око 830. год., и да се у рашкој династији хришћанска имена први пут јављају око 830—840. године. Паганство у Дукљи сигурно није било тврдокорније него код Неретљана и у Рашкој.

Према *Барском родослову*, послије примања хришћанства дошло је до паганске реакције. То би било отпадништво далматинских градова од византијске власти као и враћање приморских Словена паганству и непокорности према Цариграду, о којима говори Константин Порфирогенит, а приписује их неспособности Михајла II (820—829). Покрштавање које је организовао цар Василије I имало је циљ да сломије посљедњи отпор паганства међу Србима и Хрватима, и међу Неретљанима. Такво стање је затекао Харун б. Јахја када је 880—890. путовао од Солуна за Сплит, дуж јадранске обале.

За приморске области археолошки споменици могу да помогну да се утврди хронологија хришћанизације. Помоћу датираних најстаријих црквених споменика IX вијека на Јужном приморју можемо да утврдимо вријеме хришћанизације.[84]

По својим географским положајима цркве из прве половине IX вијека могу се подијелити у двије категорије:

1. Цркве по жупама

Повеља епископа Маја (Малона) из 1166. године помиње сем Св. Марију у Будви као бенедиктинске опатије још Св. Јована (у Албанији), Св. Срђа и Вакха на Бојани, Св. Михајла у Котору, Св. Петра у Бијелој и Св. Ђорђа на острвцету пред Перастом. Од свих ових цркава само је Св. Петар у Бијелој из IX вијека, али без икакве потврде да је од оснивања овдје била бенедиктинска опатија. Фрагменти пластике нађени у Св. Марији на Ратцу код Бара индицирају да се на истом мјесту гдје је доцније подигнута велика бенедиктинска опатија била у IX вијеку црква, али то не мора да

[84] Најстарије цркве у Дукљанској држави и Дубровнику су сљедеће:
1. У самом граду Дукљи црква св. Марије у којој је био сахрањен краљ Светопелек и крунисан његов син Светолик, према Барском родослову. Црква је највјероватније из почетка IX века. 2. Катедрална црква св. Трипуна у Котору, подигнута 809. год. 3. Црква св. Петра у Бијелој, подигнута између 797. и 809. год. 4. Црква испод велике катедрале код Улцињске капије, подигнута 813—820. год. 5. Црква св. Стевана у Врановићима у Грбљу са почетка IX вијека. 6. Црква св. Томе у Прчању из IX вијека. 7. Црква св. Стевана у Дубровнику (Пустијерна) из 815. год. 8. Црква св. Ивана на Лопуду (старије здање), почетак IX вијека. 9. Црква св. Јурја у Јањини на Пељешцу, почетак IX вијека. 10. Можда црква која је била на мјесту епископске цркве из доба Немањића на Превлаци код Тивта, IX вијек (?). 11. Најмлађа црква из IX вијека јесте црква св. Марије у Будви из 840. године. За датирање појединих црквених грађевина в. поглавља о архитектури.

значи да је већ у IX вијеку постојала и опатија. Тако све цркве које се налазе ван градских зидина у жупама а које су биле касније уклопљене у опатије, у доба њиховог подизања највјероватније да су биле само парохијалне цркве жупа или цркве неких других плодних области око романских градова. Тако црква св. Марије на Ратцу највјероватније да је била црква једног дијела Барског поља („planitia antibarensis civitatis“). Велика жупа Грбаљ имала је од прве половине IX вијека своју цркву св. Стевана у Врановићима. Острва дубровачког архипелага (Лопуд, Шипан, Колочеп) у економском погледу одговарају жупама. Црква св. Ивана на Лопуду била је од првих деценија IX вијека централна црква острва. Стонска жупа на Пељешцу се дијелила на три поља — Стонско, Црно и Поповско поље. За Поповско поље парохијална црква била је на почетку IX вијека црква св. Јурја у Јањини.

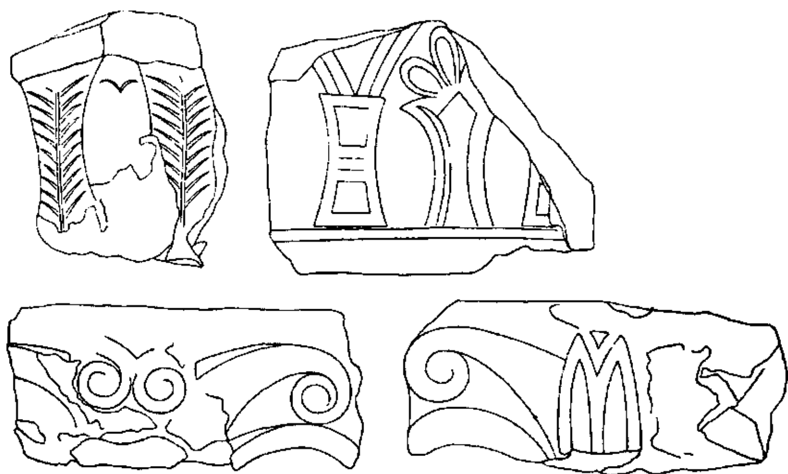

Ск. 49 — Скулптура са цркве св. Стевана у Врановићима у Грбљу

У околини Котора може се пратити процес развоја хришћанства међу словенским становништвом (ск. 48). Између 797. године и друге деценије IX вијека акцију је предводио епископ Јован, и за његовог епископовања била је подигнута црква св. Петра у Бијелој (ск. 38), вјероватно да служи за покрштавање жупе Драчевице. За његовог епископата или за његових непосредних насљедника биле су подигнуте цркве у околини Котора, као Св. Тома у Прчању (ск. 62) и Св. Стеван у Врановићима у Грбљу (ск. 49). Ослањајући се на богате грађане — Романе у Котору, црква је организовала акцију дужег трајања. Организација култа св. Трипуна служила је у сврху хришћанизације. Тако Андреаци, када је отку-

пио мошти св. Трипуна, подигао је цркву истом свецу, а црква у Котору је организовала култ св. Трипуна који је био познат до Цариграда. Константин Порфирогенит наводи да мошти св. Трипуна могу да излијече сваку болест, а нарочито плућне болести. Интересантно је напоменути да донатор цркве св. Стевана у Врановићима Hurogus има турско (аварско) име, док његова жена Дана словенско (ск. 56).

Средиште хришћанизације елафитских острва (Лопуд, Шипан, Колочеп) и Пељешца био је сигурно сам Дубровник. Ктитори цркава имају хришћанска имена као Петар и Спиридон, али облик имена посљедњег, Spirido, јесте латинска форма грчког Спиридон. Црква у Улцињу, која је основана 813—820. године, имала је за ктиторку Гузму (Gusma) (ск. 54 и сл. 61). чије име је словенски облик од латинског Cosma. Према овим подацима, може се примијетити да се хришћанизација у жупама ослањала на несловенски живаљ који је изгледа, нагло, економски ојачао, кад је могао да узме на себе улогу протектора покрштавања и пропаганде коју је црква водила из романских градова. Није познато ниједно име ктитора цркве словенског поријекла.

2. Градске цркве

Да би хришћанство успјело да се устали по жупама, требало је поставити на стабилне основе црквену организацију у самим романским градовима. Хришћанска црквена организација распала се под ударцима Авара почетком VII вијека. У појединим градовима који нису били уништени хришћани су се одржали, али чврсте црквене организације није било. По *Барском родослову* легендарни краљ Светопелек наредио је хришћанима „који су говорили латинским језиком, да се сваки врати у свој крај и да обнове градове и насеља (civitates et loca) које су некад били разорили пагани", а тада су „цркве које су биле срушене и остале оскрнављене, поново подигнуте и посвећене".

Према данашњем стању археолошких истраживања, најстарије цркве IX вијека по приморским градовима Јужног Приморја су: црква у Улцињу, Св. Трипун и Св. Петар на Шурању у Котору, Св. Марија у Будви, св. Стеван у Дубровнику и можда Св. Михајло у Стону. Црква св. Трипуна у Котору била је епископална црква од свог оснивања, црква св. Стевана у Дубровнику, са својим чувеним реликвијаром, представљала је главну цркву града прије него што су Дубровчани узели за патрона св. Влаха. Повеља из 1166. године которског епископа Маја Св. Трипуну у Котору наводи листу бенедиктинских опатија и међу њима опатију св. Марије у Будви, али донаторски натпис из 840. године не даје нам за право да сматрамо да је црква св. Марије од оснивања бенедиктинска опатија.

Изградња ових цркава по жупама и градовима је мањи дио грађевинске активности у подизању црквених грађевина прве половине IX вијека. Основни услов за ову активност је ако не потпуна хришћанизација ових области, оно бар толерантни односи између Срба пагана и Романа хришћана. За неке црквене грађевине ријечи писца *Барског родослова* о црквама које су остале у рушевинама и почеле поново да се дижу („ecclesiae quae destructae erant et violatae manebant, reaedificatae et consacratae sunt") могу се археолошки документовати. На примјер, у цркви св. Петра у Бијелој чувају се пиластри из V—VI вијека (сл. 48.), а ископавања су потврдила старију црквену грађевину (можда базилика?) из V—VI вијека која је била обновљена између 797. и око 809. године. Током ископавања цркве св. Стевана у Дубровнику нађен је на истом мјесту један капител из VI вијека и који је највјероватније припадао цркви коју су пагани уништили и која је 815. године била замијењена црквом св. Стевана. Приликом најновијих ископавања на мјесту гдје се налазила црква св. Марије у Дукљи, испод темеља цркве, нађени су остаци базилике (ск. 20). Ако прихватимо да је црква св. Марије подигнута почетком IX вијека, можемо да закључимо да је и она замијенила старију, пресловенску цркву. Етапе подизања цркве св. Ивана на Лопуду су такође потврда овој тези. У зидове цркве узидано је накнадно неколико камених фрагмената из V—VI вијека, а недалеко од цркве у једној гробници са почетка IX вијека били су употријебљени пиластри из V—VI вијека са ове првобитне цркве.

Етапе процеса хришћанизације на Западу у каролиншко епохи добро су познате. У питању је одређени систем који се понавља свуда гдје су мисионари били активни: избор шефа мисије међу монасима познатим по свом монашком животу, патрон акције је или владар или епископ, вођа мисије бира себи сарадника, оснивање манастира, организација манастирске економије, обилазак околине и пропагирање вјере, рушење паганских храмова, оснивање филијала итд. Историјски извори не говоре о овако спровођеној хришћанизацији код Јужних Словена. Константин Порфирогенит нас обавјештава да је прва етапа покрштавања била спроведена од стране свештеника из Рима а друга, за владе Василија I, преко царских делегата и грчких свештеника. У оба случаја хришћанизација је приказана као акција кратког трајања и изведена из удаљених центара. Мотив је увијек захтјев Словена да буду покрштени. Важно је да Порфирогенит изричито каже да су Пагани остали најупорнији у својим неприступачним планинама и да су и они послали делегацију цару да траже покрштавање. *Барски родослов* нам даје слику покрштавања гледану из унутрашње перспективе земље. Процес је дужи и прва етапа је нека врста толеранције између пагана и хришћана, која чини неку врсту увода у хришћанизацију. Покрштавање краља и народа се одиграва на сабору, у присуству царских изасланика и папских делегата. Ниједан извор не говори о дјеловању неког мисионарског реда. Бенедиктинци и

базилијанци, који су први организовали монашки живот на Јадрану, нису се по превасходству бавили мисионарским радом. Бенедиктинци су организовали своје опатије већ када је хришћанство било ухватило дубоког коријена. Тако, на примјер, кнез Деса, да би могао да доведе бенедиктанце на Мљет, морао је повељом да им гарантује да могу на миру да раде своју земљу и да неће бити узнемиравани од Словена.

ИСТОРИЈА ПОЈЕДИНИХ ОБЛАСТИ

Захумље до X вијека

Србе који су се доселили из области између Висле и Варте под вођством рода Вишевића Константин Порфирогенит назива

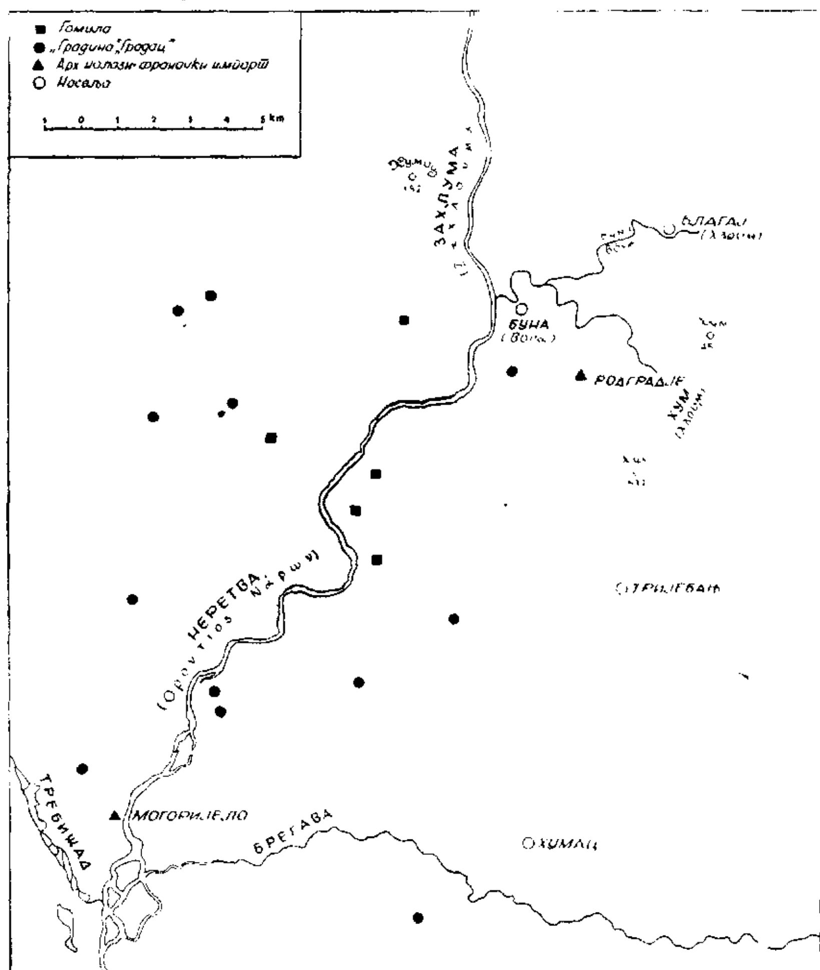

Ск. 50 — Захумље у IX вијеку

базилијанци, који су први организовали монашки живот на Јадрану, нису се по превасходству бавили мисионарским радом. Бенедиктинци су организовали своје опатије већ када је хришћанство било ухватило дубоког коријена. Тако, на примјер, кнез Деса, да би могао да доведе бенедиктанце на Мљет, морао је повељом да им гарантује да могу на миру да раде своју земљу и да неће бити узнемиравани од Словена.

ИСТОРИЈА ПОЈЕДИНИХ ОБЛАСТИ

Захумље до X вијека

Србе који су се доселили из области између Висле и Варте под вођством рода Вишевића Константин Порфирогенит назива

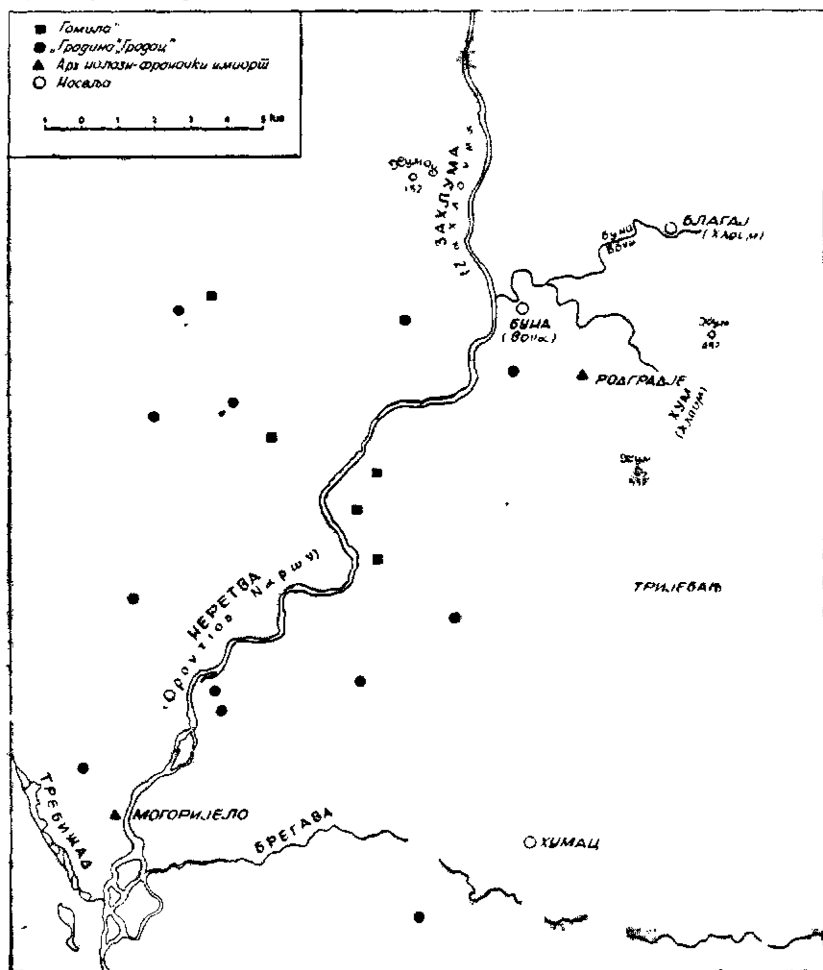

Ск. 50 — Захумље у IX вијеку

Захумљани, по „планини која се зове Хум (Χλοῦμος)“ . . . јер је у овој земљи велико брдо на коме су два града Бона и Хум, а иза тога пролази ријека названа Бона, и „населили су се на ријеци названој Захлума (Ζαχλοῦμα)“. Ријека Бона је данашња Буна, лијева притока Неретве, а град Бона село Буна на истоименој ријеци или старије име за Благај. Јужно од лијеве обале Буне и њене притоке Бунице постоје два виса са именом Хум. Према томе, ријека Захлума (иза Хума) биће највјероватније горњи ток Неретве, од ушћа Буне (ск. 50).

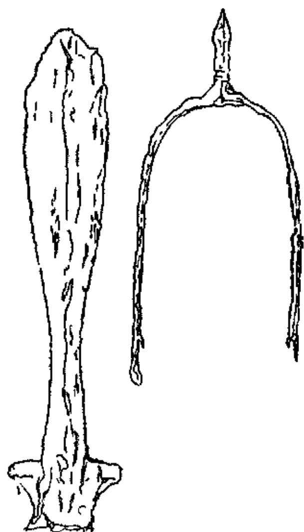

Ск. 51 — Примјери феаначког импорта у Захумљу

Археолошки подаци о стабилизацији рода Вишевића у овој области могу се наслутити на локалитетима Могоријело и Црквине у Нерезима, све близу ушћа Требижата у Неретву. Светилишта предхришћанске епохе која су била повезана са градовима Хумом и Боном највјероватније су се налазила у селу Тријебњу и у долини Требижата. У старохришћанској базилици у Црквинама код Нереза нађено је доста фрагмената словенске керамике која се може хипотетично класификовати у два периода: ранији — до око 650. године и каснији — од око 650. до почетка IX вијека.[85] Ако прихватимо овакву класификацију керамике, у Црквинама би се налазили најстарији археолошки трагови насељавања Захумљана. У Могоријелу на Неретви постоје остаци импозантне просторне касноантичке зграде чија намјена није сигурна (кастел или привредно добро) са двјема црквама. Здање је правоугаоног облика са стамбеним просторијама унутра и јаким одбрамбеним зидом са четвртастим кулама. На источном углу према Неретви четвртаста кула је замијењена округлом, вјероватно као резултат каснијег преграђивања. У овој кули, као и у сусједним стамбеним просторијама, нађено је доста фрагмената словенске керамике и два цијела суда рађена слободном руком, као и дијелови појасне гарнитуре ранокаролиншке производње сјеверно од Алпа (тзв. инсуларни стил) са краја VIII и почетка IX вијека (ск. 46) доспјели преко Фурландије, Истре и далматинске Хрватске, послије франачког освајања Истре од Византије крајем VIII вијека.[86] Појава овако луксузног франачког увоза око 800. године у Могоријелу

[85] D. Sergejevski, *Bazilika u Nerezima i Deču*, Glasnik ZMS XIV, 1956, 163—166; P. Anđelić, *Slavenska keramika iz Crkvina i u Nerezima kod Čapljine*, Glasnik ZMS XIV, 1956, 175—177.

[86] J. Werner, н. д., 242—247.

ријелу указује да се овдје ради о упоришту једног снажнијег рода који је био на путу да се феудализира, највјероватније рода Вишевића, који су се били до те мјере обогатили да су могли да набављају луксузне производе далеких сјеверних златарских радионица. Њихово упориште било је у источном дијелу касноантичког здања у Могоријелу, који су они користили и на њему вршили можда и поправке. Из Могоријела потиче такође и један мач каролиншке производње IX—X вијека, као и двије мамузе франачког импорта IX вијека. На два километра јужно од града Боне, на локалитету који се сада назива Подграђе, такође је нађена једна франачка мамуза IX вијека. У нешто широј области, у жупи Росток, са локалитета Црвени грм потиче још једна мамуза франачког увоза IX вијека[87] (ск. 51 и 52).

Константин Порфирогенит назива захумског кнеза Михајла сином Вишетиним (Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Βουσεβούτζη). Како се кнез Михајло јавља већ на власти 912. године, његов отац Вишета вјероватно да је живио у другој половини IX вијека. О њему, сем имена, ништа се не зна.

Михајло Вишевић се први пут помиње 912. године. Те године је Петар, син дужда Урза Партиципијака (каснији дужд Петар Баодарије), био послан на двор цара Лава у Цариград, гдје је добио високу византијску титулу протоспатара и био дариван многим поклонима. При повратку је био на превару ухваћен и заробљен, јер је био присталица византијске политике. Кнез Михајло је заробљеног Петра предао цару Симеону. Касније га је једно млетачко посланство под вођством опата Доминика избавило из ропства. Михајло Вишевић се и 917. године држао бугарске оријентације у својој спољној политици. За вријеме битке код Анхијала 917. године стратег Драча протоспатар Лав Равдух водио је једно византијско посланство у Паганију на преговоре са српским кнезом Петром. Из излагања Константина Порфирогенита се види да је Михајло још тада био наклоњен Бугарској. „Љубоморан на ово — каже Порфирогенит — Михајло, архонт Захумља, пријави Симеону, архонту Бугара, да цар Ромеја подмићује архонта Петра да се повеже са Турцима (Мађарима) и зарати са Бугарском." То је довело до освајања Србије од стране Симеона и пада кнеза Петра.

Посредовање папе Лава VI за мир између Бугара и Византије било је условљено одрицањем јурисдикције цариградског патријарха над црквом по јадранским градовима. Папство је очигледно тежило да преко обновљене салонитанске архиепископије у Сплиту чвршће завлада далматинском црквом, што је довело до отпора далматинских епископа, нинске (хрватске) цркве и њеног епископа Гргура. Због тога је 924. године краљ Томислав са сплитским архиепископом Јованом, задарским епископом Формином и другим

[87] N. Miletić, *Nakit i oružje IX—XII v. u nekropolama Bosne i Hercegovine*, Glasnik ZMS XVIII, 1963, 157—160.

клером тражио интервенцију папе Јована X и сазивање синодалног сабора у Сплиту. Папски легати епископ анконски Јован и пенестрински Лав носили су са собом писма упућена краљу Томиславу и кнезу Михајлу Вишевићу. Папа назива Михајла кнезом („Michaele in suis finibus presidente duce“ и „Michaele exellentissimo duce Chulmorum“). Познато је да се на синоду у Сплиту 925. године водила одлучујућа борба против народног језика у црквеној служби, али се из одлука сабора види да се овај проблем као горући постављао у Хрватској, а много је мање вјероватно да је он

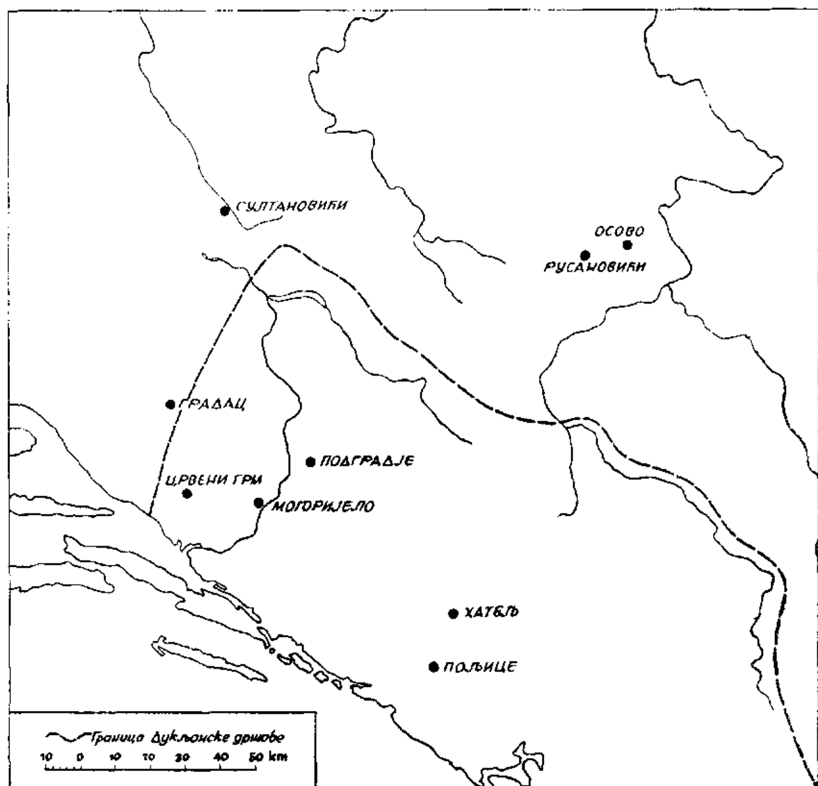

Ск. 52 — Локалитети са франачким импортом IX—XII вијека

био акутан и у Захумљу. Чињеница да су краљ Томислав, као византијски савезник, и кнез Михајло, као бугарски, рјешавали заједнички одређене унутрашњополитичке проблеме, не мора да доведе у сумњу аутентичност одлука сплитског синода. Кнез Михајло и Захумље били су више заинтересовани рјешавањем односа између дубровачке и которске цркве, о чему се расправљало у Сплиту. Трећи канон одлука сабора рјешава ово питање на сљедећи начин: пошто се зна да дубровачка и которска црква имају

заједничку бискупију, њихову јурисдиктичку област треба подијелити на два једнака дијела, тако да када један епископ умре, други има да води бригу о цијелој дијецези док не буде рукоположен нови епископ.

Михајло Вишевић био је још увијек 926. године савезник Бугара. У јулу он предузима пљачкашки поход на јужноиталијански град Сипонт, тада у византијским рукама. Јужноиталијански анали (Annales Barenses, Annales Beneventani, Lupus protospathari Chronicon) биљеже да је 10. јула 926. словенски краљ Михајло заузео Сипонт („comprendit Michael rex Sclavorum civitatem Sipontum“). Јужноиталијански град Сипонт, чије се рушевине виде крај опатије св. Марије de Siponto код Манфредоније, био је од средине VII вијека изложен нападима далматинских Словена, као 642. године.

Послије смрти бугарског цара Симеона (893—927) кнез Михајло мијења оријентацију своје спољне политике и прелази на страну Византије. Том приликом он добија од цариградског двора титуле антипата (проконзула) и патриција. Из података које је забиљежио Константин Порфирогенит, да Дубровник плаћа за винограде кнезовима Захумља и Травуније по тридесет шест номизма, зна се да се власт захумске династије Вишевића протезала до градских зидина Дубровника. Кнез Михајло је владао Стоном и сусједним Ошљем, који као τὸ Ἰοσλή помиње Константин Порфирогенит. У Ошљу се налазе рушевине осмолисне цркве које би могле бити из ове епохе, а изнад Ошља рушевине неког града за који се данас говори да су двори кнеза Михајла.

Послије 927. године центар захумске државе се помјера из области Могоријело—Чапљина—Благај у Стон. Основне податке о овом помјерању даје новопронађени натпис са градских врата стонске тврђаве на брду Горици (ск. 53). Према нашем читању, садржај натписа би био: „Ја, Михајло снажно смирујем и владам над свим римским градовима“.[88] (... MIHAELVS FORTITER SVPER REGO PACIFICO C/I/V/ITATES/ OM/NE/S ROMANOOS... а да би било јасније, са једном инверзијом: Mihaelus fortiter rego, pacifico super civitates omnes Romanos).

Учествовање кнеза Михајла на сплитском сабору, гдје се одлучивало и о разграничењу јурисдикције которске и дубровачке цркве, указује на интересовање Вишевића за проблеме јужнодалматинских градова.

Травунија са Конавлима и Дукља до X вијека

По *De administrando imperio* Константина Порфирогенита (глава 34), Травунија и Конавли чине исту област. *Барски родослов* такође наводи да су Конавли само једна од жупа Травуније. Насупрот томе, у *Књизи о церемонијама (De ceremoniis)* Кон-

[88] Ковачевић, *Маргиналије* II, 116 и д.

Ск. 53 — Натпис о подизању града Стона из 927. године

стантина Порфирогенита, у адресару страним владарима међу јужнословенским владарима посебно се издвајају кнежеви Травуније и Конавала. Њима су се византијски цареви обраћали наредбама (κέλευσις), као и владарима Хрвата, Срба, Захумљана, Дукљана и Морављана, а према њима се византијски цареви називају господарима (δεσποτῶν). Из овог се да закључити да су ови кнезови према византијском схватању сматрани подложним Византији и били на најнижим ступњевима византијске владарске љествице на чијем врху је стајао византијски цар, јер постоје извјесне диференцијације у форми писама византијских царева, на примјер када пишу владарима Мађара, Руса или Печенега. Њима се византијска царска канцеларија обраћа писмом (γράμματα), а цар се не назива господарем, већ βασιλεὺς Ῥωμαίων.[89]

По *De administrando* Травуњани и Конављани воде поријекло од некрштених Срба још из времена онога кнеза који је Србе за владе цара Ираклија довео на Балкан. Српски владар Властимир је удао своју кћер за травунијског жупана Крајину (Κραΐνας), сина Белоја (Βελάης), а овај је имао сина Хвалимира (Φαλιμέρης) и унука Чучимира (Τζουτζήμερις). Ако ове вијести комбинујемо са подацима из 32 главе. *De administrando imperio* (о Србима), може се установити генеалошки и хронолошки однос међу српском и травунијском династијом. Наиме, обје династије потичу од оног српског непознатог архонта из времена цара Ираклија који је довео Србе на Балкан из прапостојбине. Рашки владар Властимир био би савременик Белојев јер је удао своју кћер за Белојевог сина Крајину. И писац *Барског родослова* зна за ову родбинску везу између рашке и травунијске династије. По њему, непознати рашки жупан имао је два сина (Плено, Радиград) и једну кћер (Прехвалу) која је била удата за Прелимира, по *Барском родослову* сина краља Павлимира Беле. Такође се примјећује сличност имена

[89] В. коментар у *Византиским изворима* II, 78.

травунијских владара у *De administrando imperio* и у *Барском родослову:* Tugemirus — Τζουτζήμερις, Chvalimirus — Φαλιμέρης и Bello — Βελάης. Име првог травунијског владара Βελάης доноси Константин Порфирогенит у генитивној форми Βελάη, те би се по латинском наставку, могло протумачити да је ово име преузео из неког латинског извора о Травунији. Травунијски владар Белоје може се препознати у надимку легендарног краља Павлимира из *Барског родослова* — Bello. Из излагања писца *Барског родослова* — који арабљански упад у Јадран из 866. године ставља на почетак владе Павлимира Беле, а сукоб са Мађарима (почетак X вијека) на крај његове владе — може се одредити хронологија владе Павлимира Беле од око 860. године до почетка X вијека. Ако је он идентичан са Белојем кога спомиње Константин Порфирогенит, а који је у Травунији савременик кнеза Властимира у Рашкој, хронологија владе Властимирове била би мјеродавна за апроксимативну хронологију владе Павлимира — Беле, односно Белоја. Једини, пак, хронолошки ослонац за владу Властимирову је рат са бугарским каном Пресијемом, који се помиње само код Константина Порфирогенита у вези са ратом против Властимира. Највјероватније је да у Бугарској између 827. и 852. године владају два кана Маламир и Пресијам, и то Пресијам да ступа касније на власт, 836. године, уколико Маламир и Пресијам нису иста личност са два имена.[90]

Много је важнији податак који доноси Константин Порфирогенит о односима Рашке и Травуније. Наиме, пошто је удао своју кћер за Крајину, Властимир је Крајину именовао за архонта Травуније и тиме Травунију довео у зависан положај према Рашкој, тако да су потомци Крајине, Хвалимир и Чучимир, остали увијек подложни рашким владарима. Сасвим другу слику о односима Рашке према Травунији даје писац *Барског родослова* истичући превласт Травуније над Рашком. Али треба истаћи да се главе XXVIII—XXX *Барског родослова* односе углавном на Травунију и Травунија постаје центар збивања у излагању писца *Барског родослова*. Зато се са правом претпоставља да се писац *Барског родослова* служио нама непознатим *Травунијским родословом*, из кога је ове дијелове уносио у своје дјело, и овај родослов је био сигурно пристрасан и наклоњен травунијској владарској династији. Писац *Барског родослова* наставља излагање тиме што се једино рашки жупан Љутимир успротивио власти Павлимира-Беле, и одлучна се битка била на Лиму, а Љутимир је погинуо на Ибру. Због те побједе римски пратиоци Павлимира-Беле подигли су цркву св. Петра на мјесту Топлица (Caldana), а краљ утврђење које се по њему назвало Бело. У цркви св. Петра установљена је бискупија. Топономастички подаци из околине Новог Пазара, гдје се налази црква св. Петра, говоре да је ова легенда у *Барском родослову* доста добро географски одређена. Топлица је превод од латинског Caldana (љековити извор код Новог Пазара). У близини се налази топоним Подбјеле, што од-

[90] *Исто*, 51.

говара имену подграђа неког града који се називао Бело. Исто тако архитектура ротонде св. Петра код Новог Пазара одговара градитељским облицима сакралне архитектуре IX вијека.

Сљедећи догађај за владе Павлимира-Беле који је описан у *Барском родослову* односи се на сукобе са Мађарима и „Сремцима" у Сријему („in partibus Sremi)". Одлучна битка се била на пољу Bellina, данашње Бијељине у Босанској посавини, гдје су Мађари

1. По *De administrando imperio:*

генерација	РАШКА	ТРАВУНИЈА
1.	Српски непознати архонт из доба Ираклија	
2.	Непознати архонт	
3.	Непознати архонт	
4.	Вишеслав	?
5.	Радослав	?
6.	Просигој	?
7.	Властимир	Белоје
8.	Мутимир, Стројимир, Гојник и кћи н. н. удата за *Крајину*	*Крајина*
9.	Прибислав, Клонимир, Петар	Хвалимир
10.	Бран, Стеван, Захарије, Павле, Часлав	Чучимир

2. По *Барском родослову*.

генерација	РАШКА	ТРАВУНИЈА
1.	Тихомил	Радослав
2.	Љутомир	Петрислав
3.	н. н. жупан	Павлимир-Бело
4.	н. н. жупан	Тишемир
5.	Плено, Радиград, Прехвала удата за *Предимира*	*Предимир*, Крешимир
6.	—	Хвалимир, Болеслав, Драгослав, Свевлад, Силвестар, Стјепан, Легец
7.	—	Тугемир, 7 синова Легеца
8.	—	Хвалимир
9.	—	Петрислав, Драгимир, Мирослав

Однос рашке и травунијске династије

побијеђени и изнуђен је мир. Услови мира су били да Мађари не прелазе ријеку Саву, као ни да краљеви људи не прелазе на другу страну. Ова прича може да буде одјек неких пограничних сукоба са Мађарима на Сави почетком X вијека.

По писцу *Барског родослова*, травунијска династија Павлимира-Беле је у сукобу са Рашком, Босном и Дукљом, а у савезу са Хрватском. Од Тишемира оцијепили су се банови и рашки жупан Тихомил, те су само Травунија и околина Дубровника (Lausio) биле уз удовицу и престолонасљедника. Тада је, по

Барском родослову у Бијелој Хрватској владао бан Чудомир, који је дао Тишемиру своју кћер за жену, а овај са њом имао два сина, Предимира и Крешимира. Крешимир је био на двору Бијеле Хрватске и оданде је, заједно са баном Чудомиром, напао на Босну, пустошио Ускопље, Луку и Пливу и протјерао босанског бана у Мађарску. Краљ Тишемир са сином Предимиром води рат против анонимног бана у Дукљи (Prevalitana, Craotia Rubea); у овом рату је Тишемирпогинуо, а Предимир заузео цијелу област. Хронолошки ослонац за датирање ових описаних догађаја помоћу којег се може утврдити вријеме прије кога се они нијесу могли збити налази се у глави XXX *Барског родослова*, у којој се каже да је у то вријеме, тј. 969. године умро бугарски цар Петар, те се, према томе, ови догађаји односе на прву половину X вијека. Какво је историјско језгро ових описа, тешко је утврдити, али су они сигурно одјек борби између Травуније, Дукље и Рашке о превласт у првој половини X вијека.

О Дукљи у IX вијеку веома мало се зна. Вијести Константина Порфирогенита су сасвим уопштене и без детаља. Један оловни печат са натписом на грчком даје податке о Петру, архонту Дукље. (Текст печата гласи: Πέτρου ἄρχοντος Διόκλιας). По палеографским особинама сматра се да је овај печат из IX вијека, али се о дукљанском владару Петру не зна ништа.[91] Као што смо видјели у излагању о Травунији, изгледа да је Дукља на почетку X вијека пала под травунијску доминацију.

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У IX ВИЈЕКУ

Почеци писмености и књижевности

Први елементи писмености у дукљанској држави потичу са почетка IX вијека. У питању је неколико латинских донаторских и надгробних натписа чији текстови немају веће литерарне вриједности. Најважнија су четири натписа: 1) донаторски натпис ктиторке Гузме са цифорија из Улциња из 813—820. године, 2) надгробни натпис Андреација и жене му Марије са саркофага из Св. Трипуна у Котору, непосредно послије 809. године, 3) донаторски натпис са цркве св. Стевана у Врановићима у Грбљу коју су подигли донатори Хурогус и Дана на почетку IX вијека и 4) натпис на цифорију из Св. Трипуна у Котору из 809. године.[92] Текстови наведених натписа су сљедећи:

1. први дио: ...I SALVATORI NOSTRI IhV XP CONIVGE MEA GVSMV; PRO REMEDIO ANI... (сл. 54)
   други дио: ... SVB TEMPORIBVS DOMINI NOSTRI PIS PERPETvO AVGVSTI DN LEO ET DN CONSTAN...
2. IMN (in nomine) DNI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE MEA MARIA EDIFICAVIMVS ARCA ISTA ET REQVIIMVS IN IPSA+

[91] Јиречек, *Историја Срба* I, 70.
[92] Ковачевић, *Епиграфски споменици* II,

VOS OMNES QVI LEGITIS ROGATIS DS PRO NOS PECATORIS (ск. 55.)

3. INM DNI ET SALVATORI NOS(t)RI IhS XPI EGO HUROGUS ET DANA CONIUGE MEA . .....SCI STEFANI PRO REMEDI(a)M ANIME NOSTRE AD ONOREM SCI AM(en), (ск. 56.).
4. ANDREE SCI AD ONOREM SOCIORVMQ MAIOREM+(сл. 53).[93]

Ск. 54 — Дјелови донаторског натписа улцињског циборија из 813—828. године са поменом донаторке Гузме

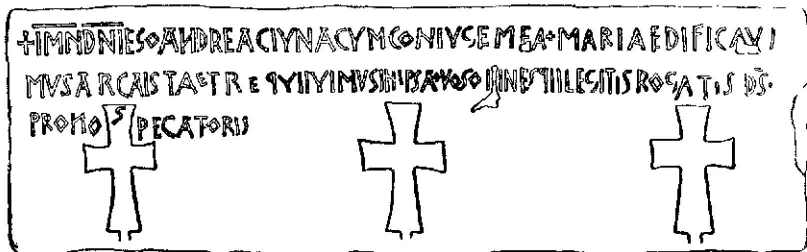

Ск. 55 — Надгробни натпис Андреација и жене му Марије са саркофага из цркве св. Трипуна у Котору — друга деценија IX вијека

[93] Преводи наведених натписа гласе:

1. први дио: „... господа нашег Исуса Христа, жена моја Гузма за спас душе...“

други дио: „... за владе господара наших вјечитих августа господина Лава и господина Константина ...“.

2. „У име Господа, ја Андреаци заједно са женом својом Маријом подигосмо ову гробницу и лежимо у њој. Сви ви који читате (овај натпис) молите Бога за нас грешнике.“

3. У име Господа и спаса нашег Исуса Христа, ја Хурог и жена моја Дана ... светом Стевану за спас душе у част светога, амен“.

4. У част св. Андрије и другова.....

Према својим морфолошким особинама, натписи из IX вијека дијеле се на три групе:[94]

I група

Општа карактеристика ове групе, као и рада клесарских радионица које су их израђивале, јесте слаб рад и употреба меког камена. Изузетак чини натпис на лопудском реликвијару, пунцираном у металу, који би у оквиру ове групе могао бити најстарији. Једна клесарска радионица била је активна у Котору прве двије деценије IX вијека. Њени производи су неколико натписа од којих је најзначајнији онај на саркофагу которског грађанина Андреација, а затим њему сасвим сличан донаторски натпис Хурога и Дане за цркву св. Стевана. (ск. 56) У овој которској радионици израђен је и

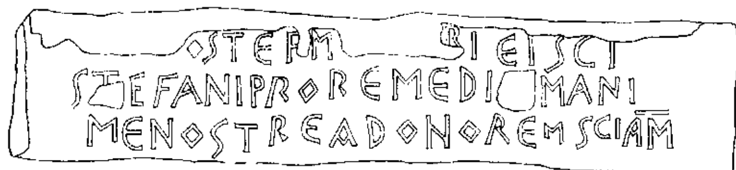

Ск. 56 — Донаторски натпис Хурога и Дане са цркве св. Стевана у Врановићима у Грбљу — почетак IX вијека

циборij цркве св. Трипуна из 809. године, гдје се на сапима лавова јавља натпис LEO истог дуктуса, као и један рељеф са св. Јованом Крститељем и св. Јаковом из Св. Трипуна. Сигнатура крај св. Јакова, IACOBVS, истог је диктуса (ск. 35). Посебну клесарску радионицу имао је Улцињ, из које потичу натписи са улцињског циборија из 813—820. године. У ову групу, иако се ближе радионица не може одредити, спадају и натписи: надгробни натпис Аузоније из Дукље, дародавни натпис неког Петра са цркве св. Јурја у Јањини на Пељешцу (ск. 57), дародавни натпис неког Спиродона са цркве св. Ивана на Лопуду (ск. 58), неки фрагменти натписа из Стона (ск. 59), итд. Сви ови натписи морфолошки чине јединствену цјелину са низом латинских натписа на Приморју

[94] Посебне расправе о развоју епиграфског писма IX—XI века на Јадранској обали нема; в. M. Barada, *Nadvratnik VII stoleca iz Kastel Šućurca*, Serta Hoffilleriana, 1940, 410 и д., V. Novak, *Lopudski relikvijar (Reliquiarium Elaphitenses)* Vjesnik za arh. i hist. dalm. LI, 1930—1034, 165, 196.

од Истре до Улциња, и сви они, углавном, не прелазе, као доњу хронолошку границу, прве двије деценије IX вијека. Најкарактеристичнија слова ове групе су G, O, R и S, а општа карактеристика неуједначеност, клесар се не држи хоризонталне линије, слова варирају у величини, лигатура и скраћеница има веома мало.

Ск. 57 — Донаторски натпис Петра са цркве св. Јурја у Јањини на Пељешцу — почетак IX вијека

Ск. 58 — Донаторски натпис Спиридона са цркве св. Ивана на Лопуду — почетак IX вијека

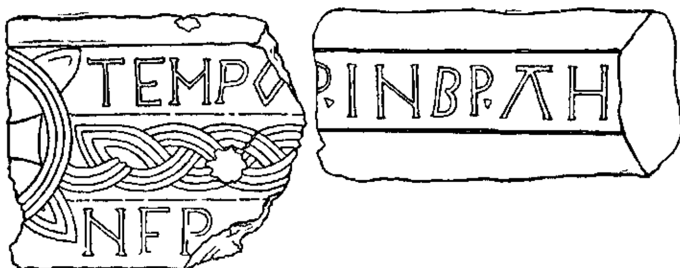

Ск. 59 — Натписи IX вијека из Стона

II група

Друга група латинских натписа по територији коју обухвата много је мања, као и по броју натписа. Полазну тачку за датирање

ове групе чине два натписа са поменом которског епископа Јована: натпис о оснивању Св. Трипуна у Котору 809. године (ск. 60) и са цркве св. Петра у Бијелој (ск. 38). Остали недатирани натписи ове групе такође су везани за Котор, те изгледа да су у Котору радиле паралелно двије клесарске радионице, које су његовале

Ск. 60 — Донаторски натпис о оснивању цркве св. Трипуна у Котору 809. године са поменом которског епископа Јована

Ск. 61 — Натпис узидан у готичку цркву св. Михајла у Котору

двије врсте начина писања натписа. Општа карактеристика друге групе је уједначеност, чак и идентична висина свих слова (6 cm), честа употреба бројних компликованих скраћеница и лигатура, клесање у тврђем камену и др. Поред наведених датираних натписа, овој групи припадају још један који је узидан у готичку цркву св. Михајла у Котору (ск. 61), и неколико фрагмената натписа откривених на Превлаци код Тивта.

Употреба двије или три врсте писама упоредо познат је културноисторијски феномен у палеографији, као на примјер у Далмацији употреба каролине и беневентане. Одмах упада у очи да се исти феномен да примијетити и у латинској епиграфици. Важан је општи дуктус каролине, који се може окарактерисати као израз склада, добрих пропорција кратких слова према дугима, уопште поједностављење форме према другим врстама писама које су биле тада у употреби са тенденцијом подражавања класичног писма. Прелом који је манифестован појавом каролине на западу Европе био је веома оштар и одражава се како у палеографији тако и у епиграфици. Тиме изумире старо предкаролинско епиграфско писмо. Питање које од двију група одговара овим општим

феноменима развоја писма је веома сложено, али се може назрети да је прва група ближа старијем предкаролинском диктусу, док је друга приближно проистекла из општих црта и настојања у каролини.

III група

Ова група је нешто млађа. Најстарији датиран представник ове групе је натпис о оснивању цркве св. Марије у Будви из 840. године(ск. 47). У развоју ова група сеже, са низом модификација, хронолошких и локалних, све до средине XI вијека.

*

Траг неких которских књижевних дјела из IX вијека сачувао се у тзв. Андреацијевој повељи цркви св. Трипуна из 809. године и у опису преноса моштију св. Трипуна. Оба текста сачувана су у много каснијим прерадама. Тзв. Андреацијева повеља има три дијела: 1) Прича о Теодори, 2) Пренос моштију св. Трипуна и 3) Андреацијев тестаменат.[95]

Прича о Теодори, Андреацијевој кћери, слједећег је садржаја: Андреаци са женом Маријом, сином Петром и кћерима Маријом и Теодором, подигао је цркву св. Марије. Једна кћер (Марија) се удала, а друга је учинила завјет дјевичанства са жељом да јој отац подигне у истој цркви „inclausuram", што је он и учинио. Судија који је столовао у Дукљи хтио је да је на силу отме. Када је то Теодора сазнала, одлучила је да је боље умријети него починити гријех. Прича се завршава тако што се каже да је Андреаци заштитио те ноћи своју кћер тиме што ју је одстранио од куће („et illa nocte pater eius excludit illam"). Склоп приче о Теодори спада у циклус житија о св. дјевицама, које на Западу имају у X вијеку одређену схему: увод, дјевојка се завјетује Христу на дјевичанство, тј. постаје „sponsa Christi". Она одбија владара који жели да се њоме ожени због њене љепоте. Родитељи врше притисак на дјевојку, али она остаје чврста у својој одлуци. Дјевојка бјежи у манастир, гдје служи за примјер и има визије. Кулминација радње се одиграва када се она повлачи у ћелију, гдје бива жива зазидана и гдје трпи искушења. Крај се састоји у предсказивању смрти и опису чуда на гробу.

Већина ових дјела на Западу настала је у X вијеку, а односе се на историјске личности VIII и IX вијека, што се подударa са временом када је живио Андреаци, крајем VIII и почетком IX вијека.

Легенда о преносу моштију св. Трипуна настала је врло вјероватно у истом добу. Она говори да су неки венецијански морепловци донијели мошти, да их је за двјеста римских солида и једну круну откупио Андреаци и завјетовао се да ће моштима подићи цркву. Већ на путу преноса моштију од лађе до Котора збило се и прво чудо. Помињање цијене у римским солидима и запис преписивача:

[95] J. Ковачевић, *На трагу најстарије књижевности Дукље и Јужног приморја,* Споменик САН CV, 1956, 93—97.

„hoc instrumentum fuit extractum ex originali scripto litteris antiquis" говори да је првобитни текст старији од XI вијека. Наиме, „litterae antiquae" је каролиншка минускула или беневентана, а у римским солидима су се одређивале вриједности до XI вијека.

Паралелно са почецима латинске књижевности постоје и подаци за постојање словенске књижевности и књижевних дјела. Те податке доноси писац *Барског родослова* у два маха: у Уводу и на крају главе IX. У Уводу се каже да је он превео „Књижицу о Готима", која се на словенском зове „Краљевство Словена", са словенског на латински језик („Libellum Gothorum quod latine Sclavorum dicitur regnum... ex sclavonica littera verterem in latinam"), а у глави IX за краља Светопелека каже да је увео многе добре законе и обичаје, „ а ко о томе хоће да зна нека прочита словенску књигу „Methodius" („quos qui velit agnoscere, librum Sclavorum qui dicitur, Methodius legat"). Оба ова дјела била би два најстарија књижевна дјела на „словенском" језику и то „Libellus Gothorum" легендарна историја а „Methodius" збирка правних прописа.

Ако првих осам глава *Барског родослова* одговарају „Libellus Gothorum", макар у пишчевој преради XII вијека, онда би ово дјело било у ствари приказ легендарних почетака историје Јужних Словена.[96] Основна идеја ове легендарне историје је изједначавање Гота и Словена. Јасно је да изједначавање Гота и Словена није оригинална замисао писца *Барског родослова* нити његовог извора у словенском тексту „Libellus Gothorum". То је плод познатог манира византијских писаца још од VI вијека, када они мијешају античке Гете, Ските и Готе. Први је Гете, тј. Готе идентификовао са Словенима Теофилакт Симоката (око 570—640), а затим патријарх Фотије (око 860) у допунама Симокатине историје. У Византији веома много читано дјело Теофанова хронографија (око 812) изједначује Ските—Хуне—Готе, а у X вијеку његов настављач поистовећује Србе и Хрвате са Скитима, итд. Под утицајем оваквих историјских концепција лако је могло доћи да се у „Libellus Gothorum" изједначе Словени и Готи, па чак и Бугари, као што се види из главе V *Барског родослова*, гдје се изједначују Готи, Словени и Бугари као и њихови језици („et una lingua esset omnibus"). Сличне идеје имао је и Тома, архиђакон сплитски у својој *Historia Salonitana* (око 1260) када изједначује Словене и и Готе, а Србију (Рашку) сматра готском земљом („in terra vero Getharum que nunc Servia seu Rascia nuncipatur"). Уосталом, и српски средњевјековни писци Стеван Првовјенчани, Теодосије и Григорије Цамблак изједначују Бугаре са Готима.

Шта је садржавала енигматична словенска књига Methodius врло је тешко одредити.[97] Већина правних историчара се слажу

[96] За контроверзе и литературу у вези са *Libellus Gothorum* в. Шишић, *Летопис*, 80 и д.; упор. Н. Радојчић, *О најтамнијем одељку Барског родослова*, Научно друштво Црне Горе, Цетиње 1951.

[97] Шишић, *Летопис*, 126 и д.

да је у питању превод номоканона Јована Схоластика из Антиохије, који је састављен око 550. године и садржао педесет канонских прописа са изводом из Јустинијанових новела. Овај текст је превео архиепископ Методије за потребе Великоморавске државе, између 865. и 885. године, и он се сачувао у млађој, руској редакцији. Сасвим је могуће да је оригинална словенска редакција била позната писцу *Барског родослова* и да се тај словенски законодавни текст по њеном преводиоцу називао „Methodius". Но, и латинска и хрватска редакција *Барског родослова* наводе да је књига „Methodius" садржала и неке мјесне правне одредбе, било да су оне донијете на сабору на Дувањском пољу, било уопште дијелови законодавства краља Светопелека. Претпоставља се да су се уз рукопис номоканона и извода из Јустинијанових новела налазили текстови царских и папских одредби (можда преводи), а можда мјесни закони као и одредбе о разграничењу области.

Архитектура и скулптура

Архитектура већине црквених грађевина IX вијека на Јужном приморју (ск. 48) и у Дукљи није сачувана, а њихов изглед је тешко реконструисати, ма и у најсумарнијем облику. Изузетак од овог чине ископани темељи цркве св. Марије у самој Дукљи (ск. 20), ископана грађевина цркве св. Томе у Прчању и Боки Которској (ск. 62), темељи цркве св. Петра на Шурању у Котору (ск. 64). црква у селу Затону на Лиму (ск. 63), једна капела у Дривасту и ископани темељи мале цркве испод пода катедрале из доба Балшића код главне градске капије Улциња (сл. 50). На основу ових сачуваних споменика, историјских извора који дају ријетке податке о изгледу црквених грађевина, и на основу сачуваних фрагмената декоративне пластике који могу да пруже податке о архитектонском склопу цркве, могу се црквене грађевине из IX вијека сврстати у три групе: једноставнији тип централне грађевине кружног или полуконхалног облика, сложенији тип централне грађевине крстообразног облика основе, и по један случај једнобродне лонгитудиналне цркве и тробродне базилике.

Један од најважнијих преромански споменика на Јужном приморју је била катедрална црква св. Трипуна у Котору.[98] Константин Порфирогенит напомиње да мошти св. Трипуна леже у његовом храму у Котору, и да је храм εἰλημματικός. Шта значи овај термин, није сасвим јасно. Може да значи *пресвођен са кубетом* или *округао*. Исти термин употребљава Константин Порфирогенит када описује цркву св. Тројице (св. Доната) у Задру. Извјештач цара писца о задарским црквама дао му је прецизне податке, тако да је Константин Порфирогенит могао да запише да је црква св. Анастасија базилика слична храму Халкопратеја, да се крај ње налази храм св. Тројице εἰλημματικός, а изнад овог храма трифо-

[98] I. Stijepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, Split 1938, 1-22.

ријум такође εἰληματικός. Како овај израз одговара ротонди св. Доната у Задру, може се закључити да је и црква св. Трипуна била ротонда. Цркву св. Трипуна подигао је богати которски грађанин Андреаци, и дао украсити пластичним црквеним намјештајем, пошто је добавио мошти св. Трипуна. Датум посвећења цркве је 13. јануар 809. године, када се слави празник тзв. Мали св. Трипун, тј. дан преноса моштију у Котор. Овај датум и година потврђени су у натпису који је нађен у цркви св. Трипуна и у коме се помиње епископ Јован. Натпис је датиран: ...D/ie/ XIII IAN /nurii/ NATA /vitate/ D/omini/ NOST /r/I $I^{C}_{X}\,{}^{C}_{C}V$ (ск. 60).

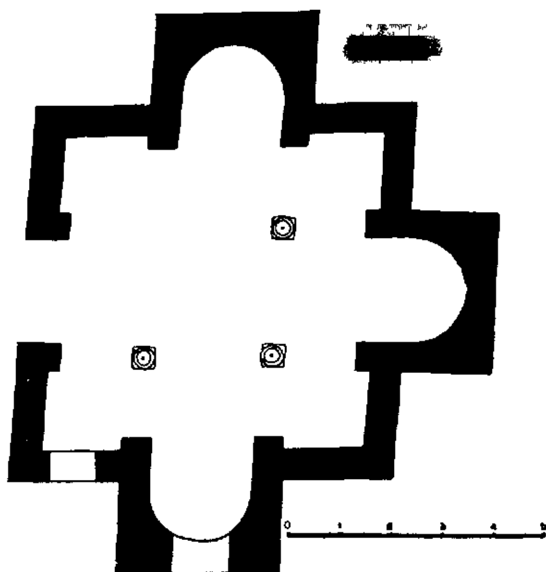

Ск. 62 — Основа цркве св. Томе у Прчању

Година се чита са десна на лијево: V = 500 + CCC = 300 + IX = 809 Како се овај датум слаже са тзв. Андреацијевом повељом (која је сачувана у каснијој преради), то је 13. јануар 809. године историјски датум посвећивања и подизања цркве св. Трипуна. Камени намјештај цркве је из истог времена, јер је ту скоро нађен још један дио циборија из Св. Трипуна са фрагментом натписа ... /d/N NICIFORIVS... тј. име византијског цара Нићифора I (802—811), који је био на власти 809. године, када је посвећен и подигнут Св. Трипун.[99]

У поликонхалне грађевине централног типа спада и мала капела у подграђу Дриваста.[100] То је мањи триконхоз сажетог

[99] Ковачевић, *Епиграфски споменици* II, 8.; Ковачевић, *Маргиналије* I, Зборник Филозофског факултета VII/1, 1963, 148—150.

[100] А. Дероко, *Монументална архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1962, 32.

облика какав се јавља и у селу Затону на Лиму[101] (ск. 63). Познате су сличне грађевине у сјеверној Далмацији, на примјер црква св. Николе у Нину и св. Кршевана на Крку. Овај тип грађевине, по свом архитектонском склопу, јасно вуче поријекло из сличних касноантичких црквица VI вијека, чији су облици познати и на нашем тлу. Зато што је у њима сачувано много више касноантичке градитељске традиције него у другим облицима црквених грађевина у прероманици, може се сматрати да оне прије припадају IX (или крају VIII вијека) него X или XI вијеку.

Основа цркве св. Томе у Прчању (ск. 62) је компонована у облику уписаног крста. Све три апсиде су споља четвртасте а унутра конхалне. Централно моћно кубе подупирала су четири стуба са капителима, који су сачувани. Датирање цркве св. Томе у Прчању може се једино извршити према најближим аналогијама

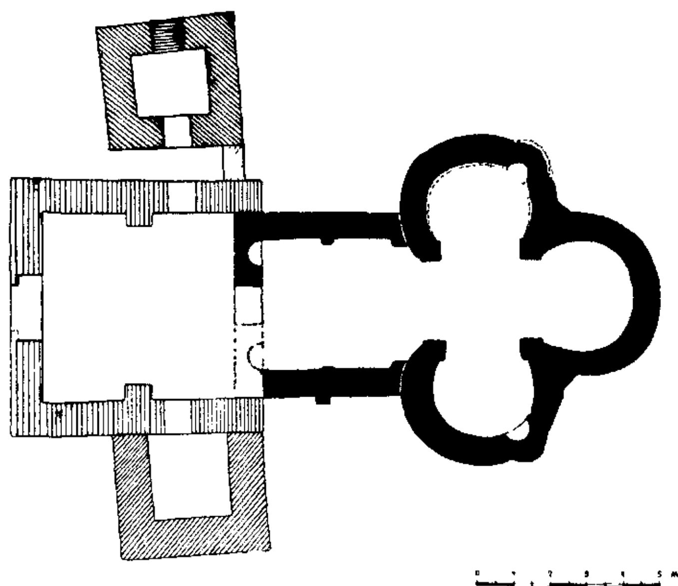

Ск. 63 — Основа цркве св. Јована у селу Затону на Лиму

овако компоноване основе, а то су San Satiro у Милану, коју је подигао милански епископ Анспeрт 876. године, и црква St. Germainy des Prés (Француска) из 813. године. Облик основе цркве св. Томе у Прчању није усамљен на јадранској обали и блиска јој је црква св. Петра Великог или Старог у Дубровнику. Крстообразне је основе и црква чији су темељи откривени изнад остатака старохришћанске базилике В у Дукљи (ск. 20). Испред главног простора налази се мањи нартекс.[102] То ће бити црква св. Марије

[101] В. Јовановић, Археолошки преглед III, Београд 1961, 129—132.

[102] I. Nikolajević-Stojković, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea*, Actes du V Congrès Inter. d'archéologie chrétienne, Paris 1957, 567—572.

која се помиње у глави IX *Браског родослова*. Краљ Светопелек је био сахрањен у цркви св. Марије у граду Дукљи („sepultus est in ecclesia sanctae Mariae... in civitate Dioclitana") и која је, по писцу *Барског родослова*, постала крунидбена црква потоњих краљева („ut in eadem ecclesia eligerentur et ordinarentur omnes reges huius terrae").

Из средине или прве половине IX вијека су новооткривени темељи базилике на Шурању у Котору, која је по свој прилици црква бенедиктинске опатије св. Петра de Surrana, познате из каснијих извора. Базилика је тробродна, са нешто ширим централним бродом који се завршава четвртастом апсидом споља а полукружном изнутра (ск. 64). Бочни бродови се такође завршавају

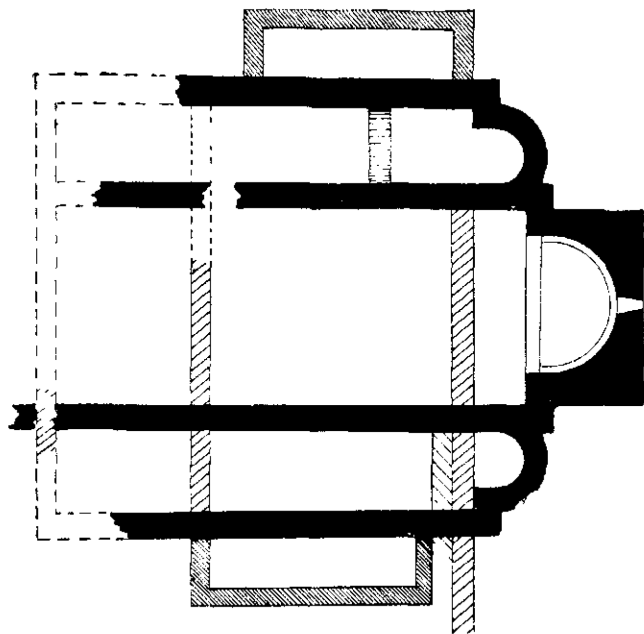

Ск. 64 — Основа цркве св. Петра на Шурању у Котору

мањим апсидама. Важно је истаћи да најближе аналогије архитектонској композицији плана потичу из Француске (катедрала у Везону), исто као што аналогије архитектонском облику крстообразне цркве св. Томе у Прчању потичу из архитектуре каролиншког царства IX вијека[102a].

[102a] П. Мијовић, *Acruvium—Decatera—Котор у светлу нових археолошких открића*, Старинар Н.С. XIII—XIV (1962—1963), 27 и д.

О цркви св. Стевана у Врановићима у Грбљу знамо највише на основу латинског донаторског натписа који је пронађен на Отоку код Тивта (ск. 56), у лапидаријуму који су у свом манастиру организовали фрањевци. Из натписа се види да су ову цркву подигли Хурог и Дана. Епиграфска компарација са натписом на саркофагу Андреација у цркви св. Трипуна у Котору, из друге деценије IX вијека, показује да је и црква св. Стевана из овога времена. У Боки Которској постојале су двије преромански цркве св. Стевана, једна у Врановићима у Грбљу, а друга у Сустјепану изнад Херцег-Новог. Скулптура која је нађена у новој цркви св. Стевана у Сустјепану (сл. 62) има неке млађе карактеристике[103] него натпис са Отока, те према томе натпис са Отока треба везати за цркву св. Стевана у Врановићима. У данашњој новој цркви св. Стевана (ск. 49) налази се неколико фрагмената већих преромански капитела, што показује да је црква имала кубе које се ослањало на стубове. То је све што се може без детаљнијих археолошких ископавања закључити о архитектури цркве св. Стевана.

Код капије доњег града у Улцињу, испод пода велике катедрале из доба Балшића, откривени су темељи мале једнобродне цркве са полукружном апсидом споља и изнутра (сл. 50). Ова црквица, јако скромних размјера, изгледа да је имала зидом одвојен наос од нартекса. Вертикално осветљавање долазило је из тзв. слијепог кубета (лантерна) које се ослањало директно на свод брода. Из ње потиче циборij који се према натпису може датирати 813—820. године, и чији су фундаменти нађени.[104]

Готово сва скулптура IX вијека на Јужном приморју у ствари је дио каменог црквеног намјештаја. Преромански декорација ове скулптуре изведена је у плитком двоповршинском рељефу са минималним пластицитетом. Треба нагласити да је сва ова скулптура била бојена интензивним живим бојама — црвеном, плавом, жутом што је подражавала злато и др. У ствари, бојени полихромни рељеф у црквама замјењује у једној једноставној и мање скупој техници исти полихромни ефекат који је мозаик давао касноантичким црквама. Полихромни рељеф је у IX вијеку надвладао мозаик као систем црквене декорације из разлога што је вјештина израде мозаичких ћилима била сведена на најмању мјеру, те су мозаици из IX вијека веома ријетки. Трагови полихромије могу се данас примијетити на Андреацијевом саркофагу у цркви св. Трипуна. Слова натписа су обојена жуто (замјена за злато) а плитко урезани крстови тамноплаво.

На Јужном приморју људски лик се јавља у скулптури IX вијека само у једном случају, и то на већ помињаном рељефу св.

[103] Ј. Стојановић-Максимовић, *Неколико прилога историји уметности у Боки Которској*, Споменик САН CV, 1956, 49—50.

[104] Ископавања су вршена под руководством проф. Ђ. Бошковића у оквиру ширег изучавања цијелог улцињског града. Резултати нису објављени. Види Ковачевић, *Маргиналије* I, н. м.

Јована Крститеља и св. Јакова из цркве св. Трипуна у Котору (ск. 35). На основу епиграфске анализе натписа IACOBVS може се установити да рељеф припада првобитној цркви коју је Андреаци подигао 809. године. Стилске особине овог рељефа и њему сродних рељефа на цијелој јадранској обали провлаче се и у X и чак XI вијеку, али се извјесне разлике дају уочити. Теза да се људски лик не јавља у скулптури IX вијека оправдана је само утолико што је антропоморфна декорација у IX вијеку ријетка али не и непозната.[105] Стилски блиске и добро датиране аналогије овом рељефу из цркве св. Трипуна су, на примјер, рељеф Христа из цркве св. Марије del Castelo у Удинама из епохе изградње цркве лангобардског краља Љутпранда (+ 744) или рељефи са саркофага капуанске војводске породице Ландо у Св. Јовану а Corte у Капуи. Ова породица је држала Капуу средином IX вијека.

Основни споменици за хронологију зооморфне декорације прероманског црквеног намјештаја на Јужном приморју су улцињски (сл. 61) и которски цибориј (сл. 53) (из цркве св. Трипуна). Први се може датирати на основу новопронађеног другог дијела натписа „...SVB TEMPORIBVS DOMINI NOSTRI PIS PERPETVO AGVSTI DN LEO ET DN CONSTAN...“ Заједничка влада византијских царева са именима Лав и Константин од VIII до X вијека понавља се четири пута: Лав III — Константин V (720—741), Лав IV—Константин VI (776—780), Лав V и син му Константин (813—820) и Лав VI и Константин VII (911—912). Прва и последња алтернатива тешко да ће бити прихватљива, прва из стилских, а друга из историјских разлога. Најстарији датирани споменик прероманске скулптуре у Италији, која је колијевка овог стила, јавља се у Ферентилу (Сполето) 739. године, али се бројнија појава прероманске пластике може утврдити у Италији тек крајем VIII и почетком IX вијека. Последња алтернатива да је натпис, односно цибориј настао 911—912. године не може да издржи историјску критику. Заједничка влада Лава VI и Константина VII Порфирогенита трајала је свега годину дана (9. јун 911 — 11. мај 912). У једном свечаном документу — у византијско-руском уговору из 911. године — помињу се три цара као савладари, и то сљедећим редом: Лав, Александар и Константин, што би значило да би датовање натписа према византијским царевима 911—912. године требало да садржи сва три имена савладара, и то прво Лава и Александра па тек Константина, што није случај на натпису на улцињском циборију. Између друге и треће алтернативе треба се опредијелити за трећу, јер, како знамо, византијска управа је стварањем теме Драча обухватила и Улцињ непосредно прије 826. године. Датирање свечаних натписа помоћу влада византијских царева, наравно, индицира чвршћу организацију византијске власти која би могла бити у Улцињу спроведена за

[105] Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, 87 и д.; K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom u starohrvatsko doba*, Starohrvatska prosvjeta III, 1954, 65—91.

владе Лава V и сина му Константина 813—820. године. Што се тиче циборија из цркве св. Трипуна у Котору, он се, као што смо видјели, датира у 809. год., а међусобна веома бліска стилска и занатска сличност израде оба циборија оправдава да се они датирају у блиско вријеме.[106]

Остали споменици са зооморфном декорацијом нису овако прецизно датирани, али упоређењем са улцињским и которским циборијем могу се још неколико споменика датирати у IX вијек. Од њих су најважнији: которска крстионица (сл. 63) са представама два лава крај дрвета живота и два пауна како пију из кантара, велика парапетна плоча са представом лава са Превлаке (сл. 51). На овој плочи на сапима лава налази се сигла VA, можда сигнатура мајстора која се понавља на композицији „Самсон убија лава" из Комолца у Ријеци Дубровачкој (ск. 65). Такође у IX вијек може се сврстати још неколико фрагмената плоча са зооморфном декорацијом, као фрагмент са птицама са Превлаке (сл. 52), плоча са паунима из которског лапидарија (сл. 70) и можда парапетне плоче са грифонима из цркве св. Стевана из Сустјепана (сл. 62). Велика већина преромансксе пластике од IX до XI вијека украшена је флоралним и геометријским мотивима. Основни елеменат ове пластике је трочлана преплетна трака којом је мајстор клесар правио многобројне комбинације. Но, велика већина како флоралног тако и мотива формираног од трочлане траке провлаче се за све вријеме цвјетања преромансксе пластике од IX до XI вијека, тако да је датирање појединих комада немогуће, уколико они нису везани за неку црквену грађевину која се на неки други начин датира. Тако се неколико фрагмената преромансксе пластике може датирати у IX вијек, као, на примјер, комади нађени уз натпис са поменом которског епископа Јована у Бијелој или фрагменти са цркве св. Јурја у Јањини (ск. 44) која се датира на основу епиграфске анализе донаторског натписа неког Петра (ск. 57).

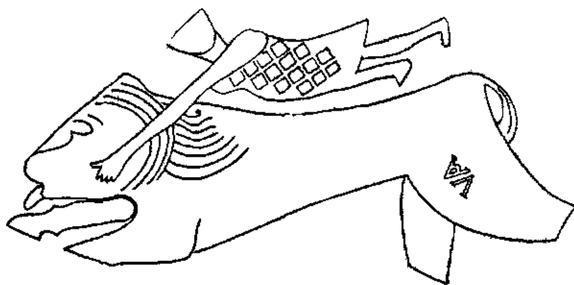

Ск. 65 — Дио композиције „Самсон убија лава" са цркве св. Духа у Комолцу у Ријеци Дубровачкој са мајсторском сиглом *VA*

Једини датирани архитектонски дијелови у IX вијек су капители из цркве св. Томе у Прчању (сл. 64).

[106] Ковачевић, *Маргиналије* I, 144.

УСПОН И РАСПАД ДУКЉАНСКЕ ДРЖАВЕ

ДУКЉА И ДРЖАВА МАКЕДОНСКИХ СЛОВЕНА

Константин Порфирогенит помиње травунијске владаре послије Крајине, његовог сина Φαλιμέρης и унука Τζουτζήμερις.

Писац *Барског родослова*[1] има супротан редосљед владара:

По *Барском родослову*, за владе Тугемира „подиже се у бугарском народу неки Самуел који се назва царем“ и који је протјерао Грке „ex tota Bulgaria“. Почетак устанка македонских Словена одиграо се највјероватније 976. године, те нам то омогућава да Тугемирову владу хипотетично ставимо у то вријеме. Како је *De administrando imperio* настао 948—952. године, Тугемир би требало да буде савременик Константина Порфирогенита и да је владао најмање двадесет четири до двадесет осам година. Како се Самуилов напад на Дукљу одиграо 998. године, тешко је вјеровати *Барском родослову* да су се у неких двадесетак година смијениле четири генерације владара. Баш ови дијелови *Барског родослова* (глава XXI—XXXV) су најконфузнији и једва употребљиви. По *Барском родослову*, Хвалимир је подијелио земљу на три дијела: Петрислав је добио Зету, Драгимир Травунију и Захумље, а Мирослав Подгорје. Мирослав се случајно удавио у Скадарском језеру, те је Петрислав добио и његове области. Послије смрти Петрислава владају два владара — у Зети Владимир, син Петрислава, а у Травунији и Захумљу његов стриц Драгимир.

У сљедећој глави *Барског родослова*, у којој је уклопљено *Житије св. Владимира* (легенда о Владимиру и Косари), мијења се

историјска вриједност излагања писца *Барског родослова.* Већа аутентичност података у овом поглављу у односу на претходна произилази из извора којима се писац служио када је престао да се служи *Травунијском хроником* а почео подробно да користи *Житије св. Владимира.* Од тога поглавља *Барски родослов* добија на вриједности као извор. Подаци које доноси *Житије св. Владимира* могу се провјерити према византијској хроници Јована Скилице, која је писана крајем XI вијека и обухвата период од 811. до 1057. године. Ипак, треба имати у виду да писци оба дјела нису наклоњени Самуилу и држави македонских Словена и да су због тога пристрасни. Писац *Барског родослова* као свештеник је поштовалац за свеца проглашеног Владимира, а Скилица полази са позиција Византије, која је у непријатељству са македонским Словенима.

Послије пораза на ријеци Сперхеј који је Самуилу нанио солунски намјесник Нићифор Уран 997. године, правац акције државе македонских Словена се мијења. Требало је у замјену за жељено освајање Солуна осигурати исходиште римске магистрале Via Egnatia која је пролазила кроз државу македонских Словена.[107] Драч је заузет непосредно послије 997. године и тиме се на граници Дукље појавила нова сила. Но, опасност је пријетила још раније, када је кнез Владимир упутио у Цариград 990—991. године једно посланство које је вјероватно требало да осигура византијску помоћ за одбрану Дукље. Посланство је било заробљено од стране Арабљана и византијским откупом ослобођено, те због тога ми случајем о њему знамо. Пред офанзивним акцијама Самуила византијско-дукљански савез је био неминован.

Највјероватније 997. године Самуило је повео рат против Дукље. Главне борбе су се водиле око Облика на Тарабошу, гдје се утврдио кнез Владимир. Самуило је оставио под градом дио војске, а други дио лично повео да опсађује Улцињ, који је тада био у оквиру Драчке теме. Владимир је морао да капитулира на Облику. Преговоре између опсађених и Самуила водио је нама по имену непознати жупан жупе Облик, кога писац *Барског родослова* карактерише као издајника сличног Јуди, а био је придобијен обећањима од стране Самуила. Послије предаје Владимир је био прогнан у Преспу, гдје се налазио Самуилов двор. Спојивши војске које су опсађивале Облик и Улцињ, Самуило је дуго држао Улцињ под опсадом, али без успјеха. Пошто је био приморан да дигне опсаду, Самуило је са војском спалио Котор и Дубровник, продро све до Задра па се преко Рашке и Босне вратио кући[107].

Писац *Барског родослова* доноси, препричавајући *Житије св. Владимира,* причу о Владимировој љубави са Косаром, ћерком цара Самуила. Поставши Самуилов зет, Владимир је добио „земљу и краљевину његових отаца и цијелу драчку земљу".

[107] Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века,* Зборник радова Византолошког института VIII, 1964, 117—130, са старијом литературом.

РОДОСЛОВ ПОТОМАКА КНЕЗА ВОЈИСЛАВА
(према *Барском родослову*)

КНЕЗ ВОЈИСЛАВ
нећака цара Самуила

Гојислав КРАЉ МИХАЈЛО Саганек КРАЉ РАДОСЛАВ Предимир

1. брак краља Михајла са н. н.

Владимир Пријаслан Сергије Дерија Гаврило Мирослав КРАЉ БОДИН
Јаквинта, кћи Архириза

2. брак, краља Михајла са нећаком цара Константина IX

КРАЉ ДОБРОСЛАВ Петрислав Нићифор Теодор

КРАЉ ВЛАДИМИР
кћи жупана Вукана

Михајло КРАЉ ЂОРЂЕ Архириз Тома

Бранислав Градислав Хвалимир Станихна Кочапар Гојислав Доброслав Прибинек

Михајло
Десислава

Предихна Петрислав КРАЉ ГРАДИХНА Тврдислав Драгихна Драгило КРАЉ ГРУБЕША
непозната рашанка

КНЕЗ РАДОСЛАВ Јован Владимир

Првош Грубиша Немања Страцимир

наследници краља Михајла

— — наследници краља Радослава

На исти начин, према Скилици, Самуило је поступио са Ашотом, сином солунског намјесника Ђорђа Таронита који је у борби са Самуилом негдје у солунској области погинуо, а Ашот био заробљен. Ашот се оженио другом Самуиловом ћерком Мирославом и добио Драч на управу. Нема контрадикције између података код Скилице и у *Барском родослову*, јер *Барски родослов* каже да је Владимир добио на управу само драчку земљу („terram Duracenorum"), док Скилица доноси вијест да је Ашот добио Драч на управу. У сагласности са Самуилом, Драгимир, стриц Владимиров, поново је добио на управу „своју земљу Травунију".

Нови Самуилови савезници, Владимир и Ашот, на разне начине су се односили према држави македонских Словена. Ашот, чим је добио управу у Драчу, ступио је у блиске контакте са угледним грађанима Драча на челу са Јованом Хрисилијем, носиоцем византијске политике у граду. О њиховом плану за ослобођење Драча био је обавијештен писмом цар Василије. Ашот је успио да убиједи своју жену Мирославу да пребјегну на један византијски брод, те је отишао у Цариград, гдје је за заслуге добио титулу патриција. Јован Хрисилије је писмено саопштио цару да је спреман да преда Драч ако он и његови синови такође добију титулу патриција, што је цар Василије радо писмено потврдио. Јован Хрисилије је умро прије него што се град предао 1005. године византијским трупама под командом патриција Евстатија Дафномела.

Дукља, изгледа, није учествовала у овим борбама и кнез Владимир се држао по страни. Прелом у односима није наступио ни послије смрти цара Самуила 1014. године, нити за владе цара Радомира (1014—1015), већ пошто је овога убио његов синовац Владислав. Владислав је на превару домамио Владимира у Преспу. Неповјерење према новом цару македонских Словена имали су и Владимир и Косара, те је Владимир захтијевао крст као залогу за сигурност доласка и одласка. Владимир је у Преспи убијен 22. марта 1016. године, а нешто касније је његово тијело Косара пренијела у Дукљу и сахранила у цркви Марије Крајинске. Према Скилици ову завјеру против Владимира помагао је и охридски архиепископ.

Владислав је покушао да заузме Дукљу и Драч, али је у борбама око Драча, према савременим допунама Скиличине хронике Михајла епископа деволског, погинуо фебруара 1018. године у двобоју са византијским командантом Никитом Пегонитом. По његовој смрти распала се држава македонских Словена и цар Василије је исте године освојио Охрид и Преспу.[108]

Тиме држава македонских Словена губи сваки значај у односу на Дукљу и на драчку област. Карактеристика спољнополитичких збивања сљедећих деценија лежи искључиво у односима Дукље према Византији и у борби за самосталност Дукље.

[108] Исто мјесто.

ЈАЧАЊЕ И САМОСТАЛНОСТ ДУКЉЕ У XI ВИЈЕКУ

У XI вијеку Дукља доживљава свој највећи успон. Неколико одлучујућих догађаја дају карактеристику овог успона Дукље, којим она постаје у политичком погледу централна српска област. Од догађаја се истиче прије свега битка код Бара 1042. године, којом је обезбијеђена самосталност у односу на Византију и која је сачувана и поред повремених пораза, од којих је био најтежи онај 1089—1091. године, када је краљ Бодин по други пут одведен у ропство. Године 1042. одлучена је борба о надмоћи између Хума и Дукље у корист Дукље. Експанзија Дукље огледа се у покушајима да се Бодин стави на чело устанка македонских Словена 1073. године, што није успјело, али заузећем Рашке и Босне, стављањем ових у вазални однос према Дукљи, Дукља достиже најшири домет своје експанзије. И са државноправне стране ова моћ Дукље добија своје формално обиљежје у краљевству и проглашењу барске епископије за архиепископију одмах послије 1078. године. Послије смрти цара Василија II (1025) нагло опада моћ Византије која се изградила за његове владе како у односу на спољне непријатеље тако и у унутрашњим збивањима, гдје феудална децентрализација слаби снагу Царства. Овакво опадање византијске моћи користе Словени Балканског полуострва, а нарочито Дукља.

Први покушај да се искористи распад државе македонских Словена и дукљанска држава осамостали дошао је из Травуније. Владимиров стриц Драгимир се са војском спустио у Бококоторски залив да би, вјероватно преко Верига, прешао и заузео Дукљу. Писац *Барског родослова* изричито каже да се овај подухват Драгимиров одиграо непосредно послије смрти цара Владислава, дакле током 1018. године. Убиство Драгимира од стране Которана одиграло се на острву св. Гаврила (Габрио, Страдиоти, Св. Марко) код Тивта, у цркви арханђела Гаврила. Писац *Барског родослова* забиљежио је тобожњи текст говора који је један од которских грађана одржао наговарајући остале на убиство: „Бугарски цар је мртав и краљеви ове земље су мртви, овај је једини преостао од њиховог рода. Ако овај буде живио и задобије земљу, нама добро бити неће. Он ће нас наиме тлачити као што су нас тлачили и други краљеви који су били његови очеви и браћа. Убијмо га, дакле, па неће никог бити из тог рода који је притискивао и узнемиравао нас и нашу дјецу". Из овог тобожњег текста говора избија јасно политички став приморских градова према држави македонских Словена и дукљанској држави. Романски градови, у овом случају Котор, нису се мирили са влашћу словенских држава. У Котору, као и у Драчу, постојао је градски патрицијски слој који је држао власт у својим рукама и на који се византијска политика ослањала, како у борби против Самуила тако и у борби против растуће моћи дукљанске државе.

Најзначајнија личност у Дукљи XI вијека био је кнез Војислав. Име кнеза Војислава записано је у изворима на разне на-

чине. Скилица—Кедрен га назива Στέφανος ὁ καὶ Βοισθλαβος или само ὁ Στέφανος, Кекавмен Βοισλαβος ὁ Διοκλητίανος, а писац *Барског родослова* Доброслав. Двојство имена код Кедрена сасвим одговара уобичајеном двојству имена код Немањића. Како је настала грешка у тексту *Барског родослова*, тешко је објаснити.[109] По писцу *Барског родослова*, послије погибије Драгимира жена Драгимирова, а кћи рашког великог жупана Љутомира, повукла се у Рашку, гдје је затекла оца мртвог, па је са мајком отишла „код ујака у Босну". На путу, у Дринској жупи код Брусна у близини Фоче, („in loco qui dicitur Brusno") родила је сина и назвала га Доброславом. Овакво изједначење Доброслав—Војислав највјероватније је произишло из тежње писца *Барског родослова* да повеже травунијску и дукљанску династију. Наиме, служећи се Травунијским љетописом указала се потреба да пређе са историје Травуније на историју Дукље, па је — држећи се свог устаљеног система генеалогија у којима постоји изразита тежња за одржавањем непрекидне генеалошке линије — писац *Барског родослова* Драгимирово посмрче, као последњег изданка травунијске династије, изједначио са Војиславом, оснивачем дукљанске династије. Ово се потврђује и анализом података које доноси писац *Барског родослова* о младости Доброслава—Војислава. Осим збрке у именима, постоји и хронолошка несугласица. Наиме, ако се Доброслав родио 1018. године, он није могао са пет одраслих синова 1034—1036. године дићи устанак против византијске власти. Зато није сасвим јасно да ли се подаци у *Барском родослову* о васпитању и женидби Доброслава односе на Доброслава, или, као и сви други историјски подаци који слиједе, на Војислава, иако ће друга претпоставка бити вјероватнија. По *Барском родослову*, Доброслав је био отхрањен у Босни, а васпитан у Дубровнику код својих рођака. *Барски родослов* наводи да се Доброслав оженио у Дубровнику рођаком цара Самуила („puellam virginem speciosam, nepotem Samuelis imperatoris"). Није вјероватно да је у питању брак Доброслава са кћерком Владимира и Косаре због блиског сродства:

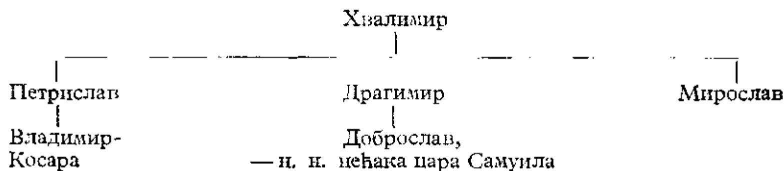

али, ако је у питању Војислав, родбински односи нису могли правити сметњу браку. Но, непозната нећака цара Самуила може бити кћер Ашота и Мирославе, или кћер цара Гаврила Радомира, уколико израз nepotem не значи овдје уопштено рођаку.

[109] Шишић, *Летопис*, 458—461; *Mošin*, *Ljetopis*, 86—87; Medini, *Dubrovačke starine*, 33.

На почетку владе цара Михајла IV (1034—1041) изгледа да се Дукља ослободила византијске власти, али да је 1035—1036. године била приморана да се поново подвргне. Могуће је да је том приликом Војислав био одведен као талац у Цариград, а управа над Дукљом да се налазила у рукама византијског стратега у Драчу Теофила Еротика. Према Скилици—Кедрену, Војислав је успио да побјегне у планине својих области и да оданде протјера византијске команданте. Прве године Војислављеве владе писац *Барског родослова* описује нешто другачије. Војислав се прво покоравао Грцима и сарађивао са њима, али потајно бунио народ. Писац *Барског родослова* наводи као његове ријечи: „Што подносите тако велике невоље од стране Грка? Неправедно вам суде, чине прељубу са женама, обешчашћују и срамоте ваше кћери дјевојке. Никада вам нису моји оци, који су прије мене били краљеви, тако што чинили; велика су и тешка ова недјела". Јасно је да су овако формулисани разлози за побуну, у ствари, литерарна стилизација писца *Барског родослова*, који је овим још једном хтио да истакне Војислављево краљевско поријекло. Стварне узроке за побуну треба тражити у византијској унутрашњој политици. Цареви Пафлагонске династије, као типични представници војне феудалне аристократије, одступили су од пореских олакшица које је међу Словенима на Балкану завео цар Василије II. Цар Роман III Аргир (1028—1034) чинио је велике уступке у наметима великопосједницима, насупрот политици Василија II, а да би се остварили приходи за царску благајну, под удар фискалних оптерећења дошли су и Јужни Словени под византијском влашћу. У оваквом немилосрдном византијском фискализму за владе Пафлагонске династије треба тражити непосредне узроке успјеха кнеза Војислава да организује побуну, као што су ови разлози довели касније до великог устанка македонских Словена под Петром Дељаном.

Успјех Војислављеве побуне био је потпун, те су грчке старешине („magnates Graecorum") били побијени у један дан, у организованом устанку који је био уговорен преко посланика и писама.

Византинци су из Драча против Дукље организовали три експедиције. Одмах послије побуне Војислав је са синовима заузео сву земљу до Топлице. Грчки цар је, по *Барском родослову*, наредио свом војсковођи Арменополосу да нападне Дукљу. Он је сакупио велику војску коњаника и пјешака и продро до зетске равнице („ad planitiem Zentae"). Дио дукљанске војске под командом Војислављевих синова заузео је на истоку стратегијску тачку на Вурању, данашњи Врањ, Врањску гору код села Матагужа у титоградском пољу, док је други дио под командом самог Војислава и сина му Радослава напао Византинце са запада. Изгледа, према тексту *Барског родослова*, да је Арменополос у борби са Радославом погинуо („Radoslavus . . . ducem . . . gladio percussit atque de aequo in terram proiecit"). За ове заслуге Радослав је добио од оца на управу жупу Гацко.

Скилица—Кедрен описује још једну епизоду из византијско-дукљанских односа на почетку Војислављеве владе. Око 1040. године свемоћни евнух Јован Орфанотраф, брат цара Михајла, био је упутио цару у Солун лађу са десет кентенара злата. Лађа се разбила на обалама Илирика услијед буре и Војислав је запленио злато. На захтјеве цареве да врати злато није добивен одговор. Казнени поход под вођством евнуха Георгија Пробата, који је вјероватно организован из Драча, претрпио је тежак пораз у тешко проходним долинама Дукље, а сам командант се једва спасао. Још прије дефинитивног покушаја Византинаца за обрачун са Војиславом 1042—1043. године поједини византијски команданти покушавали су на разне начине да га уклоне. Тако је Катакалон, византијски стратег у Дубровнику, покушао на превару да га зароби нудећи се за кштеног кума његовом новорођеном сину, док се Војислав претварао да ће се покорити царској власти. Према склопљеном уговору, договор је требало одржати у једном пристаништу између Дубровника и Стона, можда у Сланом. Византијска флота из Дубровника, са Катакалоном на челу, припремала је изненадни напад, али у тренутку када је стратег са својом пратњом ступио на тле и био пријатељски поздрављен, Војислављеви војници су га опколили и оковали, лађе заплијенили и све заробљснике спровели у Стон.[110]

Устанак македонских Словена под Петром Дељаном 1042. године управио је нападе ка Драчу. Исте године драчки стратег Василије Синадин кренуо је са драчким трупама да угуши устанак. Током похода, под Едром, избиле су несугласице између Василија Синадина и ипостратега Михајла, који је успио да смијени Василија. Ово је довело од општег устанка у цијелој Драчкој теми и до масовног придруживања македонским устаницима. Вођа побуне у Драчкој теми био је неки Тихомил, кога је Петар Дељан уништио и успио да заузме Драч. Византинци су убрзо вратили Драч и на превару заробили и ослијепили Петра Дељана. Став Дукље према овим догађајима на самој њеној граници није познат, али је вјероватно, због досљедне антивизантијске политике Војислава, она била наклоњена устаницима, ако не Петру Дељану, оно побуњеницима из Драчке теме.

Одлучан сукоб дукљанско-византијски одиграо се 1042—1043. године.[111] Византијска експедиција из Драча била је добро опремљена и припремљена преко византијске дипломатије. Према *Барском родослову*, специјални византијски изасланици, са много злата и сребра, успјели су да наговоре рашког жупана, босанског бана и хумског кнеза Љутовида за акцију против Дукље. Љутовид је преузео команду над цјелокупном савезничком војском. Византијски цар „сакупивши много већу војску него што је прије била“ пошаље је у Драч, а нареди драчком топарху Курс-

[110] Јиречек, *Историја Срба* I, 135.

[111] Ферлуга, н. д., 125 и д.

илију „да сакупи сав народ драчке земље" за експедицију против Дукље. Скилица—Кедрен, пак, описује да је цар Константин IX (1042—1055) наредио Михајлу, сину логотета Анастасија, стратегу Драча, да сакупи војску која је њему потчињена као и трупе из других тема. Византијска се војска, дакле, састојала из контингента из других тема, највјероватније Калонеје и Дринопоља, и војске саме Драчке теме. Локалном војском Драча (милицијом града) командовао је локални магнат из породице Хрисилију, а тематском војском катапан Михајло. Хрисилију је вјероватно припадао оној групацији грађана који су предали Византији Драч 1005. године и тиме стекли одлучујућу улогу у граду. Курсилија из *Барског родослова* је вјероватно један од синова Јована Хрисилију. Јужноиталијански анали протоспатара Лупа знају да је Византији 1005. године предат Драч од стране Теодора. Овај Теодор би могао бити син Јована Хрисилију и Курсилије из *Барског родослова*. Писац *Барског родослова,* биљежећи локалну традицију, зна само за њега као главног команданта експедиције, а не за стратега Михајла.

Византијска се војска сакупила у равници под Скадром, прешла ријеку Бојану и преко високих гребена Румије спустила се у долину око Бара. Командант рашкобосанско-хумске војске довео је удружене снаге до у околину Требиња. Концентрација Војислављевих одреда била је у Црмници на Скадарском језеру, али појава Љутовида у Травунији и бојазан да преко Верига не пређе Боку Которску натјерале су Војислава на акцију. Опис битке дат је у *Барском родослову* детаљно. Варку са десетинама трубача и бубњара у планини, која је требало да створи утисак код Византинаца да су опкољени, извели су два Војислављева сина. Пометњу у византијске редове унио је неки Баранин, Војислављев пријатељ, који је убиједио грчког команданта да је опкољен. Пораз византијској војсци нанијет је у зору, а прогоњење разбијених одреда настављено је преко жупе Прапратне, између Бара и Улциња, све до Дрима. Јован Хрисилију, тешко рањен, умро је у равници Скадра, гдје је подигнут крст звани „Crux Cursilii".

Рат је настављен против захумског кнеза Љутовида. Операције је водио Војислављев син Гојислав, који је спровео своје одреде преко Конавала до брда Клобука код Требиња. Тада је послао већи број израњављених грчких заробљеника Љутовиду, да би се посијао страх међу војском окупљеном на Клобуку. Ово, по писцу *Барског родослова*, нимало није збунило Љутовида, већ је он изазвао Гојислава на двобој. Љутовида и Гојислава су на двобој пратила по три војника. Један од сабораца Гојислава Удобиц (Udobre) оборио је Љутовида са коња, што је изазвало панику у Љутовидовој војсци, иако је Љутовид и поред рана успио да побјегне.

По *Барском родослову,* посљедица овог пораза Грка и савезника била је дукљанска окупација цијеле драчке области до ријеке Војуше, гдје је подигнуто утврђење које је служило за пљачкашке упаде у Драчку тему. У ствари, посљедице побједе

Војислава и синова му биле су много далекосежније. Прије свега, збачена је византијска власт, што је омогућило формирање самосталне државе. Остварена је дукљанска предоминација над Травунијом и Дукља постаје матична област свих српских земаља. Ову предност она ће сачувати, и поред унутарњих криза и византијских напада, све до дефинитивног успона Рашке под Немањом и заузећа Дукље.

Директну јурисдикцију над јужноприморским градовима (осим Котора?) имала је архиепископија у Драчу, али је њена моћ послије Војислављеве побједе над Византинцима нагло почела да слаби, тако да се црквена власт Драчке архиепископије протезала на сјевер само до Љеша и Кроје. Непосредно послије 1045. године епископи Котора, Бара, Улциња и Свача тражили су ослонац на Сплитску (салонитанску) архиепископију, гдје су одлазили, према казивању Томе, архиђакона сплитског, на обласне црквене саборе. Даља казивања истог писца личе на легенду: пошто су епископи ових градова приликом једног таквог путовања настрадали од буре и изгинули на обалама Хвара (Punta dei Vescovi), грађани су затражили од папе Лава IX (1049—1051) да установи архиепископију за Јужну Далмацију (Dalmatia Superior) у Бару. Ова акција није уродила плодом, мада је опадање византијске власти довело до стварног осамостаљења појединих епископија, иако de jure није била основана архиепископија у Бару која се назива Дукљанском и Барском црквом (Diocliensis atque Antibarensis ecclesia).[112]

Од 1042. до 1043. године, када је извојевана самосталност, до смрти кнеза Војислава, не постоје историјски подаци о збивањима у Дукљи. По *Барском родослову*, Војислав је владао двадесет пет година и умро у свом двору, а сахрањен у дворској капели св. Андрије у жупи Прапратна. Гдје се налазио двор и црква св. Андрије, до данас археолошки није утврђено.

Смрт кнеза Војислава наметнула је проблем подјеле земље међу његовим синовима. Према казивању писца *Барског родослова*, подјела је извршена под покровитељством мајке на петоро браће. Најстарији Гојислав и најмлађи Предимир добили су Травунију са Грбљем, Михајло Облик, Прапратну и Црмницу, Сагапек Горску жупу, Купелник и Барези, а Радослав Лушку жупу, Подлужје и Ручеву са Будвом. Гојислав је са мајком имао врховну власт иако се, како изричито каже писац *Барског родослова*, „ниједан од њих није називао краљем док је живјела краљица мајка, већ су се само звали кнежеви (knesius)".

Гојислав је болестан пао као жртва завјере травунијских великаша на челу са Доманеком. Писац *Барског родослова* ове травунијске великаше назива „Scrobimesi", за које се не зна ко су, али се између Требиња и Билеће, код Моска налази село Скроботно,

[112] Још увијек најбоље вом I. Marković, *Dukljansko-barska mitropolija*, Zagreb 1902.

топоним изведен од корумпираног племенског имена Scrobimesi у *Барском родослову*. Ово је довело до напада браће на Травунију али без потпуног успјеха, јер им је Доманек умакао. Саганек, који је остао у Травунији да је потпуно покори, морао је из страха да се врати браћи у Зету, а Доманек се наново утврђује у Травунији. Травунија је давала јак отпор дукљанској власти, највјероватније подупирана од стране Византинаца. Радослав није смио да покуша поновно освајање Травуније, јер се бојао да ће остала браћа да заузму његове дијелове Зете, тј. Лушку жупу, Подлужје и област око Будве. Писац *Барског родослова* помиње припрему неке византијске офанзиве да би се спријечило ширење Зете на рачун Травуније и сматра да је ова припрема натјерала браћу да се споразумију.

Споразум је фиксиран писмено и његов садржај препричава се у *Барском родослову*. Ово је најстарији познати званични уговор у српској историји. Наравно да се његов текст какав је сачуван у *Барском родослову* не може сматрати као аутентичан, јер писац *Барског родослова* само препричава садржај споразума. По овом договору, Михајло и Саганек су се заклели пред земаљском властелом Радославу да су он и његови насљедници господари Зете, и Травуније ако је могу заузети. Ове области „припашће њему и његовим насљедницима уз насљедство и својину (in haereditatem et possessionem) без приговора и захтјева (sine contrarietate et requistitione) њих и њихових насљедника и да то неће од тада нико тражити, ни они сами ни њихови насљедници".

Смрт краљичина довела је на престо Михајла (Mihala, Μιχαηλᾶς). Када се ово догодило, немогуће је прецизно одредити. Посљедњи пут се Михајло помиње 1081. године, а по *Барском родослову* владао је 35 година, те би према томе ступио на престо 1046. године. Трајање заједничке владе мајке и браће може се фиксирати између 1043. и 1046. године. Наиме, први датирани догађај за владе кнеза Војислава је освајање Бугарске, Рашке, Босне и Далмације од стране цара Василија II 1018. године, на самом почетку владе Војислављеве. Како је Војислав владао, по *Барском родослову*, 25 година, то његова смрт пада најкасније у 1043. годину, непосредно послије битке код Бара и византијског пораза 1042. године.

Из излагања писца *Барског родослова* види се да је још док су владали браћа са мајком Византија била нерасположена према ширењу дукљанске државе. Ускоро Михајло мијења непријатељску политику према Византији и тражи ослонца на њу. Михајло је остао удовац од своје прве жене, са којом је имао синове Владимира, Пријаслава, Сергија, Дерију, Гаврила, Мирослава и Бодина, и поново се оженио Гркињом, рођаком царевом („consobrinam imperatoris"). У то вријеме је владао у Византији Константин IX Мономах (1042—1055) као муж царице Зоје, те ће то бити његова сестричина или братаница удата за Михајла. Византијски извори не знају за овај брак, али са њим у вези се може и објаснити висока титула протоспатора коју је Михајло добио, као и имена два нај-

млађа сина у овом браку која су типично грчка — Нићифор и Теодор. Два старија сина из истог брака носе домаћа имена Доброслав и Петрислав.

Када је средио односе са Византијом и осигурао се са те стране, Михајло је био у могућности да не одржи уговор са братом Радославом и његовим синовима. Њихове области у Зети дао је на управу свом најстаријем сину из првог брака Владимиру. Михајлови синови из првог и другог брака учествују у владању државом. Владимир и Бодин освајају Рашку, али је Михајло даје, у смислу провизантијске политике, сину из другог брака, полугрку Петриславу.

Године 1071. долази до прелома у спољној политици Дукље Те године је селџучки султан Алп-Арслан побиједио код Манцикерта византијску војску и заробио цара Романа IV Диогена. Исте године Нормани под вођством Роберта Гвискара заузимају најважније византијско упориште на јужном Јадрану Бари. Оба пораза скршила су византијску премоћ на Балкану и омогућила ослободилачки покрет под вођством скопских бољара на челу са Ђорђем Војтјехом 1072. године. Углед дукљанске државе био је велики код свих балканских Словена, те, према Кедрену, побуњеници нису изабрали међу собом вођу, већ су се обратили Михајлу, који им је послао свога сина Бодина и војсковођу Петрила. Из причања писца *Барског родослова* види се да су у овом походу учествовали и Бодинова браћа Владимир и Петрислав, јер је употријебљен плурал („post hoc perrexerunt Bulgariam") а било је ријечи о Бодину, Владимиру и Петриславу. Можда је Петрило, кога спомињу византијски извори као једног од вођа које је послао Михајло, у ствари његов син Петрислав, а Бодинов полубрат. У Призрену је Бодин био крунисан за цара као Βασιλεύς Βουλγάρων са именом Петар, вјероватно према имену сина цара Симеона Петра. Писац *Барског родослова*, који није наклоњен Бодину, приписује овај чин Бодиновој самовољи: „Бодин је ставио себи царску дијадему на главу и наредио да га називају царем" Византијски покушаји да смире устанак преко скопског команданта дуке Дамјана Даласена били су осујећени побједом устаника и његовим заробљавањем. Но, сви македонски великаши нису пристали уз устанике, највјероватније због наметнутог дукљанског вођства, иако помоћ није била велика, свега три стотине ратника. У Костуру, гдје су Византијци пружали посљедњи отпор, заједно са њима је био и Борис Давид, вјероватно један од потомака старих владајућих родова из доба цара Самуила. Зато и писац *Барског родослова* каже да су Бодин и Петрислав „водили многе бојеве са Грцима и Бугарима". На устаничку страну су прелазили поједини страни најамници, као Лонгибардопуло, јужноиталијански Лангобард, који се оженио иначе непознатом сестром Бодиновом. Офанзива се одвијала у два правца: под вођством Бодиновим према Нишу и Петриловим према југу. Дукљански одреди са Хрватима узнемиравали су драчку област и вјероватно јужноприморске ви-

зантијске градове, као Котор, Бар и Улцињ. Устаници са Бодином на челу освојили су подунавске градове до Видина. Петрислав је заузео Охрид и Девол, али је доживио потпуни пораз под Костуром. Катапан Бугарске Саронитис опсјео је Скопље, потукао Бодина, који је дошао по зими у помоћ код Таона, тј. Пауна на јужном Косову, и заробио га.

Саронитис је послао заробљеног Бодина прво у Цариград, гдје је био затворен у манастиру св. Срђа и Влаха, код царске палате. Но, убрзо га је Исак Комнен повео као сужња са собом у Антиохију, гдје је Исак Комнен био именован за гувернера. И поред метежа који су у Антиохији настали услијед страначких борби између Грка и Јермена, и поред тога што се Исак Комнен морао да повуче у тврђаву да сакупља војску и у крви угушује побуну, Бодин није могао да се спасе заробљеништва све до смрти Михајла VII. Тек пошто се чуло да је „цар који је заратио умро" (а то је смрт Михајла VII 1078. године) краљ Радослав (не Михајло отац Бодинов, већ његов стриц) послао је, према *Барском родослову*, вјеште и одважне људе да га уграбе из тамнице. Скилица прича да је Бодина ослободио његов отац Михајло, што је вјероватније, преко млетачких морнара. У ствари, бјекство Бодиново омогућено је хитним повлачењем 1078. године Исака Комнена из Антиохије. По доласку у земљу, по *Барском родослову*, Бодин је добио на управу жупу Грбаљ са Будвом. Грбаљ је раније држао Предимир, а Будву Радослав, Бодинови стричеви.

Одакле потиче краљевска титула коју има Михајло, није у изворима објашњено. *Барски родослов* свима дукљанским владарима даје титулу rex. Писац *Барског родослова* у том погледу је досљедан, јер у изузетном случају, када владају заједно петеро браће са мајком, како смо видјели, он наглашава да ниједан није употребљавао титулу краљ, већ су се сви називали кнезовима. Византијски извори никад дукљанским владарима не придају титулу краља, већ их само називају ὁ τῶν Σέρβων ἀρχηγός, τοπάρχης, ἔξαρχος.

Одмах послије 1074. године оживио је спор око јурисдикције дубровачке епископије и спор око односа са сплитском епископијом и барском црквом. У те црквено-правне сукобе умијешао се и Михајло покушавајући да искористи сукоб да би себи прибавио папско признање краљевске титуле, а барској цркви чин архиепископије. Легат папе Гргура Петар појавио се 1077. године у Сплиту и другдје на јадранској обали провјеравајући податке које је курија добила од Михајла. Изгледа да је легатов извјештај био наклоњен сплитској цркви и архиепископу Ловри, јер папа Гргур рјешава спор у односу Сплит—Дубровник у корист Сплита, али је папски легат Петар био препоручио папи Михајлове захтјеве. Из одговора папе Гргура од јануара 1078. године се види да је Михајло тражио заставу (vexillum) као признање краљевства. Папа, због противурјечности у писму Михајловом и у извјештају легата кардинала Петра, условљава да се пред њим морају да појаве ду-

бровачки епископ и барски епископ Петар, ради спора са сплитском црквом, па ће он, папа, њему признати достојанство краља („tuique regni honor a nobis cognosci"). Том приликом је обећано Михајлу да ће добити тражену заставу, а епископ барски Петар палијум. Будући да папска канцеларија на почетку овог писма назива Михајла „rex Sclavorum", може се закључити да је он већ употребљавао титулу краља. Тражење заставе вјероватно је значило да се жели потврда краљевске титуле, јер се не траже друге инсигније као за хрватског краља Звонимира, који је био крунисан двије године раније од стране папског легата Гебизона комплетним инсигнијама: заставом, јабуком, скиптром и круном („per vexillum, ensem, sceptrum et coronam"). Мање је вјероватно да је тражење заставе значило признање папске врховне власти. Спор са дубровачком црквом није окончан, и барски епископ није подигнут од стране папе на положај архиепископа. Такође највјероватније је да није дошло ни до признања краљевства од стране папства, јер су те двије акције биле међу собом условљене.

У цркви св. Михајла у Стону, коју је највјероватније подигао краљ Михајло, на његовом ктиторском портрету он је приказан са круном[113] (сл. 65). Тип круне на портрету је тзв. круна са ухобранима. Она је гломазног и тешког облика са продужецима који на први поглед иду преко ушију, а круна се изнад чела завршава равно са три једнака крста као украса. Најближа паралела је круна са рељефа из сплитске крстионице гдје је представљена личност из параболе о добром и рђавом дужнику (до сада сматрано као портрет хрватског краља). Облик круне није специфичан за наше државе, већ се јавља, на примјер, на бисти норвешког краља Ајстајна Могусона (1103—1122), на којој се види да јој назив „круна са ухобранима" не одговара, већ да је у питању метална замјена судариума од свиле који се при крунисању западних краљева држао испод круне. Облик круне је типично западни и јавља се на низу ликовних представа владара, као на енглеским, и јужноиталијанским минијатурама са почетка XII вијека, на њемачком новцу XII вијека и другим.

За владе цара Михајла VII у Византији избија низ војних побуна. Царем се прогласио драчки дука Нићифор Вријеније 1077. године а у Малој Азији Нићифор Вотанијат. Нићифор Вријеније је поражен под Цариградом и у Тракији од стране команданта Алексија Комнена, који је остао вјеран цару Михајлу. Године 1078. Нићифор Вотанијат успио је да заузме Цариград и да се прогласи за цара. Драчка област устанком Нићифора Вријенија била је активно укључена у ове борбе и поједини команданти драчке области долазили су у опасан положај опредјељујући се у овим страначким борбама. Припрема побуне Алексија Комнена затекла је као стратега Драча Ђорђа Мономахата, који се двоумио да се опредијели из-

[113] J. Ковачевић, *Средњевековна ношња балканских Словена*, Посебна издања САН CCXV, 1953, 239 и д., са старијом литературом.

међу Алексија Комнена и Нићифора Вотанијата, а преговарао је и са Норманима. Осјећајући се несигурним, он је себи обезбиједио одступницу, преко писама и поклона, код Михајла и Бодина, које Ана Комнен назива ἐξάρχους τῶν Δαλματῶν. Долазак у Драч Палеолога са мисијом да цијелу Драчку тему прикључи Алексију Комнену натјерало је Ђорђа Мономахата да побјегне у Дукљу. Алексије Комнен, сматрајући да је Мономахат опаснији у Дукљи, увјерио га је у своју наклоност, те се овај 1081. године вратио у Цариград.

Пред крај владе краља Михајла одиграле су се велике промјене у размјеру снага на Балканском полуострву. Иако је Алексије Комнен успио 1081. године да заузме Цариград и да учини крај грађанском рату у Византији, грађански ратови су до те мјере исцрпли Царство да су Нормани из јужне Италије припремили поход на Цариград. Роберт Гвискар са сином Боемундом, потпомогнут дубровачком и сплитском флотом, почео је опсаду Драча. У почетку борби Бодин је био на страни Византинаца и мањим нападима узнемиравао Нормане, као што су чинили и Арбанаси (Ἀρβανιτῶν). Уз Византинце стајала је млетачка флота и један одред Срба под Бодином. Одсудна битка под Драчом октобра 1081. године претворила се у потпун византијски пораз. Уочи битке, при савјетовању у царском штабу, поједини команданти савјетовали су да се Норманима не пружи могућност отворене битке, већ да се исцрпљују мањим нападима. Ове акције требало је повјерити Бодину и другим локалним командантима. Ипак се већина византијских команданата одлучила за отворену битку. Према казивању Ане Комнен, Бодин је у овој одлучној бици држао контингент својих војника по страни и, када је настало расуло у византијској војсци услијед бјекства турских најамних одреда, повукао се не учествујући у бици. Опредјељење Дукље у спољној политици за Нормане утврђено је женидбеном везом Бодина са ћерком Архириза, угледног патриција из Барија, још у априлу исте године. Према аналима града Барија *(Annales Barenses)*, „Архириз је дао сину Михајла, краља Словена, своју кћер за жену". Архириз је био вођа норманске странке у Барију и његова је моћ у граду расла са снажењем норманске државе и слабљењем Византије услијед грађанских ратова. Име Архиризове ћерке сазнајемо из *Барског родослова:* „Краљ Бодин са женом Јаквинтом, кћерком Архириза из Барија, роди четири сина . . ." Изгледа да је краљ Михајло умро 1082. године а сигурно прије 1085. године, када се Бодин помиње већ као самосталан на влади и када је освојио Драч.

По *Барском родослову*, насљедник краља Михајла је био његов брат Радослав, док сви други извори не знају за његову владавину, већ као директног насљедника краља Михајла наводе краља Бодина. Једино се у једном уводу неке повеље по којој је неки манастир „in Baleni" поклоњен опатији на Локруму помиње „rex Radoslavus" са женом Јулијом и сином Браниславом. Могло би се тумачити да је овај податак у Локрумским фалсификатима преузет

из *Барског родослова*, али писац *Барског родослова* не зна за Јулију, жену Радослављеву, те ће вјероватније бити да је исти податак преузет из неког другог, нама непознатог извора. Како је већ речено, краљ Михајло се посљедњи пут помиње 1081. године. Писац *Барског родослова* приписује Бодиново ослобођење из Антиохије 1078. краљу Радославу, а као први догађај за Бодинове владе помиње његово заузеће Драча послије смрти Роберта Гвискара 1085. године. Исто тако, он наводи да је краљ Радослав владао шеснаест година. Ова хронолошка диспаратност у изворима може се објаснити само да су око 1064. године Михајло и Радослав владали заједно, иако писац *Барског родослова* изричито каже да је послије смрти краља Михајла примио краљевство Радослав, његов брат. Писац *Барског родослова* описује Радослава као мирног и благог владара. Он је Бодину послије ропства дао на управу жупу Грбаљ. Бодин је у споразуму са маћехом, сестричином византијског цара а другом женом краља Михајла, и са њена четири сина (Доброславом, Петриславом, Нићифором и Теодором) дигао буну и протјерао Радослава у Травунију, гдје је овај умро у дубокој старости и сахрањен у цркви св. Петра in Campo код Требиња. Према *Барском родослову*, он је имао осам синова: Бранислава, Градислава, Хвалимира, Станихну, Кочапара, Гојислава, Доброслава и Прибинека. Борбе и сукоби Бодина са Радослављевим насљедницима испуњавају цијелу његову владу.

Прве године Бодинове владе доста су добро познате. Радослављеви насљедници владали су Зетом, док је Бодин држао Грбаљ и, као директно насљедство од оца, Прапратну. Чим је постао краљ, настојао је да протјера Радослављеве насљеднике, синове најстаријег Радословљевог сина Бранислава и његову браћу из Зете. Посредник у помирењу била је Барска архиепископија, на челу са првим барским архиепископом Петром. Мисија је имала успјеха и „заклели су се међусобно, Бодин и браћа, да ће живјети мирољубиво и мирно". На основу овако склопљеног мира могао је Бодин да предузме походе на Рашку и Босну. Оба похода су била успјешна, те је он могао у Рашкој да постави на власт „два жупана са свога двора" Вукана и Марка, и да од њих добија вазалну заклетву „да су они и њихови синови прави људи (homines) краља Бодина, његових синова и насљедника". Ови догађаји су се одиграли 1083. или 1084. године. Жупан Марко се више не спомиње, али је зато жупан Вукан познати моћни рашки жупан кога, у вези са каснијим догађајима, помињу и писац *Барског родослова* и Ана Комнен. Оба су највјероватније били синови Петрислава (сина краља Михајла из другог брака са грчком принцезом) коме је краљ Михајло дао на управу Рашку, али који се послије 1073—1074. године, када су Византинци угушили устанак македонских Словена, морао повући из Рашке у Дукљу. У Босни је Бодин поставио за кнеза Стевана.

Смрт Роберта Гвискара 1085. године измијенила је односе снага на Балканском полуострву у корист Византије. Писац *Барског родослова* изричито каже да је Робертову смрт искористио Бодин и

од власти Франака („de potestate Francorum") ослободио цијелу Драчку област („totam terram Duracinorum") и сам град Драч. Да би осигурао мир са растућом византијском моћи под царем Алексијем Комненом, Бодин предаје град Византинцима. Ово освајање Драча од стране Срба и предају града у византијске руке Ана Комнен не биљежи, већ, насупрот, изричито тврди да су Византинци искористили смрт Роберта Гвискара и сами освојили Драч.

Због Бодиновог држања у бици код Драча 1081. године Византинци нису имали повјерења у њега. Чим се Византија утврдила у Драчу и Драчкој теми, намјесници Драча почињу офанзиву против Дукље. Сам цар Алексије, који је сазнао да ће доћи до напада Кумана и Бодина, одлучио се да прво покрене офанзиву против Дукље, те је заузео пограничне области и долине којима би се кретала византијска офанзива. Ана Комнен наводи да је том приликом Бодин намјеравао да прекрши уговор чији садржај и вријеме склапања не знамо. Носилац ових византијских офанзива био је Јован Дука, брат царице Ирене Дуке, који је успио да поново поврати све градове које су Срби заузели, а то су били мали епископски градови Дриваст, Сард, Спата, Балеч и други, и да пошаље у Цариград бројне заробљенике. Гдје се била одлучна битка, није познато. Према Ани Комнен, Бодин је био потпуно поражен и заробљен („καὶ τέλος καρτερὰν μετὰ τοῦ Βοδίνου μάχην συναρράξας καὶ αὐτὸν κατέσχεν"). Интересантно је да писац *Барског родослова*, који иначе није наклоњен Бодину, не помиње ово друго Бодиново ропство у Византији. Ниједан извор не говори о томе гдје је Бодин био одведен и како се поново спасао. Хронологија ових догађаја може се одредити између 1089. године, када је папа Климент III у Риму потврдио привилегије Барске архиепископије на основу тражења краља Бодина („filii nostri Bodini, regis Sclavorum gloriosissimi"), и одласка Јована Дуке на Исток из Драча 1091. године.[114]

Покушај краља Михајла да Барску епископију подигне на архиепископију није уродио плодом. Краљ Бодин је искористио сукоб у папству између Виктора III (1086—1087) и Урбана II (1088—1099) са антипапом Климентом II Вибертом (1080—1100). Климент II је на почетку своје владе био далеко надмоћнији од својих противника, те је 1088. год. барски епископ Петар ишао у Рим да тражи да се у Бару обнови некадашња диоклитанска архиепископија. Успјех мисије био је потпун када је ђакон Сервусдеи написао у Риму, у цркви св. Петра, папску булу 8. јануара 1089. године. Овом булом епископ Петар издигнут је на положај архиепископа, добио палиј а одређени су и суфрагани Барске архиепископије, и то епископије: „дукљанска или барска, которска, улцињска, свачка, скадарска, дриваска, полатска, српска, босанска и травунска" (Dioclensem ecclesiam (seu) Antivarensem et Catarinensem, Dulcinensem, Suuacinensem, Scodrinensem, Drivastensem, Polatensem, Serbiensem, Bosniensem, Tribuniensem") „са свим ма-

[114] Ферлута, н. д., 130 и д.

настирима, како далматинским тако и грчким и словенским" („omnia monasteria tam Dalamatinorum quam Graecorum atque Sclavorum"). Пада у очи да се међу подвргнутим суфраганима не помиње Захумље.

Писац *Барског родослова* описује само унутрашње борбе између краља Бодина и његових стричевића (Брániславићи). Симпатије писца *Барског родослова* су јасно на страни синова Бранислава — Предихне, Петрислава, Градихне, Тврдислава, Драгила, Драгихне и Грубеше. По њему је све зло у овим борбама потекло од краљице Јаквинте, из њеног страха да послије Бодинове смрти насљедници Бранислава не преузму краљевство. У Скадру су Бранислав и брат му Градислав са сином Предихном, на једној гозби, заробљени и бачени у тамницу. Остала родбина Бранислављева, „браћа и синови и нећаци (nepotes) њихови" сакупили су своје дружине у броју од четири стотине људи под оружјем и повукли се у Дубровник. То је био узрок рата између Дубровника и краља Бодина.

О овим догађајима има података, веома мутних, код најстаријег дубровачког аналисте (*Аналиста I*). Под год. 1004. он описује опсаду Дубровника од стране босанског краља Стевана, која је трајала четири године, па када је Стеван видио да не може да заузме град, саградио је кулу испод брда Срђа да тиме онемогући Дубровчанима да прелазе воду на мјесту данашњег Страдуна и да их одсијече од копна. *Милецијеви стихови* допуњују ову биљешку *Аналиста I* тиме што се у њима наводи да је кулу код цркве св. Николе на Пријеком саградио неки босански кнез Стеван („Stephanus dux Bossinae") за владе краља Бодина и грчког цара Константина, а деветога индикта. Хронологија ових података је, јасно, погрешна. Индикт IX пада у XI вијеку, а за владе цара са именом Константин, или 1044. год., за владе Константина IX, или 1059. год., прве године владе цара Константина X, а то је све много прије Бодинове владе. Писац *Барског родослова* наводи да је Бодин погубио Бранислава у двадесет другој години своје владе. Ако је ступио на престо 1082. год., опсада Дубровника одиграла се 1104. године. Очигледно је да постоји нека корелација између год. 1004. (*Аналиста I*), 1044. (IX индикт за владе Константина IX) и 1104. која се изводи према *Барском родослову*, али је њу немогуће одгонетнути. Историјско језгро ових података лежи у чињеници да и *Милецијеви стихови* и *Барски родослов* знају за босанског кнеза Стевана, кога је Бодин поставио на власт. Носиоци одбране били су Бранислављева браћа и синови са својим људима. У једном испаду из града син краља Радослава Кочапар убио је копљем неког Јаквинтиног љубимца Козара. Због тога је Бодин, по наговору Јаквинте, наредио да се Бранислав са братом и сином погуби под Дубровником и они су били сахрањени у Локрумском бенедиктинском манастиру. Цио Бранислављев род није могао да се одупре из Дубровника краљу Бодину, а један дио грађана није желио да град страда због њих. То их је натјерало да се преко Сплита и

Апулије склоне код византијског цара у Цариград. Бодин је заузео град и подигао тврђаву. То би била иста кула коју је, према легенди коју налазимо код дубровачких аналиста, неку годину касније предао Дубровчанима њен заповједник Utivigo Gradiense и тиме заслужио дубровачко грађанство. Од њега потичу, према истој легенди, дубровачка властела Градићи.[115]

Према писцу *Барског родослова*, Бодин је владао двадесет шест година и пет мјесеци, те је, према томе, умро 1108. год. и сахрањен је био по „more regali" у манастиру св. Срђа и Вакха на Бојани.

СЛАБЉЕЊЕ ДУКЉАНСКЕ ДРЖАВЕ

Одмах послије смрти Бодинове покушао је да се стабилизује на власти његов најстарији син Михајло (Michala). Писац *Барског родослова* објашњава да је „populus terrae" због омразе која је владала према краљици Јаквинти поставио себи за краља Доброслава, полубрата краља Бодина, из брака краља Михајла са сестричином цара Константина IX. Иако полугрк, он није тражио ослонац на Византију, већ су браћа и синови кнеза Бранислава, који су се налазили као бјегунци у Цариграду, уживали подршку цара Алексија Комнена. Сам цар им је наредио да се преселе у Драч да би могли као византијски штићеници и претенденти да буду коришћени за свргавање Доброслава у Дукљи. У Драчу се Гојислав, брат Бранислава, оженио и остао, а други брат Кочапар отишао је у Рашку моћном жупану Вукану, који се такође послије пораза и предаје 1092—1093. године ослањао на Византију. Тако су од Византије помагани претендент Кочапар и византијски вазал жупан Вукан почели непријатељства против Дукље.

Одлучна се битка била на Морачи у Дукљи („in Dioclia supra fluvium, qui Moracia dicitur"). У борби је Доброслав потучен и заробљен па окован спроведен у Рашку, док је рашка војска на челу са Кочапаром и Вуканом заузела Зету и опљачкала велики дио Далмације. У овом рату су Рашани гледали да искористе кризу власти у Дукљи, те је Вукан, иако се вратио у Рашку, а Кочапар остао у Зети, успио овога да примора да бјежи у Босну, па у Захумље, гдје је и умро. На догађаје у Дукљи пресудан утицај имала је Рашка и жупан Вукан. Рашка се врло брзо сналазила и уплитала директно у династичке дукљанске размирице. Рашки експонент је био Владимир, син Владимира а унук краља Михајла. Он је био ожењен непознатом кћерком жупана Вукана, који је, по писцу *Барског родослова*, био тада пустио на слободу краља Доброслава „јер је стриц краља Владимира", али је Владимир бацио Доброслава у тамницу у Скадру.

У Дукљи је постојала струја која се очигледно противила јачању утицаја Рашке, на чијем је челу стајала Бодинова удовица

[115] Medini, *Dubrovačke starine*, 259—262.

Јаквинта и њен син Ђорђе, држећи се офанзивне политике према Рашкој још из времена краља Бодина. Ову струју назива писац *Барског родослова* безумним људима који су били непријатељи жупана Вукана („qui inimici erant iupani Belcani") и који су савјетовали краљицу Јаквинту да отровом спремљеним у Котору, гдје је и живјела, уклони краља Владимира. *Барски родослов* детаљно описује дворску сплетку око овог убиства: пошто је Владимир био отрован и пао у постељу, краљица Јаквинта и Ђорђе дошли су у Скадар и лажно оптужили Доброслава да је из тамнице припремио тровање краља Владимира. Послије смрти Владимирове, његови људи, наговорени и потплаћени од стране краљице Јаквинте, изваде Доброслава из тамнице, ушкопе га и као монаха затворе у манастир св. Срђа и Вакха, на Бојани, гдје је и умро.

Послије смрти краља Владимира превагнула је противничка, антивизантијска струја те је Бодинов син Ђорђе приграбио власт 1118. године и покушао да похвата синове кнеза Бранислава, али без успјеха, јер су они нашли уточиште у Драчу, гдје се већ налазио њихов стриц Гојислав. Само је ухваћен Грубеша и бачен у тамницу у Скадру. По *Барском родослову*, византијску офанзиву против краља Ђорђа водио је из Драча dux Caloinnes Cumano. То је син цара Алексија Комнена Калојан (Јован) Комнен, потоњи цар, који се вјероватно налазио као главни командант на српском фронту пред саму смрт цара Алексија. Послије битке у којој су на византијској страни учествовали Гојислав, и остала браћа, краљ Ђорђе је био приморан да се повуче у тврђаву Облик на Тарабошу, а византијска војска са претендентима освојила је Скадар. Јован Комнен је овдје ослободио Грубешу тамнице оставивши му војску, а Грубеша „по царској наредби би постављен од народа за краља" („iussu imperatoris constitutus est rex a populo"). Послије тога Јован Комнен се вратио у Драч. Повлачење Јована Комнена и препуштање команде над војском Грубеши услиједило је због болести цара Алексија почетком 1118. године. Царица Ирена и његова кћи Ана покушавале су да обезбиједе царски престо Ани и њеном мужу Нићифору Вријенију. Јован Комнен је морао да се врати хитно у Цариград и да пред саму очеву смрт, уз помоћ свога брата Исака, осигура себи престо. Зато је он морао да нагло напусти дукљанско бојиште и да команду препусти византијском штићенику Грубеши. Краљица Јаквинта била је ухваћена у Котору, послата у заточеништво у Цариград и тамо је умрла. Пред Грубешом и византијском војском морао је краљ Ђорђе да побјегне у Рашку, која је била носилац антивизантијске политике још од владе жупана Вукана, који је у два маха (године 1093. и 1106) потукао истог Јована Комнена, али се морао покорити цару Алексију.

На почетку владе Вукановог насљедника у Рашкој, жупана Уроша I, дошло је до рата између Византије и Угарске, јер су Византинци прихватили угарске претенденте против краља Стевана II (1114—1131) Алмоша, брата краља Коломана и његовог сина Белу. Рат се водио на Дунаву око Београда, Браничева и Рама

све до Ниша и Сердике. Иако су се завађене мађарске странке измириле послије смрти Алмоша те је Стеван II одредио себи за насљедника Белу, Рашка се држала проугарске политике, савеза који је потврђен удадбом ћерке жупана Уроша Јелене за престолонасљедника Белу око 1130. године. У склопу антивизантијских акција Мађара и Рашке треба посматрати напад краља Ђорђа и Рашана на Дукљу 1125. године. Грубеша је изгубио битку под зидинама Бара и умро или погинуо. Сахрањен је у цркви св. Ђорђа у Бару.

Другу владу краља Ђорђа окарактерисао је писац *Барског родослова* реченицом: „послије овога краљ Ђорђе задобије краљевство, али не цијелу земљу“. Очигледно да се његова власт није протезала на све области краљевства, јер је браћи краља Грубеше, Драгихни и Драгилу морао да уступи жупе у Зети на управу. И у Рашкој и у Дукљи воде се сталне династичке борбе потпомагане споља. Градихна, брат краља Грубеше, живио је у Рашкој, гдје се оженио. Драгило из Зете је освојио Подгорје са Никшићем и другим жупама („intravit in Podgoream regionem et obtinuit Onogoste et alias plurimas iupanias“), и наговорио краља Ђорђа да нападне Рашку, гдје су неки сродници били заточили у тамницу жупана Уроша I. Краљ Ђорђе је успио да освоји Рашку, да ослободи жупана Уроша I и да га врати на престо. Ово је посљедњи успјех дукљанског краљевства у борби са Рашком. Упад краља Ђорђа у Рашку приморао је Градихну да бјежи у Захумље. У самој Дукљи краљ Ђорђе је успио да зароби и баци у тамницу Михајла (Michala) сина краља Владимира и Драгила, док је Драгихна, по *Барском родослову*, са синовцима Првошем, Грубишом, Немањом и Страцимиром побјегао под византијско окриље у Драч, гдје им се из Захумља придружио Градихна. Сакупљени противници краља Ђорђа добили су помоћ од византијског стратега у Драчу, кога писац *Барског родослова* назива „dux Pirogordi“. Овај византијски командант биће једнак дворском примикрију Пирогеоргију, који је ово високо дворско звање добио за владе цара Јована Комнена, вјероватно за успјешне акције византијске политике и војске у Дукљи које је он водио.[116] Византијска војска и присталице Градихне и Драгихне заузели су Дукљу до Бара и Врања (Vurana), косе код села Матагужа у Титоградском пољу. Из нама непознатих разлога Пирогеоргије је морао да се врати у Цариград, те га је до Драча отпратио Градихна, док је Првош запосио утврђење Облик на Тарабошу. Ухваћени Драгило и Михајло били су по наредби краља Ђорђа ослијепљени. За новог дуку у Драчу био је постављен „Kir Alexius de Condestefano“, царски рођак и члан значајне аристократске породице из доба Комнена. У међувремену је краљ Ђорђе опсједао Првоша у Облику, али су опсађенима притекли у помоћ византијски одреди на челу са Градихном и Грубишом. Под Обликом је краљ Ђорђе

[116] Ферлуга, н. д., 124—125.

био потучен, а Алексије Контостефан се могао вратити у Драч и препустити Грубиши ратовање. Против краља Ђорђа кренули су и Рашани. Бјежећи кроз планине, он се најзад утврдио „у кастелу који се звао Оболон", данас Облун на Малом блату. Алексије Контостефан се у међувремену вратио из Драча у Скадар, тако да су сада сви команданти учествовали у опсади Облуна. Услијед побуне војника из непосредне околине краља Ђорђа, тврђава Облун је заузета, краљ Ђорђе заробљен и преко Драча послат у Цариград у тамницу, гдје је и умро.

Влада краља Градихне почела је, по *Барском родослову*, сабором на коме је сакупљени народ изабрао Градихну за краља. Писац *Барског родослова* не даје никакве детаље о његовој влади. Окарактерисао га је да је владао народом праведно, да је био благ, кротак, побожан, милосрдан, заштитник удовица и сирочади и сл. Као византијски експонент, Градихна је прикупио око себе многе избјеглице, који су још побјегли из Дубровника пред краљем Бодином у Апулију. Ко су били његови противници, не може се установити из уопштене реченице *Барског родослова:* „краљ Градихна је за своје владе одолијевао бројним засједама и неправедним нападима од стране злих људи". Послије смрти сахрањен је у манастиру св. Срђа и Вакха на Бојани.

Посљедњи владар у Зети не носи, по *Барском родослову*, титулу краља, већ кнеза. То је био најстарији син краља Градихне Радослав (knesius Radoslavus). Он је своју власт над Дукљом добио лично од цара Манојла Комнена (1143—1180). Изгледа да је ради тога морао да иде у Цариград („Radoslavus kneisus perrexit ad imperatorem Hemannuelem"), а по повратку подијелио је власт са својом браћом Јованом и Владимиром. Са владом кнеза Радослава нагло се прекида излагање писца *Барског родослова*, тако да ми губимо најдрагоценији и најдетаљнији извор за догађаје пред крај дукљанске самосталности. Без *Барског родослова* су историјски подаци о завршним борбама између Рашке и Дукље веома оскудни, те је реконструкција овог преломног периода отежана.

Од 1054. године, када је извршен црквени раскол између Рима и Цариграда, настаје оштра борба за наметање како јурисдикције тако и западног, односно источног ритуса у појединим областима. Но, у први мах расцјеп, изазван у Цариграду, није се осјетио и он долази до изражаја доста касније. У XII вијеку по јужноприморским градовима осјећа се јако колебање појединих црквених прелата између Рима и Цариграда, односно између католичког и православног богослужења. У Котору су 1166. године, приликом посвећења неких олтара у цркви св. Трипуна, поред которског епископа Маја учествовали и епископи: албански Лазар, дриватски Мартин и улцињски Јован. Албански епископ Лазар, који је осветио олтар Богородице, тек је те године или годину дана доцније био прешао са грчког на латинско богослужење, како се види из једног писма папе Александра III из 1167. године упућеном истом епископу Лазару, у коме га хвали да жели да напусти грчко

богослужење и да пређе на латинско, позивајући га да призна за свога црквеног старешину дубровачког архиепископа Трибуна који је био одан папству. Колебање је постојало и код старешина појединих значајних манастира. У повељи которског епископа Маја из 1166. године помињу се опати: Михајло Св. Јована албанског, Петар Св. Срђа и Вакха, Јован Св. Спаса у Бару, Петар Св. Михајла у Котору, Трифун Св. Марије у Будви и други. Писар који је писао ову повељу у Котору држао се за старјешине ових манастира римске титуле опат (abbas) али је за Михајла из Св. Јована албанског и Петра из Св. Срђа и Вакха морао да преправи ову титулу у грчку — архимандрита.[117]

Династичке борбе и несређено стање у Дукљи у XII вијеку имали су одјека и на слабљење црквене организације. Послије проглашења Барске епископије за архиепископију, Дубровачка црква је покушавала стално да ову одлуку обори. Спор је вођен помоћу низа фалсификата папских була које су фалсификоване како у Бару тако и у Дубровнику. У Дубровачкој епископији фалсификована је була папе Захарија са датумом 16. мај 743. и була Гргура VII (21. мај 1076), а у Бару буле папе Александра II (18. мај 1067) и Климента II (без датума). Основна потешкоћа Барске архиепископије у овом спору са дубровачком црквом пред папском куријом лежала у томе је што је архиепископија у Бару основана одлуком антипапе Витерба, а не неког регуларно изабраног папе. Дукљанска држава није могла да пружи подршку Барској архиепископији и зато је 1149. године, за владе кнеза Радослава, када је Травунију, Захумље и већи дио Зете држао рашки жупан Деса, дубровачка црква добила спор и архиепископија пренијета у Дубровник са отприлике сличним списком подложних суфрагана, које је имала и Барска архиепископија од 1089. године. Наравно, барска црква се није помирила са овим стањем, већ је тражила друга рјешења. Тако је барски епископ Гргур, родом Задранин, покушавао да Барску епископију подвргне под Сплитску (салонитанску) архиепископију, преко сплитског архиепископа Рајнерија, који је био један од носилаца византијске политике на Јадрану у то вријеме. Рајнеријеви делегати каноници Феро и Рајнерије долазили су у Бар да утврде поступак за прелаз барске цркве под јурисдикцију сплитске. Епископ Гргур је изјавио да ће сплитског архиепископа Рајнерија признати као примаса „цијеле Далмације". Неуспјех ових преговора изазвала је смрт цара Манојла Комнена, а чији је експонент био архиепископ Рајнерије, и убиство архиепископа Рајнерија од стране Качића 1180. године, а епископ Гргур је морао да бјежи из Бара пред Немањом и да се склони у Задар. Барска црква је остала под дубровачком јурисдикцијом све до 1199. године, када је Вукан, као титуларни краљ Дукље, издејствовао обнову самосталности Барске архиепископије.

[117] A. Mayer, *Catarensia*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, 1954, 101—103.

ТРАВУНИЈА, ХУМ И ПОДГОРЈЕ ОД X ДО XII ВИЈЕКА

По Константину Порфирогениту, Травунија је увијек била под влашћу Србије. Из излагања писца *Барског родослова* овакав однос се не да ни наслутити, што је и разумљиво, јер је он за историју Травуније највјероватније користио неки травунијски љетопис у коме се није хтјело да истакне зависност Травуније од Србије. Он у више наврата говори о односима Травунија — Дукља, тј. о борбама ових двију области о превласт.

Ови односи и сукоби Травуније и Дукље описани су у главама XXVIII—XXX *Барског родослова*. У легендарном причању које има само магловито историјско језгро посмрче Павлимира-Беле Тишемир је женидбеним везама склопио савез са Чудомиром, баном Бијеле Хрватске (Croatia Alba). Тишемиров син Крешимир, са Хрватима, водио је успјешан рат против Босне, а Тишемир и син му Предимир су „сакупили своје рођаке и народ Травуније и почели да ратују против бана који је владао у области Превалитаније". Послије погибије овог анонимног владара у Дукљи и Тишемира, Предимир је заузео цијелу Дукљу. Хронологију ових догађаја одређује писац *Барског родослова* реченицом: „у то вријеме умро је цар бугарски Петар", тј. непосредно послије 969. године Предимир је још за живота подијелио државу на своја четири сина: Хвалимира, Болеслава, Драгислава и Свевлада. Травунија је припала Болеславу. У фалсификованој дубровачкој повељи из 1112. године (фалсификат из средине XIII вијека) задржало се сјећање на овог Болеслава и он се јавља као „iudex Boleslavus", један од тобожњих донатора цркве св. Мартина у Шумету Локрумском манастиру. Наравно да се ова излагања писца *Барског родослова* не могу у детаљима узети као сигурни историјски подаци, но ипак је вјероватно да су они одјек помућен легендарношћу излагања у Трвуњијском љетопису о стварном сукобу Травуније и Дукље. То се да опазити и за владе кнеза Владимира, чију историју познајемо по *Житију Владимировом* (XXXVI глава *Барског родослова*), које је као извор далеко поузданије него претходне главе *Барског родослова*. Из *Житија* се види јасно супротност између Дукље и Травуније. Наиме, Владимир влада Зетом, а његов стриц Драгимир Травунијом и Захумљем. Покушај Драгимиров послије Владимирове смрти да завлада цијелом државом јесте посљедњи покушај Травуније да своју власт наметне Дукљи.

Дукља за владе кнеза Војислава преузима улогу матичне области, али не без отпора у Травунији и Захумљу. У коалицију са Византијом против Дукље ступиле су Босна и Рашка, а на челу савеза се налазио хумски кнез Љутовид, који је потучен под Клобуком. И овај се Љутовид јавља у дубровачким фалсификованим повељама за Локрумски манастир. Он је тобоже издао двије недатиране повеље у којима има титулу „protospathario epi to chrisotriclino ypatus et strategos Servie et Zachlmie". Ова титула „πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῷ χρυσοτρικλήνῳ, ὕπατος καὶ στρατηγὸς τῆς

Σέρβιας καὶ Ζαχουμλίας" позната је у Византији, а одговарала би команданту тјелесне царске страже, док је сама титула протоспатара била давана јужнословенским владарима и млетачким дуждевима.[118] Но, иако је ова повеља фаслификат, она у нетачној титули Љутовида одражава оно што о Љутовиду знамо као византијском савезнику. Исто тако дио титуле (гдје се каже да је Љутовид био стратег Србије и Захумља) одговара вијести из *Барског родослова* да је он командовао рашком, захумском и босанском војском против Дукље.

Побједа Дукље над Травунијом под Војиславом, изгледа, није смирила опозицију у самој Травунији. Послије смрти Војислава земља је подијељена, те су Гојислав, најстарији син, и Предимир, најмлађи син, добили Травунију и Грбаљ. Важно је истаћи да се при овој подјели Захумље не помиње, тако да вјероватно, и поред побједе код Клобука над Љутовидом, Дукља није потпуно овладала Захумљем. Као што смо видјели, у Травунији су неки Скробимези („qui Scrobimesi vocabanur") дигли буну и успјели да убију Гојислава и Предимира. На њиховом челу се налази неки Доманек. Тек угушивањем ове побуне, заузећем Травуније и Захумља и погибијом Доманека осигурана је апсолутна превласт Дукље над Травунијом и Захумљем. Ипак је Травунија задржала и за владе краља Бодина извјесну самосталност, кад се у њу могао да повуче Радослав са синовима пред прогонима Бодиновим, и да ту доживи, по *Барском родослову*, дубоку старост. Травунија је, поготову у вријеме династичких борби и криза у Дукљи, била слабо везана са централном влашћу, тако да су неки непријатељи кнеза Радослава, за његове владе лако побунили Травунију, Захумље и дијелове Дукље и предали их рашком жупану Деси.

Исто тако самосталан положај имало је и Захумље, што се може закључити по томе да је у Захумљу Градихна нашао уточиште пред прогонима краља Ђорђа.

Повеља рашког жупана Десе из 1151. године набраја извјестан број захумске властеле као свједоке; то су: жупан Грдеша (iupannus Gredessa), жупан Грубеша (iupanus Grubessa), Тешимир, „Charilus" и „Sranlanitus". У фалсификованим Локрумским повељама из средине XIII вијека, а које се односе на дукљански период, има више помена захумске властеле са титулама: банови: Славогост, Растимир; судије (iudex): Мирослав, Стратимир, Болеслав, Грд, Грубеша; жупани: Грд (Gerdessa), Dabrahenus (жупа Ком), Svergius (жупа Требиње); казнаци: Давид (жупа Требиње), Zanello; сатници: Тихомир (Конавли), Svergius (Требиње) и прокуратор Крајина.

Жупана Грубешу из Десине повеље вјероватно су фалсификатори погрешно изједначили са Грубешом, потоњим краљем, називајући га „iudex Grubessa", син Бранислава. Повеља жупана Грда тобоже из 1114. године, иако је веома богата разним именима,

[118] Шишић, *Летопис*, 214—215; R. Guilland, *Études sur l'histoire de l'Empire buzantin: Le protospathaire*, Byzantion XXV—XXVII, 1955—1957, 649-695.

сасвим је несигурна управо кад су у питању имена која наводи. Тако она, на примјер, краљицу Јаквинту назива „Riccatina“(!). А изједначење жупана Грубеше и судије, тј. потоњег краља Грубеше, не може да се одржи из хронолошких разлога: Грубеша је умро 1125. године а Десина повеља је писана 1151. године.[118a]

Једино је добро позната личност требињски жупан Грд.[119] По Кинаму су Византинци 1150. године у бици на Тари заробили двојицу „најзнаменитијих Далмата: Γουρδέσης и Βουλτινος. Грд је доспио у ропство у Сердици, и, како описује Скилица у *Житијама св. Јована Рилског*, Грдас „од Пеонских Гора“ је сазидао Сердици цркву посвећену свецу крај градских зидина. Он се већ ослободио идуће 1051. године, када се јавља као свједок у повељи рашког жупана Десе. Сахрањен је у цркви (можда је он и ктитор) у Пољицама код Требиња, гдје је откривена надгробна плоча његовог гроба са дугим натписом: „**Вь дни кнеза велиега Михоила вьмрѣ жоупань Грьдь трѣвкіньскі. И вь то лѣто зіда емоу ракоу брать жоупань Радомирь сь сыньми еговѣми и жена моу. Твара моистрь именемь Брайѣ Б(о)ж(е) ти даи здравие.**“ Из натписа сазнајемо да је имао брата жупана Радомира и више синова, као и да је умро између 1173. и 1189. године, када је владао посљедњи дукљанско-хумски кнез Михајло, највјероватније око 1180. године. Из његовог гроба вјероватно потиче једна мамуза типа Oesesporn, западног поријекла, из друге половине XII вијека. Материјална култура захумске и травунијске властеле слабо је позната. На неколико локалитета, и то Горња Бијела, Лисичићи у великом Неретвином луку и Чапљина, Тасовићи, Вишићи и Могорјело (све око Чапљине), нађен је накит XI и XII вијека, који је чест у некрополама далматинске Хрватске, а највјероватније производ приморских градских златарских радионица. Луксузни примјерци златних наушница нађени у Могорјелу и Вишићима свједоче о доста великом богатству оних који су могли да овакве производе добављају. Баш и ови најлуксузнији, иако сасвим малобројни налази, групишу се око Требиња, центра Травуније. Највиша феудална хијерархија, као требињски жупан Грд, могла је да купује мамузе произведене на Западу. Но, ипак археолошки материјал који потиче из случајних налаза није довољно бројан да се помоћу њега може дати нека заокругљенија слика.[120]

Према доста скромном броју и величинама преромански цркава XI—XII вијека, богатство травунијско-захумске властеле није било велико. Декоративни црквени камени намјештај ових црквица указује на ангажовање мајстора разних квалитета, од скромнијих рустичних мајстора, као на примјер скулптори који

[118a] Ту скоро код цркве св. Ђорђа код Зенице нађен је надгробни натпис судије Градеше из времена бана Кулина, те се горњи подаци односе на ову личност.

[119] Ђ. Радојчић, *Кинамов* Γουρδέσης, Зборник радова Византолошког института VIII/1, 1963, 235—259.

[120] N. Miletić, *Nakit i oružje IX—XI v. u nekropolama Bosne i Hercegovine*, Glasnik ZMS XVIII, 1963, 137, са старијом литературом.

су радили камени намјештај цркве у Завали, до врхунских преромaнских вајара — који су радили скулптуру цркве св. Томе у Кутина у Драчевичкој жупи.

Константин Порфирогенит јасно истиче да су Травунија и Конавли, једна област и то да се Конавли налази под Травунијом. С тиме се слаже и писац *Барског родослова*, који наводи Конавле као жупу Травуније. Но, ипак је важно да се у оквиру једне од већих области дукљанске државе у *De administrando* једино у Травунији јавља друга област — Конавли, као и да се у Порфирогенитовим *De ceremoniis* набрајају одвојено архонти Травуније и Конавла.

За историју Конавала у XII вијеку имамо само два извора: повељу Девезија, господара Конавала „et Setve Onitie" из 1166. године и један акт у коме неки Братац из Конавала даје Локрумском манастиру свог сина Раслиша у службу, из 1184. године. Оба документа су нам сачувана само у препису из XVIII вијека. Из Девезијеве повеље се види да он себе назива господаром Конавала и „Setve Onitie". Шта се крије под корумпираним именом Setve Onitie, не може се утврдити. Највјероватније је он био господар и жупе Жрновице, јер даје своме зету Михаћу земљу у Брену која се звала Бретијав („in loco Breni (жупа) qui dicitur Bretiav") за мираз своје кћери Драгославе. Девезијева повеља прецизира да он даје у Брену Михаћу „terram iudicalem", тј. право да убира порез од судских такса и вјероватно да сам суди. У повељи се јављају свједоци, од којих неки имају и титуле: казнац Уталеж, сатник Расват, судија Белеч и архипрезбитер Бразил (вјероватно Басил). Други свједоци такође имају словенска имена, као Станец, или комбинована словенско-романска — Bello-Вратимир.[120a]

Очигледно је да се у Конавлима у ово вријеме власт дукљанских владара није осјећала, јер у датуму повеље се не помиње ниједан дукљански владар, већ византијски цар Манојло Комнен („regnate imperatore Mannuele").

У акту којим Братац „син Драгубе" из Конавала даје свог сина у службу Локрумском манастиру 1184. године има само један израз који донекле освјетљава односе Дубровника и Конавала. Очигледно је да су се правни обичаји у Конавлима разликовали од оних у Дубровнику, јер Братац наглашава да даје свога сина у службу за одређену накнаду на десет година по дубровачком обичају („sicut mores habet Raguseorum"). Међу свједоцима поред Дубровчана јављају се Зеле (Зелић) из Конавала и Велкоје „de Tribunia".

Најмање историјских података постоји о односу Дукље према Подгорју (Submontana). Прва вијест у *Барском родослову* о Подгорју односи се на догађаје послије византијског освајања

[120a] Упор. Ј. Ковачевић, *Поводом књиге Историја државе и права народа ФНРЈ* (Предфеудалне државе југословенских народа) *од Д. Јанковића*, Историски гласник II, 1948, 8.

Рашке 971—972. године. По смрти бугарског цара Петра 969. године грчки цар Јован Цимискије је освојио цијелу Бугарску и подвргао је својој власти; када се вратио у свој двор, напустио је своју војску. Али „војсковође дођу са његовом војском и заузму цијелу област Рашке". Нама по имену непознати рашки жупан са два сина Пленом (или Пигна) и Радиградом и ћерком Прехвалом морао је да бјежи у Дукљу. Послије женидбе дукљанског краља Предимира са Прехвалом, Радиград је добио Трибесу у насљедство [„Tribessam in (dedinam) quam Latini dicunt haereditatem"] и Предимир је поставио Радиграда за жупана у Оногошту. Tribessa је брдо Требјешка глава источно од Никшића. Писац *Барског родослова* је добро обавијештен када каже да је послије краћег времена умро грчки цар, тј. 976. године. Када је умро цар Јован Цимискије, Предимир и рашки жупан организовали су побуну против Грка, освојили Рашку те је Предимир поставио свога таста за великог жупана, али је он остао у вазалним односима према Дукљи.

Пошто је Предимир умро, Подгорје са свим жупама, а као најважнијом Оногоште, добио је на управу његов најмлађи син Свевлад. Исто тако при опису сљедеће подјеле земље послије смрти краља Хвалимира, која се, по писцу *Барског родослова*, збила непосредно иза побуне Самуилове, Подгорје је још везано за Дукљу и њиме влада најмлађи Хвалимиров син Мирослав. Пошто је овај погинуо на Скадарском језеру, Подгорје је заузео Петрислав, најстарији брат, који је при деоби добио Дукљу, те тиме ујединио Подгорје и Дукљу.

Послије византијског освојења 1018. године цијеле дукљанске државе и ослобођења под Војиславом 1045. године ослабиле су везе између Подгорја и Дукље. При подјели земље послије смрти Војислава Подгорје се не помиње. Тек негдје око тридесетих година XII вијека, за друге владе краља Ђорђа, успио је Драгило, један од синова кнеза Бранислава, да освоји Оногошт „и друге жупаније . . . у области Подгорја".

Даљих вијести о Подгорју у оквиру дукљанске државе нема. И само име за ову област између Рашке (Transmontana) и приморских области (Maritima—Дукља, Травунија, Захумље) Подгорје (Submontana) нестаје.

РАШКА ДОМИНАЦИЈА

Још за владе кнеза Радослава у Зети је постојала рашка странка, коју писац *Барског родослова* назива „злом и од давнина непријатељском" и која је довела на власт у Зети и Травунији Десу, сина или брата рашког жупана Уроша II, тако да се власт кнеза Радослава простирала само у приморском појасу и над градовима Котором и Скадром. У ствари, жупан Урош II је 1148—1149. године ступио у антивизантијски савез са Норманима и

Мађарима, који је формирао нормански краљ Рожер II. Он је искористио тешкоће које су у Византији створили крсташи другог крсташког рата 1147. године и флотом опустошио Грчку. Тек 1149. године Византинци су успјели да Норманима преотму Крф, и да покоре Рашку заузимајући градове Рас и Галич. Борбе у Рашкој трајале су и 1150. године, гдје су Србима помагале плаћене чете Печенега и других најамника које су Мађари послали у помоћ, све до дефинитивне побједе византијске војске на мосту на ријеци Тари. Византијска побједа довела је у Рашкој до пада жупана Уроша II и до проглашења Десе за великог жупана. Нови владар није могао да са сигурношћу узме власт у своје руке, те су се Урош и Деса спорили пред царем Манојлом. Цар је спор ријешио у корист Уроша, а Деса је на управу добио крај Дендру (Δένδρα), који се не може убифицирати. Но, Десина власт у Зети и Травунији није била пољуљана овим догађајима, што се види по томе да он 1151. године издаје повељу пулсанском манастиру на Монте Гаргану за посјед Мљета, носећи титулу „dux Dioclie, Stoblie (Травунија), Tachomlie (Захумље)". У самој Рашкој Деса се прије 1157. године поново одметнуо од византијске власти, јер су се Византинци те године трудили да га ухвате.

Све ове догађаје у Рашкој и Зети окарактерисао је Стеван Првовјенчани као „велики метеж". Послије смрти Манојла Комнена и узурпације у Цариграду од стране Андроника Комнена (1183—1185) дошло је до напада Срба и Мађара на Византију. Борбе су се водиле око Београда, Браничева, Ниша и Сердике са одлучном битком код Трајанове капије у Ђердапу. Послије српско-мађарских успјеха и освојења Моравско-вардарске долине Немања преноси офанзивне акције на Дукљу и Далмацију. Стеван Првовјенчани тражи оправдање овим освајањима и истиче да је Немања освојио „ѡтчьство и рожденик своє, истовою дѣдиноу свою", некад насељену од Грка, у којој су они били сазидали градове Дањ, Сардоник, Дриваст, Росаф (Скадар), Свач, Улцињ и „градь славьны" Бар, које је Немања порушио а оставио Котор, који је утврдио и подигао свој двор у њему.

Отпор немањићкој офанзиви није могао да пружи посљедњи захумски владар кнез Михајло. Из једног недатираног писма барског архиепископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију зна се да је Немања нападао Бар и натјерао грађане да обећају данак од 800 перпера. Барани нису могли да положе тражену суму јер је земља у околини била опустошена, те је Немања прешао поново у напад против града. Град не може, жали се епископ Гргур, да очекује помоћ од кнеза Михајла јер је он „притиснут од ујака", тј. нападнут од Немање и кнеза Мирослава. Већ 1189. године његова удовица Десислава, бјежећи испред Немањића, у пратњи истог епископа Гргура, затим жупана Гердехе и Црепуна и казнаца Грдомила, са другом вјерном властелом стиже у Дубровник, гдје је општини предала двије лађе. Исти епископ Гргур није се вратио у Бар, него је прешао у Задар.

И поред опадања моћи дукљанске државе од почетка XII вијека, дукљанска држава задржала је у свом опсегу неколико градова. Скадар је све до рашког освајања био вјероватно престоница државе, а Будва се увијек налазила у њеном склопу. Котор је или још за владе краља Михајла, а сигурно за владе краља Бодина ушао у склоп Дукље. Одмах по смрти краља Бодина у Котору је живјела краљица Јаквинта и из Котора водила борбу да доведе на престо свога сина Ђорђа. И за владе кнеза Радослава, када су већи дио Зете и Травунија били у рукама рашког жупана Десе, овом је, према *Барском родослову*, преостала приморска област са градовима Котором и Скадром („remansit maritima regio et civitas Decatarum usqe Scodarim"). Шездесетих година XII вијека Котор почиње да наступа у спољнополитичким односима сасвим самостално. Од средине XII вијека которска поморска трговина ометана је од Омишана, те су Которани сами 1167. године успјели да склопе уговор о миру са Николом, кнезом Омиша до девете генерације („pacem habemus absque dolo usque ad nonam generationem"). Миром је Которанима обезбијеђена слободна пловидба бродовима од Омиша до Тришта, увале отворене ка мору на полуострву Луштици у Боки Которској.

Осамдесетих година XII вијека, пред опасношћу од Немање, Котор и Дубровник се измирују и склапају мир 1181. године. Преговоре је водио которски кнез Трифун и дубровачки кнез Фласко, али Немањино освајање Котора учинило је да једна група племићких которских породица буде приморана да бјежи из Котора у Дубровник. И сама породица которског кнеза Трифуна је вјероватно том приликом емигрирала, јер се Трифунов син Ђорђе помиње у Дубровнику 1253. године.

Котор је Немања заузео између 1181. и 1186. године, јер је 1186. године донијет један закључак которског вијећа „за владе нашег господара Немање, великог жупана Рашке" („sub tempore domini nostri Nemania, magni jupani Rasse").[121]

ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ

Основна карактеристика у друштвеним односима овог периода јесте разлика између односа у унутрашњости државе, гдје се формирају феудални посједи и феудални односи чији су основи утврђени на пољопривреди и сточарству, и градске друштвене структуре у Котору, Будви, Бару и Улцињу са занатством и трговином као основом просперитета, док је пољопривреда у околини градских зидина била много мање важан економски фактор.

[121] Јиречек, *Историја Срба* I, 153.

Почеци феудалних односа

Извори који говоре о организацији и друштвеним односима у дукљанској држави веома су оскудни за цијело вријеме трајања саме државне организације.[122] Те изворе сачињавају: *Барски родослов*, повеља конављанског господара Девезија из 1148. године и повеље из групе Локрумских фалсификата.

Барски родослов не пружа у цјелини аутентичне податке за уређење и друштвене односе у држави. Јасно је да најбоље може да послужи у ову сврху поглавље ближе времену писца *Барског родослова*, а не поглавље гдје се налази детаљан опис сабора на Дуваньском пољу који рефлектује односе XI, а не IX вијека, када је највјероватније сабор и одржан. Писац *Барског родослова*, средином XII вијека, био је сакупио оне податке о друштвеном уређењу државе које је чуо из усмене традиције, а који се нису могли односити на IX, већ на XI вијек. Као сви средњевјековни писци када описују формирање државних организација, он има тенденцију да дâ историјско објашњење друштвених односа свога времена, и да их објасни као статичне од времена оснивања државе, и најчешће у вези са примањем хришћанства.

Улога владара у дукљанској држави у стручној литератури до сада је прецјењивана. Постојало је чак и мишљење да се дукљанска држава „јавља као патримонијална држава, тј. као насљедна својина владарске породице". Овакво мишљење оснивало се на подацима *Барског родослова* који говоре да је држава дијељена послије смрти владара између његових синова — Прелимир је подијелио државу на четири дијела међу своје синове, Војислав на пет итд. Тврђење да је владарска власт насљедна стоји у опреци са фактом да је владар изабран, што се види из многих мјеста у *Барском родослову* која говоре о функционисању државног сабора. Краљ, односно владалац у ранофеудалној држави вршио је одређене функције и има одређена права, те он не дијели пред смрт својим синовима земљу као својину, већ само дијели своја одређена права и преноси своје функције. Ако овако посматрамо улогу владара у организацији ранофеудалне државе у Дукљи, онда је разумљиво да владар може у исто вријеме да буде изабран, и да за свог живота дијели управу, а не земљу, својим синовима у појединим областима државе. Тиме он само прејудицира избор новог владара, и однос браће према њему.

[122] Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према Барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, 1935—1936 и *Српски државни сабори у средњем веку*, Посебна издања СКА LIV, 1940, 1928; А. Соловјев, *Предавања из историје словенског права*, Београд 1938. Сасвим су застарели П. Срећковић, *Историја српског народа* I (Жупаниско време), Београд 1884 и F. Milobar, *Dukljanska kraljevina*, Glasnik ZMBH XI, 1899 и XII, 1900. Упор. Д. Јанковић, *Историја државе и права народа ФНРЈ* (Предфеудалне државе југословенских народа), Београд 1948. као и каснија издања. Ово поглавље рађено је према Ј. Ковачевић, *Поводом књиге Историја државе и права народа ФНРЈ*, Историски гласник II, 1948, 81—89.

У породици владара, по *Барском родослову*, начело примогенитуре било је надвладало. Обично краљ постаје најстарији син, који у даљим борбама потискује браћу и њихове синове. Ако краљ остане без насљедника, насљеђује га најближи по роду, а не најстарији члан династије. У *Барском родослову* се изричито каже да је насљедство на најстаријем сину и да треба да му се остала браћа покоравају.

Владар у дукљанској држави имао је различита права. Због недостатка извора, ми не можемо да пратимо развојну линију владарских функција и права. Знамо да је он вођа у рату, а његови синови команданти појединих већих одреда војске. Он је затим врховни судија који због тога стално путује по цијелој држави („per terram et per regnum suum"), а не као код Каролинга, гдје су ове мисије обављали специјални владарски емисари умјесто владара. Владар за себе задржава велики дио данка, он предсједава на сабору, а у највећем броју случајева описа сабора у *Барском родослову* владар их и сазива. Он има дужност да штити црквене привилегије. Које су остале дужности и права владара у дукљанској држави, из нама расположивих извора се не да констатовати.

Барски родослов биљежи да су се за Прибислава, Толимирова сина, побунили великаши у Босни — „magnates Bosnae" („baroni de Bosnia", по Орбинију). Израз „magnates" није само употријебљен у *Барском родослову* на овом мјесту. У Libellus Gothorum је забиљежено да су се Тотила и Остроило савјстовали са својим магнатима о начину ратовања, Михајло и Саганец куну се Радославу са магнатима земље („coram magnatubus terrae") итд. Јасно је да су магнати, које помиње писац *Барског родослова* и везује их за старији период који је обухваћен у његовом дјелу, у ствари пренијети као друштвени фактор из односа блиских или савремених самом писцу. Исто тако за писца *Барског родослова* нема разлике између феудалаца у дукљанској држави и градског патрицијата у Риму, који назива „nobiles et magnates". Овдје нарочиту тешкоћу причињава значење ријечи „magnates", чије је уобичајено значење великаш-феудалац. Питање, да ли под тим термином писац *Барског родослова* заиста подразумијева феудалног господара, или једноставно магнатима и племићима назива сваку врсту вође. Ако је *Барски родослов* писан на словенском језику, па превођен на латински, онда је сасвим могуће да су „magnates et nobiles" слаби преводи неког одређенијег словенског термина. На мјестима гдје се „magnates et nobiles" наводе у *Барском родослову*, највјероватније је ријеч о плеоназму и између „magnates" и „nobiles" нема разлика.

Одлукама сабора на Дуваньском пољу, по писцу *Барског родослова*, створен је сљедећи хијерархијски систем: на челу државе стајао је краљ, а у свакој од четири области постављен је бан („id est ducem"), и то од његове крвне браће („ex suius consaguineis fratribus"). Према томе, најзначајније функције у држави

имала су краљева браћа, док су жупани „(id est comites") и сатници („id est centuriones") били подложни бану и бирани међу најплеменитијим из одређене провинције („ex nobilioribus earundem provinciarum"), те су чинили срж локалног племства.

Поријекло једног дијела племства треба тражити у дружинама. Војнике писац *Барског родослова* назива „milites, exercitus" Специјални израз „parantela" не треба схватити као рођаци у уском смислу, већ као неку групу војника који су се окупили око неког истакнутог ратног вође и чинили срж његове силе, иако су вјероватно и крвни рођаци учествовали у таквим групама. У Русији и другдје су биле честе појаве несловенског елемента у дружинама, док у Дукљи имамо само један забиљежен такав случај: то су рођаци по женској линији легендарног краља Павлимира-Бела, у ствари протјерани племићи из Рима. По легенди забиљеженој код писца *Барског родослова*, они су били одлучујући фактор у оснивању Дубровника, а „Римљани који су били са краљем" („Romani qui cum rege erant") послије побједе су подигли у Рашкој цркву св. Петра, док је сам краљ подигао утврђење. *Барски родослов* наводи бројно стање неколико оваквих дружина. Поменута дружина Павлимира-Бела састојала се од пет стотина наоружаних војника („milites numero qiungenti") који су са собом водили жене и дјецу („. . . uxoribus et filiis ac filiabus"). Браћа краља Бодина имала су уза се четири стотине наоружаних пратилаца. За њих писац *Барског родослова* каже да су, када су видјели да им пријети опасност од краља Бодина, сакупили „omnem parantelam" и повукли се у Дубровник, и то четири стотине људи под оружјем. Краљеви и вође су често примали савјете од својих чланова дружине. Тако је, на примјер, радио Часлав пред побједу над Војиславом, а писац *Барског родослова* забиљежио је да је он сазвао војнике на савјет („consilio militun coepit"). Разлог за побједу Часлава над Радославом овако се описује: када су Радослав и Часлав савладали побуњенике и опколили их, Радослав је све похватане пуштао, а Часлав их предавао војницима као робље. Због тога су Радослављеви војници били озлојеђени и прешли Чаславу. Највјероватније је да су ови „milites" који су били разочарани због слабог плијена били дијелови Радослављеве дружине.

Поријекло феудалног племства не може се схематски тражити искључиво у дружинама. У ранофеудалној Дукљи племство се, изгледа, стварало једним сложеним процесом. Члан дружине, владарски рођак и племенски поглавар, заузимајући одређене административне положаје стицао је могућност да куповином или отимањем дође у посјед већих комплекса плодног земљишта. Заслужан војник на бојном пољу могао је у неким од бројних унутрашњих и спољних ратова да добије, у недостатку другог плијена, и земљу као награду. Племенски поглавар (жупан, сатник) такође је ишао у рат ради задобијања плијена, те је могао куповином у својој жупи да стиче веће имање. Најлакше су до-

лазили до средстава за стицање имања бан и жупан, који су задржавали за себе крупан дио трибута.

Трибут се распоређивао на слиједећи начин. Сатници, који су били подложни бановима, убирали су данак и предавали га бановима, а ови су половину задржавали за себе, а половину давали краљу. Жупани, пак, преко својих сатника убирали су такође данак и задржавали једну трећину за себе, а двије трећине су давали краљу, а нису били обавезни да дају ништа бановима. На тај начин се највећи дио трибута концентрисао у рукама краља, али су и банови и жупани били ти који су користили дијелове трибута и тиме стварали материјалне основе за куповину посједа. У интерегнуму послије смрти Часлава банови крше ово правило тиме што узимају дио трибута који је припадао краљу и што подвргавају својој власти жупане. Тиме они стичу, у моменту слабљења централне власти, још више материјалних основа за ширење и учвршћивање својих посједа.

Комбиновањем уређења дукљанске државе и Рашке Немањина времена може се доћи до сљедеће схеме феудалне организације:

Провинција	Жупа (област)
бан (тисућник) 7 сатника 14 педесетника 70 десетника	жупан 1 сатник 2 педесетника 10 десетника

Значај бана у односу на жупана види се у бројчаном односу подређених им људи — 91 : 13. У свим феудалним европским државама карактеристичан је овакав десетински систем, који се развио из организација војних формација, па прешао по истој схеми у државну администрацију. *Барски родослов* спомиње само највише титуле оваквог десетинског система, а не педесетнике и десетнике, који се крију под општим именом „milites".

О вазалним односима у дукљанској држави има само неколико података. По *Барском родослову*, рашки жупан је послије пораза постао вазал краља Предимира, тиме што је добровољно подложио цијелу своју област краљу и заклео му се, као и његовим синовима, на вјерност. Сличан однос је забиљежен у односу Рашке према краљу Бодину. Бодин је са војском упао у Рашку и тамо поставио два жупана „de curia sua" Вукана и Марка, који су постали „људи" краља Бодина и његових насљедника. Ово је једини помен дворског племства у дукљанској држави. Као што се из ова два податка види, установљавање вазалних односа вршило се помоћу вазалне заклетве. Посебан тип вазалних односа јавља се у Девезијевој повељи. Девезије, господар Конавала, даје своме зету Михачу „terram iudicale cum loco Breni" (Жрновица код

Дубровника) а зато добија од њега на уздарије извјесну количину вина и војни гвоздени шљем. Овај податак се очигледно односи на судски округ, а не на власништво земље, и овом повељом даје се само право на судске приходе из дотичне области. Оно што Девезијев зет даје у накнаду не одговара вриједности неког посједа и мора се сматрати као поклон — символ вазалске оданости. Ово је типичан примјер вазалитета без лена, основан само на приходу од судских такса које се, по писцу *Барског родослова*, у ствари заснивају на одлукама сабора на Дувањском пољу — да сатници имају право да суде народу. Из тога би се дало закључити да је Михач, Девезијев зет, био сатник у Конавлима, а сам Девезије жупан Конавала.

У *Барском родослову* веома често се употребљава ријеч „populus". Осим у ставовима гдје су описани поједини сабори, „populus" се често помиње у припремама ратних похода. Спремању за рат увијек је претходило позивање народа у рат; на примјер, Тешимир је поручио своме тасту Чудомиру да скупи народ и крене против бана Босне, а он је сакупио своје рођаке и „народ Травуније" („populum Tribuniae") за борбу против бана који је владао у Превалитани. Исто тако је и бан „скупио свој народ" („congregans populum suum") спремајући се за рат; Часлав за рат са Мађарима „сакупи народ и војску" („congregans populum et exercitum"), а Љутомир се спремао за рат сакупивши народ („congregans . . . populum paravit ei (Bello) bellum"), итд. Позивање народа у рат у *Барском родослову* увијек је обиљежено формулом „congregans populum et exercitum". Постоји мишљење да ријеч „populus" не значи народ, већ војници, те да су једино војници учествовали на сабору и имали одлучујућу ријеч. Опис из *Барског родослова* о Часлављевим припремама за рат са Мађарима јасно показује да писац *Барског родослова* диференцира „milites" од „populus", као што диференцира племство од народа када пише: „principes et omnes populi". Ништа не смета факат што је писац *Барског родослова* на исти начин описао и грчку војску, јер је сигурно замишљао да су туђе војске организоване као домаћа војска. Претпостављамо да под „milites" треба разумјети поред чланова дружина и војне заповједнике, односно заповједнике са административним функцијама који су водили наоружан народ у рат.

Умјесто „populus", писац *Барског родослова* употребљава и термин „gens": на примјер, Хранимир пред рат „congregans gentem ex Rasaa et Bosna". Није јасно да ли се у *Барском родослову* разликује „populus" као шири појам од "gens" као племе или су у питању синоними

Осим на саборима, народ је на неки начин учествовао у државним пословима. Тако, по *Барском родослову*, Легечеви синови су се савјетовали са оцем „и народом" („et populo"), и по савјету оца и „цијелог народа" („totius populi") почели да прогоне синове краља Прелимира. Потребно је нагласити да писац *Барског родослова* говори стално о народу као фактору у држави и да на-

лази за потребно да забиљежи да су се Прелимирови синови замјерили баш народу. Сви наведени подаци говоре да кметовски односи у дукљанској држави нису били до те мјере чврсто спроведени да би народне масе биле искључене из сваког учешћа у државним пословима и постале безначајан фактор, као што су у феудалној државној организацији.

Једини бесправни слој били су робови. У ранофеудалној држави робље се стицало на више начина. При досељењу, Словени су у робове претварали домороце Романе, али у првим вијековима послије досељења друштвена организација словенских племена није имала потребе за ропским радом, те су робови највјероватније само продавани. Но, ропски рад, макар у форми колоната, био је познат на тлу дукљанске државе и задржао се у градовима. На примјер, у Котору, у тзв. Андреацијевој повељи из 809. год., која, иако према старијим документима састављена касније, рефлектује и раније друштвене односе, помињу се робови которског грађанина Андреација. Јасно је да је новоформирано племство користило ову касноантичку институцију и да је покушавало да ропским радом осигура просперитет својих стечених добара, поготово када покмећивање бројних сељака није још било спроведено. Зато је разумљиво што су се војници краља Радослава побунили и пришли Чаславу, јер је овај, како се каже у *Барском родослову*, пуштао заробљене побуњенике кућама, а Часлав их је давао својим војницима, тј. жупанима, сатницима и нижим чиновима. Потребе за радном ропском снагом нарочито су биле акутне на добрима која су стекли чланови владарских дружина, јер је члан дружине повлачио своје сроднике у војску а имање је остајало без радне снаге. О куповини робља из иностранства, о поробљавању за дуг и др. немамо никаквих података. Из наведеног податка о сукобу Радослава и Часлава видимо да су поробљавани домороци у грађанским ратовима, који су били бројни у дукљанској држави.

Једина институција која се може детаљније пратити у своме развоју, на основу вијести из *Барског родослова*, јесу сабори. Први сабор на Дувањском пољу најдетаљније је описан.

Глава IX *Барског родослова*, у којој је описан сабор на Дувањском пољу, спада у најзначајније главе овога дјела, али при том најенигматичније. Садржај ове главе је сљедећи: краља Светимира послије његове смрти наслиједио је краљ Светопелек (Будимир у хрватској редакцији *Барског родослова*). Ћирило-Константин, кога је послао папа Стеван, проповиједао је хришћанство код краља са успјехом, те се он и цијела краљевина покрсте. Да би уредио црквене и државне прилике у краљевини, осим што је створио толерантне односе са Романима, краљ шаље цару Михајлу и папи Стевану делегате тражећи да му пошаљу „старе исправе у којима се налазе пописане границе провинција, области или земаља". Папа Стеван је за свог делегата одредио кардинала викара Хонорија и два друга кардинала, а цар Михајло посланике Лава и Јована. Кардинали су нашли краља „in planitie Dalmae", гдје се по наредби краља иску-

пио „сав народ земље и краљевине његове". У том су приспјели и царски делегати. Сакупљени су били сви „који су говорили како латински тако и словенски". По наређењу викара Хонорија, сабор је трајао дванаест дана; осам дана се расправљало о црквеним стварима, а четири дана о државним пословима, и то о бановима, жупанима, сатницима, краљевском положају и власти („de potestate regis. . . et de statu regis"). На сабору су прочитане цијелом народу „старе повеље, како латинске тако грчке, које су издали папе и цареви. . . о подјели провинција и области или земље како је било наређено и написано од стране старих царева".

По завршетку сабора викар Хонорије крунисао је краља „more Romanorum regum". *Остали дио главе IX односи се на уређење* и подјелу земље „по садржају повеља, које су биле прочитане пред народом" и завршава се познатим ставом: „Многе законе и добре обичаје установи (овај краљ), које ако би неко хтио да упозна, нека прочита словенску књигу Methodius и у њој ће наћи какве је добре ствари увео предобри краљ".

Поставља се питање да ли се може убифицирати мјесто гдје се, по писцу *Барског родослова*, одржао овај сабор. Латинска редакција има забиљежено „in planitie Dalmae" а хрватска „на планини ка се дише Хливај", у чему можемо одмах да препознамо Ливањско и Дувањско поље. Много је теже прихватљива хипотеза да је ријеч о Омишу, чије име деривира од старијег Delmis, Dalma, јер се коси са податком из хрватске редакције.

Датирање сабора могло би се извршити према поменима византијског цара Михајла и папе Стевана. Но, ниједан византијски цар са именом Михајло и папа са именом Стеван нису савременици, што се види из сљедеће табеле:

Михајло I	811-813.	Стеван IV	816-817.
Михајло II	820-829.		
Михајло III	842-867.		
		Стеван V	885-891.
		Стеван VI	896-897.

Савременици су тек цар Михајло Стратиотик (1056—1057 и папа Стеван IX(X) (1057—1058), али свега мјесец дана. Иако се тада јављају у Далмацији два висока византијска функционера: протоспатар и катапан Лав и спатарокандидат Јован, никако се сабор на Дувањском пољу не може датирати средином XI вијека, јер писац *Барског родослова* врло добро познаје историју тога времена. Викар Хонорије није до сада идентификован. Најприхватљивија је хипотеза да се ради приближно о времену владе цара Михајла I и папе Стевана IV, тј. о другој деценији IX вијека.

Питање да ли је сабор на Дувањском пољу историјски догађај или литерарна комбинација историјског манира писања писца *Барског родослова* — остаје отворено. Факат јесте да је писац *Барског родослова* сабор на Дувањском пољу ставио у историјски

оквир помињући низ личности: краља Светопелека, цара Михајла, папу Стевана, викара Хонорија, царске делегате Лава и Јована, и поготово свој извор Methodius. Сама глава IX *Барског родослова* може се на основу једног податка и археолошки контролисати. Наиме, у њој се каже да је краљ Светопелек-Будимир умро 17. марта и сахрањен у цркви св. Марије у граду Дукљи. Остаци једне крстообразне цркве, која се на основу свог архитектонског склопа може датирати у IX вијек, нађени су над рушевинама старохришћанске базилике у Дукљи.

Други сабор који помиње *Барски родослов* односи се на крунисање краља Павлимира-Беле. По њега су у Травунију дошли банови са жупанима и сатницима „и на дан Успења Господњег поставише (constituerunt) га за краља". Према овом податку, овај сабор је био скуп племства. Сабор на коме је постављен за краља Силвестар окупио је цио народ: „када је то видио народ. . . . поставише (ordinaverunt) га за краља". Вјероватно да се Бодин прогласио за цара на сабору, али писац *Барског родослова* не истиче учеснике сабора, већ само Бодинову самовољу: „поставља себи на главу царски вијенац и нареди да га зову царем". На сабору на коме је проглашен Владимир за краља одлучну ријеч изгледа да је имао народ: „пошто се сакупио народ, поставише (constituerunt) Владимира за краља". Поједини сабори радили су под притиском спољних догађаја. Тако сабор на коме је за краља изабран Грубеша одиграо се у присуству византијске војске и византијског команданта. Византинци су извадили Грубешу из тамнице у Скадру и „по наредби царевој постави га народ за краља". Овај је податак важан јер се види да је и поред притиска византијске војске и цареве наредбе задржана форма да народ бира краља. Насупрот томе, када је Градихна био проглашен за краља, одлуку доноси народ: „послије тога се сакупио народ и поставио (constituerunt) за краља Градихну". Већ ускоро послије ових догађаја сабор губи сваку моћ те када кнез Радослав жели да добије власт, он иде цару Манојлу, који га лијепо прими „и даде му да влада и управља (dominandam eamque regendam), како је држао његов отац".

Приморски градови

Становништво приморских градова дијелило се на више и ниже грађанство (cives maiores и cives minores). Cives maiores је градски патрицијат — nobiles, magnates, proceres, а cives minores — innobiles. У cives maiores спадао је виши клер. Наравно да историјски извори говоре искључиво о cives maiores и подаци се односе само на Котор не прије XII вијека.[123] За остале градове података немамо.

На челу клера у Котору налазио се епископ; епископи су, као Урзаније 1124. године, или Мајо 1166. године, издавали

[123] И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1930.

повеље. То указује на важну улогу епископа у управљању градом иако он није био орган градске управе. Епископи у другим приморским градовима у XI вијеку јављају се као учесници у склапању међународних уговора, какве податке за Котор немамо, већ, насупрот, у преговорима за мир са Омишанима 1167. године и са Дубровчанима 1181. године учествују само лаици. У унутрашњим пословима града, нарочито када је ријеч о располагању градском имовином и поклањању некретнина појединим црквама, улога епископа је на првом мјесту, али он то не одлучује сам, већ увијек уз световну градску управу, тј. уз приора или градско вијеће.

Године 1124. епископ Урзацијe и приор Меле издали су повељу о даровима у земљи цркви св. Трипуна у Котору. Из ње се види да је на челу општинске управе стајао приор, као и у другим приморским градовима, још од почетка X вијека. Приори су били највиши лаички представници градске власти и бирани од стране грађана из реда патриција̂та. Питање потврђивања приора у науци остаје отворено, мада изгледа да потврда избора приора није била потребна за вријеме византијске власти, као што су у XII вијеку потврђивали изборе приора у сјевернодалматинским градовима сињорија и угарски краљ. Власт приора је била веома широка и он је иступао увијек у спољнополитичким односима, а у унутрашњим градским пословима он је стајао на челу скупштине и вијећа и руководио њиховим радом. Какви су детаљи судских и административних компетенција приора, не зна се.[124] У наведеној повељи уз епископа и приора Меле наводе се 12 племића, не као свједоци, већ као власт, који су вјероватно били чланови градског вијећа, ако није наведено и градско вијеће у цјелини.

Патрицијска скупштина (градско вијеће) је имала свој извршни орган, неку врсту владе која је рјешавала најважније проблеме града. Она је заједно са приором имала јаког утицаја на скупштину, чије је одлуке спроводила. Према наведеној повељи, без вијећа нису епископ и приор могли да поклоне Превлаку у Боки Которској цркви св. Трипуна у Котору („tumbam sancti Archangeli ad ecclesiam sancti Triphonis"). Састав которског вијећа 1124. године био је сљедећи: „Businas Catapanus, Georgius de Gurhana, Fuacius de Bollia de Groni Crossi, Vita Dabrazze, Triphon de Domana, Ursacius de Visao, Simeon Pauli, Vitalis de Grasna Derza, Sergius de Buda, Micha de Belez, Goislavus Dersa, Baliazza". Из овог списка може се донекле сагледати етнички састав которског вијећа 1124. године. Имена су углавном романска, са изузетком код једног члана которске патрицијске породице Дерса — Goislavus, која се јавља од 1121. године, но чије се презиме изводи од словенског Држимир. Исто тако, словенско презиме, а романско име, има Вита Дабразе од Добре (Bonus). За поједине племиће се наводи одакле потичу. Георгиус де Гурхана је Которанин, јер Гурхана, Гурдић и данас носи назив једно јако

[124] Ферлута, *Византиска управа*, 15.

врело код которских градских врата (Врата од Гурдића). Два племића у вијећу Котора нису из Котора, већ, вјероватно, тек досељени из Балеча (Micha de Belez), а Сергије де Буда вјероватно из Будве (Budua) или из Будима (Buda). Одакле су Fuacius de Bollia de Groni Crossi и Ursacius de Visao — не зна се.

Први пут јавља се 1153. године поред титуле приора у Котору и титула комеса. Те године је папа Анастасије IV одобрио поступке дубровачког архиепископа према Котору и сагласио се са искључењем из цркве которског, по имену непознатог, комеса. Али 1166. године на челу которске управе стоји приор. У повељи которског епископа Маја цркви св. Трипуна помиње се Вита приор, заједно са Петром приором Свача и Андријом приором Раба. Изнад њих стоји у хијерархији тадањи византијски намјесник за Далмацију и Дукљу Исак, који се у повељи помиње прије приора Вите. Но, годину дана доцније у уговору између Николе, кнеза Омиша, и Которана, као преговарач которски јавља се сам комес Вита.[125]

Пред само укључивање Котора у немањићку државу, 1181. године на челу которске општине није се налазио приор, већ комес Трифун („comes Triyphon dominator Catari“). Каква је стварна разлика била у власти комеса и приора, не може се утврдити, али израз „dominator Catari“ даје право на закључак да се у рукама комеса Трифуна налазило више функција власти него у рукама приора. Поред комеса Трифуна који је предводио которску делегацију на преговорима са Дубровником о миру налазили су се и сљедећи которски племићи: Dabro и Iohannes de Dabro, Bollia de Sazavero, Blasius de Fancello и Buticius de Poto. Два брата Дабро и Јован де Дабро су припадали познатој которској племићкој породици Dabro, Dabronis. Интересантно је име которског племића Buticius de Poto. Име је словенско од Будко, док је презиме грчко према πόθος. Ова племићка породица Poto, Potis позната је до 1215. године. Одакле су Bollia de Sazavero и Blasius de Fancelo — није познато. Поријекло неких старих которских племићких породица можемо да реконструишемо посредно према попису дубровачке властеле поријеклом из Котора, у коме се каже за поједине породице одакле су биле поријеклом прије него што су се доселиле у Дубровник.[126]

Породица Дабро у Котору се помиње први пут 1124. године, а породица Сорго је прешла у Дубровник у другој половини XII вијека. Када су прешле у Дубровник друге которске племићке породице или њихови огранци, не зна се, а могло се догодити да су оне у Дубровник прешле много касније, све до XIV вијека, док није дубровачка влада стала на пут племићким миграцијама Котор—Дубровник и обратно.

[125] J. Мартиновић, *Из которских исправа XII вијека*, Годишњак Поморског музеја у Котору XIII, 149—152.

[126] Medini, *Dubrovačke starine*, 95—96.

КУЛТУРА

Књижевност

Мали је број дјела која су нам се сачувала из периода XI—XII вијека, настала на територији дукљанске државе. Углавном се све своди на садржај *Барског родослова* и неколико стихованих епитафа из Бара.

ЖИТИЈЕ (VITA, ACTA, GESTA) СВ. ВЛАДИМИРА[127]

Да је *Житије св. Владимира* постојало прије средине XII вијека изричито тврди сам писац *Барског родослова* кад каже: „Ко жели да зна колике и какве врлине и чуда се Бог удостојио да учини по блаженом Владимиру, слуги своме, нека прочита књигу о његовим дјелима гдје су она редом описана. . . („Quantas et quales virtutes et prodigia Deus operare dignatus est per beatum Vladimirum . . . qui scire desiderat librum gestorum euis relegat, quo acta eius per ordinem scripta sunt. . . "). Нема основе да се ово мјесто у тексту *Барског родослова* сматра глосом, јер је то уобичајена формула којом се писци средњевјековних латинских историја и житија позивају на изворе. На примјер, дословно исту реченицу има *Житије св. Гијома,* оснивача опатије St. Guilhelm-du-Desert, које је писано око 1122. године, или *Translatio sc. Alexandri* из XI вијека („quantas virtutes Deus omnipotens per servum suum operare dignatus est").[128] Садржај цијелог *Житија св. Владимира* уклопио је писац *Барског родослова*, вјероватно у скраћеном облику, у XXXVI главу свога дјела. Касније верзије *Житија св. Владимира* наравно да немају исту историјску вриједност. Оне су састављене тек пошто је тијело Владимирово пренијето у Елбасан (око 1215) и пошто је Карло Топија, ради развијања његовог култа, ту подигао цркву 1381. године. Грчка легенда и служба први пут су штампане у Венецији 1690. године трудом охридског патријарха Козме. Једина вриједност овог Козминог дјела је што помиње „велику књигу" на грчком гдје су била опширно забиљежена дјела и служба Владимирова, као и што наводи неке друге „српске" и „бугарске" књиге о њему.

Владимирово житије је типично житије светаца владара. Пуно је чисто хагиографским елементима од којих, на примјер, истиче чудо са змијама на брду Облику на коме су опсађени веома страдали од отровница. „Тада краљ Владимир подиже молитву Господу са сузама. . . и од оног дана нико није уједен, па све до данас; ако је кога човјека или животињу ујела змија на томе брду, остаје он здрав и без икаквих повреда. Од онога дана кад се молио блажени

[127] Литература о *Житију св. Владимира* је веома бројна. Упор. Ст. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, 1893, 218 и д.; Шишић, *Летопис*, 122—126.

[128] J. Ковачевић, *О уводу Барског родослова*, Зборник Матице српске XIII—XIV, 1956, 61—70.

Владимир на томе брду змије су тако рећи без отрова до данас". Оваква чуда са змијама везују се за низ светаца и налазе се на примјер у *Vita sc. Soli* (писана прије 892), *Vita sc. Magni* (из X вијека), *Vita sc. Primini* (о чудима овог свеца постоје два текста, један из 824, други из 994—1005. год.) итд. Има и других хагиографских елемената у *Житију св. Владимира:* као појава анђела који прате Владимира у Преспу на двор цара Владислава, гдје је Владимир погубљен при ручку. За вечером је неколико година доцније освету извршио „наоружан војник у подоби светог Владимира", а то је био анђео. Типична хагиографска стилизација је моралистичко објашњење овога: „И тако се зби да најодвратнији убица који је сједећи за ручком наредио да се блаженом Владимиру одсијече глава. . . сам је за вријеме вечере убијен да би постао анђео сатане".

Послије Владимирове смрти Косара се закалуђерила и кад је умрла сахрањена је крај ногу мужа свога („sepulta est ad pedes viri sui"). Овај начин сахрањивања је такође један од општих хришћанских начина изражавања покорности. Још средином V вијека цар Авит је сахрањен код гроба мученика Јовијана крај његових ногу („ad pedes antedicti martyris"), а као формула јавља се касније на надгробним натписима, као на примјер на надгробном натпису Влатка Влађевића: „се лежи воевода Многощь . . . свомоу господиноу Влаткоу Влаћевићоу конь ногоу", или у народној поезији (бугарштицама) гдје Милош Обилић захтијева да буде сахрањен „под ноге" кнезу Лазару[129].

Као и у свим житијама, и у *Житију св. Владимира* описује се како су послије његове смрти услиједила чуда на његовом гробу, и то док је био још сахрањен у Преспи, а нарочито када је пренијет у цркву св. Марије Крајинске.

БАРСКИ РОДОСЛОВ

У облику у коме се текст *Барског родослова* данас налази постоје двије редакције и два превода:

а) Латинска редакција је, свакако, најближа оригиналу дјела писца *Барског родослова*. Њу је први издао Трогиранин Иван Луцић (Iohannes Lucius) у дјелу *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam 1666, по свом препису непознатог предлошка, који је касније изгубљен. Изгледа да је средином XVII вијека постојао у Котору један латински текст у посједу бискупа Рафаела Леваковића, чији је препис он послао Конгрегацији за пропаганду вјере у Рим.

б) Италијански превод латинске редакције издао је Мавро Орбини у дјелу *О царству Словена* (*Il regno degli Slavi oggi co-*

[129] J. Ковачевић, *Трагови једног ранохришћанског обичаја (inhumatio ad pedes) и други елементи продора културе приморја у унутрашњости*, Историски гласник II, 1955, 130—136.

rrottamente detti Schiavoni, Pesaro 1601). Латински предложак са кога је Орбини преводио изгубљен је, али није био идентичан са латинским текстом Луцићевим.

в) Хрватска редакција је пронађена почетком XVI вијека у Крајини (Макарско приморје), у кући кнеза Јурија Марковића из племена Качића. Спис је нашао сплитски племић Дмине Папалић и исписао га 1509—1510. године, а овај препис је преписао у Омишу 1546. године Јеролим Калетић, који га је поклонио Ватиканској библиотеци. Прво издање хрватске редакције припремио је Иван Кукуљевић 1851. године.

г) Латински превод хрватске редакције је, на молбу поменутог Дмине Папалића, извршио Марко Марулић 1510. године, али највјероватније не према Папалићевом тексту, него према неком другом, нама непознатом препису. Овај превод је први штампао Луцић у *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*.

Као већина средњевјековних дјела, *Барски родослов* нема свој оригинални наслов. Дјело је називано различито: *Historia de Re di Dalmacia e Servia* (Леваковић, 1648), *Regnum Dalmatiae et Croatiae gesta* (Луцић, 1666), *Кроника Хрватска XII вијека* (Кукуљевић, 1851 — хрватска редакција), *Дукљанског презвитера краљевство Словена* (J. Суботић, 1853), *Попа Дукљанина Љетопис* (Црнчић, 1874), *Дукљански летопис* (Станојевић, 1927), *Летопис попа Дукљанина* (Шишић, Мошин и др.), *Барски родослов* (Радојчић) итд. Посљедњи наслов највише одговара дјелу, јер у дјелу нема навођења година, што је основна карактеристика летописа (хроника, анала), већ је ријеч о владарима у склопу генеалогије владајуће династије, а то је родослов. Пошто је сигурно да је дјело настало у Бару, прикладнији је наслов *Барски родослов* него шири *Дукљански родослов*.

Барски родослов, тј. његова латинска редакција је подијељена на главе од I до XLVII и на Увод (Auctor ad lectorem). Хрватска редакција има XXVIII глава. Углавном се главе латинске и хрватске редакције поклапају до XXIV—XXVI главе. XXVII глава хрватске редакције садржи историју владе краља Звонимира, што латинска редакција нема.

Латинска редакција *Барског родослова* је јединствено дјело пишчево, састављено на основу разноврсних старијих предложака као компилација старијих дјела и усмене традиције. Првих седам глава чине спис „Libellus Gothorum quod latine Sclavorum dicitur regnum", који писац *Барског родослова* помиње у Уводу. Ту су изнијети подвизи првих краљева почевши од три сина краља Сенулада, Бруса, Тотиле и Остроила, затим сина и унука Остроила Сенулада II и Силимира, па све до краљевања Светимира (Звонимира, Zuanimirus, Saramirus). У главу V (опис владе Бладина) унио је писац *Барског родослова* шири уметак о историји доласка Бугара на Балкан. Дио *Барског родослова* од главе X до главе XXI спада у најслабије дијелове и у историјском и у литерарном погледу

Са главом XXII отвара се ново поглавље *Барског родослова.* Описи догађаја који слиједе су детаљнији, подаци прецизнији и стил живљи. Највјероватније је да је постојао неки текст по коме је писац *Барског родослова* саставио овај дио. Сва збивања која су овдје описана углавном се односе на Травунију,[130] а не на Дукљу, тако да се претпоставља да је постојао неки Травунијски љетопис којим се писац *Барског родослова* послужио. У главе XXII—XXIV унио је писац *Барског родослова*, највјероватније по пјесми, причу о младићу Тихомилу. Ова прича почиње изразом eo tempore, који је карактеристичан за уметке. У главу XXVI писац *Барског родослова* унио је још један уметак, о походу Сарацена на јужнодалматинске градове. И овај уметак почиње изразом eo tempore. Глава XXXVI *Барског родослова* у ствари препричава *Житије св. Владимира* (легенда о Владимиру и Косари). Сам писац каже да је већ постојала књига о овом, коју је он користио. Од главе XXXVII до краја дјела износе се догађаји који се односе на Дукљу. У ствари, права историја Дукље садржана је у овим главама (XXXVII—XLVII). Из свега изложеног може се саставити сљедећа схема композиције *Барског родослова:*

а) Увод (Auctor ad lectorem);

б) Књижица о Готима (Libellus Gothorum) до гл. VII са уметком о историји доласка Бугара;

в) Константинова легенда (Панонска легенда), тј. прерада из Житија св. Константина, обухвата VIII и почетак IX главе;

г) Словенска књига која се зове Methodius (Liber sclavorum qui dicitur Methodius), у којој је описано покрштење и уређење државе и цркве, у глави IX;

д) Неодређени дио, можда почетак Травунијског љетописа, главе X—XXI;

ђ) Травунијски љетопис са два уметка: прича о Тихомилу и опис сараценског похода на Јадран, главе XXII—XXXV;

е) Житије св. Владимира, глава XXXVI;

ж) Историја Дукље, главе XXXVII до XLVII.

Писац *Барског родослова* био је свештеник из Бара. Он то сам за себе индиректно каже, називајући свештенике Дукљанске (Барске) архиепископије својом браћом. За своју отаџбину сматрао је град Бар. То произлази из мотива који он наводи као интимни подстицај за писање свога дјела: он је замољен „највише од омладине нашег града, која се наслађује не само у слушању већ и у учествовању у рату, како је то уобичајено код омладине". Он себе сматра Романом-Латином, свој матерњи језик латински, што се види када објашњава бугарску титулу каган па каже: „што на нашем језику значи цар (imperator)".

[130] Medini, *Dubrovačke starine*, 29 и д

Писац *Барског родослова* добро је знао словенски језик. Прије свега он сам истиче да преводи „Libellus Gothorum, што се латински зове Regnum Sclavorum. . . са словенског писма на латински". И његови читаоци мора да су знали словенски, јер их он упућује на читање „словенске књиге зване „Methodius". Поред ова два изричита мјеста на којима писац *Барског родослова* показује да зна словенски језик, познавање словенског језика може се установити на неколико етимологија и објашњења ријечи које даје сам писац. Тако он лично име краља Разбивоја објашњава: „што на латинском значи ruina gentis". Затим име гребена са кога је побјегао краљ Радослав у Апулију назива „Radoslavi camich sive petra". Топоним Цивелино добило је по њему име, јер личи на цвилење свиња, што је словенска ономатопеја према цвилети. За Дубровник он каже: „Словени су (овај град) звали Дубровник што значи шумовит или шумски („silvester sive silvestris"), јер „када су га подигли, дошли су из шуме", доводећи тиме у везу Дубровник и дубрава. Лично име краља Тешимира писац *Барског родослова* објашњава: „што латински значи тешитељ народа (consolator populi)", а име локалитета Божија милост: „што латински значи Dei misericordia".

„Језикословна" образованост писца *Барског родослова* огледа се не само у знању језика већ и у жељи за етимологизирањем. Познато је његово објашњење значења ријечи Ragusium: „Подигоше град изнад мора, на морској обали, који Епидаурићани на свом језику називају laus. Отуда је овај град добио име Lausium, а касније замијенивши R за L био је назван Ragusium". За исту „етимологију" зна Константин Порфирогенит *(De administrando imperio):* Рагуза се на „ромејском језику" зове laus јер се налази на стрмој стијени, литици (λάου), а становници Λαουσαῖοι. „Према општој навици", наставља цар писац, „која често квари имена замјеном слова промијени се назив и они се назваше Ῥαουσαῖοι". Према томе, и Константин Порфирогенит на исти начин тумачи постанак имена Ragusium као и писац *Барског родослова* и доноси исто објашњење о замјени L са R. Одакле су и један и други писац црпли ову „етимологију", није познато. Друга учена „етимологија" писца *Барског родослова* изнијета је у вези са именом Бугара: „са велике ријеке Волге од које су добили и име". Познато је да је ова „етимологија" била одомаћена у византијској историографији као код Нићифора Грегоре (XIV вијек), али и код западних латинских историчара, који најчешће пишу Vulgari, Vulgares (на примјер, Павле Ђакон). Писац *Барског родослова* такође објашњава како је дошло до другог имена (надимка) легендарног краља Павлимира — Бело. Њега су његови римски рођаци и други Римљани прозвали Бело „јер је волио да ратује (bellum facere)", иако је јасно да се овај Павлимиров надимак може тумачити само од bellus = лијеп пошто сам писац даје другу варијанту његовог имена, Bellimirus.

Само на једном мјесту писац *Барског родослова* истиче своје знање грчког језика када описује: „У то вријеме исплови са Сицилије велико мноштво сараценских бродова, што се грчки зове miria armenia (μυρία ἄρμενα) а латински decem milla vella (десет хиљада једара)". Но треба нагласити да је овај пасус у *Барском родослову* који говори о сараценском нападу на приморске градове уметак и ван контекста излагања.

Проблем литерарне образованости писца *Барског родослова* може се сагледати према дјелима која су му служила за извор при састављању његовог дјела. Ту прије свега долази Свето писмо. Највјероватније је да је схема о подјели дукљанске државе на четири дијела — тетрархија — преузета из *Новог завјета* по Луки (III, 1). Из Новог завјета је узет и пејоративни израз за мјесног жупана жупе Облик у *Житију св. Владимира:* „Сличан Јуди издајнику („Judae traditori similis"). Поред овога, писац *Барског родослова* „наводи" и једну позајмицу односно компарацију из *Новог завјета.* Описујући односе између краља Бодина и краљице Јаквинте, он каже да је Јаквинта наговорила Бодина да баци у тамницу и касније погуби свог брата Бранислава са синовима и да је он био „побијеђен од жене као Ирод од Иродијане; док су сједјели за ручком, частили се за столом, постаде кривоклетник као што је Ирод постао убица". Ово је парафраза новозавјетног текста по Луки (III. 19) и Матеју (XIV, 3—9).

Осим Светог писма, служио се и другом црквеном литературом. За састављање V главе, у којој говори о прорицању смрти готском краљу Тотили од стране св. Бенедикта („пошто је освојио острво Сицилију, за кратко вријеме је умро, како му је и прорекао божји слуга Бенедикт"), служио се писац *Барског родослова* са *Vita et miracula venerabilis Benedicti*. За подлогу глава VIII и IX, у којима се говори о акцији покрштавања коју је водио Константин--Ћирило, јасно је да се писац послужио *Житијем св. Константина,* и то словенским оригиналом, а не латинском прерадом — тзв. *Римском легендом.* Евентуално би се могло и претпоставити да је постојао и неки посредни текст. Сам писац *Барског родослова* цитира само један црквени текст, *Житије св. Владимира.*

Од лаичких дјела које је познавао писац *Барског родослова* истиче се прије свега *Librum sclavorum qui dicitur Methodius* гдје су забиљежена сва дјела легендарног краља Светопелека. Како се садржај саборских одлука углавном односи на уређење државе и цркве, највјероватније је ова књига била нека врста компилације државних закона и номоканона. Утврђено је такође да је писац *Барског родослова* користио фалсификовану булу папе Каликста II (1119—1124) и друге дубровачке фалсификоване буле које су настале око јурисдиктичког спора о превласти између дубровачке и барске цркве. Писац *Барског родослова* користио је ове буле при набрајању епископија-суфрагана подложних барској цркви.

Поред писане литературе, писац *Барског родослова* наводи као свој извор и усмена предања: „нека нико од читалаца не помисли да сам написао ма шта друго осим онога што сам читао и чуо из прича наших старих отаца и времешних стараца као праву истину". Ослањање на традицију, тј. на усмена казивања уобичајени је метод средњевјековних латинских писаца, а овакво позивање служи ради давања веће аутентичности своме тексту. Позивање на причање оних који се сјећају догађаја, нарочито на исказе вјеродостојних свједока, очева и стараца, општа је појава код многих средњевјековних историчара. Поставља се питање да ли се у тексту *Барског родослова* могу уочити трагови народне епике. У *Барском родослову* има неколико ставова који су, свакако, писани по некој епској пјесми. Као најјасније изражена „епска" мјеста могу се издвојити подаци о херојској погибији Остроила у Превалитани (гл. II), прича о младићу Тихомилу (гл. XXII—XXIV), прича о Легецу и сл. У причи о Остроилу дају се само наслутити епски моменти: пошто је заузео цијелу Далмацију, задржао се у Превалитани са мало војске, јер је послао свог сина Свевлада да заузме крајеве преко брда. Цар из Константиновог града сакупи војску и пошаље је на њега јер је сазнао да се он налази само са мало војске, али овај „човјек храбра духа, спреми се за бој. Пошто је бој заметнут, Остроило паде и буде убијен, а они који су за њим били нагну у бјекство". Ово јако подсјећа на садржај неког француског народног епа (chanson de geste), било да је само пјеван или написан. Додир са пјевачима chanson de geste могао се одиграти за владе краља Бодина при пролазу крсташа из јужне Француске на челу са Рајмундом од Тулузе у зиму 1096—1097. године. Но, то не мора да значи да је епска пјесма код Јужних Словена западног поријекла и настала у XI вијеку, јер су словенски пјевачи и играчи били познати у Њемачкој од прве половине IX вијека, а код Мађара у XI вијеку су се називали „igric". Много ближа народној пјесми је прича о младићу Тихомилу. Садржај приче је сљедећи: у доба краља Часлава у крају „Sraga" живио је неки младић Тихомил, син свештеника из села Рабике (невесињска област) који је пасао стада неког кнеза Будислава (хрватска редакција га сматра Мађаром). Тихомил је био храбар, снажан ловац и брз тркач. Једног дана у лову Тихомил нехотице батином убије кују Палузију. Због тога се уплаши и побјегне краљу Чаславу, који га прими. У боју између мађарског поглавице Киса и краља Часлава обарајући све непријатеље убије угарског вођу, одруби му главу, и донесе краљу. Због тога Часлав даде Тихомилу дринску жупанију и вјенча га са кћерком рашког жупана. Тихомил је послије погибије Часлављеве и смрти свога таста владао Рашком, али се није називао краљем или баном, већ само великим жупаном. Стајао је на челу рашких жупана и владао много година.

У *Барском родослову* дају се уочити одређене моралне концепције самог писца које одговарају моралним схватањима његовог времена. Једна од основних идеја јесте да је гријех узрок

свему негативном, као поразу у бици, смрти и сл. Писац не дефинише увијек карактер гријеха који је проузроковао нежељене посљедице. Тако пораз Хришћана у борби са Готима он објашњава „по одлуци Бога, коме се нико не усуђује да приговори што тако ради јер се можда код хришћана крио велики гријех". Наравно да је отпадништво од хришћанства за писца *Барског родослова* неопростив гријех који заслужује смрт. Тако он објашњава смрт краља Владислава у лову: „по божанској пресуди погинуо је у лову и умро". Побуна против родитеља и отимање власти од оца такође је за писца *Барског родослова* такав гријех који заслужује смрт личности и уништење насљедника. Погибија Часлава, кога су Мађари бацили везаних руку у Саву, објашњава се: „због гријеха који је починио против свог оца сруши се биједа на његову главу те погибе он и сав његов род". Изгледа да је погубљење бацањем у воду била нека врста најпонижавајуће смртне казне, јер писац *Барског родослова* каже за Прибислава да је био убијен од стране босанске властеле, којој је нанио много зла, и бачен у ријеку. Убиство рођака ради освајања власти кажњава се убрзо помором. Тако бивају кажњени хроми Легец и синови: „али свемогући Бог, који љуби свако добро и мрзи свако зло и гријех, за кратко вријеме удари оца, хрома у тијелу и души, као и његове синове кугом и помором онако како су они побили своју браћу и сестриће. И помрли су и не преостаде ниједан од њих". И кривоклетство је узрок истребљења. Гријех кривоклетства је насљедан. Тако су Бодинова браћа сва изгинула, по писцу *Барског родослова*, „будући да је Богу омрзнуо гријех њихових отаца због кривоклетства".

Писац *Барског родослова* даје често оцјену влада појединих владара. За пагански период основни мотив оцјене јесте однос појединих владара према хришћанима односно Романима. Поједини владари су оцијењени као добри, као на примјер Селимир „који иако паган и варварин... волио је све хришћане и није их много прогонио". Сасвим ријетко владарима паганског периода писац *Барског родослова* признаје неку позитивну особину, као Остроилу храброст, јер се са мало војске упустио у борбу са непријатељем и погинуо. Цио период владе краљева пагана и прогона хришћана за писца *Барског родослова* је период туге и зла, те он изричито каже: „било би предуго причати о злим дјелима у животу, јер нам се жури да стигнемо до бољих и пријатнијих ствари". Наравно да је највишу оцјену добио онај владар који је покрстио земљу. Светопелек је за писца *Барског родослова* „sanctissimus rex" и „benignissimus rex". Послије његове смрти „сакупио се народ нарицајући за њим плачући". Насупрот томе, отпадници од хришћанства окарактерисани су као најгори, на примјер Владислав. У хришћанском периоду оцјена владара зависи од њихове побожности, али и вјештине у ратовању — снаге и храбрости. Томислав, „који је био по природи снажан", био је „храбар младић и снажан ратник (bellator)" а Светозар је био побожан, кротак и „живио у страху Господњем" ,док је Радослав, „слиједећи стопе свога оца, био

украшен свим добротама". Он није дозвољавао својим војницима да побуњенике хватају као робове. Као позитивну особину краља Павлимира писац *Барског родослова* истиче што је волио да ратује. Када описује догађаје ближе свом времену, писац већ има лични став и опредјељење у династичким борбама у Дукљи. Он је јасно противник краља Бодина и краљице Јаквинте и његових насљедника, а на страни лозе Бранислављеве.

Према браку, боље рећи према разлозима за склапање брака, писац *Барског родослова* има одређен став феудалне класе. Краљ Крешимир је пристао на брак свога сина Светозара са ћерком аламанског војводе, са којим је био дотад у рату и побиједио га, зато што је аламански војвода био царев рођак. За жену краља Павлимира, родом Римљанку, писац *Барског родослова* истиче да је „рођена од врло угледних предака". Исто тако Косара је завољела Владимира у тамници свога оца, јер је био лијепог изгледа, скроман, благ, понизан, пун знања и слатког говора. Завољела га је „не из страсти", већ из сажаљења на његову младост, али и зато јер је чула „да је краљ и од краљевског рода". То је убиједило, по писцу *Барског родослова*, и цара Самуила да дâ пристанак на брак своје кћери са побијеђеним непријатељем. Но, у овом случају треба узети у обзир да је подлога за писање ове главе *Барског родослова* било светачко житије Владимирово, тако да су брачни односи Владимира и Косаре приказани као „matrimonium non consumptum" када се каже да су живјели у браку „у пуној свјетости и чистоти" и да нису имали дјеце. Као супротност оваквог схватања брака је опис женидбе краља Предимира са Прехвалом, ћерком рашког жупана. Када је Предимир видио „да је врло лијепа и складно грађеног стаса, његово срце би рањено љубављу према њој". Женидба са женом нижег рода, јасно, представља за писца *Барског родослова* скоро гријех и једино објашњење је да у такав брак ступа неко физички дефектно лице, као што је то био хроми Легец, који се оженио служавком Ловицом и са којом је имао седам синова. Но, овај прекршај сталешких односа одразио се на дјецу из овог брака, која су сва била зла и као од казне божје помрла од куге

БАРСКИ ЕПИТАФИ

Из XI и XII вијека познато је из Дукље неколико епитафа. На Лонци у Старом Бару, на црквама св. Теодора и св. Ђорђа, које су биле подигнуте једна изнад друге, налазе се три надгробне плоче са епитафима у леонинским стиховима.[131] Најстарији је епитаф барског епископа Петра:

[131] Марковић, *Дукљанско-барска митрополија*, 180—184; Бошковић, *Стари Бар*, 18—19. Прихваћена је Марковићева идентификација личности које се помињу у овим епитафима и њихова хронологија.

„Hoc tumulo Petri recubant ossaque nervi,
Doctorum doctor fuit, hic Antivari pastor,
Prudentum ritus olim superavit peritus,
Spretor avarorum, dator largus egenorum,
Ecclesiam rexit, populorum remonitum fulsit,
Non bene peractis ter decem dicitur annis,
Mors vicesima sexti mensis extitit illi.“

(Овај гроб садржи кости и снагу Петра који је био учитељ учитељима; овај свештеник Бара, знањем вјере превазишао је стара искуства; презирник је лакомих, широки дародавац сиротиње и владао је црквом истичући се у помоћи народу, каже се ни добрих тридесет година, када дође смрт двадесетог у шестом мјесецу).

У натпису је ријеч о архиепископу Петру (око 1089—1100) који је посредовао у измирењу између краља Бодина и његове браће.

Други епитаф је са цркве св. Ђорђа и над гробом архиепископа Ђорђа:

„Antibari pastor rectorque Georgius isto,
Clauditur in tumulo, servivit qui bene Christo,
Noc teplum dictum proprio de nomine rexit,
Cum clero laicis in cunctis se bene gessit,
Faecit idem templum, magno studio reparari,
In quo dextrorsum voluit defunctus humari,
In requie cuius animam tribuat deus esse,
Et faciat vitae coelestis plaudere messe.“

(Барски пастир и управник Ђорђе у овом почива гробу, служио је добро Христу. Овај храм, назван по његовом имену, подигао је са клером и лаицима; у свему се добро односио. Дао је овај храм уз велико залагање обновити и у њему на десној страни желио да га мртва сахране. Мир души његовој нека дâ Бог, и дозволи му да ужива небески живот).

Ако је архиепископ Ђорђе ктитор цркве св. Ђорђе, онда се овај епитаф може датирати у XI вијек.

Трећи барски епитаф, који спада у исту групу и нађен на истом мјесту, јесте епитаф барског епископа Јована:

„Praesul in tumulo iacet persona Ioannis,
Ecclesiam multis istam qui rexit in anis,
Nobilis iste potens sapiens fuit atque benignus,
Pauperibus largus hospes homo coelis dignus,
Hunc nimium reges huius regionis amabant,
Cui regni iura committere non dubitabant,
Qui faciente deo bene dispensabat utrumque,
Mundanos actus tractando sequendo deumque.“

(У гробу лежи личност свештеника Јована који је владао многе године овом црквом. Био је славан, моћан, мудар и благ. Гостио је обилато сиро-

махе, човјек достојан неба, кога су краљеви ове земље вољели и нису оклијевали да му повјере државне послове. Он је радећи божјом помоћи уређивао на обје стране обављајући световна дјела и држећи се Бога).

За датирање овог натписа може једино да послужи дио стиха „краљеви ове земље су га вољели". То се вјероватније односи на дукљанске краљеве, а не на Немањиће послије Стевана Првовјенчаног.

Стиховани епитафи у леонинским хексаметрима остају на Јужном приморју и даље у употреби у XIII вијеку (епитаф; епископа Михајла из 1205. год. у Котору, епископа Сергија из 1299. год., епископа Деодата из 1254. год., у цркви св. Трипуна; у леонинским хексаметрима је и донаторски натпис Павла Барија са цркве св. Павла у Котору из 1263. године).

Архитектонски споменици од X до почетка XII вијека

Типичан облик црквених грађевина од X до почетка XII вијека у дукљанској држави јесте једнобродна црквена грађевина издуженог брода, са пресвођеним бачвастим сводом, са апсидом полукружном изнутра и четвртастом споља. Овај тип грађевине има више варијанти које се могу формално класифицирати од простијих ка сложенијим, што никако не имплицира хронолошку диференцијацију.

Једноставнијег су облика цркве св. Павла у селу Муо код Прчања у Боки Которској (ск. 66), црквица у млетачкој кули у

Ск. 66 — Основа цркве св. Павла у селу Муо код Прчања у Боки Которској

Старом Бару (ск. 71), црква св. Стевана на Дубцу код Дубровника у жупи Жрновици (ск. 41) и црква св. Мартина у Стонском пољу (ск. 43). Од свих ових црквених грађевина сачувани су само скромни остаци.

Црква св. Павла у селу Муо је омања црква са једним бродом, са апсидом полукружном изнутра а четвртастом споља. У данашњим рушевинама цркве нађени су фрагменти преромапске пластике флоралне декорације која одговара развијеној преромаиској пластици касног XI вијека. Археолошка истраживања овдје нису вршена да би се о архитектури цркве могао донијети неки одређенији суд. Црквица у млетачкој кули у Старом Бару утопила се у зидине млетачког бастиона тако да нам је познат само њен унутрашњи простор, који је подијељен на два неједнака травеја са полукружном апсидом изнутра.[132] Такође су познати само елементи основа цркава св. Стевана на Дубцу и св. Мартина у Стонском пољу.

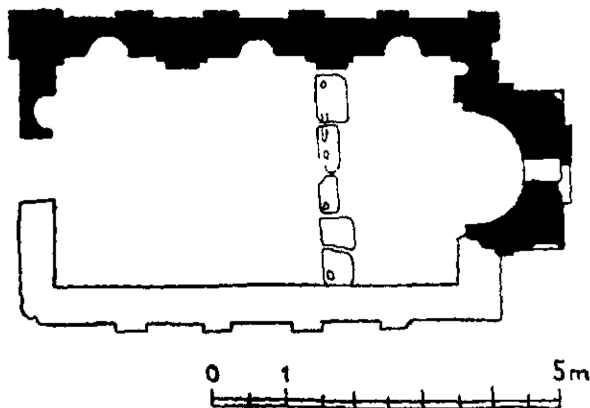

Ск. 67 — Основа цркве св. Томе у Кутима код Херцег-Новог

Типу оваквих једнобродних грађевина припадају цркве св. Михајла у Стону (ск. 42), св. Томе у Кутима (ск. 67) св. Ђорђа у Титограду (ск. 68). Наос је по правилу пресвођен полуоблим (бачвастим) сводом који је надвишен слијепим кубетом (лантерна). Унутрашњи простор издијељен је на три травеја пиластрима потпорних лукова свода. Унутрашњост грађевине је на зидовима, нарочито на јужном и сјеверном зиду, разуђена комбинацијом ниша и лукова, тако да ове цркве, иако скромне по размјерама, дају утисак већег обухваћеног простора. Спољне стране зидова такође су разуђене луковима и компликованим системом лезена. Постоје бројне варијанте овог типа грађевине дуж јадранске обале.

[132] Бошковић, н. д., 147—149.

Сматра се да је црква св. Михајла у Стону задужбина краља Михајла.[133] То је омања грађевина са јако наглашеном елевацијом и всома разуђеним ентеријером и фасадама. У њој су сачуване бројне фреске са ктиторским портретом краља Михајла, са моделом цркве у руци. Модел на овом портрету пружа извјесне допуне данашњем изгледу цркве — види се да је црква имала звоник, слијепо кубе а можда и трем. Скулптура у овој цркви, углавном дијелови каменог црквеног намјештаја и украшени прозори и врата, одговара развијеној преромансксј пластици. Но, хронолошки однос грађевине, декоративне пластике и фресака тешко је установити и није сасвим сигурно да припадају истој фази гра-

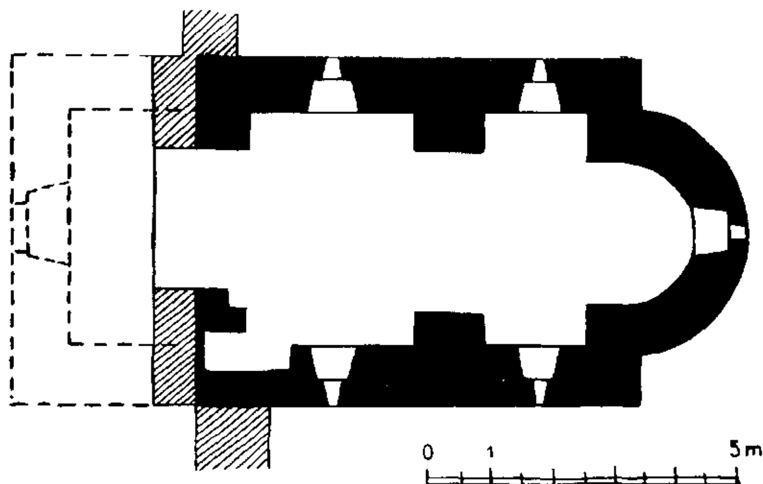

Ск. 68 — Основа цркве св. Ђорђа у Титограду

ђевинске дјелатности на овом објекту. Данас се у цркви налазе сачувани бројни фрагменти преромапске пластике који не потичу сви из саме цркве, већ и са неких других грађевина у околини (на примјер из цркве св. Мартина), и који се могу подијелити у неколико група које се међусобно стилски и хронолошки разликују (сл. 66, 67 и ск. 69). Основни проблем који намеће ова грађевина јесте хронолошки однос фреско-сликарства и архитектуре, који није ријешен. Зато се са сигурношћу може тврдити да су само фреске из времена владе краља Михајла а да је грађевина можда и нешто старија.

Истог типа грађевине је и црква св. Томе у Кутима изнад Херцег-Новог, у травунијској жупи Драчевици (ск. 67). Ктитор ове

[133] Lj. Karaman, *Crkvica sv. Mihaila kod Stona*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva XV, 1928, 81—116; Lj. Karaman, *O vremenu gradnje Sv. Mihaila u Stonu*, Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske IX, 3, 1960, 81. I. Zdravković, *Nacrti preromanske crkvice Sv. Mihaila u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XII, 1960, 25—31; C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Stonu*, isti časopis, 33—49.

цркве је остао непознат, али један топоним у непосредној близини цркве — брдо изнад Зеленике Драгомир — може се хипотетички повезати са Драгимиром, стрицем кнеза Владимира, који је владао у Травунији и погинуо у Боки Которској 1018. године. Црква је имала двије фазе зидања: првобитну фазу од које се сачувао сјеверни зид и дио апсиде чији начин зидања одговара начину зи-

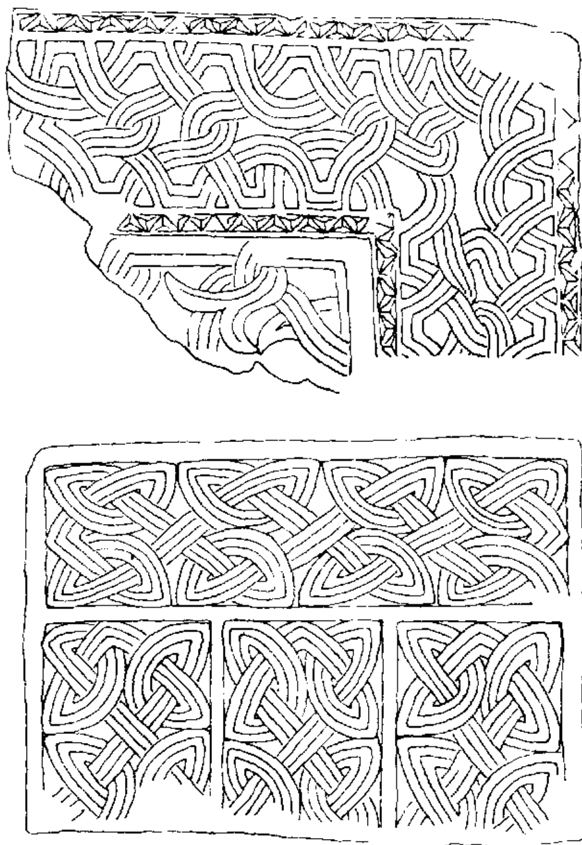

Ск. 69 — Примјерци црквеног намјештаја из цркве св. Михајла у Стону

дања цркве св. Михајла у Стону и јужни зид президан касније. Начини зидања сјеверног и јужног зида битно се разликују: први је зидан од ломљеног ситног камена и фрагмената цигала утопљених у малтер, а други од правилних већих квадера. На овом зиду нема ниша. Приликом ископавања нађени су фундаменти каменог иконостаса који је подигнут пошто је јужни зид президан. Парапетна плоча са композицијом — два анђела обожавају крст,

једно од ријетких ремек-дјела преоманске умјетности код нас, хронолошки одговара презиђивању јужног зида, а не првобитној грађевини. Велика количина ситних фрагмената фресака нађених у шуту такође се може везивати за ову фазу рада на грађевини. Фрагменти су до те мјере уситњени да нису подобни за свестрану стилску анализу и датовање. Само хипотетички се могу фреске датирати у крај XI и поч. XII вијека.

Црква св. Ђорђа на Титоградском гробљу (ск. 68) доживјела је толике преправке да се опажају само неки елементи преоманских грађевина оваквог типа, као на примјер слијепо кубе.[134]

У Бару је постојала још крајем XVII вијека традиција да је црква св. Ђорђа на Лонци подигнута на темељима цркве св. Теодора, када је ова изгорјела (ск. 70 и сл. 73). Ову обнову изврнио је барски архиепископ Ђорђе, према надгробном натпису који

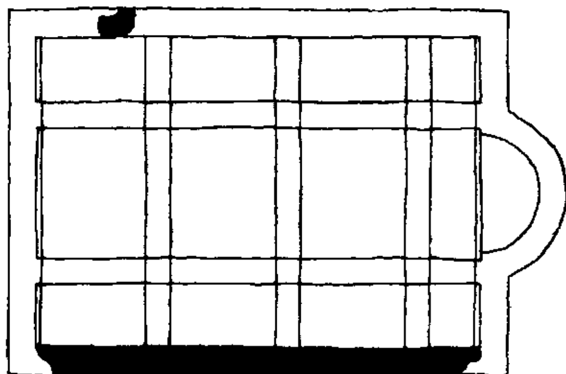

Ск. 70 — Реконструкција основе цркве св. Теодора у Старом Бару

шио је барски архиепископ Ђорђе, према надгробном натпису који се некад налазио у цркви, и вјероватно је као свом заштитнику по имену посветио св. Ђорђу. На жалост, не зна се када је живио овај архиепископ Ђорђе. У цркви св. Ђорђа сахрањен је краљ Грубеша. Ископавања на Лонци у Бару потврдила су постојање двије цркве, једне изнад друге И старија и млађа црква су тробродне базилике. Црква св. Ђорђа у облику основе подражава старију цркву св. Теодора, само што је по димензијама нешто већа. Грађена је у облику тробродне базилике са квадратним ступцима који одвајају бродове Главна апсида је и споља и изнутра полу-

[134] А. Дероко, *Монументална архитектура*, 18 и Дероко, Народна старина XXIX, 208—211.

кружна и двије нише крај ње замјењују протезис и ђаконикон. Данас су сачувани само темељи, али се елевација дâ реконструисати према једној старој гравири Бара из 1571. године, гдје се јасно види базиликална конструкција и одвојен звоник.[135]

Од свих наведених цркава одудара по конструкцији, размјерама и начину зидања црква св. Петра у селу Чичеву код Требиња[136] (ск. 37). Црква св. Петра помиње се први пут у *Барском родослову* 1078. године, када је у њој сахрањен краљ Радослав, који се био пред Бодином повукао у Травунију гдје је и умро („... sepultus est cum grande honorificentio in monasterio sancti Petri

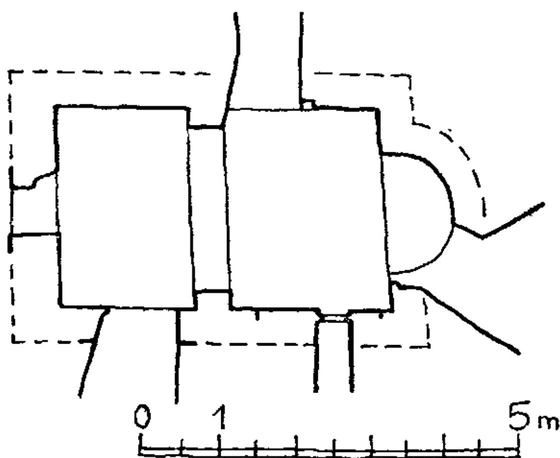

Ск. 71 — Основа цркве у млетачкој кули у Старом Бару

in Campo...“). Поставило се питање која је то црква у Травунији — Св. Петар у Бијелој у Боки Которској или Св. Петар у селу Чичеву код Требиња. Израз in Campo тешко се може везати за цркву св. Петра у Бијелој гдје поља нема, већ за цркву у Чичеву, у пространом Требињском пољу. Пошто писац *Барског родослова* ову цркву назива monasterium, највјероватније да је она била од прије 1078. године бенедиктинска опатија. План и монументалност цркве одговара типовима црквених грађевина које бенедиктинци шире преко цијеле Европе и подижу их уз своје опатије. До данас су се сачувале импозантне рушевине ове цркве крстообразног плана са нартексом и два звоника у траговима темеља. Апсиде су изнутра полукружне, а споља четвртасте. Црква је морала имати кубе већих размјера.

[135] Бошковић, *Стари Бар* XII, 12—20.

[136] S. Delić, *Petrov manastir kod Trebinja*, Glasnik ZMBH XXIV, **275**, XXV, 129.

Скулӣӣура и сликарсӣво

Развој прероманске скулптуре од IX до XII вијека тешко је пратити,[137] јер изразитог прелома у декоративном систему и стилизацији нема. И надаље су у употреби сва четири декоративна система — геометријски, флорални, животињски и антропоморфни. Само, уопштено речено, флорална декорација у XI вијеку је у интензивнијој употреби него у IX вијеку. Вјештина мајстора клесара је савршенија што се ближимо XII вијеку и преовлађивању новог романичког стила, како у клесарском резу тако и у цртежу на каменој површини. Углавном нестају грубе неправилности које су карактеристичне за скулптуру IX вијека. И употребљавани камен је бољег квалитета.

О клесарским радионицама у градовима, чији се, на примјер, један центар у Котору почетком IX вијека дâ назријети, за XI вијек тешко је ма шта рећи. Изгледа да је улога путујућих мајстора дошла до много већег изражаја и тиме и нивелисање умјетничке вриједности дјела. Да ли су и страни мајстори одиграли одређену улогу, не зна се.

Као најзначајније ремек-дјело скулптуре са краја XI или са почетка XII вијека може дâ се наведе парапетна плоча из цркве св. Томе у Кутима изнад Херцег-Новог (ск. 39 и сл. 58, 59). На плочи је приказана композиција — два анђела обожавају крст. Цијела композиција има јасно изражену тенденцију ка симетричности. Испод кракова крста, у слободном простору укомпонована су два орла раширених крила и окренутих глава ка крсту, док су на горњој греди у лози уплетене животиње и птице смјелих изломљених покрета. Од геометријске орнаментике задржала се само трочлана преплетна трака као украс крста. Стилизација самих анђела, иако у основној концепцији још примитивна, показује извјесна финија рјешења као полупрофил, а не фронтално окренут лик у IX вијеку, благо нагнута глава и дискретан покрет тијела. Исто тако су добро изведени набори на одијелу. Изразито „разрогачене“ очи, својствени елемент антропоморфне прероманске декорације уопште, исто тако су елемент ранороманског сликарства, како се то дâ уочити на фрескама из цркве св. Михајла у Стону. Узевши у обзир да је сва прероманска скулптура била бојена живим бојама, сличност између скулптуре и сликарства морала је бити много упадљивија.

Прероманска скулптура из XI вијека на Јужном приморју најбоље је позната у Котору и Стону. У Котору као примјер можемо навести једну обрађену греду са круговима од трочлане траке и розетама у њима, затим фрагменте греде и парапетне плоче

[137] Ј. Стојановић-Максимовић, *О средњевековној скулӣӣури на Црногорском ӣриморју*, Историски гласник III—IV, 1931, 71—86; Ј. Стојановић, *О средњевековној скулӣӣури Боке Коӣорске*, Споменик САН CIII, 1953, 103—107; Ј. Стојановић-Максимовић, *Неколико ӣрилога исӣорији умеӣносӣи у Боки Коӣорској*, Споменик САН CV, 1956, 49 и д.

са јако развијеном лозом, или једну парапетну плочу са сличном лозом и крстом. На жалост, за све ове комаде пластике, који се данас чувају у Котору, не зна се са којих споменика потичу. У ову групу могао би да спада и један фрагменат узидан у нову цркву на Превлаци код Тивта. Исто тако апсолутну хронологију фрагмената преромaнске пластике у цркви св. Михајла у Стону и другим стонским црквама није могуће извести јер велика збирка фрагмената у цркви св. Михајла сигурно не потиче само из ове цркве. На примјер, парапетна плоча покривена трочланим круговима у којима се налазе розете била је раније као сполија у цркви Госпе од Лужина (XIII вијек) у Стонском пољу па је касније пренијета у цркву св. Михајла (сл. 66), иако сигурно ни првобитно не потиче из цркве Госпе од Лужина. По начину клесања, орнаментици и врсти камена, стонска преромaнска пластика може се подијелити на три групе, од којих прва, сасвим малобројна, припада IX вијеку, друга се може везати за декорацију помињаног натписа Михајла Вишевића из 927. године (ск. 53), а трећа у грађевинску дјелатност за владе краља Михајла (сл. 72). Наравно да у овакву подјелу могу да се уврсте само карактеристични примјерци, а маса ситнијих фрагмената остаје неподијељена.

Најзначајнија сликарска дјела дукљанског периода су фреске у цркви св. Михајла у Стону, које је дао израдити краљ Михајло[138] (сл. 65, 68, 69). Сачуване сигнатуре на фрескама су латинске. Цијела унутрашњост цркве (зидови, нише и свод) била је покривена фрескама — представама светаца на зеленом и плавом позађу. На бочним зидовима сачувано је неколико већих фрагмената од којих се истичу портрет самог ктитора краља Михајла, лик св. Ђорђа са сигнатуром /GE/O/R/GIVS, Јован Крститељ, четири јеванђелиста на престолима и неколико мањих фигура светаца у веома богато орнаментисаним одорама. Изнад портрета краља сачувани су остаци композиције гдје је био приказан патрон цркве, арханђел Михајло као мјерач душа на страшноме суду. Једна од душа представљена је као мушки акт. У апсиди насликана је сцена земаљског раја са актовима Адама и Еве поред дрвета са змијом. На апсидалном луку приказан је Христ и око њега пророци. Фреске у погледу стила спадају у круг раноромантичких фресака Италије XI—XII вијека. Строги фронтализам у црквеним композицијама који истиче непомичност и непромјенљивост није наглашен и примјећује се тенденција ка уобличавању покрета, али је на фрескама цркве св. Михајла још далеко од слобода које има италијанско сликарство XIII вијека. Мајстор фресака у св. Михајлу ближи је италијанским локалним школама, којима су строга, али фино моделована форма и цртеж византијског сликарства XI вијека страни, и који имају много грубља и примитивнија средства за умјетничко изражавање. Ефекти које сликар постиже јасним флекама боја са израженим контрастима и линеарно наглашеним

[138] Види Karaman, н. м.

цртежом одговарају истим достигнућима западног сликарства крајем XI вијека у Италији, Француској и Шпанији. По вриједности, фреске у цркви св. Михајла у Стону не спадају у највећа достигнућа сликарства свога времена и могу се поредити са фрескама слабијих локалних мајстора који су нпр. радили у то вријеме фреске у Верони (цркве San Pietro in Carnaro, SS. Celso e Nazaro). Посебну пажњу привлачи ктиторски портрет краља Михајла гдје је краљ представљен у полупрофилу са моделом цркве у руци. Лик нема све портретне вриједности, јер веома подсјећа на ликове владара на јужноиталијанским минијатурама, као на примјер у кодексу *Donizo Canusios, pbr. et monachus, Vita Mathildis,* који је писан и илустрован за Матилду Тосканску у првој четврти XII вијека.

Других сликарских дјела у дукљанском периоду готово да нема. У цркви св. Томе у Кутима нађено је у шуту веома много фрагмената фресака које се везују за ранороманско преграђивање цркве крајем XI или почетком XII вијека. Но, фреске су до те мјере уситњене да нису подобне за свестранију стилску анализу. На неколико боље очуваних фрагмената може се опазити оштра стилска разлика према фрескама из цркве св. Михајла у Стону. Фрагменти фресака из цркве св. Томе у Кутима спадају у круг византијског сликарства са почетка XII вијека.

Кулшови

У периоду од IX до XII вијека није на територији дукљанске државе и у јужноприморским градовима био раширен велики број култова.[139] Њихова распрострањеност може се пратити по црквама

[139] C. Jireček, *Das christliche Element in der Topographischen Nomenclatur der Balkanländer,* Sitzungberichte der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Cl. CXXXVI, Wien 1897 (К. Јиречек, *Хришћански елеменаш у шойографској номенклашури балканских земаља,* Зборник Константина Јиречека, Посебна издања САН CCCXXVI, 1959, 462—528): A. Dabinovic, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije,* Rad JAZU и у CCXXXIX, 1930, 223 и д.

Списак цркава посвећених појединим свецима:

Св. Андрија апостол: Једна капела посвећена апостолу Андрији налазила се, по *Барском родослову,* уз двор кнеза Војислава у жупи Прапратни. Олтар са каменим циборијем у цркви св. Трипуна у Котору из 809 год. био је посвећен св. Андрији „cum sociorumque maiorem", тј. Андрији првозаступнику и осталим апостолима. У данашњој готичкој цркви св. Андрије код Зеленике у Боки Которској нађено је фрагмената преплетне прероманске пластике.

Св. Викентије: Црква посвећена овом свецу помиње се негде у Боки Которској први пут 1124. год. Од тада јој нема трага.

Св. Гаврило арханђел: На острву Габрио (Страдиоти, Св. Марко) постојала је црква св. Гаврила 1018 год. када је у њој убијен краљ Драгимир.

Св. Димитрије: Овом свецу заједно са св. Срђем и св. Николом подигао је у XI веку ђакон Албелин, син Берголина цркву на брду изнад Тивта.

од X до почетка XII вијека посвећеним појединим светитељима. Репертоар култова није велики: св. Андрија, Викентије, Гаврило, Димитрије, Ђорђе, Марија, Мартин, Михајло, Никола, Павле, Петар, Стеван, Срђ, Теодор, Тома и Трифун. Осим општих култова који нису карактеристични ни за источну ни за западну цркву, јасно се одвајају култови типично источног или западног поријекла.

Св. Ђорђе: У рушевинама цркве св. Јурја у Јањини нађен је донаторски натпис неког Петра са почетка IX вијека. Црква св. Ђорђа у Бару помиње се први пут 1125. год. Бенедиктинска опатија на острвцету испред Пераста у Боки Которској први пут се помиње 1166. год. Црква св. Ђорђа на Титоградском гробљу по својој архитектури спада у преромански грађевине XI вијека.

Св. Марија: Прије оснивања цркве св. Трипуна у Котору 809. год. њен ктитор Андреаци имао је породичну гробну капелу св. Марије. По њој је један олтар у цркви св. Трипуна био 1166. год. посвећен св. Марији. У граду Дукљи, над рушевинама старохришћанске базилике, постојала је црква св. Марије у којој је сахрањен легендарни краљ Светопелек. У Будви подигнута је 840 год. црква св. Марије. У Крајини је постојала црква св. Марије (Богородице Крајинске). Први помен је поводом сахране у њој Петрислава, оца кнеза Владимира крајем X века.

Св. Мартин: Испод брда на којем се диже црква св. Михајла у Стону данас стоје рушевине преромански цркве св. Мартина. У Котору је постојала црква св. Мартина (касније св. Ане, па св. Веменранде), која има заједничке архитектонске елементе са Св. Луком, а у зидовима данашње цркве као сполије налазе се фрагменти преромански старије преплетне скулптуре.

Св. Михајло: Св. Михајло на Превлаци први пут се помиње 1124. год. Пластика нађена на овом мјесту припада IX и X веку. Била је бенедиктинска опатија, по једном надгробном натпису неког опата. Црква у Стону коју је подигао или обновио краљ Михајло посвећена је арханђелу Михајлу. Постојала је Бенедиктинска опатија св. Михајла у Котору која се први пут помиње 1166. год.

Св. Никола: Црква Албелина у Тивту посвећена је поред св. Срђа и св. Димитрија и св. Николи.

Св. Павле: Овом свецу је посвећена преромански црква XI—XII вијека у селу Муо код Прчања у Боки Которској. У цркви св. Трипуна у Котору 1166. год. посвећен је један олтар св. Павлу заједно са Јованом Крститељем.

Св. Петар: Око 809. год. которски епископ Јован подигао је (или посветио) цркву св. Петра у Бијелој. Бенедиктинска опатија св. Петра in Campo код Требиња помиње се први пут 1078. год.

Св. Спас: 1166, год. помиње се први пут у Бару опатија св. Спаса.

Св. Стеван: Почетком IX вијека у Врановићима у Грбљу ктитори Хурог и Дана подигли су цркву св. Стевана. У селу Сустјепану изнад Херцег-Новог у новој цркви св. Стевана нађено је као сполија богато орнаментисана преромански пластика X вијека. На Дунцу у улазу из Дубровника за жупу Жрновачку налазе се рушевине преромански црквице св. Стевана.

Св. Срђ: На Бојани код Скадра лежи позната опатија св. Срђа и Вакха. Први пут се помиње 1081. год. Цркву XI вијека коју је подигао Алебелин, син Берголина, код Тивта и као главном светитељу посветио је св. Срђу.

Св. Теодор: Старија црква у Бару, на мјесту касније св. Ђорђа, уништена је прије 1125. год. У селу Поникве на Пељешцу налази се преромански црква св. Тудора.

Св. Тома апостол: Из IX вијека је црква св. Томе у Прчању у Боки Которској, а из XI црква св. Томе у Кутима изнад Херцег-Новог.

Св. Трипун: Катедрална црква у Котору, основана 809. год. Године 1166. уз св. Трипуна, на главном олтару, славили су се св. Прим и Фелицијан, који се иначе славе заједно са св. Трипуном.

ИСТОЧНИ КУЛТОВИ

Центри култова источних светаца налазили су се углавном у приморским градовима. Од 809. године у Котору, над моштима св. Трипуна, мученика из Кампсанде у Малој Азији, развио се култ који је био познат средином X вијека чак у Цариграду, како је изричито забиљежио Константин Порфирогенит. Послије страдања Котора 997. године, по једној касно забиљеженој легенди цркву св. Трипуна срушила је војска цара Самуила. У истој легенди се спомиње да су Которани послали једно посланство цару Василију II тражећи дозволу за повратак моштију њиховог заштитника града које су биле нестале. Изгледа да су оне послије 997. године на неки начин биле доспјеле у Рим, гдје је неку годину касније била подигнута црква св. Трипуна, и да су которске реликвије неко вријеме овдје стајале. По одобрењу цара Василија II извршена је друга транслација реликвија — из Рима у Котор — и тиме се интензивирао култ св. Трипуна у самом Котору.

Други познати центар култа источних светаца налазио се у опатији св. Срђа и Вакха код Скадра, посвећеној сиријским мученицима св. Срђу и Вакху из града Росафа у сјеверној Сирији. У XI вијеку култ се био одомаћио и био јако развијен, тако да се у були папе Александра II 1067. године именује као локални празник светковање „sanctorum Sergii et Bachi". Ово је истовремено и најстарији помен овога култа који се од XI вијека изразито снажио, тако да се око 1215. године сам град Скадар називао Росаф, на примјер код Стевана Првовјенчаног: „Росафь, наꙁвань Скьдрь". Опатија св. Срђа и Вакха, а са њоме и култ ових источних светаца нарочито су добили на значају од 1081. године, када је црква св. Срђа и Вакха постала породична гробница династије дукљанских краљева. У њој је 1081. године сахрањен краљ Михајло, 1104. године краљ Бодин, 1116. краљ Владимир; у њој је живио прогнан и умро послије 1104. године краљ Доброслав и у њој је сахрањен 1143. године краљ Градихна. У култу су обично била повезана оба свеца и заједнички им посвећиване цркве: на примјер, црква св. Срђа и Вакха у Подима изнад Херцег-Новог или капела у Стонском пољу. Од култа двају светаца који су се славили на Бојани заједно, већу популарност је имао култ св. Срђа, судећи по броју цркава које су само њему посвећене (Котор и сл.), али се исто тако често слави и заједно са другим свецима; на примјер, у XI вијеку ђакон Албелин, син неког Берголина, подигао је код Тивта цркву посвећену св. Срђу, Николи и Димитрију, мада је код становништва култ св. Срђа превагнуо, јер се брдо на коме је црква назива Срђево брдо.

Са истока су такође дошли култови архиђакона Стевана и арханђела Михајла. Вриједи истаћи да се неколико цркава посвећених овим свецима, на основу камених остатака декорисаног црквеног намјештаја који је као сполија нађен у новијим црквеним зградама, може археолошки утврдити да потичу из дукљанске епохе. То су црква св. Стевана у Врановићима у Грбљу, у Сус-

тјепану изнад Херцег-Новог, на Дупцу код Дубровника (и у самом Дубровнику је била све до средине X вијека најзнаменитија црква св. Стевана, према казивању Константина Порфирогенита). Култ св. Михајла је имао угледан центар, поред познате дворске капеле у Стону, коју је подигао (или обновио) краљ Михајло, на Превлаци код Тивта, гдје се послије развила православна зетска епископија. Иако изразито источни, култ арханђела Михајла још од V вијека узима дубоког коријена на западу Европе, преко надалеко чувеног светилишта на Монте Гаргано у Јужној Италији. Но, светилиште на Превлаци се од 1124. године (први помен) назива S. Michael de Tumba не по узору на светилиште на Монте Гаргано, већ на нормадијски центар култа арханђела Михајла код Авранша — Mont-Saint-Michel — основан 709. године, који се назива mons Tumbae или Tumba. Ова веза се ипак мора протумачти посредством јужне Италије гдје су бенедиктинци одржавали везу између Нормандије и јужне Италије, са једне стране, и јужне Италије и источне јадранске обале, са друге.[140]

ЗАПАДНИ КУЛТОВИ

Типично западни јесте култ св. Мартина из Тура, заштитника франачке државе. Изгледа да су њега пренијели бенедиктинци на Јужно приморје у XI вијеку, јер постоје преромански цркве посвећене овом свецу. О цркви св. Мартина у Стонском пољу испод брда Горице нема историјских података. Једино архитектонски склоп сачуваних рушевина индицира да је у питању црквена грађевина XI вијека. У Котору се први пут спомиње опатија св. Мартина 1326. године, али у бочној лађи данашње цркве св. Ане постоји олтар св. Мартина Турског. Према архитектури главне фасаде, ова црква се може довести у везу са црквом св. Луке у Котору из 1197. године, а у зидовима данашње грађевине налазе се сполија преромански пластике. Изгледа да је црква мијењала патрона па је првобитно била посвећена св. Мартину, у XV вјеку св. Веџеранди, а касније св. Ани. Можда је из XI —XII вијека била црква Sancti Martini de Canal, која се први пут помиње 1346. године.[141]

ДУКЉАНСКА ТРАДИЦИЈА У НЕМАЊИЋКОЈ ДРЖАВИ

Традиција о „дукљанском краљевству" и поријеклу Немањића из Дукље његована је код Немањића.[142] У изворима се неколико пута Зета назива Немањином дедином. Треба, међутим,

[140] И Божић, *Превлака — Tumba*, Зборник Филозофског факултета VII/1, 1963, 193—210; О Превлаци в. Ј. Стјепчевић, *Превлака*, Богословска смотра III, 1920, 2 и д.; М. Црногорчевић, *Михољски збор у Боки Которској*, Старинар X/1—2, 1893, 1 и д.

[141] Stijepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 61.

[142] Ј. Ковачевић, *Традиција о Дукљанском краљевству код Немањића*, Историски часопис V, 1954—1955, 291—294.

подвући да се Немањином дедином у Немањиној Хиландарској повељи назива Србија, и да Сава каже да је Немања ослободио дѣдиноу па послије придружио Зету. То исто чини Стеван, као велики жупан, у својој Хиландарској повељи, гдје је унио дијелове текста старије Немањине повеље и гдје каже да је Немања обновио своју дједину, па тек освојио Зету. Овим се потврђује да све до крунисања Стевана Првовјенчаног за краља извори помињу као отачество, дједину и очину дједину Немање само Србију. Сви извори који су настали послије крунисања Стевана за краља Немањино поријекло изводе из Дукље и Далмације. Први је Стеван Првовјенчани, супротно Сави, навео да је Немања заузео „Диоклитию же и Дальмацію, отьчьство и рождениѥ своѥ, истовоѹю дѣдиноѹ своѭ“, а Доментијан то дословце понавља. Ово исто схватање о поријеклу Немање из Дукље понављају млађи родослови, који Немањино поријекло изводе од римског цара Лицинија, преко Беле Уроша који је пред прогонима побјегао у Зету, односно Захумље, те да је Немања одатле поријеклом.

Јасно је да сви извори прије Стевановог крунисања за краља не инсистирају на Немањином поријеклу из Дукље, већ да за његово отачество и дједину сматрају Србију, а извори послије крунисања супротно.

Споредне гране Немањића носиле су у себи многе традиције о дукљанској династији. Вукан је према натпису са цркве св. Луке у Котору из 1197. године био краљ Дукље, Далмације, Травуније и Топлице („rex Dioclie, Dalmacie, Tribunie atque Toplizze“) и тиме у ствари дјелимично преузео стару дукљанску краљевску титулу, мада се у истом натпису изричито каже „да је црква подигнута за вријеме владе великог жупана Немање“, што јасно показује да је врховна власт била у рукама рашког великог жупана. Отприлике у исто вријеме Вукан је тражио од папе Инокентија потврду краљевске титуле, што се види из његовог писма папи. У овом писму, као и на натпису са цркве св. Луке, он се назива краљем Дукље и Далмације („Dioclie atque Dalmatiae rex“). Тек 1203. године папа шаље Вукану заставу, исту инсигнију коју је некад краљ Михајло тражио од папе Гргура. Добијање заставе је за Вукана, у ствари, потврда истих односа које је имала дукљанска династија према папству. Од Вукана је краљевску титулу наслиједио његов син Ђорђе. Он носи име Ђорђе, које је било у употреби у дукљанској династији, а кога иначе нема код Немањића. Између 1215. и 1242. године он ту титулу губи и назива се само званично „princeps Dioclie“, вјероватно са Стевановим крунисањем за краља. Без обзира на који су начин Немањићи дошли до дукљанске краљевске титуле, они инсистирају на преузимању дукљанских владарских титула. Као што је Вукан узео дукљанску титулу краља, тако је и кнез Мирослав преузео у Захумљу титулу великог кнеза. Да ли на основу неке женидбене везе — не зна се. Тек обје најзначајније дукљанске владарске титуле — титула краља Дукље,

Далмације и Травуније и титула великог кнеза хумског — прелазе на споредне гране Немањића.

Ово стање у титулама траје све док Стеван не постаје краљ. Тада он преузима сву традицију у погледу дукљанских владарских титула на себе. О томе изричито говори Доментијан, истичући да је Сава тражио од папе: „**Да вѣньчаеть брата своего (Стевана) кралевство по прьвомꙋ отьчьствоꙋ кралевьства ихь, вь немьже и отьць ихь (Неманꙗ) роди се по божьствьномꙋ сьмотрению вь мѣстѣ рекомѣмь Диоклитии еже зоветь се велико кралевьство отьпрва**“. Тиме се он изричито позива на дукљанску традицију краљевске титуле. Пошто се крунисао, Стеван Првовјенчани присваја све дукљанске земље не само фактички већ и формално. Ускоро нестају и велики кнежеви хумски са Андријом, сином Тољеновим, и нестају дукљанско-немањићки краљеви споредне Вуканове лозе. Обје титуле се утапају у титулу краља Стевана: „**Краль свѣхь рашкихь земль и Диоклитие и Травоꙋние и Захьлмие.**“

РЕГИСТАР АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА ИЗ ПРАИСТОРИЈЕ И АНТИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ СР ЦРНЕ ГОРЕ

САДРЖАЈ

ЦРНА ГОРА У ОСВИТ ПИСАНЕ ИСТОРИЈЕ

ЦРНА ГОРА У ДОБА РИМСКОГ ЦАРСТВА

ОД ДОЛАСКА СЛОВЕНА ДО КРАЈА XII ВИЈЕКА

РЕГИСТРИ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

књига прва

Технички секретар Редакције

ВИДАК ПЕРИЋ

*

Графичка опрема

ДУШАН ПАПАДОПОЛОС

*

Нацрт корица

ЕДУАРД СТЕПАНЧИЋ

*

Лектура и коректура
навода на грчком

ЈЕВРОСИМА БОШЊАК

*

Карте, скице и цртежи

СРЕТЕН МАРКОВИЋ и ПАНЧЕ ПЕЛИВАНСКИ

*

Цртежи основа цркава

МИРКО КОВАЧЕВИЋ

*

Коректура

ВЕРА РАДУЛОВИЋ, ГОРДАНА РОСИ,
ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

*

Аутотипије

БОШКО СТОЈАНОВСКИ

Штампа и повез

Издавачка установа „НАУЧНО ДЕЛО"
Вука Караџића 5
Београд